RIPP GÉZA

Imperializmus és reformizmus

KOSSUTH

Imperializmus és reformizmus

Ripp Géza

IMPERIALIZMUS ÉS REFORMIZMUS

Ripp Géza

IMPERIALIZMUS ÉS REFORMIZMUS

Kossuth Könyvkiadó | 1982

ISBN 963 09 2059 X
© RIPP GÉZA, 1982
(3510)

Előszó

Jelen könyv célja: az imperializmus és a modern reformizmus közti összefüggés feltárása, annak kimutatása, hogy a szociálreformizmus ideológiája – és ezen belül különösen politikai gazdaságtani felfogása – miként kapcsolódik az imperializmusra jellemző társadalmi-gazdasági viszonyokhoz, illetve ezeknek a viszonyoknak a változásaihoz. Nem a reformista ideológia történetét szándékszik összefoglalni, hanem azokra az irányzatokra összpontosít, amelyek az imperializmus és a munkásmozgalom fejlődésének egy-egy fordulópontján, szakaszváltásánál a legjellegzetesebben fejezték ki a reformizmus alkalmazkodását a megváltozott körülményekhez. A reformizmusnak azokkal az irányzataival foglalkozik, amelyek hatása nem korlátozódott egy-egy országra, hanem nemzetközi jelentőségre tettek szert.

Hegel találóan mutatott rá arra, hogy valamely folyamat eredménye nem ítélhető meg önmagában, hanem csak a hozzávezető út ismeretével együtt. A reformizmus mai áramlatairól sem lehet helyes képet alkotni annak az útnak – vagy legalábbis az út fő állomásainak – az ismerete nélkül, amelyen végigjárva formálódott ki ezeknek az áramlatoknak a mai arculata. A múlt gyakran nem csupán történelmi örökség, hanem a jelen eleven hatóereje is. Alaposan melléfogna a reformizmusnak az a marxista bírálója, aki azt hinné, hogy valamely éppen divatos, valószínűleg tiszavirágéletű felfogás kritikája szolgálja igazán a – prakticista, tehát antimarxista módon értelmezett – gyakorlat igényeit, míg például Bernstein vagy Kautsky nézeteinek az elemzése azt jelentené, hogy napjaink problémáinak és követelményeinek hátat fordítunk. Vajmi keveset ér az éppen a felszínen úszkáló nézetek bírálata, ha ez a kritika érintetlenül hagyja azt az elméleti bázist, amelyből ezek a nézetek táplálkoznak.

A modern szociálreformizmus elméleti alapvetése, a reformizmus első valóban nemzetközi irányzata a *bernsteinizmus*. A bernsteinizmus helyes

megítélése azt igényli, hogy egyszerre tekintsük az imperializmus kialakulása által fölvetett kérdések reformista megválaszolásának, valamint az imperializmus egész korszakára érvényes reformista koncepció alapelvei összefoglalásának. Az 1970-es évek közepén meghirdetett „Bernstein-reneszánsz", a neobernsteinizmus irányzatának a zászlóbontása csak még jobban kiemeli a bernsteinizmus bírálatának időszerűségét.

Nyugat-Európában a reformista – szociáldemokrata és szocialista – pártoknak igen nagy, gyakran túlnyomó befolyásuk van a legtöbb ország munkásmozgalmában. Ezekben az országokban a mai szociálreformizmus egyik alaptétele – néha kimondatlanul, de igen gyakran kimondva – úgy szól, hogy „Bernstein legyőzte Marxot". Azt persze senki sem állítja, hogy Bernstein mint gondolkodó összemérhető volna Marxszal. Ellenkezőleg, szerintük Bernstein éppen azért győzött, mert „kis gondolkodó" volt, aki ily módon ki tudta vonni magát a nagy elméleti rendszerek „bénító befolyása" alól, és fel tudott figyelni a valóság olyan változásaira, amelyeknek figyelembevételére Marx és a marxisták – a „teória rabságában" – nem voltak képesek. Mindenesetre a bernsteinizmus nem halott; addig nem is lesz az, amíg megvannak azok az objektív társadalmi-gazdasági viszonyok, amelyek életre hívták. Ezért aligha indokolható, hogy még viszonylag képzett marxisták is legföljebb Bernstein felfogásának néhány végkövetkeztetését ismerik.

A szociálreformizmus sok mai képviselője Bernstein marxizmus-kritikáját alapnak tekinti, amelyre elég hivatkozni és így megkímélhetik magukat az eredeti források tanulmányozásától és kritikai analízisétől. Ezért is látszik célszerűnek az a módszer, hogy Bernstein marxizmus-bírálatát Marx és Engels eredeti szövegeivel szembesítsük. Ennek a módszernek azonban van még egy előnye. Marxnak és Engelsnek ugyanis nem volt módjuk arra, hogy sok fontos kérdésről rendszeres formában fejtsék ki az álláspontjukat, viszont különböző írásaikban – nem kis részben az elméleti gazdagságuk szempontjából túl nem becsülhető levelezésükben – kifejtett állásfoglalásaik elemei összegyűjthetők és összeilleszthetők. Ezt az eljárást követve még mindig meglepő eredményekre lehet jutni. Hasonlóképpen fontos szempont volt az is, hogy Bernstein nézeteit a *korabeli* marxisták véleményével szembesítsük; ennek hatására a marxizmus és a bernsteinizmus konfrontációja a történelmi távlat kínálta előnyök nélkül is megvalósíthatóvá vált.

Bár a kautskyzmus aktualitása kevésbé nyilvánvaló, mint a bernsteinizmusé, az előbbi mégsem tekinthető pusztán történelmi témának. Önma-

gában sem érdektelen ugyan annak a kimutatása, hogy a nyílt opportunizmus után a II. Internacionálé centrumának az imperializmus-felfogása is miért vezetett zsákutcába mind elméleti, mind politikai szempontból. Az imperializmus centrista (kautskysta) elméletéből szükségszerűen következett a Szovjetunióban győztes szocialista forradalommal való szembefordulás és a szocializmusba való átmenet reformista koncepciójának kidolgozása, valamint e koncepció kudarca a két világháború között.

A kautskyzmus vizsgálatának időszerűsége éppen azzal függ össze, hogy a munkásmozgalom forradalmi és reformista szárnyának a szétválása mindenekelőtt attól a vitától kapta az elméleti indokolást, amelyet Lenin folytatott Kautskyval. E kérdésről szólva az utóbbi időben hangot kapnak – burkoltan vagy nyiltan – olyan vélemények is, amelyek szerint a korabeli ellentétek nem voltak olyan mélyek, hogy a forradalmi és reformista (beleértve a centrista) irányzat szakadását indokolták volna. E nézetek szerint a reformizmus – Lenin állításával ellentétben – nem a kapitalizmus segédcsapatának, védelmezőjének a funkcióját töltötte be, hanem a szocializmusért küzdő erő volt, amelyet inkább módszerbeli-taktikai, mint elvi ellentétek választottak el a forradalmi szárnytól. A szakadásért ezért Lenin „hajthatatlanságát" és „türelmetlenségét", a „tolerancia iránti érzék hiányát" hibáztatják, amit legföljebb a speciális oroszországi állapotok menthetnek és igazolhatnak. A tét tehát nagy: a kommunista mozgalom jogosultsága, a leninizmus történelmi szerepének a megítélése forog kockán. Éppen ezért indokoltnak látszik, hogy – az adott lehetőségek keretei között – Lenin és Kautsky vitáját minél pontosabban és teljesebben dokumentáljuk. Sok évtized távlatából anakronisztikusan hatna, ha olyan stílusban írnánk, mint amikor a vita folyt, de történelemhamisítás volna, ha az ellentétek megnyilvánulásait utólag retusálni próbálnánk.

A bernsteinizmus és a kautskyzmus kritikai vizsgálata gyakorta olyan kérdéseket vet fel, amelyek a mai munkásmozgalomnak is szinte állandó vitatémái. Ezért az ilyen vizsgálat nem kevés tanulsággal szolgálhat a jelen számára is, de a közvetlen „aktualizálás" veszélyét is magában hordozza. *A formális analógiákkal való bizonyítás nem a marxizmus módszere.* Minden kérdésfelvetés és állásfoglalás marxista megítélése a konkrétság és a történetiség elvének a tiszteletben tartását igényli.

Mind a bernsteinizmus, mind a kautskyzmus igen nagy befolyást gyakorolt a magyar munkásmozgalom fejlődésére is. Erre a befolyásra itt

nincsen mód kitérni, de szükség sincs rá, hiszen a hazai párttörténetírás erről az összefüggésről már sok értékes munkát hozott létre.

A könyv utolsó része a szociálreformizmus második világháború utáni változatának, a „demokratikus szocializmus" koncepcióinak az elemzését tekinti feladatának. Itt tekintettel kellett lenni egyrészt arra, hogy az elmúlt több mint három évtized során ez a felfogás lényeges módosulásokon ment át, másrészt pedig arra, hogy sohasem képviselt egységes irányzatot, hanem mindig áramlatok nagyon heterogén halmazát fogta át. Az adott keretek között ezért nagyon szelektív módon kellett eljárni és csak a legfontosabb, nagyjában-egészében közös jellemzőket és tipikusnak vélt tendenciákat lehetett kiemelni és viszonylag behatóan tárgyalni. A kiválasztáshoz teljesen objektív kritériumok nem álltak rendelkezésre. Indokoltan lehetne hiányolni például a francia szocialisták közgazdasági munkásságát az 1970-es években, a főleg a skandináv országokban népszerű „funkcionális szocializmus" elméletét, az olyan jellegzetes problémakörrel való foglalkozást, mint amilyent az „élet minőségének" az értelmezése jelent a szociáldemokrata pártok elméleti irodalmában, és nagy mulasztásként lehetne felróni az ún. „Észak-Dél" problematika, az „új világgazdasági rend" szociálreformista felfogásának a mellőzését, de a felsorolást még sokáig lehetne folytatni. Jobb megoldásnak látszott azonban kevesebbel foglalkozni kissé behatóbban, mint többel érintőlegesen és elnagyoltan. A megírás módját tekintve a legcélszerűbb megoldásnak az látszott, ha a „demokratikus szocializmus" koncepcióinak az ismertetését magukra a leginkább kompetens szerzőkre bízzuk, hogy így az eredeti tételek és a bírálat összevethető és ellenőrizhető legyen.

A „demokratikus szocializmus" elméleti koncepcióinak ez a kritikája nem tartotta feladatának, hogy a szociáldemokrata (szocialista) pártok gyakorlati politikájára is kitérjen, bár a kettő közti kapcsolat szorossága eléggé nyilvánvaló. Az ilyen elméleti jellegű megközelítés is hozzásegíthet ahhoz, hogy fölismerjük a szociáldemokrata (szocialista) pártokkal való együttműködés szükségességét, lehetőségét és korlátait. Napjainkban, amikor a jobboldali radikalizmus agresszív térhódítása figyelhető meg számos fejlett kapitalista ország életében, és ennek a jobboldali fordulatnak a veszélyessége a nemzetközi kapcsolatok területén is mindjobban érződik, a szociáldemokrata (szocialista) pártokkal való, elvi alapokra épülő együttműködés számos nagyon fontos területen napjaink egyik legsürgetőbb feladata lett.

A szerző

I. A BERNSTEINIZMUS

Két korszak határán

(A MODERN SZOCIÁLREFORMIZMUS IDEOLÓGIÁJÁNAK KIALAKULÁSÁHOZ)

A II. Internacionálé összeomlásának okait kutatva az első világháború idején, Lenin az alapproblémát ekképpen exponálta:

„Van-e összefüggés az imperializmus és a között a szörnyűséges és visszataszító győzelem között, amelyet az opportunizmus (a szociálsovinizmus formájában) aratott az európai munkásmozgalomban? Ez a modern szocializmus legfőbb kérdése."[1]

Ez a lenini kérdésfelvetés nyújtja a kulcsot ahhoz, hogy a modern szociálreformizmus első összefoglaló rendszerét, és az e rendszer későbbi, továbbfejlesztett változatainak szinte valamennyi elméleti tartóoszlopát tartalmazó bernsteinizmust helyesen lehessen megítélni. Bernstein *A szocializmus előfeltételei és a szociáldemokrácia feladatai* c. művének megjelenése és a II. Internacionálé csődje között mintegy másfél évtized telt el. Ez a rövid időszak csak azért lehetett elegendő ahhoz, hogy Bernstein nézetei a maguk romboló hatását kifejthessék, mert a keletkezési forrás és a katalizátor szerepét egyaránt az imperializmus objektív gazdasági viszonyai töltötték be.

Ennek az összefüggésnek az idejében való fel nem ismerése vezethetett oda, hogy a marxizmus jó néhány híve Bernstein felfogásának a veszélyességét annak tudományos színvonala, nem pedig a benne kifejeződő tendencia ideológiai hatásossága szempontjából akarta eldönteni. Így szemlélve azután jogosan vélhették múlékony jelenségnek, amelynek elméleti jelentéktelensége garantálja, hogy szórványos méretű és könnyű lefolyású fertőzésen kívül egyéb nyomot nem fog maga után hagyni. Ily módon gondolhatta például Mehring azt, hogy „Bernstein írása mindent a régiben fog hagyni, szerzőjének akarata ellenére, de az ő érdeme lesz, hogy kimutatta, miért kell mindennek a régiben maradnia"[2].

Mehringhez hasonlóan Bernstein revizionizmusának hatásában az akkor még marxista Kautsky is pusztán időleges bódulatot látott, amelyet

szükségképpen a kijózanodás követ majd. A bernsteinizmusnak az 1903-as drezdai pártkongresszus előtti időleges apályából azt a kategorikus következtetést vonta le, hogy a párt a „revizionista válságot lényegében leküzdötte" és ily módon a bernsteinizmus „kevesebb kárt okozott a marxizmusnak, mint például az anarchizmushoz vagy a proudhonizmushoz hasonló korábbi antimarxista áramlatok".[3]

Plehanov viszont már abból a világos felismerésből indult ki, hogy valamely elméleti felfogás ideológiai funkciójának hatásossága és tudományos értéke között nincs semmiféle szükségszerű kapcsolat. Szerinte ezért Bernstein nézeteit azoknak a gyakorlati teendőknek a szemszögéből kell elbírálni, amelyek ezeket a nézeteket ideológiai igazolásul életre hívták. „Aki Bernstein urat meg akarja érteni – írta –, annak nem annyira elméleti érveit kell tisztáznia, amelyekben tudatlanságon és fogalmi zűrzavaron kívül nincs semmi, mint inkább gyakorlati törekvéseit, mert ezek magyarázzák valamennyi hibás elméleti következtetését és bűnbeesését. *Amilyen az ember, olyan a filozófiája,* mondotta helyesen Fichte."[4] Bernsteinnél nem az elmélet a kiindulópont – nem tőle kiindulva jut el a szociálreformizmus gyakorlati programjához, hanem fordítva: a reformista politika elvi igazolása a cél. Bernstein nézeteit azért kell komolyan venni, mert „a különböző országok szociáldemokráciájában sok hívet szerzett az *opportunizmus.* S az opportunizmusnak ez a terjedése a legsúlyosabb valamennyi veszély közül, amelyek pillanatnyilag a szociáldemokráciát fenyegetik. A programjuk forradalmi szelleméhez hű szociáldemokraták – akik szerencsére egyelőre majdnem mindenütt a többséget alkotják – jóvátehetetlen hibát követnek el, ha nem tesznek idejében erélyes intézkedéseket az e veszély elleni harcra. Bernstein úr önmagában véve nemcsak hogy nem félelmes, hanem egyenesen nevetséges: mulattatóan hasonlít a filozofáló Sancho Panzára. A »bernsteiniáda« azonban, mint a lehetséges hanyatlás jele, nagyon is félelmetes."[5] Bernstein gondolati lapossági időnként valóban az „egeket csapdosták", ez azonban a legkevésbé sem gátolta nézetei terjedését.

A Bernstein ellen írt *Reform vagy társadalmi forradalom?* c. művében Plehanovhoz hasonlóan foglalt állást R. Luxemburg, így élezve ki a kérdést: „A Bernsteinnel és híveivel folytatott vitában végső soron nem erről vagy arról a harci módról, nem erről vagy arról a *taktikáról,* hanem a szociáldemokrata mozgalom egész létéről van szó."[6] Luxemburg azonban egy lépéssel tovább ment, amikor Bernstein nézeteinek a gyökerét a tőkés fejlődés objektív menetéről kialakított véleményében tárta fel.

Erről ezt írta: „Ám Bernstein fejtegetéseinek súlypontja véleményünk szerint nem Bernsteinnek a szociáldemokrácia gyakorlati feladatairól vallott nézeteiben rejlik, hanem abban, amit a kapitalista társadalom objektív fejlődésének menetéről mond. Ezzel persze azok a szociáldemokrácia gyakorlati feladatairól vallott nézetek a legszorosabban összefüggnek."[7]

Ha elvont formában is, de Luxemburgnál már megmutatkozik az a felismerés, hogy szerves összefüggés áll fenn Bernstein nézetei és a tőkés társadalom fejlődésének új szakasza között. Bernstein nézeteinek a megéréséhez és az irántuk megmutatkozó fogyasztói igény létrejöttéhez éppen arra a fordulópontra volt szükség, amely a századforduló táján a kapitalizmus fejlődésében bekövetkezett. Ez az általános fordulat a magyarázata annak is, hogy a Bernstein nevével fémjelzett opportunizmus a munkásmozgalom történetében első ízben lépett fel *nemzetközi irányzatként.*

Lenin az opportunizmusnak ezt a nemzeti kereteket elsőként szétfeszítő irányzatát a kapitalizmus korszakváltásával magyarázta. „Kétségtelen – írta –, hogy két korszak határán élünk, és azokat a roppant fontos történelmi eseményeket, amelyeknek szemtanúi vagyunk, csak úgy érthetjük meg, ha elsősorban az egyik korszakból a másik korszakba való átmenet objektív feltételeit elemezzük."[8]

A kapitalizmus fejlődésének új korszaka egyben új korszak a proletariátus és a burzsoázia harcának, valamint a munkásmozgalmon belüli irányzatoknak a történetében is. Az új helyzet megváltoztatta a burzsoázia vezető politikusainak és ideológusainak a szocializmus elleni taktikáját. Ezt a munkásmozgalmon belüli rendkívül fontos következményekkel járó változást Lenin így foglalta össze: „A kapitalizmus óriási haladása az utóbbi évtizedekben és a munkásmozgalom gyors növekedése minden civilizált országban nagy változást idézett elő a burzsoázia és a proletariátus eddigi viszonyában. Az európai és az amerikai burzsoázia ideológusai és politikai vezetői már nem vívnak nyílt, elvi, közvetlen harcot a szocializmus alaptételei ellen a magántulajdon abszolút sérthetetlensége s a szabad verseny nevében, hanem ehelyett egyre gyakrabban az úgynevezett szociális reformokat védelmezik a szociális forradalom eszméjével szemben. A modern, »élen haladó«, művelt burzsoázia e helyett a formula helyett: nem szocializmus, hanem liberalizmus – ezt a formulát választotta: nem szocialista forradalom, hanem reformizmus. És minél fejlettebb valamely ország kapitalizmusa, minél tisztábban érvényesül a burzsoázia uralma, minél nagyobb a politikai szabadság,

annál szélesebb területen alkalmazható a »legújabb« burzsoá jelszó: *nem* forradalom, *hanem* reformok, a pusztuló rendszer részleges foltozgatása a munkásosztály megosztása és gyöngítése céljából, hogy ily módon megtartsák a burzsoázia hatalmát és *megelőzzék* e hatalom forradalmi megdöntését."[9]

Ezt a megváltozott magatartást nagyon szemléletesen összegezte a korszak egyik tekintélyes burzsoá teoretikusa, Werner Sombart, aki a századforduló táján a következőket nyilatkoztatta ki: „Az a gondolat, amelynek századunk derekán a legvilágosabb elmék hódoltak, s amely szerint a legközelebbi jövőben lehetséges társadalmi termelés kapitalizmus nélkül, ma már csak a szociális fantaszták kihaló nemzedékének képzeletében él. Ma már tudjuk, hogy a vállalkozók csak egy lassú organikus folyamat útján válhatnak feleslegessé... Évszázadokra futja még a kapitalizmus extenzív és intenzív munkájából." E magabiztos prófécia után, mintegy vigasztalásul a szociálreformizmus követőinek, hozzátette: „Ám ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy a modern kapitalizmus kolosszális tevékenységi szférája előtt kapitulálniuk kell a szocialista eszményeknek: *inkább fordítva, éppen a kapitalista úton nyílik lehetőség ezeknek az eszményeknek megvalósítására.* Igaz ez abban az esetben is, ha a szocialista eszményt úgy fogjuk fel, mint a termelésnek és a piaci forgalom zabolátlan spontán erőinek a tervszerű irányítását kartellszövetségek segítségével, s abban az esetben is, amikor a munka érdekeinek a tulajdon érdekeivel szembeni védelmét helyezzük előtérbe. Ez utóbbi eszmény az uralkodó gazdasági rend lassú átalakításával érhető el: ide tartozik a gyári törvényhozás, az állami munkásbiztosítás és általában mindazok a törvényhozási és igazgatási reformok, amelyek az eredeti magánjogi bérmunkaszerződés helyébe közjogi viszonyokat állítanak."[10]

A kapitalizmus korszakváltására adott burzsoá válaszban egyben benne rejlettek a szociálreformizmus programjának a legfőbb tételei is. *Először:* a kapitalizmus új korszakát nem a tőkés rend hervadása szakaszának kell felfogni, hanem olyan időszaknak, amelyben még csak ezután fog kibontakozni a kapitalizmus korlátlan virágzása. A kapitalizmus végének kérdése a tudományos vizsgálat számára nem létező kérdés – a munkásmozgalom „végcélja" csak a „szociális fantaszták kihaló nemzedékét" érdekelheti, nem a tudomány érdemes művelőit és a gyakorlatias politikusokat. *Másodszor:* a szocializmus nem valamiféle történelmi fordulópont, hanem a kapitalizmus kiteljesedése; nem a

kapitalizmussal való szakítás útján, hanem annak szerves fejlődése eredményeként jön – szinte észrevétlenül – létre. *Harmadszor:* a tőkés gazdaságnak a monopolkapitalizmus fejlődésével létrejövő új formái már a szocialista gazdálkodás követelményeit váltják valóra, s így ez a termelési mód maga teremti meg saját ellentmondásai megoldásának feltételeit *e termelési mód keretein belül. Negyedszer:* mindezt kiegészíti a „szociális állam" kiformálódása, amely nem a burzsoá osztályuralom eszköze, hanem a harmonikus gazdasági fejlődéshez szükséges, a munkásosztály érdekeit tükröző szociális reformok végrehajtó szerve.

E lecke elsajátítása után a modern szociálreformizmus ideológiai funkciója már csak az maradt, hogy „a tudománynak ezt az utolsó szavát" a munkásmozgalom szellemi irányítójévé próbálja megtenni.

A bernsteinizmus kialakulása nemcsak általában függ össze az imperializmus uralmával, hanem különösképpen azokban a speciális körülményekben gyökerezik, amelyek az imperializmus *kialakulásának* társadalmi-gazdasági viszonyait jellemzik.

Az imperializmus gazdasági alapját képező *modern monopóliumok* megjelenése az 1873-as válságot követően volt megfigyelhető, mintegy kifejezve, hogy a szabadversenyes kapitalizmus már túljutott életének delelőjén. Ám a monopóliumok ekkor a nagyarányú fejlődés ellenére is inkább még csak kivételek voltak, korántsem öltöttek szilárd formát. A döntő változást a 19. század végi gazdasági fellendülés hozta meg, amelyet aztán az 1900-as válság zárt le. Lenin leszögezte: az 1900-as válság „fordulópontot jelentett a modern monopóliumok történetében"[11]. Mire ez a fordulópont bekövetkezett, *a bernsteinizmus kialakulási folyamata már befejeződött.* Ha a stiláris fordulatok, a hangsúlyok a későbbiek során kisebb-nagyobb mértékben módosultak is, *Bernstein mondanivalójának a lényege mindig azokba a keretekbe illeszkedett, amelyeket még az imperializmus kialakulását lezáró 1900-as válság előtt fektetett le.*

Ennek a periódusnak a különleges voltát később maga Bernstein is elismerte, amikor egy 1909-es amszterdami előadásában (Der Revisionismus in der Sozialdemokratie) az 1890-es évek elejét ekképpen jellemezte: „Akkor azonban olyan fellendülés áll be, amilyet azelőtt soha nem éltek át, nemcsak az *erősség* tekintetében, hanem az időtartam tekintetében is, minthogy csak 1900-ban ér véget."[12]

Bernstein egyik mai méltatója, H. Grebing hasonlóképpen szükségesnek tartotta kihangsúlyozni a bernsteinizmus eredetének ezt a speciális korhoz és viszonyokhoz való kötöttségét, amikor ezeket írta: „Minde-

nekelőtt válságelmélete, ahogyan egyáltalán a nemzetközi folyamatok megítélése, az 1895-ben kezdődő prosperitási szakasz abszolutizálásán alapult. A gazdasági válságok ennek keretében fellépő gyöngülési tendenciái az imperialista expanzióval függnek össze. Ez olyan értékesítési lehetőségeket biztosított a kapitalizmusnak, amelyek történelmileg meghatározottak voltak, és semmiképpen sem általános érvényűek, ahogyan Bernstein akarta őket felfogni."[13]

A gazdaságtörténeti munkákból jól ismert, hogy az első világháborút megelőző fél évszázad a tőkés gazdaság gyors előretörésének az időszaka volt. Ezen az időszakon belül is különösen viharossá vált a fejlődés az 1890-es válság után. Erre az időszakra esik a világ felosztásának befejeződése a vezető imperialista hatalmak között és ezzel a modern tőkés világgazdaság kialakulása, a világpiac jelentős kibővülése, a tőkekivitel funkciójának fokozódása. Mindez magában foglalta a közlekedés nemzetközi hálózatának kialakítását és ezen belül különösen a *vasútépítés* rendkívüli meggyorsítását. Az 1890-es években sikerült leküzdeni a 19. század utolsó harmadának agrárválságát, ami jelentősen hozzájárult az iparcikkek piacának kibővítéséhez. A fellendülés erőssége és kiterjedése összekapcsolódott a monopóliumok mind nagyobb szerepével a tőkés gazdaság életében, anélkül, hogy a monopóliumok uralmából fakadó ellentmondások a gazdasági viszonyok felszínén hatásukat komolyabban éreztették volna. Mindez azoknak a kezére játszott, akik a kartellek és a trösztök uralmából azt a következtetést akarták elfogadtatni, hogy ezzel a változással a kapitalizmus korábbi megrázkódtatásai – mindenekelőtt a periodikus túltermelési válságok – mindinkább a múlt tartozékai lesznek. Pusztán a felszínt tekintve úgy látszott, hogy ez a következtetés összhangban van az imperializmus *kialakulási* szakaszának empirikus tényeivel, de ez az öszhang megszűnt, mihelyt a szociálreformizmus feltételezéseit *a már kialakult* imperializmus valóságával szembesítették. A helyzet paradox voltára már R. Luxemburg rámutatott, megjegyezvén: „Alig dobta sutba Bernstein 1898-ban a marxi válságelméletet, amikor 1900-ban általános heves válság tört ki."[14] Bernstein és a szociálreformizmus más képviselői természetesen nem hunyhatták be szemüket a tények előtt, de úgy próbálták magyarázni őket, hogy a korábbi időszakban megfogalmazott elméleti alapvetésüket ne kelljen feladniuk.

Összefoglalóan tehát a *kialakuló* imperializmus és a bernsteinizmus közti kapcsolatot mindenekelőtt a következők miatt szükséges hangoztatni:

1. ez a periódus nyújt hivatkozási alapot arra az állításra, hogy a

kapitalizmus általános fejlődési tendenciája más irányt vesz, mint amilyent Marx megállapított róla, és ily módon a társadalmi konfliktusok éleződését is hibás jóslatnak lehet minősíteni;

2. a kapitalizmus fejlődési tendenciájában állítólag bekövetkezett fordulat úgy magyarázható, hogy ez az imperializmusra jellemző bizonyos gazdasági formák térhódításával függ össze, és ezek az új formák egyben a biztosítékai a kapitalizmus új szakasza békés gazdasági fejlődésének;

3. mivel az imperializmus specifikus ellentmondásai még nem fejlődtek ki, ezért el is lehet tekinteni tőlük a kapitalizmus távlati perspektívájának meghatározásánál;

4. az előzőek alapján logikusnak hathat az a feltételezés, hogy a nagyobb megrázkódtatások nélküli gazdasági fejlődés eleve kizárja a tőkésországok közti konfliktusok létrejöttét és kiéleződését, vagyis indokolatlan fordulatot várni az imperializmustól az Európában az 1870-es évek óta tartó háború nélküli, békés fejlődéshez képest;

5. ha a gazdasági fejlődésnek az itt jelzett iránya érvényesül, úgy ki lehet zárni minden, a reakció felé tett fordulatot a politikában és az ideológiában is, és erre a feltételezésre lehet és kell építeni a munkásmozgalom stratégiáját és taktikáját.

A bernsteinizmus kialakulásának vizsgálatánál az általános feltételeken túl tekintetbe kell venni azokat a sajátos változásokat is, amelyek a múlt század kilencvenes éveiben a *német* kapitalizmus fejlődésében mentek végbe. Ezek a változások a legközvetlenebbül érintették a német munkásosztályt és az akkor az egész nemzetközi munkásmozgalom élcsapatát jelentő német szociáldemokrata pártot.

Németországban a kapitalizmus új szakaszába való átmenet nemcsak addig páratlan gazdasági fejlődéssel járt együtt, hanem nagyon gyorsan napirendre tűzte a világ újrafelosztásáért való harcot is. Ezért Németországban – a Bismarck-féle államkapitalizmus hagyatékára támaszkodva – az államnak kezdettől igen nagy szerep jutott a monopóliumok belső és külső terjeszkedésében. *Az állammonopolista kapitalizmus kezdetei itt egybefonódnak az imperializmus kezdeteivel általában.* Ha az első világháború idején Németország az állammonopolista kapitalizmus mintaországa lehetett, akkor ennek magyarázata nem mellőzheti a német imperializmus fejlődésének ezt a sajátosságát.

Amikor II. Vilmos a német birodalom létrejöttének huszonötödik évfordulóján, 1896. január 18-án dölyfösen meghirdette, hogy a Poroszország

ország által létrehozott német birodalom immár „világbirodalom", sokkal inkább egy programot állítottak fel, mint a valóságot fejezte ki. De ez a program nem szubjektív választás eredményeként jött létre. A szembefordulás a bismarcki „kontinentális politikával" és az imperialista „világpolitika" meghirdetése a kapitalizmus monopolista szakaszára való áttérés szükségszerű következménye volt.

A külső terjeszkedés politikája megkívánta az ehhez szükséges társadalmi bázis létrehozását is. Ezt részben – mint máshol is – a monopolkapitalizmus objektív menete alakította ki. De ezt szolgálta II. Vilmos és kormánya is a „szociális imperializmus" jelszavának kiadásával, vállalva azt a programot, amelyet W. Sombart és mások dolgoztak ki a német imperializmus állama számára. Németországban is megkezdődött az a „korrupciós periódus", amelyről Marx beszélt a 19. század második felének Angliájáról szólva.

A gazdaság fellendülésén, a monopolkapitalizmus kifejlődésének a munkásosztály összetételére gyakorolt hatásán és a „szociális imperializmus" korrupcióján kívül az opportunizmus *nyílt* fellépéséhez járult hozzá az is, hogy a német munkásosztály szívós és kitartó harcának eredményeként 1890-ben vissza kellett vonni az 1878-ban bevezetett szocialistaellenes kivételes törvényt, és ezzel megnyíltak a szociáldemokrata párt szervezetei előtt a legális harc lehetőségei. Az új legalitás azon nyomban nagyra növelte az addig a háttérben megbújt opportunizmus szarvait. Felvetődött a kérdés: az új helyzet nem hozta-e létre egy „új kurzus" lehetőségét a párt taktikája tekintetében?

Elsőként G. von Vollmar lépett a színre ezzel az állítással, aki egy 1891-es müncheni beszédében azt javasolta, hogy a párt alkalmazkodjék a kor szelleméhez és alakuljon át reformpárttá. Majd arról cikkezett, hogy a német szociáldemokrácia új erfurti programja Bismarck és II. Vilmos „államszocializmusához" közeledik. Erre reagálva írta Engels 1892. július 23-i levelében Bebelnek a következő, kellően meg nem szívlelt szavait: „A Vollmariáda ismételten azt bizonyítja, hogy ez az ember elvesztette minden kapcsolatát a párttal. Idén vagy jövőre alighanem szakítani kell majd vele; úgy látszik, erőszakkal rá akarja tukmálni a pártra az államszocialista zagyvaságokat."[15]

Az 1894-ben Majna-Frankfurtban tartott pártkongresszuson Vollmar az első világháború előtti opportunizmus egyik legkedveltebb témáját pendítette meg, arról nyilatkozván, hogy a mezőgazdaságban a kisüzem fölényben van a nagyüzemmel szemben. Ugyanitt Max Schippel hatá-

rozati javaslata azt követelte, hogy a monopóliumok elleni harc helyébe a párt a munkásvédelmi törvények és az állam „demokratizálása" követeléseit állítsa. Ezek a megnyilatkozások egyengették az utat a szociálreformizmusnak mint önálló *irányzatnak* a föllépéséhez.

A helyzet tehát minden jel szerint megérett, pusztán a felszabadító szó hiányzott, hogy az opportunisták nyugodt lelkiismerettel vallhassák magukat annak, amik voltak. A lelkiismeretnek ez a felszabadítása lett aztán Bernstein küldetése, aki nem sokkal Engels halála után, misszionáriusi hivatását kevés szellemmel, de nagy ügybuzgalommal megkezdve, *A szocializmus problémái* címmel cikksorozatot tett közzé a párt hivatalos folyóiratában, a Neue Zeit-ben. Ebben jelent meg először a nevével mindörökre összefonódó – egyébként ebben sem eredeti, hanem Schulze-Gaevernitztől származó – híresen-hirhedt megállapítása: „Nyíltan beismerem, hogy az iránt, amit általában a »szocializmus végső céljáu« értenek, rendkívül kevés érzékkel és érdeklődéssel bírok. Ez a cél, bármi legyen is, számomra semmi, a mozgalom minden."[16] E cikkek tartalmát foglalta aztán össze *A szocializmus előfeltételei és a szociáldemokrácia feladatai* c. munkájában.

Az már az első kritikusai előtt is világos volt, hogy Bernstein fellépése egy eléggé általános hangulatot fejezett ki a sok tekintetben megváltozott helyzetben. Bármennyire fatálisan tévedett is Mehring Bernstein nézetei veszélyességének megítélésében, *e nézetek sajátos németországi gyökereire* találóan hívta fel a figyelmet: „Általában véve Bernstein írása annak az elbágyadásnak és kifáradásnak a lecsapódása, amely a szocialista-törvény ideje alatt vívott tizenkét évi szakadatlan harc után, az ellenséges támadások és üldözések bizonyos mérséklésekor, végezetül az ipari föllendülés viszonylag hosszú időtartama során elharapózott a német proletariátus soraiban."[17] Csakhogy e nézetek keletkezésének és elterjedésének voltak általánosabb és tartósabb okai is.

Bernstein a kivételes törvény egész időszaka alatt Marx, de különösen Engels szoros munkatársa volt, és nem kevés érdemet szerzett a marxizmus németországi elterjesztésében.[18] Korlátaira és ingatagságára – nem említve most 1880 előtti tévelygéseit, köztük a Dühring iránti korai vonzalmát, valamint az 1879-ben K. Höchberggel és K. Schrammal közösen írt cikkét, amelyben későbbi felfogásának alapgondolatai már megfogalmazódtak – azonban Engels több ízben is kénytelen volt rámutatni. Így érdemes megemlíteni az 1881. december 22-i, Marxhoz címzett levelét, amelyben helyeslően állapította meg: „Igazad van abban,

hogy Bernstein néha megengedi magának, hogy ne sokat gondolkodjék."[19] A gondolkodásról való lemondást a későbbiek során Bernsteinnek sikerült egyedi kisiklásokból általános tulajdonsággá fejlesztenie, azt a benyomást keltve, hogy az opportunizmus és a szellemi dekadencia páros jelentkezése között a véletlennél szorosabb összefüggés sejdíthető. Az 1890. április 7-i, Vera Zaszulicsnak küldött levelében Engels azt emelte ki, hogy Bernstein „kétes esetekben mindig az ellenség oldalára hajlik"[20]. Ezt a következetlenséget Bernsteinnek csakhamar sikerült kiküszöbölnie és a továbbiakban már nemcsak „kétes esetekben" hajlott az ellenség oldalára. Majd nem sokkal halála előtt, 1893. november 3-i levelében Engels azt írta Kautskynak, hogy Bernstein „olyan ember hírébe hozta magát, aki elvesztette kapcsolatát a tömegekkel és kívülről, a dolgozószobájából, doktrinér módon bölcselkedik a közvetlen gyakorlat kérdéseiről"[21]. Bernstein, úgy látszik, kötelességének tartotta, hogy Engelsnek ez a kritikai észrevétele se tűnhessék fel úgy az utókor előtt, mint valamilyen hirtelenjében született, elhamarkodott, túl kategorikus megítélés. Sikerült bebizonyítania, hogy az opportunizmus nemcsak az elvtelenséggel, hanem az élettől elszakadt doktrinerséggel is megfér.

A modern szociálreformizmus ideológiájának kialakulásában új fejezetre utalnak Engelsnek azok a Bernsteinre vonatkozó kritikai megjegyzései, amelyek csírájában tárják fel a bernsteinizmus egyik legfontosabb gyökerét: *az angliai állapotok és az angol munkásmozgalom idealizálását.* A kivételes törvény érvénytelenítésekor ugyanis Bernstein nem tért vissza Németországba, hanem Angliában maradt (1888-ban költözött ide, Svájcból való kiutasítása után), s hamarosan a polgári liberalizmus klasszikus országának és az imperialista munkáspolitika első „modelljének" a csodálója és propagátora lett.

Bernstein, bár látta a kifejlődő imperializmus néhány jellegzetességét, éppen az angol példából arra következtetett, hogy az imperializmus és a klasszikus liberalizmus jól megfér egymással, hogy a kapitalizmus új korszaka nem akadályozza, hanem elősegíti azoknak az erőknek a térhódítását, amelyek a demokratikus szabadságjogok társadalmi bázisát képezik. Az ő felfogásában a demokrácia erősödése a kapitalizmus térhódításával járó, szinte automatikus folyamat, *ha* a burzsoázia uralma „tiszta formában" érvényesülhet, vagyis *ha* a feudális maradványokat – Németországban például a porosz junkerek befolyását és érdekvédelmi szerveit – fokozatosan korlátozzák és kiszorítják. Németország minden baját – a polgári liberalizmus némely kortárs-ideológusához hasonlóan –

végeredményben abban látta, hogy politikai rendszerében nem követte az általa mintának tartott angol polgári demokráciát. Ezért a munkásmozgalom legfőbb politikai feladatának a liberális burzsoázia uralmának kivívását jelölte meg – tekintet nélkül arra, hogy a német nagyburzsoázia már szétszakíthatatlanul összefonódott az állami bürokráciában és a hadseregben döntő szerepet játszó porosz junkerséggel, a liberális burzsoázia pedig mint önálló politikai tényező nem volt jelentős. Bernsteinnél a nyoma sem található annak a felismerésnek, hogy az imperializmus uralkodóvá válása Angliában is előidézte a politikai rendszerben a fordulatot a reakció felé, hogy Anglia már nem volt többé bürokráciától és militarizációtól mentes ország, mint a szabadversenyes kapitalizmus csúcspontján, amely sajátos módon egybeesett Anglia ipari és világpiaci monopóliumával.

Ez az anglomán tendencia már Bernstein cikksorozatában annyira feltűnő volt, hogy első kommentálói – V. Adler és K. Kautsky – rögtön szóba is hozták. Ezért könyvének már az első kiadásához írt előszavában Bernstein szükségesnek látta, hogy tiltakozzék azok állítása ellen, akik „úgy vélik, kizárólag az angolok szemüvegén keresztül nézem a dolgokat. Ez utóbbi egyáltalán nem állja meg a helyét."[22] De hogy ez a tiltakozás nem valami szilárd alapra épült, azt még a mai méltatói is elárulják. A már említett Grebing például arról ír, hogy Bernstein „optimista felfogást" árult el a demokráciát képviselő osztályok erejéről, majd kritikai éllel megjegyzi: „Úgy véli tehát, hogy föltehető egy radikális demokratikus középosztály kialakulása Németországban is, ahogyan Angliában és Franciaországban." Majd hozzáteszi: „Itt bizonyos sematizmus mutatkozik meg az angol viszonyok átvitelekor a vilmosi Németország társadalmára és államára; ez a negatív vonás visszája Bernstein éleslátásának, amelyet az angol fejlődés erősített meg a kapitalizmusban történő változások iránt... Így túlbecsülte – ahogyan előtte Lassalle – a szociáldemokrácia sikerének esélyeit abban a tekintetben, hogy az álparlamentarizmus korlátozott eszközeivel a császári birodalomban a szociáldemokrácia társadalmi és politikai szerkezetváltozást képes érvényre juttatni."[23] Bernstein valóban lebecsülte a „poroszutas" fejlődés következményeit a németországi demokratikus fejlődés perspektíváinak vizsgálatánál, de nem kisebb hibát követett el a megkonstruált „angol modell" és az angol valóság közti eltérés figyelmen kívül hagyásával sem.

A Bernstein által megszerkesztett „angol modell" szellemi inspirátora

az a Fábiánus Társaság volt, amelyet Lenin „az opportunizmus és a liberális munkáspolitika legtökéletesebb kifejezőjének"[24] nevezett, felhívva a figyelmet egyben arra, hogy „Bernstein nem hiába nevelte opportunizmusát Angliában a »fábiánusok« példáján"[25].

Bernsteinnek a forradalmi marxizmustól az opportunizmus és a liberális munkáspolitika felé tett fordulatának első jeleire már Engels felfigyelt. 1892. augusztus 14-i levelében arról tájékoztatta Bebelt, hogy a Neue Zeit kihagyta az Aveling házaspár cikkéből a fábiánusokat bíráló részeket, megjegyezvén: „talán közrejátszik ebben Ede komikus respektusa a fábiánusok iránt"[26]. Engels úgy vélte, hogy Bernstein Fábiánus-rajongása a neuraszténia számlájára írható: „A fábiánusok túlbecsülését is a betegség rovására írom és azt gyanítom, hogy ez alábbhagy majd, ha nem lovagolunk ezen a témán."[27] S amikor a fábiánusokhoz tartozó Bernard Shaw az 1892-es angliai választások után önkritikusan szólt a liberálisokhoz fűzött illúziói szertefoszlásáról, megállapítva, hogy a munkásokkal szembeni politikájuk ugyanaz, mint a konzervatívoké, és rajtuk kívül nincs más, mint a szociáldemokrácia – ezt Engels levelében így kommentálta: „Úgy gondolom, ez hideg zuhanyként fog hatni a derék Edére."[28] Bernsteinen azonban még az ennél radikálisabb kúra is aligha javíthatott volna.

A Fábiánus Társaság nem valamilyen sajátos szocialista programot képviselt, hanem a „*szociális imperializmus*" angol specialitásokkal átszőtt, de *egészében nagyon is általános érvényű programját a kialakuló imperializmus „burzsoá munkáspártja" számára.* Az imperializmus kispolgári *kritikusa*, Hobson ezért 1902-ben a „fábiánus imperialisták" névvel illette a Társaság tagjait. Az imperializmus kispolgári *védelmezőjét*, Bernsteint viszont éppen a programnak ez a tendenciája vonzotta.

A fábiánus szocializmusnak a bernsteinizmus kialakulására gyakorolt hatása mindenekelőtt a következő főbb területeken mutatkozott meg.

1. A fábiánusok kategorikusan elvetették a társadalom fejlődésének természettörténeti folyamatként való értelmezését, e fejlődés mozgatóerőinek az objektív voltát, s mindezzel – főként J. St. Mill elméletére támaszkodva – az intellektuális elemnek, az eszmék szerepének a meghatározó jellegét állították szembe. Részben ezzel összefüggően mindenfajta opportunizmus legmélyebb eszmei tartalmát feltárva azt vallották, hogy a szocializmus alapjában véve erkölcsi kérdés. (Ezt a fábiánus hatást aztán nagymértékben felerősítette a neokantiánusok – közülük is különösen F. A. Lange – befolyása.)

2. Az ő szemükben a szocializmus azonosult a demokrácia kiterjesztésével. Bár a klasszikus liberalizmus országában az általános választójog még korántsem valósult meg, és a munkásosztálynak még nem voltak saját pártbeli képviselői a parlamentben, a politikai rendszer tekintetében a fábiánusoknak nem voltak érdemi követeléseik. A fő feladatuknak az *ipari demokrácia* megvalósítását tartották, „ugyanazon elveknek a bevezetését az iparba, amelyek már megvalósultak a politikában". (A konkrét ipari viszonyok empirikus tanulmányozásával egyébként a Webb-házaspár sok értékes anyagot gyűjtött össze.) H. Spencer biologizáló szociológiájára hivatkozva a lassú, spontán, organikus evolúció mellett álltak ki a társadalomban, elvetették az osztályharcot és a forradalmat, és elkerülhetetlennek tartották a társadalmi egyenlőtlenségek fennmaradását.

3. A fábiánusok elképzelésében a szocializmus a kapitalizmus keretei között valósul meg egy hosszú történelmi folyamat eredményeként, amelynek nincsenek minőségi változást jelző fordulatai. Kis és részleges reformok sorozatát tartalmazza, amelyek főként az elosztás és a forgalom szféráját érintik. A magántulajdon mint a szabadság és a demokrácia biztosítéka érintetlenül megőrződik. A „kisajátítók kisajátítása" jelszava a demokrácia felszámolásának követelésével válik azonos értelművé. Viszont a tőkés tulajdon formáinak változásait a monopolkapitalizmusba való átmenet idején (részvénytársaságok, egyes üzemek vagy iparágak államosítása) a szocializmusba való átmenetnek ítélik.

4. A fábiánus nézetek sorában különleges helyet foglal el a *municipális (községi) szocializmus* eszméje. Eszerint a községi önkormányzatok tulajdona a fontos, nem pedig a polgári tulajdonviszonyok fennmaradása a társadalom alapvető területein. Ez az irányzat a társadalmi-gazdasági rendszer létkérdéseiről a helyi önkormányzat kis kérdéseire akarja a figyelmet ráterelni. Nem az értéktöbblet keletkezésének és felhasználásának problémáit firtatja, hanem az értéktöbblet egy morzsájának a helyi, községi célokra való igénybevételének módját. Ami túlmegy a helyi kereteken, az túlmegy a községi szocializmus keretein is. A gazdaság és a hatalom alapjai ily módon eleve érintetlenül maradnak.

5. A fábiánus elgondolások között fontos szerep jutott a már kiindulópontként osztályfelettinek, az osztálybéke eszközének tekintett állam gazdasági szerepének. A kialakuló imperializmus viszonyait és az e viszonyok által létrehozott új problémákat tükrözve, a fábiánus szocializmus, a liberális munkáspolitika e klasszikus képviselője már

nem tartott ki a klasszikus liberalizmus gazdasági alapelve, a *laissez-faire* mellett. Az államnak – állította – bele kell avatkoznia a munka és a tőke közti viszonyba, az agrárviszonyokba, ellenőriznie kell a villamos energia termelését és felhasználását, a közlekedést, a monopóliumok tevékenységét stb. Az állami beavatkozás hirdetésével valóban Keynes egyik előfutárává váltak. Egyúttal minden állami beavatkozásban spontán előrehaladást láttak a szocializmus irányába.

A fábiánusoknak Bernsteinre gyakorolt hatása nem merül ki ezekben a fő pontokban. Ami a sajátosan politikai gazdaságtani problémákat illeti, itt mindenekelőtt a közgazdasági kategóriák eldologiasított szemléletére érdemes utalni, amely például a tulajdonban nem konkrét történelmi-társadalmi viszonyt lát, hanem pusztán dolgok birtoklását és jogot e dolgokkal való rendelkezésre. Hasonlóképpen termékeny talajra talált Bernsteinnél az a kísérlet, hogy a tudományos munkaérték-elmélet helyébe Jevons vulgáris értékelméletét állítsák. Ennek a látszólag elvont kérdésnek a gyakorlati fontossága abban állt, hogy ezzel a felcseréléssel az értéktöbblet keletkezésének, a kizsákmányolásnak a tárgyköre eleve a margóra került, és megteremtődtek az alapjai egy reformista jövedelempolitika kidolgozásának. Ezen a területen is szellemi ősüket, a reformista munkáspolitika elvi alapjainak a lerakóját, J. St. Millt követték, aki a változtathatatlannak deklarált termelési viszonyokkal szemben elismerte az elosztási viszonyok történelmi – tehát változtatható – jellegét, megszabva ezzel a lehetséges változások kereteit is a tőkés társadalomban. Jevons marginalizmusa a technikai segédeszközt szolgáltatta e funkció betöltéséhez.

A fábiánus szocializmus fellépése fontos fordulópontra utalt az angol társadalom és munkásmozgalom fejlődésében. Amikor a Fábiánus Társaság 1884. január 4-én megalakult, akkor nagyjában-egészében véget ért az az időszak, amelyre Anglia ipari és világpiaci monopóliuma nyomta rá a bélyegét.

A Marx által aláhúzott „korrupciós periódus" a chartizmus bukását követte, és 1848-tól fokozatosan és egyre mélyebben demoralizálta az angol munkásosztályt, míg végül a politikában a liberális párt uszályává tette. Ez tükröződött abban, hogy az owenizmus kihalása óta Angliában nem volt többé szocializmus. A Fábiánus Társaság megalakulását *megelőző* évben írta Engels Bebelnek: „És valóban általános munkásmozgalom itt – valami váratlantól eltekintve – csak akkor jön létre, ha a munkások megérzik majd, hogy Anglia világmonopóliuma megtört.

A világpiac uralmában való részvétel volt és marad a gazdasági alapja annak, hogy az angol munkások politikailag nullák."[29] A Társaság megalakulását *követő* évben, 1885-ben Engels már arról írt, hogy „Angliának majdnem egy évszázadig tartó ipari monopóliuma most helyrehozhatatlanul megtört"[30]. Nem sokkal később, 1889-ben ezt a véleményét közölte F. A. Sorgével: „Most végre *elindult* a mozgalom, és azt hiszem, végérvényesen."[31] A Fábiánus Társaság feladata lett, hogy a hosszú álmából fölébredt angol munkásmozgalmat azonnal vakvágányra tolja.

Anglia ipari és világpiaci monopóliumának vége nagyjában-egészében egybeesett a monopóliumok uralmának beköszöntével Európában és Amerikában. Az a sajátos helyzet jött létre, hogy Anglia kivételes helyzete eltűnt, a „burzsoá munkáspárt" *osztatlan* uralmának feltételei megszűntek, a munkásmozgalom fokozatos emancipációja a liberális párt gyámságából elkerülhetetlenné vált, másrészt viszont az új imperialista országokban kialakultak a munkásmozgalom szakadásának, a szocializmust liberalizmussal átitató és fölcserélő „burzsoá munkáspárt" létrejöttének a feltételei. Ilyen értelemben az angol jelenség általános jelenséggé vált. Lenin kiemelte: „Most *valamennyi* imperialista országban *elkerülhetetlen* és jellegzetes a »burzsoá munkáspárt«... A munkásmozgalom történetének tartalma most elkerülhetetlenül e két tendencia harca lesz. Mert az első tendencia nem véletlen, hanem gazdaságilag »megalapozott«."[32] Majd hozzátette: „Ahol a munkások között a marxizmus népszerű, ott ez a politikai áramlat, ez a »burzsoá munkáspárt« Marx nevére fog esküdözni és fogadkozni."[33]

Leninnek ez az utóbbi megjegyzése már rávilágít a fábiánusok hatásának korlátaira. A fábiánusok nyílt marxizmus-ellenessége, értelmiségi szekta jellege, a munkásosztály önálló szerepének a fitymáló lebecsülése, az osztályharc eszközének elvetése stb. – mindez kizárta, hogy a fábiánus szocializmus a kontinensen tömegbefolyásra tehessen szert. Ezért a fábiánus eszmék transzformálásra szorultak, s ezt a feladatot Bernstein látta el.

Az „angol modell" propagálása, a szociális imperializmus burzsoá munkáspártjának a programja ezért azt is megkívánta, hogy Bernstein – legalább formálisan – el is határolja magát a fábiánusoktól. Ennek részben eleget tett, amikor tiltakozott azzal a kritikával szemben, mintha ő mindent az angolok szemüvegén keresztül nézne. De konkrétabban is szót emelt a fábiánusokkal szemben, mert szerinte túlságosan megkönnyítették a szocializmus poggyászát. „Amit kidobtak – írta –,

az több volt, mint puszta frázisballaszt. A szocializmust egy sor szociálpolitikai intézkedésre redukálták, minden összekötő, az alapgondolat és a cselekvés egységét kifejező elem nélkül."[34] Ugyanezt az észrevételt pozitív formában így fogalmazta meg: „Egy mozgalom cél nélkül kaotikus kavargás volna, mert egyúttal iránytű nélküli mozgalom is lenne. Cél nélkül nincs irány, hogy a szocialista mozgalom ne sodródjék iránytű nélkül ide-oda, természetesen kell, hogy legyen egy olyan célja, amely felé tudatosan törekszik. Ez a cél azonban nem egy társadalmi terv megvalósítása, hanem egy társadalmi elv érvényre juttatása."[35]

A fábiánusok bírálata egyben összekapcsolódott Bernsteinnek azzal a kísérletével, hogy megvédje magát a szocialista elvek teljes feladásának vádjával szemben, amivel a *végcél* elvetése miatt illették. Szofisztikai fordulattal hirtelen felfedezte – és azonnal meg is hamisította – az általa különben mindig a marxizmus legfőbb megrontójának tartott dialektikát, s a *végcélt* a történelmi fejlődés végtelen menetének valamiféle szubjektivista lezárásaként értelmezve, helyébe a „társadalmi elvként" felfogott *célt* állította. A szocialista munkásmozgalomnak legyen tehát *iránytűje*, de ne legyen *térképe* arról a terepről, amelyen át kell hatolnia, és különösképpen ne legyen *stratégiai terve* a cél eléréséhez. A „társadalmi terv" elvetése azt jelenti, hogy *a cél és az út elválik egymástól.* A cél maga távoli, elvont eszménnyé homályosul, amely a munkásmozgalom gyakorlati tevékenységén *kívül* és *túl* sejlik fel megfoghatatlanul. Ezzel a szocializmus a kapitalizmus olyan absztrakt antitézise lesz, amely a munkásmozgalom gyakorlatát oly módon befolyásolja, mint az isten országa eljövetelében hívő ember mindennapos cselekvését a vallás. A kapitalizmusnak és a szocializmusnak az ilyen elvont általános szembeállításában Engels a kispolgári szocializmus megnyilvánulását fedezte fel a német szociáldemokráciában. Erről tanúskodnak *A lakáskérdéshez* c. műve előszavának megállapításai: „magában a szociáldemokrata pártban egészen a Reichstag-frakcióig, szóhoz jut bizonyos kispolgári szocializmus. Éspedig oly módon, hogy a modern szocializmus alapvető nézeteit, és az összes termelési eszközök társadalmi tulajdonná változtatásának követelését jogosnak ismerik el ugyan, *de kijelentik, hogy ennek megvalósítása csak távoli, gyakorlatilag beláthatatlan időpontban lehetséges. Így azután a jelenben puszta társadalmi foltozómunkára volnánk utalva.*"[36] Bernstein fellépése csak ezt a már Engels által fölismert tendenciát teljesítette ki és emelte általános programmá a kialakuló imperializmus korszaka munkásmozgalma számára.

Koncentráció — centralizáció — monopóliumok

Az imperializmus kialakulása azt a feladatot tűzte a munkásmozgalom elé, hogy az osztályharc taktikáját az új viszonyokhoz igazítsa hozzá. Ennek a feladatnak olyan körülmények között kellett eleget tenni, amikor az imperializmus tudományos elmélete még csak kidolgozásának legkezdetén tartott. Az osztályharcot nem lehetett „felfüggeszteni" ennek az elemzésnek az elkészültéig, de az sem volt járható út, hogy mindaddig a régi válaszokat ismételgessék az új kérdésekre. Más oldalról ugyanis éppen az osztályharc gyakorlatában napról napra felbukkanó új, gyors megválaszolást sürgető kérdések tették elodázhatatlanná az imperializmus tudományos elméletének kidolgozását. A gyakorlat igényei és az elmélet lehetőségei közötti, ez az időlegesen elkerülhetetlen hézag természetesen megkönnyítette a marxizmustól idegen nézetek megjelenését és térhódítását.

Az új helyzet mindenekelőtt azt a kérdést vetette fel, hogy a követendő munkáspolitikát milyen társadalmi-gazdasági alapokra kell építeni a kialakuló imperializmus korszakában. A kérdés ilyen felvetése voltaképpen azt kutatta, hogy az új korszak tudományos vizsgálatát a kapitalizmus fejlődési tendenciáinak marxi analízisére kell-e alapozni, vagy pedig ezt az analízist egészben vagy részben idejétmúltnak lehet-e tekinteni az új helyzet fényében. Ezzel a kérdésfelvetéssel együtt az is vita tárgya lett, hogy a kapitalizmus társadalmi-gazdasági bázisa az imperializmus korában gyengül-e, vagy erősödik, hogy a tőkés rend halódó, vagy felvirágzó időszakát éli-e át.

A századforduló idején a marxizmus és a revizionizmus vitájában – kimondva vagy kimondatlanul – a központi kérdéssé a termelés és a tőke koncentrációjának és centralizációjának, valamint az e folyamatokból eredő monopóliumoknak a tőkés társadalom életében játszott szerepe vált. Ez objektív okok folytán volt így, hiszen „a termelés kon-

centrációja eredményeképpen végbemenő monopóliumképződés általában véve a kapitalizmus mai fejlődési szakaszának egyetemes alaptörvénye"[37].

A termelés koncentrációja és a monopóliumok közti kapcsolat kiemeléséből nyilvánvaló, hogy az imperializmus tudományos elemzésének feladatát nem a semmiből kellett elkezdeni. Ennek az összefüggésnek a csírái már Marx, de különösen Engels írásaiban fölfedezhetők. A termelés koncentrációjának marxi analízisére támaszkodva, Engels felfigyelt a trösztök és kartellek képében megjelenő modern monopóliumok első formáira, és bennük a további előrehaladás meghatározó mozgatóerőit ismerte fel.[38] Ennek fontosságát Lenin külön kiemelte: „Itt Engels éppen azt ragadja ki, ami a legújabb kapitalizmusnak, vagyis az imperializmusnak elméleti megítélésében alapvetően fontos, tudniillik azt a tényt, hogy a kapitalizmus monopol*kapitalizmussá* változik át."[39] Ezzel adva volt az elméleti alapvetés az imperializmus politikai gazdaságtani problémáinak tudományos megközelítéséhez.

Bernstein is felismerte ugyan az imperializmus néhány fontos jellegzetességét, de ezek nála csaknem mindig önmagukban, elszigetelten mutatkoznak meg, nem összefüggések rendszerének alkotóelemeiként. Az ő fejtegetéseiben az imperializmusra jellemző gazdasági viszonyok és tendenciák csak töredékesen, szelektív módon, a társadalmi-gazdasági funkcióikat eldöntő kapcsolataikból kiragadva vannak jelen. A jelenségek – korántsem teljes – számbavételén, bizonyos felszíni összefüggések regisztrálásán nem megy túl. Az imperializmus olyan fontos sajátosságai, mint a banktőke koncentrációja, a tőkekivitel új szerepe szinte még jelzésszerűen sem találhatók meg nála. De az azonnali félresiklás legfőbb oka az, hogy Bernstein sohasem értette meg a monopóliumok meghatározó szerepét a kapitalizmus új szakaszára jellemző viszonyok kiformálásában. Ez a megállapítás akkor is helytálló, ha a monopóliumok funkciójának megítélésében bizonyos módosulás Bernstein állásfoglalásában az idők során be is következett.

A monopóliumok szerepének fel nem ismerése logikusan adódott abból a módból, ahogyan Bernstein a termelés és a tőke koncentrációját és centralizációját szemlélte és értékelte, és ahogyan ezt az értékelést Marx elemzésével szembeállította. Bernstein felfogásában a meghatározó mozzanat *a tőkés felhalmozás történelmi tendenciájáról szóló marxi álláspont elutasítása* volt, mert az ebből folyó konklúzió radikálisan ellentmondott a reformista munkáspolitika belső logikájának. A „ki-

sajátítók kisajátítása" következtetés és követelmény szerinte egy eredendően blanquista gondolat beszüremkedését jelentette a politikai gazdaságtan területére, egy politikai prekoncepció illetéktelen uralmát az objektív tudományos szemlélet fölött. A tudományosság kritériumává ily módon a reformista munkáspolitika igényeinek való megfelelés lett.

Bernstein elsőként azt vetette Marx szemére, hogy eltúlozta a termelés koncentrációjának ütemét és *szerepét* a tőkés gazdaság és társadalom arculatának formálásában. „A termelés koncentrációja az iparban – írta – általánosságban még ma sem megy végbe azonos erővel és gyorsasággal. Bár számos termelési ágazatban igazolja a szocialista kritika jóslatait, más ágazatokban mégis elmarad mögöttük. Még lassabban halad a koncentrációs folyamat a *mezőgazdaságban.* Az iparstatisztika az üzemek rendkívül fokozatos tagozódását mutatja: egy nagyságrend sem látszik abból eltűnni."[40] Majd később hozzátette: „Ha a technika szakadatlan előrehaladása és az üzemek centralizációja az iparágak növekvő számában valóra vált – aminek jelentőségét még a megrögzött reakciósok sem hallgatják el –, akkor nem kevésbé fennáll az az igazság, hogy az iparágak egész sorában a kis- és középüzemek a nagyüzemek mellett teljesen életképesnek mutatkoznak."[41]

Bernstein egyebek között arra hivatkozott, hogy Németországban 1882 és 1895 között – egy viszonylag egyenletes fejlődést lehetővé tevő periódusban, amelyben a nagyobb válságok hatásával nem kellett számolni – a nagyüzemek létszámukat tekintve 88,7 százalékkal, a középüzemek 60–80 százalékkal, a kisüzemek pedig 24,3 százalékkal nőttek. A könyvéhez írt 1908-as előszavában pedig arról írt, hogy 1895 és 1907 között a kis- és középüzemekben foglalkoztatottak száma mintegy a felével nőtt, „az 500-nál több személyt foglalkoztató üzemek száma... csaknem megkétszereződött. A nagy- és óriásüzem mind nagyobb helyet foglal el az ipari életben, de nem monopolizálja azt."[42]

Bernstein tehát nem azzal próbálja Marxot cáfolni, hogy tagadja a termelés koncentrációjának tényét az iparban. Ezt elismerve érvel amellett, hogy ez a folyamat *másként* ment végbe, miként azt Marx feltételezte. Fő érvei a következők: 1. a koncentráció *üteme* lassúbbnak bizonyult annál, amit Marx elképzelt; 2. a termelés koncentrációja nem járt együtt a kis- és középüzemek kiszorításával, az ilyen típusú üzemek viszonylagos súlya ugyan csökkent, de abszolút értelemben a bennük foglalkoztatottak száma nőtt; 3. a nagyüzemek térhódítása nem vezetett

el az ipari élet monopolizálásához; 4. a koncentráció a termelő szférán belül csak az iparra érvényes, a mezőgazdaságra nem vagy alig.

Amivel Bernstein a koncentráció üteméről szólva Marxot elmarasztalja, az nem egyéb légből kapott állításnál. Marx soha sehol nem bocsátkozott jóslatokba arról, hogy egy adott időszakban milyen mértékben kell előrehaladnia a termelés koncentrációjának. A Bernstein által fölhozott adatok éppenséggel nem az ütem csökkenése mellett szólnak abban a periódusban, amelyet a monopolkapitalizmus uralkodóvá válása jellemzett. Hiszen maga Bernstein volt az, aki ezt írta: „A nagyüzemmé fejlődés Poroszországban és egyebütt Németországban *hihetetlen gyorsasággal* ment végbe."[43]

Második tételénél Bernstein egyszerűen úgy járt el, hogy saját antidialektikus felfogását tulajdonította Marxnak. Marx mindig hangsúlyozta, hogy az általa feltárt tendenciák sohasem tiszta formában érvényesülnek, hanem ellentmondásokon, az ellenható erők leküzdésén keresztül. A termelés koncentrációjának ellentmondásos előrehaladását aláhúzva, *A tőke* I. kötetében leszögezte: „A felhalmozás és az azt kísérő koncentráció tehát nemcsak hogy sok pontra forgácsolódik szét, hanem a funkcionáló tőkék növekedését *új tőkék képződése és régiek széthasadása keresztezi.* Ha tehát a felhalmozás egyrészt úgy jelentkezik, mint a termelési eszközöknek és a munka feletti parancsnoklásnak a növekvő koncentrációja, másrészt mint sok egyéni tőkének *egymástól való taszítása.*"[44] Majd ugyanerről konkrétabb formában így írt: „a tőkés termelési mód fejlődésével növekszik a minimális terjedelme annak az egyéni tőkének, amely szükséges ahhoz, hogy egy ipart annak normális feltételei között lehessen űzni. A kisebb tőkék ezért a termelés olyan területeire tódulnak, amelyeket a nagyipar még csak szórványosan vagy tökéletlenül kerített hatalmába."[45] *A tőke* III. kötetében Marx a termelés koncentrációjával összefüggő egész történelmi folyamatot így foglalta össze: „Egyfelől a munkafeltételeknek és másfelől a termelőknek ez a szétválasztása alkotja a tőke fogalmát, amely szétválasztás az eredeti felhalmozással kezdődik, majd állandó folyamatként a tőke felhalmozásában és koncentrációjában jelenik meg, s végül itt abban fejeződik ki, hogy már meglevő tőkék kevesek kezében centralizálódnak és (a kisajátítás most ide módosul) sokak elvesztik tőkés mivoltukat. *Ez a folyamat a tőkés termelést hamarosan összeomlásba vinné, ha a centripetális erő mellett ellenkező tendenciák nem hatnának állandóan megint decentralizálóan.*"[46] Majd Marx még egyszer kiemelte, hogy a kis- és

középüzemek felszámolása a tőkés termelés végét jelentené: „S mihelyt a tőkeképzés kizárólag kevés számú kiforrott nagytőke kezébe kerülne, amelyek számára a profit tömege ellensúlyozza a rátáját, a termelés éltető tüze egyáltalában kialudna. A termelés elszunnyadna."[47]

Bernsteinnek tehát nagyon szelektív módon kellett olvasnia *A tőké*-t ahhoz, hogy arra következtethessen belőle: a termelés koncentrációjának Marx szerint a kis- és középüzemek felszívódásával kell járnia. De Marx elemzésének a dialektikáját nem ma kell felfedezni. Jól látta ezt a kortárs R. Luxemburg is, aki Bernstein tételével a következőket állította szembe: „Egészen téves az a felfogás, mely szerint a tőkés középüzem története egyenes vonalban tart lefelé a fokozatos hanyatláshoz. Ellenkezőleg, a fejlődés valóságos menete itt is merőben dialektikus és állandóan ellentétek között mozog... A középüzemnek a nagytőkével vívott harcát nem úgy kell elképzelnünk, mint szabályos csatát, ahol a gyöngébb fél csapata közvetlenül és mennyiségileg egyre jobban apad, hanem inkább úgy, mint a kistőkék időszakonkénti lekaszálását, amelyek aztán újra meg újra gyorsan erőre kapnak, hogy a nagyipar ismét lekaszálja őket. A két tendencia közül, melyek a középosztállyal labdáznak, végső soron – ellentétben a munkásosztály fejlődésével – a *leszorító* tendencia győz. Ám ez korántsem szükségképpen a középüzemek abszolút, számszerű megfogyatkozásában nyilvánul meg, hanem először is abban, hogy a régi ágazatokban az életképes üzemhez szükséges minimális tőke fokozatosan emelkedik, másodszor abban, hogy egyre rövidebb az az időszak, amely alatt a kistőkék új ágazatok saját szakállukra való kiaknázásának örvendenek."[48]

A termelés koncentrációja már csak azért sem vezethet a kis- és középüzemek teljes elnyeléséhez, mert ez a folyamat együtt jár a termelés szerkezetének állandó módosulásával, ami mindig lehetővé teszi viszonylag kis vállalkozások megindítását. Emellett a koncentráció nemcsak a kis- és közepes vállalatok formális felszívásában mutatkozik meg, hanem ez utóbbiak fokozódó függőségében, bedolgozói jellegében, abban, hogy elvesztik közvetlen kapcsolatukat a piaccal, mivel önálló piaci értékkel nem bíró alkatrészeket, féltermékeket állítanak elő kizárólag meghatározott monopóliumok számára. Mintegy mellékesen egy helyütt Bernstein is beismerte, hogy a kisüzemek „jelentős száma nagyobb vállalatok része"[49].

Önmagában is tévútra visz Bernsteinnek és követőinek az az eljárása, amely a koncentráció fokát kizárólag vagy elsősorban a létszám alaku-

lásából eredezteti, hiszen „a termelés koncentrációja sokkal erősebb, mint a munkások koncentrációja, mert a munka nagy üzemekben sokkal termelékenyebb"[50].

Figyelmet érdemel e kérdéskör vizsgálatánál az is, hogy a kis-, közép- és nagyüzem nem statikus, hanem történelmileg változó kategóriák. Az első világháború előtti hivatalos német statisztikák sorolása szerint a kisüzemek legföljebb öt személyt, a középüzemek hattól ötven személyt foglalkoztattak, az ötven személyen felüli vállalatok pedig a nagyüzem kategóriájába tartoztak. Az imperializmusról szóló alapvető művében Lenin is ötven munkásban jelölte a nagyvállalatok alsó határát.[51] Ugyanitt óriásvállalatként hivatkozott az olyan kohászati üzemre, amelyben az acéltermelés elérte a 400 000 tonnát.[52] Nyilvánvaló, hogy ma egészen máshol kellene megvonni az üzemkategóriák határait. A foglalkoztatottak számát, a termelésben lekötött termelési eszközök és a kibocsátott termékek értékét stb. tekintve a mai középvállalatok jó része nagyvállalatnak minősült volna az első világháborút megelőző időszakban. A termelés koncentrációja tehát kifejeződik az üzemkategóriák határainak folyamatos módosulásaiban is.

Végezetül még érdemes Kautskynak arra a bíráló megjegyzésére utalni, amely szerint Bernstein mesterségesen megnöveli a kisvállalkozók számát azzal, hogy a bérkocsisokat, hordárokat, sírásókat, otthon dolgozó varrónőket stb. is közéjük sorolja. Ilyképpen a rendszerint semmiféle termelési eszközzel sem bíró félproletár és proletár elemek is kistőkéssé „lépnek elő".

Bernstein harmadik tétele arra irányul, hogy a termelés koncentrációjának előrehaladását elválassza a monopóliumok uralmától, mivel a nagyüzemek – térhódításuk ellenére – „nem monopolizálják az ipari életet". A monopóliumok uralmát nem az dönti el, hogy az ipar *egészében* formálisan ők összpontosítják-e kezükben a termelést, hanem mindenekelőtt az, hogy az ipar alapvető, a gazdasági viszonyok jellegét meghatározó ágaiban az övék-e az uralkodó pozíció. A monopóliumok uralma ugyan statisztikailag is kifejezhető, azonban mégsem egyszerűen statisztikai mutató kérdése. Az ipar átlagára vonatkozó indexek ilyen szempontból elég kevesett modanak. „Nem minden iparágban van nagyvállalat" – írta Lenin.[53] De: „A kartellek és trösztök kezében gyakran egy-egy iparág össztermelésének hét-nyolc tizede összpontosul."[54] A koncentrációs ráta iparáganként erősen eltérő, és ez kihat a monopolizáltság fokára. Az ipari átlag helyett azonban a legtipikusabb, a techni-

kai haladás általános irányát képviselő ágazatok a mérvadók. Az adott korszakra vonatkoztatott konklúzió: „A technika legújabb sikerei, a XIX. század *végének* és a XX. század elejének kapitalizmusa szempontjából a legtipikusabb iparág az elektromos ipar."[55] Azt pedig – mint hamarosan kiderül – Bernstein sem tagadhatta, hogy az elektromos iparban a monopóliumok uralma a meghatározó.

A termelés koncentrációjának marxi analízisével szemben a tromfot azonban Bernstein – és David, a „revizionizmus legfőbb képviselője az agrárirodalomban" (Lenin) – azzal vélte kivágni, hogy a mezőgazdaság példáját hozta fel. A mezőgazdaság fejlődése ugyanis szerintük nemcsak hogy nem igazolja, hanem egyenesen cáfolja Marx következtetését. Szinte egyedüli érvük erre az volt, hogy a mezőgazdaság az üzemek *terjedelmében* állandóságot vagy éppen visszafejlődést mutat. Nem tartozván azonban a következetesség a főbb tulajdonságai közé, Bernstein néha, amikor tagadni hitte Marx elemzését, valójában inkább igazolta azt. Ez történt például akkor, amikor a következőket írta: „Nem kétséges, hogy a középbirtokok gyakran hangsúlyozottan tőkés jellegűek. A birtokok koncentrációja itt gyakran nem abban a formában történik, hogy az egyes gazdaságok mind nagyobbak lesznek – mint ahogy azt Marx előrevetítette –, hanem kizárólag a gazdálkodás belterjesítésében, a területegységenként több munkát igénylő művelésre vagy a minőségi szarvasmarha-tenyésztésre való áttérés formájában."[56]

A baj csak az, hogy Marx azt „vetítette előre", amit vele szemben Bernstein cáfolatul hozott fel. *A tőke* III. kötete erről a következőket tartalmazza: „Minél inkább kifejlődik azonban a tőkés termelési mód, annál nagyobb lesz a tőke koncentrációja is *ugyanazon a földterületen*."[57] Éppen a megművelhető földterület korlátozottsága következtében a tőkés mezőgazdaság fejlődésének fő útját – még inkább, mint az iparban – Marx az intenzív fejlődésben látta. Engels pedig a Kautskyval közösen írt cikkében a szocializmus jogi szemléletét képviselő Menger álláspontját ekképpen karikírozta: „Ha a földbirtok három példáját tárjuk Menger úr elé: egy ír landlordot, akinek 50 000 acre van birtokában, melyet 5000 bérlő művel meg átlagosan 10 acre-es kisüzemekben, egy skót landlordot, aki 50 000 acre-t vadászterületté változtatott, és egy 10 000 acre-es amerikai óriásfarmot, amelyen nagyipari módszerrel búzát termesztenek, ő azt fogja állítani, hogy az első két esetben a termelési eszközök koncentrációja ötször annyira előrehaladott, mint az utóbbiban."[58]

A marxizmus elleni polémiában a mélypontot azonban nem Bernstein,

hanem a revizionizmus legfőbb „agrárszakértője", a tücsköt-bogarat összehordó E. David jelentette. A sekélyességében alulmúlhatatlan, a felépítésében a legelemibb logikát is nélkülöző könyvében mérhetetlen arroganciával mondta ki a fellebezhetetlen ítéletet: „Ritkán járatta annyira a bolondját valamely elmélettel a gyakorlat, mint a marxista agrárelmélettel."[59] David szerint a kapitalizmus fejlődése nem csupán a kisüzemek életképességét, hanem a nagyüzemek életképtelenségét is bizonyítja, vagyis éppen az ellenkezője történt annak, amit Marx megjósolt. David szavaival: „A paraszt azonban kutyába se veszi a halálos ítéletet, melyet a marxista elmélet fölötte kimondott. Sehol a történelemben kisparasztokat a nagymezőgazdaság üzemi fölénye még tönkre nem tett."[60]

A baj csak az, hogy könyvének második kötetében David elfelejtkezett arról, amit az elsőben még tudott. David könyve nem sokkal a 19. század utolsó negyedének a nagy agrárválsága után jelent meg, amely mindenekelőtt az európai gabonatermelő gazdaságok válsága volt, elsősorban a nagyüzemi gépi termelést meghonosító észak-amerikai konkurrencia hatására. David fő vitapartnere az agrárkérdésben, Kautsky ezzel kapcsolatban helyesen állapította meg: „Az amerikai mezőgazdaság fölénye a némettel szemben főként magasabb szintű gépesítettségén alapul. Eddig szinte csakis a földművelésben alkalmaztak gépeket."[61] Vagyis mivel a gépesítés a mezőgazdaság különböző ágaiban nagyon egyenlőtlenül fejlődik ki, ezért a nagyüzem és a kisüzem relatív potenciálja sem ítélhető meg ettől elvonatkoztatva.

Ennek megfelelően a Kautskyval folytatott közvetlen polémiája során David is kénytelen volt bizonyos megszorításokat tenni a kisüzem fölényének hangoztatásakor. Összefoglaló megállapítása erről így hangzott: „*A kisüzem fölülmúlja a nagyüzemet amaz ágakban, intenzitási fokokon és termelőviszonyok között, amely felé a nyugat-európai kultúrállamok mezőgazdasága a tengerentúli verseny folytán halad.*"[62] Ez magyarul annyit jelent, hogy a kisüzem ott tud helytállni, ahol a nagyüzemi gépi termelés konkurrenciája nem fenyegeti. Ebben az állításban benne rejlik a nagyüzem fölényének elismerése, *ha* a nagyüzemi termelés gépi technikán alapul. David ezért ennek a lehetőségnek a megvalósulását akarja kizárni. Ezt pedig úgy éri el, hogy kibékíthetetlen ellentmondást konstruál a mezőgazdaság belterjes fejlődése és a gépesítés között. Szerinte: „Magas intenzitás és kisebb üzemterjedelem kölcsönös hatásban állnak egymással; egyik a másikat mozdítja elő."[63] Ezzel szemben „*élesbülő antagonizmus van a gépezet és belterjesség között*". „Fokról fokra apad

a gépmunka százalékos részvétele, míg végül a talajkihasználás legmagasabb fokán... teljesen elenyészik."[64]

David teljes komolysággal állítja, hogy a mezőgazdasági termelés fejlődésének legfőbb mutatója a gépek felhasználásának a visszaszorulása, és a teljes virágzás majd akkor jön el, ha a gépek felhasználása „teljesen elenyészik". Ez az iparral homlokegyenest ellenkező tendencia David szerint abból származik, hogy a termelés a mezőgazdaságban *szerves*, az iparban pedig *mechanikai* folyamat. Ezzel a csodálatos felfedezéssel annyira nem tud betelni, hogy könyvében legalább tucatszor megismétli. (Az a kérdés nem ötlik fel benne, hogyan lehet az amerikai gépesített nagyüzem fölényben a gabonatermelésben, hiszen elvégre a gabonatermelés is „szerves folyamat".) Egészen föllelkesülve a kézi munka nagy súlyától a mezőgazdasági termelésben, szinte extázisba esve így kiált fel: „S mennyire elmarad ennek gépezete a nagyipar kifejlődött gépszerűségétől! A helyben álló nagy erőgép helyett a mezőgazdasági üzem a maga erőszükségletét mozgó kismotorokból meríti, ezek között pedig első helyen az igásbarom áll."[65] Az egészben csak az a megdöbbentő, hogy David könyve a szociálreformizmus reprezentatív alkotásának számított és a maga idejében igen széles körű hatást gyakorolt.

Marx elleni polémiájukban Bernstein, David és követőik a termelés és a tőke koncentrációjának kérdését fölcserélték a földtulajdon koncentrációjának kérdésével. Vagyis a termelés és a tőke koncentrációjának általában csak az extenzív módját ismerték el, az intenzívét nem. A tőkés agrárfejlődés általános kérdésének helyébe ily módon a *földtulajdon koncentrációjának* speciális kérdését állították. Némi túlzással: nem azt vizsgálták, hogyan fejlődik a kapitalizmus a mezőgazdaságban, hanem azt, *hogyan nem fejlődik*. Hiszen az extenzív terjeszkedés területén szinte korlátlan lehetőségekkel bíró amerikai konkurrenciával szemben a nyugat-európai mezőgazdaság csak az intenzív fejlődés útján és az intenzív fejlődés követelményeinek megfelelő ágazatokban állhatott helyt. Az extenzív ágazatokban – főként a gabonatermelésben – a technikai haladás egyértelműen a nagy gazdaságoknak kedvezett, de nem ez volt a helyzet az agrárgazdálkodás sok más szektorában. A birtoknagyságok előnyeinek mérlegelésénél nem szabad a technikai fejlettség adott jellegzetességeit figyelmen kívül hagyni. De ugyanígy nem szabad eltekinteni a termelési viszonyok színvonalától sem. A sokban még félfeudális kelet-európai nagybirtok nem állhatott és nem is állt fölötte a nyugat-európai tőkés középüzemeknek.

A kistulajdon fennmaradása a mezőgazdaságban nem utolsó sorban azzal függ össze, hogy működési feltételei egészen mások, mint a tőkés üzemekéi. Erről Marx összefoglalóan ezeket írta: „A parcellás paraszt számára nem jelenik meg a kiaknázás korlátjaként egyfelől a tőke átlagprofitja, amennyiben ő kistőkés; másfelől járadék szükségessége sem, amennyiben ő földtulajdonos. Számára mint kistőkés számára abszolút korlátként csak a munkabér jelenik meg, amelyet a tulajdonképpeni költségek levonása után önmagának fizet. Ameddig ezt a termék ára fedezi neki, addig megműveli a földjét, gyakran még akkor is, ha ez a munkabér a fizikai minimumra csökken."[66]

A tőkés agrárfejlődés sajátosságait vizsgálva Lenin ezért a legfőbb tanulságot így összegezte:

„A következő általános tételre jutunk, amely a gazdaságoknak a föld nagysága szerinti csoportosítását illetően minden tőkésországra érvényes törvényként fogalmazható meg:

minél nagyobb arányokban és minél gyorsabban fokozódik a földművelés belterjessége, annál inkább *szépítgeti* a földterület szerinti csoportosítás a mezőgazdasági kisüzem, a *mind* föld, *mind* tőke tekintetében kisemmizett kisgazda nyomasztó helyzetét; annál inkább *letompítja* az eredményesen működő nagyüzem és a tönkremenő kisüzem között fennálló osztályellentét igazi élességét; annál inkább *kisebbíti* a tőkének a nagyüzem kezében való koncentrálódását és a kisüzem kiszorítását a nagyüzem által."[67]

A termelés és a tőke koncentrációja a mezőgazdasági termelés sajátosságai folytán általában nem vezethetett el mezőgazdasági monopóliumok kialakulásához, de a mezőgazdaság alávetése a monopoltőke – a finánctőke – uralmának mégis végbement. Ez a folyamat az árollótól kezdve a növekvő haszonbér, jelzálog, az uzsora stb. nagyon változatos formáit öltötte.

A parasztgazdaságok valamennyi kategóriájának a stabilitását hirdető nézetek a reformista munkáspolitika elvi megindoklását célozták. Ha ugyanis ezek a nézetek helytállóak, akkor súlyos érvet jelentenek a kapitalizmus szilárdsága mellett, mert a parasztság a maga egészében, érdekeinél fogva, a tőkés rend támasza marad. Ebből a meggondolásból kiindulva a kapitalizmus elleni forradalmi harc eleve kilátástalan, kalandor jellegű akció volna.

A termelés és a tőke koncentrációjának vizsgálata során tehát Bernstein – mint a szofisták általában – az általa felállított premisszákból

pontosan az általa kívánt eredményre jutott. Egyszerre amputálva és imputálva Marxot hihette magát győztesnek egy olyan csatában, amelyben a valódi ellenfelet saját konstrukciójával helyettesítette.

*

A tőkés felhalmozás marxi felfogásával szemben Bernstein következő kísérlete arra irányult, hogy a termelés és a tőke koncentrációjával a termelés és a tőke centralizációját állítsa szembe, úgy tüntetve fel a kettő közti kapcsolatot, mintha *a termelés koncentrációja a tulajdon decentralizációjával járna együtt a részvénytársaságok formájában megvalósuló tőkecentralizáció eredményeként.*

Bernstein elismeri: „tény az ipari tőke koncentrációja és centralizációja"[68]. Hibás viszont szerinte az a nézet, hogy az ipari vállalatok koncentrációjával párhuzamosan megy végbe a vagyonkoncentráció. „Ez azonban egyáltalán nincs így. A részvénytársasági forma azzal az irányzattal szemben, hogy a vagyon centralizálását az üzemek centralizálásával előmozdítsák, igen jelentékeny mértékben ellenhatást fejt ki. Lehetővé teszi már koncentrált tőkék messzemenő megosztását, és feleslegessé teszi, hogy egyes mágnások ipari vállalatok koncentrációja céljából tőkét sajátítsanak el. Ha ezt a tényt nem-szocialista közgazdászok a társadalmi viszonyok megszépítésére használták ki, még nem ok arra, hogy a szocialisták eltitkolják vagy elbagatellizálják."[69] Az ipari koncentráció így nem csökkentette a tőkések osztályát, hanem jelentősen megszaporította, hiszen „az Egyesült Államok oly híres acéltrösztje, amely bizonyára a gyárak százait szippantotta fel, 50 000 részvényest tudhat maga mögött"[70]. Ez volna az oka annak, hogy Marx elemzése csak felerészben igazolódott: „Így vált lehetségessé, hogy ugyanakkor, amikor a vállalatok olyan mérvű koncentrációját látjuk, amilyet korábban sejteni is alig lehetett, a tőkefelhalmozás mégsem felel meg ennek a koncentrációnak. Olyan tény ez, melyet Marx bizonyára látott, de nem kísért figyelemmel."[71]

Bernsteinnek ez az érvelése teljesen megegyezik a második világháború utáni évtizedben oly nagy buzgalommal terjesztett nézetekkel a „tulajdon diffúziójáról", a „népi kapitalizmusról". Az érvelés mögött meghúzódó cél is közös: annak bizonygatása, hogy a részvénytársasági forma elterjedésével a kapitalizmus mindinkább „demokratizálódott", „népi jellegűvé" vált, társadalmi bázisa kiszélesült, s így a „kisajátítók kisajátítása" nem a tőkemágnások kis csoportját, hanem a „tőketulajdonossá"

vált részvényesek hatalmas táborát érintené. A tőkés felhalmozásnak ez a Marxétól állítólag diametrálisan eltérő történelmi tendenciája csak a társadalom organikus fejlődését lehetővé tevő reformista munkáspolitikával volna összeegyeztethető.

Bernstein szemléletmódjának lényege: a jelenségek formális-jogi szempontból való regisztrálása minőségi elemzésük nélkül. Ily módon a részvénytársasági formában megvalósuló tőkecentralizáció meghatározó vonásának a tulajdon decentralizációja tűnik fel, s teljesen elsikkad ennek a folyamatnak a társadalmi-gazdasági tartalma, a monopoltőke kialakulásának és térhódításának, az egész társadalom fölötti uralma kivívásának a rendkívül hatásos elősegítése. Hiszen a részvénytársasági formában végbemenő tőkecentralizáció lényege éppen abban van, hogy a monopoltőke hatalma messze túlszárnyalja a tőketulajdonban való formális részesedési arányát.

Bár Marx viszonylag keveset foglalkozhatott a részvénytársasági forma vizsgálatával – *A tőke* III. kötetének ezt tárgyaló részei inkább csak vázlatnak tekinthetők –, megállapításai egyértelműen a tőkecentralizáció e formájának a társadalmi-gazdasági vonatkozásait húzzák alá. Ennek során mindenekelőtt a részvénytársaságoknak a felhalmozási folyamatra és ezen belül a technikai haladásra gyakorolt befolyását emelte ki: „A világ még ma is vasutak nélkül volna – írta –, ha addig kellett volna várnia, amíg a felhalmozás egyes egyéni tőkéket akkorára növel, hogy meg tudjanak birkózni egy vasút építésével. A centralizáció viszont, a részvénytársaságok révén, máról holnapra véghezvitte ezt. S miközben a centralizáció *ily módon fokozza és meggyorsítja a felhalmozás hatását*, egyúttal bővíti és meggyorsítja *a tőke technikai összetételének forradalmi átalakulásait* is."[72] Másrészt Marx a részvénytársaságok elterjedésének a termelési viszonyokra gyakorolt hatását emelte ki, rámutatva, hogy velük egy olyan új gazdasági forma jött létre, amely a tőkés termelés belső ellentmondásainak oly méretű kiéleződéséhez vezet, hogy az e termelési mód létezését teszi kérdésessé. *A tőke* III. kötetének vázlatszerű összefoglalója erről egyebek közt a következőket tartalmazza: „Ez a tőkés termelési mód megszüntetése magán a tőkés termelési módon belül, s ezért önmagát megszüntető ellentmondás, amely prima facie (nyilvánvalóan) egy új termelési formához való átmeneti pontként mutatkozik. Ilyen ellentmondásként mutatkozik aztán megjelenésében is. Bizonyos szférákban megteremti a monopóliumot és ezért kihívja az állami beavatkozást. Reprodukál egy új finánc arisztokráciát, élősdiek

egy új fajtáját, tervkovácsok, gründolók és pusztán névleges igazgatók alakjában; a szédelgés és csalás egész rendszerét a gründolással, részvénykibocsátással és részvényekkel való kereskedéssel kapcsolatban. Olyan magántermelés ez, amelyet nem ellenőriz a magántulajdon."[73]

Ugyanezt a két szempontot emelte ki Bernsteinnel való vitájában R. Luxemburg is: „Valóban! Miben áll a részvénytársaság-alapítás gazdasági jelensége? Egyrészt sok kis pénzvagyon *egy* termelési tőkévé, *egy* gazdasági egységgé való egyesítésében, másrészt a termelésnek a tőketulajdontól való elválasztásában, tehát a tőkés termelési mód kettős legyőzésében – mindig tőkés bázison."[74]

Bernsteinnek a tőkecentralizációról kifejtett álláspontjáról nem volna méltányos az utólagos fejlődés alapján mondani véleményt; azt kell rajta számon kérni, ami az adott időpontban számon kérhető volt. Ennek legjobb módja a kortárs marxista irodalommal való szembesítés, amelynek az adott tárgykörben a legrangosabb alkotása R. Hilferding: *A finánctőke* c. műve volt, Kautsky *Agrárkérdés*-e mellett a II. Internacionálé korszakának a legfontosabb politikai gazdaságtani munkája. (Hilferding könyve 1910-ben jelent meg, de kézirata már 1905-ben elkészült.)

Hilferding világosan felismerte, hogy a részvénytársasági forma esetében a tőketulajdon formális decentralizációja csak elrejti a társadalmi-gazdasági szempontból meghatározó tendenciát: a monopóliumok kialakulásának meggyorsítását, hatalmuk kiterjesztését, a banktőke és az ipari tőke összefonódását a finánctőke formájában. Hiszen: „Ahhoz, hogy valaki a részvénytársasággal rendelkezhessék, csak a tőke felére van szüksége, míg a magánvállalat fölötti rendelkezéshez az összes tőke birtokában kell lennie. Ez megkettőzi a nagytőkések hatalmát... A gyakorlatban viszont rendszerint még ennél is kisebb a részvénytársaság fölötti uralom biztosításához elégséges tőke nagysága. A tőkének mindössze harmad-, negyed-, sőt még ennél kisebb része is elegendő ehhez. A részvénytársaság ura azonban éppúgy rendelkezik a másik, az idegen tőkével, mint a sajátjával."[75] Mindez azonban még csak a kezdet: „De még sokkal nagyobb súlyra tesz szert a valamelyik részvénytársaságon uralkodó nagytőke, ha már nem egyetlen részvénytársaságról, hanem egymástól függő társaságok rendszeréről van szó."[76] Majd Hilferding mindehhez még hozzáteszi: „A részvénytársasági rendszer fejlődésével kialakul egy sajátos pénzügyi technika, amelynek az a feladata, hogy lehetőleg csekély saját tőke részére biztosítsa minél nagyobb idegen tőke fölött az uralmat."[77]

A részvénytársasági formában megvalósuló tőkecentralizáció a termelés koncentrációjának hatalmas előmozdítója. A legnyilvánvalóbb ok: „A részvénytársaság, hogy megvalósítsa a tőkéknek egy vállalatba való koncentrálását, tőkerészekből gyűjti össze tőkéjét, s ezek mindegyike egyébként talán túlságosan kicsiny ahhoz, hogy iparilag működjék, akár egyáltalában, akár különösen azokban az iparágakban, amelyek a részvénytársaságok birodalmát alkotják."[78]

A részvénytársaságok előnyei az egyéni cégekkel szemben nemcsak a tőkék összegyűjtésére, hanem felhasználásukra is vonatkoznak. A részvénytársasági forma előnyeit Hilferding főként a következőkben látta: könnyebben vonhatnak be pótlólagos tőkét; a hitelhez jutás feltételei kedvezőbbek; érdekeik szempontjából kedvezőbb árpolitikát folytathatnak, mert kisebb a piaccal szembeni kiszolgáltatottságuk; kevésbé érintik őket a konjunktúra változásai; könnyebben juthatnak hozzá az új technikai vívmányokhoz és kedvezőbbek alkalmazásuk körülményei.

Az önálló vállalkozáshoz elégtelen pénztőkék tulajdonosai szempontjából nincs érdemi különbség a között, hogy pénzeszközeiket a bankok, vagy pedig a részvénytársaságok rendelkezésére bocsátják-e. Amennyivel az osztalék magasabb, mint a kamat, annyival bizonytalanabb is. A lényeges az, hogy egyik esetben sincs lehetőség arra, hogy a kis pénztulajdonosok – a tőkés vállalkozókhoz, a bankárokhoz, a nagy részvénytulajdonosokhoz hasonlóan – tőkéikkel arányos átlagprofithoz jussanak – a monopolista profitról nem is szólva. A közönséges részvény után járó osztalék nem az átlagprofitrátához, hanem az átlagkamathoz igazodik. Azt viszont képtelenség volna feltételezni, hogy a részvénytársasági vállalatokban az előállított profit a kamat színvonalára redukálódjon. Különbség jön létre az átlagprofitráta és a – némi „kockázati díjjal" megnövelt – átlagkamathoz igazodó osztalék között. „*Ez a különbség »alapítói nyereségként« jelentkezik* és olyan nyereségforrás, amely csak a profitot hozó tőkének kamatozó tőke formájába való átalakulásából fakad."[79] (Az alapítói nyereség kategóriájának bevezetése a marxista politikai gazdaságtanba Hilferding nevéhez fűződik.)

Az alapítói nyereséghez azonban a közönséges részvények tulajdonosai nem juthatnak, ez a részvénytársaságot létrehozó nagy tőketulajdonosok privilégiuma. De a privilégiumok sora ezzel csak kezdődik. A közönséges részvények mellett megjelennek az elsőbbségi részvények, amelyek mind a jövedelemszerzés szempontjából, mind a részvénytársaság ügyeibe való beleszólás szempontjából különleges jogokat nyújtanak. Ehhez

jönnek még a privilegizált jövedelmek, mint az igazgatói tagsággal, a felügyelői tanácsi pozícióval járó igen magas fizetések, a különleges prémiumok stb. Nem is említve a fiktív tőkével való spekulációból származó jövedelmeket.

Az ekkor még marxista Hilferding a részvénytársasági formában megvalósuló tőkecentralizációban a tőkés felhalmozás Marx által feltárt történelmi tendenciájának a további kibontakozását és magasabb fokra jutását mutatta ki. Ennek megfelelően ebben a folyamatban nem ellenérvet látott a „kisajátítók kisajátítása", a radikális társadalmi forradalom, a proletárdiktatúra elvei ellen, hanem ezeknek a szorosan összetartozó elveknek a megerősítését. Ezen mit sem változtat, hogy alig egy évtizeddel később – eszmetársával, Kautskyval együtt – ő maga is elárulta ezeket az elveket, s a renegátok sorába beállva sokban megismételte Bernstein tételeit. Érdemes ezért végső konklúziójára hivatkozni, amelyet könyvének utolsó bekezdésében foglalt össze: „A teljesen kifejlett finánctőke a tőkeoligarchia gazdasági és politikai hatalmának csúcspontja. Teljessé teszi a tőkemágnások diktatúráját. Ugyanakkor az egyik ország nemzeti tőkemágnásainak a diktatúrája egyre elviselhetetlenebb ellentmondásba kerül a másik ország tőkés érdekeivel, s a tőkének az országon belüli uralma a finánctőke által kizsákmányolt, de harcra is késztetett néptömegek érdekeivel. A kibékíthetetlen érdekellentétek hatalmas összeütközésében a tőkemágnások diktatúrája végül is átcsap a proletariátus diktatúrájába."[80]

Lenin néhány fontos elméleti kérdésben korrigálta ugyan Hilferding nézeteit, a tőkecentralizáció társadalmi-gazdasági tartalmának megítélésében azonban megerősítette álláspontját. A dolog lényegét ekképpen foglalta össze: „A részvénytulajdon »demokratizálódása«, amelytől a burzsoá szofisták és az opportunista »szintén-szociáldemokraták« »a tőke demokratizálódását«, a kistermelés szerepének és jelelentőségének fokozódását várják (vagy legalábbis ezt állítják), a valóságban csak egyik módja annak, hogy a fináncoligarchia növelje hatalmát."[81]

Az első világháborút közvetlenül megelőző időszakban a monopóliumok uralma mind a fejlett tőkésországokon belül, mind pedig a tőkés világgazdaság és világpiac területén annyira nyilvánvalóvá lett, hogy a szociálreformizmus ideológusai is kénytelenek voltak vele szembe-

nézni. Egy szekta ideológusai megtehetik, hogy a dolgozók millióit érintő társadalmi-gazdasági folyamatok mellett hallgatással menjenek el, de ez a lehetőség nem áll fenn azok számára, akik ezekre a milliós tömegekre eszmeileg és politikailag hatni akarnak. És ez a helyzet a modern szociálreformizmus képviselői esetében.

Bernstein még az imperializmus kialakulása korában olyan képet formált a kapitalizmus új korszakáról, amelyben a monopóliumoknak csak a háttér homályában jutott hely. A már kialakult imperializmus viszonyai között ennek az ábrázolásmódnak a folytatására már nem volt többé lehetőség, és ez jelentős hangsúlyváltozáshoz vezetett a monopóliumok szerepének megítélésében. Jól kitűnik ez a következő, kissé hosszú idézetből, amelyben Bernstein a legmesszebb jutott az imperializmus viszonyainak a leírásában. „Hogy milyen világpiaci kapcsolatok fejlődtek ki s milyen egészen új formák alakultak ki ehhez, arra példával szolgál egy egészen modern ipar képe, melyet Marx csak kezdeteiben ismert: az elektromosság ipara, az elektromos gépek és berendezések gyártása, valamint az elektromos fény- és energiaellátás üzemeltetése. Ennek az iparnak egyik legnagyobb vállalata Németországban a berlini Allgemeine Elektrizitäts Gesellschaft. Ennek 1907-ben 100 millió márka részvénytőkéje volt, amely a tőzsdei árfolyam szerint 220 millió márka értéket képviselt; ehhez 37 millió márka kötvénytőkéje és 47 millió márka tartaléka, tehát eltekintve a tőzsdei árfolyamtól 184 millió márka alap- és forgótőkéje. Tőkehatalmának azonban ezzel még nincs vége. Ez az Allgemeine Elektrizitäts Gesellschaft érdekelve van a berlini Elektrizitätswerke Gesellschaft-ban, amely Berlin legnagyobb részét ellátja elektromossággal, és összesen 114 millió márka tőkéje van, amelynek azonban az árfolyamértéke szintén sokkal magasabb. Részvénytulajdona révén megkaparintotta az egyik általa alapított, elektromos vállalatok támogatására hivatott bank irányítását, amelynek székhelye Zürichben van, ott ugyanis kevesebb az adó és mentesül némely kellemetlen ellenőrzéstől is. Az egész világon finanszíroz elektromos vállalatokat, amelyeknek a gépeket stb. az Allgemeine Elektrizitäts Gesellschaft-tól Berlinben kell beszerezniük, és részvénytulajdonnal mintegy 20 más vállalkozásban érdekelt. Létezik még azután az Allgemeine Elektrizitäts Gesellschaft fiókintézményeként egy elektromossági szállítótársaság, továbbá a Társaság kölcsönösségi szerződésben áll – ehelyett választható egy kevésbé ártatlan név is – az Egyesült Államok legnagyobb elektromossági társaságával, a General Electric Company-val. A két

hatalmas társaság külföldi piaca számára úgyszólván fölosztotta magának a világot: »Ti ezt a féltekét, mi a másikat«. Hódító hadjárataik során így nem ártják bele magukat egymás dolgába. Az Allgemeine Elektrizitäts Gesellschaft aztán a maga területén megint kartellviszonyban áll Németország következő nagy elektromossági társaságával, amely első helyen a nagy feltaláló, Werner Siemens nevét viseli – ma ott kereskedők állnak az első helyen –, a *Siemens* und *Halske* céggel, amely 93 millió márka tőkét képvisel, és szoros kapcsolatban áll a Siemens-Schuckert Társasággal Dél-Németországban, amelynek tőkéje eléri a 110 millió márkát. A Siemens-szövetség egy másik mellékvállalatának 15 millió márka tőkéje van, továbbá neki is van saját kézen egy általa alapított »elektrobankja«, amely bizonyos finanszírozási üzletekről gondoskodik a számára. Újabban a két nagy szövetség a legnagyobb csöndben szerződést kötött nyilvános pályázatok esetén közös eljárásra a nagyságban következő német elektromossági cégek közül néhánnyal, melyek közül a legjelentősebb a *Felten-Guillame & Lahmeyer* cég Frankfurt am Mainban, amelynek névleges tőkéje 80 millió márkára rúg, amihez azonban hozzájön még egy sor olyan üzem tőkéje, amely ennek a társaságnak a kíséretét alkotja. Ily módon ma Németországban óriási monopolista társaságok valóságos patkánykirálya szövetkezett és esküdött föl arra, hogy lehetőség szerint nemcsak Németország, hanem a maradék világ nagy részének egész elektromos iparát leigázza. S éppígy, ahogy ez a modern ipar áll, úgy állanak nagy acélműveink is, szindikálva a világhírű acélműszövetségben, úgy vannak szövetségeink a textiliparban, a papír- és nyomdaiparokban stb., amelyek tevékenységüket valahányan a belföldi piac mellett a külföldi piacnak is szentelik, s a munkás túl a nemzeti határokon korábban nem is sejtett függésbe kerül a világpiactól. Röviden, az újabb fejlődés az ipar és a gazdasági forgalom szervezeteinek olyan formáit teremtette meg, melyeket Marx még nem ismert, még nem ismerhetett. Amikor Marx alkotott, az 1000–2000 munkással dolgozó üzemek már szokatlanul nagy üzemek voltak, most vannak 20 000, 30 000–40 000 munkással dolgozó üzemeink."[82]

Nincsen ebben a hosszú leírásban egyetlen olyan részlet sem, amelyet bármely marxista kifogásolhatna. Egészen más a helyzet azonban a leírásból folyó következtetésekről szólva. Bernstein számára ezeket a következtetéseket a reformista munkáspolitika alapkövetelményei már eleve megszabták. Ezért a monopóliumok szerepének a hangsúlyozásából is ugyanarra az eredményre jut, mint amikor a termelés koncent-

rációja erőssége tekintetében vonta kétségbe Marx álláspontját: a tőkés felhalmozás történelmi tendenciájának tagadására, a „kisajátítók kisajátítása" követelésének elvetésére.

Bernstein elismeri ugyan, hogy az általa adott leírás „a marxi fejlődési séma egyenes vonala mentén fekszik", de: „A gazdasági kapcsolatokra, a munkásosztály harcának feltételeire s a szociális átalakulás lehetőségeire és formáira gyakorolt visszahatásában azonban mégis lehet ennek Marx által figyelembe nem vett hordereje.

Lehet-e világméretű iparokat államosítani? Mit jelentene ez? Átvehet-e a modern állam olyan üzemeket, amelyeknek az üzletei nagyrészt spekulatív természetűek? Olyan üzemeket, amelyek termékeikkel és kiviteli lehetőségeikkel a világpiacon konkurrensekként lépnek fel, s az értékesítésért és megbízásokért folytatott harcban kifejlesztik a modern konkurrencia minden szép tulajdonságát?"[83]

Az általa föltett szónoki kérdésekre Bernstein nem mással, mint az 1905-ös orosz forradalom tanulságának a megidézésével próbált válaszolni. Szerinte a forradalom Oroszország nagy ipari központjaiban a munkásokat tette az uralkodó erővé az iparban. A rendőrség nem tudott a gyárosoknak segíteni, ezért nem maradt más hátra, mint hogy a tőkések átadják gyáraikat igazgatásra a munkásoknak. Bernstein további fejtegetése aztán így hangzott: „Csak az a kérdés: át kell-e, vagy át tudják-e venni aztán a munkások a maguk részéről a gyárakat, és sikerrel tovább tudják-e üzemeltetni azokat, amelyeket az állam nem tudott átvenni? Az ily olcsón kisajátított gyárak egy forradalomban üres patronok volnának. Oroszországban a munkások uralma mindenütt azzal végződött, hogy eljött a pillanat, amikor megfordítva, a munkások jelentették ki a gyárosoknak: belátjuk, most megint ti vagytok az urak, és nyugodtan alkalmazkodtak amazok rendelkezéseihez."[84]

Ismét bebizonyosodott, hogy a történelmi folyamatokból levont tanulságok jellegét nem ezeknek a folyamatoknak az objektív tartalma, hanem az értelmezésüket meghatározó osztálypozíció dönti el. Az 1905-ös orosz forradalom a nemzetközi munkásmozgalom egyik nagy vízválasztójának bizonyult. A belőle levont tanulságok már sokban előlegezték a nemzetközi munkásmozgalomnak az első világháborúban kirobbant általános krízisére adott válaszokat. A forradalmi és az opportunista áramlat szétválása még határozottabbá vált, bár a centrista irányzat kikristályosodása még egy keveset váratott magára.

A történelem tanulsága szerint Bernstein nem túlságosan nagy előre-

látásról tett bizonyságot akkor, amikor éppen az 1905-ös orosz forradalmat hozta fel bizonyítéknak arra, hogy a „kisajátítók kisajátítása" a realitásoktól elszakadt voluntarista elképzelés, amely nem számol az objektív gazdasági viszonyokkal. Érthető ezért, hogy az 1917-es Októberi Forradalomban Bernstein – és ekkor már korábbi ellenfele, Kautsky is – csak valamiféle blanquista összeesküvést látott, amelynek az objektív gazdasági körülményekkel való összeférhetetlensége folytán elkerülhetetlenül kudarchoz kell majd vezetnie. Életüknek hátralevő éveiben mindkettőjüknek permanens foglalatossága lett, hogy ennek a kudarcnak a beköszöntét újra meg újra megállapítsák, miközben a történelem zavartalanul ment tovább a maga útján.

Bernstein tehát a monopóliumok jelentőségének elismeréséből is ugyanarra a következtetésre jutott, mint szerepük lekicsinyléséből – a tőkés felhalmozás történelmi tendenciájának tagadásához, a „kisajátítók kisajátítása" elvetéséhez. A munkásosztálynak eszerint nincs mit tennie, hiszen a végzet valamilyen különös elrendeltetése folytán a termelési eszközöknek mindörökre a tőkések tulajdonában kell maradniuk – vagy azért, mert a koncentrációs folyamat még nem elég fejlett, vagy azért, mert már túlságosan fejlett.

A reformista munkáspolitika valamennyi változata abból a feltételezésből indul ki, hogy a kapitalizmus képes a nagyobb megrázkódtatások nélküli fejlődésre, amely lehetővé teszi a kiélezett osztályösszecsapásokhoz vezető társadalmi konfliktusok elkerülését a proletariátus és a burzsoázia között. A modern szociálreformizmus ideológiai alapvetése szempontjából ez a feltételezés mindenekelőtt a kapitalizmus új szakasza és a válságok közti viszonynak a marxi elemzéstől gyökeresen eltérő értelmezését tette szükségessé.

A monopolkapitalizmus és a gazdasági válság közti összefüggésnek a szociálreformizmus szempontjait kielégítő interpretációjában Bernstein *az imperializmus kialakulását megelőző periódus* empirikus tényeit hozta fel perdöntő érv gyanánt. Ennek során részben elismerően, részben bírálóan hivatkozott Engels néhány megállapítására. Elismerően annyiban, amennyiben Engels fölismerte, hogy a 19. század utolsó negyedében új helyzet következett be a kapitalizmus fejlődésében: a korábbi heves, robbanásszerű válságok már nem figyelhetők meg többé, és maga az újratermelési ciklus is részben új alakot öltött; bírálóan annyiban, amennyiben Engels ezt az új helyzetet időlegesnek tartotta, és a válság enyhülését előidéző tényezőkben olyan erőt látott, amelynek teljes kifejlődése a válságok minden korábbinál súlyosabb megnyilvánulásaihoz fog vezetni. Bernstein ábrázolásában Engels tételei a tények megállapítására korlátozódó tudományos megfigyelések és az ideológiai prekoncepciók kibékíthetetlen ellentmondását tartalmazták. A következtetés nyilvánvaló: a szociálreformizmus a józan tudományosság követője, amely bölcsen elkerüli az ideológia útvesztő csábításait.

A marxizmusnak a revizionizmussal szembeforduló képviselői sem vonták kétségbe, hogy a 19. század utolsó negyedében bizonyos vonatkozásban új helyzet állt elő. A Bernstein elleni polémiájában az ortodox

marxista R. Luxemburg is így tette föl a kérdést: „Ám ha a hitelügy, a kartellek és ehhez hasonlók nem küszöbölik ki a tőkés gazdaság anarchiáját, miként lehetséges, hogy két évtizede – 1873 óta – nem volt nálunk általános kereskedelmi válság? Vajon nem annak a jele-e ez, hogy a tőkés termelési mód legalább a lényegben valóban »alkalmazkodott« a társadalom szükségleteihez és túlhaladta a Marx által adott elemzést?"[85] Érdemes tehát ezt a kérdéskört kissé behatóbban áttekinteni.

Az 1873-as válságnak és következményeinek a megítélése az a kezdőpont, amelyhez a marxizmus és a szociálreformizmus elméleti vitája visszavezet. A 19. századnak ez a legsúlyosabb válsága nem a kapitalizmus központjában, hanem az akkor inkább a perifériájához tartozó Közép-Európában kezdődött tőzsdei és hitelválság formájában, majd pusztítóan végigsziguldott az európai kontinensen és Amerikában, a legnagyobb károkat Németországban és az Egyesült Államokban okozva. 1873-at közvetlenül megelőzően ugyanis mindkét országban erőteljesen felgyorsult a tőkés gazdaság fejlődése, az Egyesült Államokban a polgárháború befejezése, Németországban a porosz–francia háborúban aratott győzelem eredményeként. (Az 1871-től 1873-ig tartó időszak kapta Németországban a hírhedt *Gründerperiode* nevet.) A válság csak 1878-ban érte el a kapitalizmus korabeli centrumát, Angliát. Ez új helyzetet jelentett, hiszen, mint L. A. Mengyelszon írta: „Az összes megelőző ciklus fázisainak változásában a meghatározó szerepet az angol újratermelés helyzete játszotta. 1873-ban ez a hagyomány megszakadt."[86] Ugyancsak új vonás volt, hogy a válság jelei már megmutatkoztak Oroszországban is. A szokatlanul elhúzódó válságot – amint főként az angol polgári közgazdászok nevezték – a „hosszú depresszió időszaka" követte, amelyben – bár az ipari termelés elég tekintélyesen nőtt – sem igazi fellendülés, sem mély válság nem volt. Ezután jött aztán a kilencvenes évek szokatlanul erőteljes és hosszan tartó expanziója.

A válság mechanizmusában bekövetkezett módosulásokra már Marx felfigyelt. Az 1875. június 18-i, P. L. Lavrovhoz címzett levelében erről ezt írta: „Valóban figyelemreméltó jelenség az, hogy az általános válságciklusok közti időszakok megrövidülnek. Ezt az időközt sohasem változatlannak, hanem mindig csökkenő nagyságnak tekintettem."[87] *A tőke* I. kötetének francia kiadásához pedig a következő betoldást fűzte hozzá: „Eddig az ilyen ciklusok periódikus tartalma 10–11 év, de semmi ok sincs arra, hogy ezt a számot állandónak tekintsük. Ellenkezőleg,

a tőkés termelés éppen most kifejtett törvényeiből arra kell következtetnünk, hogy ez a szám változó és hogy a ciklusok periódusa fokozatosan rövidülni fog."[88] Különösen figyelemre érdemes azonban az 1879. április 10-i, Ny. F. Danyielszonhoz írt levele, amelyben *A tőke* II. kötete kiadásának elhalasztását az 1873-ban kezdődött válság sajátosságaival indokolta. „Semmi esetre sem tettem volna közzé a második kötetet – írta –, amíg a jelenlegi angol ipari válság el nem éri tetőpontját. A tünetek ezúttal sajátosak, sok tekintetben eltérnek a múltban megfigyeltektől, és ez – egyéb módosító körülményeket figyelmen kívül hagyva – könnyen megmagyarázható azzal, hogy *angol válságot* még sohasem *előzött meg* ilyen szörnyű és már öt éve tartó válság az *Egyesült Államokban, Dél-Amerikában, Németországban, Ausztriában stb.*"[89]

Jó hat évvel később, 1885. november 13-án, ugyancsak Danyielszonhoz küldött levelében Engels visszatért Marx idézett megállapításaira és a következőket fűzte hozzájuk: „Az a válság, amelyről levelében a szerző beszél, valóban rendkívüli volt. Tény, hogy még mindig tart, egész Európa és Amerika mind a mai napig szenved tőle. Egyik oka a pénzügyi krach elmaradása. De a fő oka kétségtelenül a világpiac teljesen megváltozott helyzete. 1870 óta Németország és kivált Amerika vetélytársa lett Angliának a modern iparban, a többi európai ország zöme pedig annyira kifejlesztette saját iparát, hogy nem függ többé Angliától. Ennek következtében a túltermelési folyamat sokkal nagyobb területre terjedt ki, mint amikor főképp Angliára korlátozódott, és – mindmáig – nem akut, hanem krónikus jelleget öltött. Mivel ily módon elodázza a vihart, mely azelőtt minden tíz évben megtisztította a légkört, ez az egyre tartó krónikus depresszió szükségképpen olyan erejű és méretű összeomlást készít elő, amilyent soha azelőtt nem ismertünk."[90]

A bekövetkezett változás egyik legfőbb okát Engels éppen abban látta, hogy a 19. század utolsó negyedében felnőttek Anglia konkurrensei, ami véget vetett az angol ipari és világpiaci monopóliumnak. Az Angliától való egyoldalú függést a mind kiterjedtebbé váló kölcsönös függőség váltotta fel, az angol gazdaság ritmusa már nem szabályozta többé szinte automatikusan az általános gazdasági fejlődés ütemét. Amint Bebelhez írt 1884. január 18-i levelében megjegyezte: „A tízéves ciklus úgy látszik megtört, amióta az amerikai és a német konkurrencia... véget vet az angol világpiaci monopóliumnak."[91] Majd egy 1886. február 15-i levelében a következményre is rámutatott: „Az angol világpiaci monopólium összeomlása arra vezetett, hogy a válság 1878 óta

szakadatlanul tart és inkább rosszabbodik, semmint javulna."[92] (Itt figyelembe kell venni, hogy az 1880-as évtized elejének kisméretű fellendülése, amely az 1882-es válságban ért véget, Angliában különösen mérsékelt volt és csak néhány iparágra terjedt ki.)

A tőkés újratermelés menetében végbement módosulás másik okát Engels a közlekedési eszközök forradalmában látta, amely ugyan már jóval korábban megkezdődött, de teljes hatásában csak ekkor kezdett megmutatkozni. „A tízéves ipari ciklusok áttöréséhez az angol világpiaci monopólium megdöntésén kívül az új közlekedési eszközök is megtették a magukét: a villamos távíró, a vasutak, a Szuezi-csatorna és a gőzhajók, amelyek kiszorították a vitorlás hajókat."[93] Ugyanerre az összefüggésre utalt Engels *A tőke* III. kötetéhez fűzött egyik kiegészítésében: „A közlekedési eszközök óriási kiterjedése – óceánjáró gőzhajók, vasútak, villamos távírók, Szuezi-csatorna – most valóban létrehozta a világpiacot. Anglia mellé, mely korábban monopolizálta az ipart, egy sor konkurráló ipari ország zárkózott fel; a fölös európai tőke számára minden világrészben összehasonlíthatatlanul nagyobb és változatosabb befektetési területek nyíltak, úgyhogy a tőke sokkal inkább eloszlik és a helyi túlhajtott spekuláció könnyebben leküzdhető. Mindez a legtöbb régi válsággócot és válságképződési alkalmat kiküszöbölte vagy jelentékenyen gyengítette."[94]

A „közlekedés forradalma" szorosan összefüggött az újratermelési ciklus módosulásának harmadik tényezőjével, a tőkés világot sújtó elhúzódó *agrárválság* hatásával. Ezt az agrárválságot Engels így jellemezte: „Az óceánokat átszelő gőzhajók, valamint az észak- és délamerikai, továbbá indiai vasutak egészen sajátságos földterületek konkurrenciáját tették lehetővé az európai gabonapiacokon. Részt vett ebben a konkurrenciában egyrészt az észak-amerikai prérik, az argentínai pampák, sztyeppek maga a természet által művelhetővé tett földje, szűz talaj, amely éveken át még kezdetleges műveléssel és trágyázás nélkül is bő termést adott. Másrészt az orosz és indiai kommunisztikus közösségek földjei, mely közösségeknek termékeik egy részét, mégpedig egyre nagyobb részét el kellett adniok, hogy pénzt szerezzenek azokra az adókra, amelyeket az állam könyörtelen önkényuralma préselt ki belőlük – nemritkán kínzással. Ezeknek a termékeknek az eladásánál nem voltak tekintettel a termelési költségekre, azon az áron adták el őket, amelyet a kereskedő kínált, mert a parasztnak a fizetési határidőre feltétlenül pénzre volt szüksége. Ezzel a konkurrenciával szemben – a szűz sztyepp-

föld, valamint az adóprés alatt nyögő orosz és indiai paraszt konkurrenciájával szemben – az európai bérlő és paraszt a régi járadékok mellett nem boldogulhatott."[95]

A közlekedési eszközök általános fejlődésén belül különösen fontos tényező volt a vasúti hálózat kiépülése Amerikában és Oroszországban, valamint a tengeri közlekedés javulása és olcsóbbodása. Ennek következtében ugrásszerűen megnőtt az Európába irányuló gabonaexport és zuhanásszerűen estek az árak, ami természetesen nem korlátozódhatott Európára, hanem magukra az exportáló országokra is kiterjedt. Egyedül az Egyesült Államok búzaexportja (a lisztet is beleszámítva) az 1850 és 1859 közötti évi átlagos 20 millió bushelről 1880 és 1889 között évi átlagban 128,9 millió bushelre nőtt.[96] A búza ára pedig – az 1868–1873-as éveket tekintve 100-nak – 1892–1897-re az egyes országokban a következő szintre esett: Angliában 44,8-re, Németországban 69,0-re (itt az áresést protekcionista intézkedések gátolták), Franciaországban 58,4-re, az Egyesült Államokban 51,9-re, Oroszországban 52,9-re.[97] Az agrárválság nagymértékben csökkentette a mezőgazdasági termelők – főként a gabonatermelők – jövedelmét és ezzel együtt az iparcikkek piacát is. Emellett hozzájárult az áralakulásnak ahhoz a fordulópontjához, amely az 1873-as válsághoz kapcsolódott és az általános árszínvonal tartós esésében nyilvánult meg. Ez önmagában is a „nagy depresszió" egyik alkotóeleme lett.

Az agrárválságnak a tőkés termelés menetére gyakorolt hatásáról a marxista kutatók azonosan vélekednek, e hatás mértékét tekintve viszont véleményeik már eltérnek. Varga Jenő szerint a ciklus bizonyos deformálódásának „legfőbb oka a nagy agrárválság volt",[98] Mengyelszon viszont ekképpen összegezte álláspontját: „*Bármily nagy befolyást gyakorolt is az agrárválság az ipari ciklusok menetére, nem ez volt módosulásuk fő oka a 19. század utolsó negyedében. A ciklikus fellendülések rövidségének, valamint a hosszúra elnyúló válságoknak és depressziónak a döntő forrása a magában az iparban végbemenő mély változásokból eredt, az ipari termelőberendezések hatalmas megnövekedéséből, és az átmenetből Anglia ipari monopóliumának korszakából az ipari hatalmak kiélezett konkurrenciaharca korszakába.*"[99] Ennek a véleménykülönbségnek azonban nincs elvi fontossága; mindkettőjük elemzése összhangban van Engels megállapításaival.

A tőkés újratermelés menete és a kapitalizmus további gazdasági haladása szempontjából azonban Engelsnek azok, *A tőke* III. kötetéhez fű-

zött megjegyzései a *legfontosabbak*, amelyek világosan kifejezésre juttatták, hogy a tőkés termelési mód *új korszak határára* érkezett, amelynek *a szabad konkurrencia elvének a látványos bukása és a monopóliumok fokozódó térhódítása* a meghatározó jegyei.

Engels ezzel kapcsolatban elsőként arra a változásra utalt, amely a részvénytársaságok fejlődésében *A tőke* III. kötete kéziratának elkészülte óta ment végbe. Ennek során Marx fejtegetéseit a következőkkel egészítette ki: „Mióta Marx a fentieket megírta, mint ismeretes, az ipari vállalkozás olyan új formái fejlődtek ki, amelyek a részvénytársaság második és harmadik hatványát képviselik. A napról napra növekvő gyorsaság, amellyel a termelés manapság minden nagyipari területen fokozható, áll szemben e megszaporodott termékek piaca bővülésének egyre növekvő lassúságával. Amit amaz hónapok alatt előállít, ez évek alatt is alig képes felszívni. Ehhez járul a védővámpolitika, amelynek következtében mindegyik ipari ország elzárkózik a többivel és különösen Angliával szemben és hazai termelőképességét még mesterségesen is fokozza. A következmény általános krónikus túltermelés, leszorított árak, süllyedő, sőt teljesen elmaradó profitok; röviden, a konkurrencia régóta dicsőített szabadsága végére ért a tudományának és maga kell hogy bejelentse nyilvánvaló és botrányos csődjét; éspedig oly módon, hogy minden országban egy-egy meghatározott ág nagyiparosai kartellbe tömörülnek a termelés szabályozására."[100]

Engels második megjegyzése a termelőerők fejlődése és a tőkés árucsere törvényei közti élező dő konfliktusra mutatott rá, valamint egyúttal arra is, hogy az e konfliktust időlegesen elhárító módszerek távlatilag olyan következményekhez vezetnek, amelyek már a tőkés termelési mód kereteit feszegetik. Erről szólva a következőket állította: „Az a tény, hogy a gyorsan és óriási mértékben megduzzadó modern termelőerők napról napra inkább fejére nőnek a tőkés árucsere törvényeinek, amelyek között mozogniok kell – ez a tény ma már mindjobban behatol maguknak a tőkéseknek a tudatába is. Ez kiváltképpen két tünetben mutatkozik meg. Először az új általános védővámőrületben, amely a régi védővámosditól abban különbözik, hogy éppen a kivitelre alkalmas cikkeket védi leginkább. Másodszor abban, hogy egész hatalmas termelési szférák gyárosai kartellekbe (trösztökbe) tömörültek a termelés és ezzel az árak és profitok szabályozására. Magától értetődik, hogy ezek a kísérletek csak viszonylag kedvező gazdasági időjárás esetén hajthatók végre. Az első vihar szükségképpen halomra dönti őket és bebizonyítja, hogy

bár a termelés szabályozásra szorul, kétségkívül nem a tőkésosztály hivatott ennek megvalósítására."[101]

Engels végső következtetése – amely Bernstein legélesebb visszautasítását váltotta ki – így hangzott: „Így mindegyik elem, amely a régi válságok megismétlődése ellen hat, egy sokkal hatalmasabb eljövendő válság csíráját hordja magában."[102]

Mai ismereteink alapján Marx és Engels idézett megállapításaiban lehet találni kifogásolható részeket is. Az újratermelési ciklus lerövidülése például csak a századforduló után következett be határozott formában. (Az 1866-tól 1873-ig tartó ciklus a 19. században csak kivételnek bizonyult.) A túltermelés sem vált krónikussá. A kialakulóban levő monopóliumok is a vártnál életképesebbnek bizonyultak és a megjövendölt, minden korábbinál hatalmasabb válság a feltételezettnél csak jóval később következett be. De éppen a történelmi fejlődés tapasztalatai igazolják, hogy a kapitalizmus korszakváltásával összefüggő mélyreható változások tudományos értelmezéséhez ezek a megállapítások nélkülözhetetlen támpontul szolgálnak.

*

A dialektikában pusztán szemfényvesztő spekulációt látó és a mindinkább az angol pozitivizmus empirizmusának a befolyása alá kerülő Bernsteintől mi sem állt távolabb, mint Engels dialektikus szemlélete. Ebből adódóan ő az új helyzet Engels által kiemelt sajátos vonásait a kapitalizmus további fejlődése általános jellegzetességeinek nyilvánította, a monopolkapitalizmus kibontakozását meghatározó tényezők egyoldalú szemléletével pedig kizárta, hogy az időlegesen a válsággócok visszaszorításához, a válságok enyhüléséhez vezető erők potenciálisan destabilizáló hatással lehetnek a tőkés gazdaság távlati alakulása szempontjából. A dialektika kiküszöbölése tehát a tudományos szemlélet alapkövetelményévé deklaráltatott.

Bernstein mindenekelőtt Engelsnek azt a feltevését vonta kétségbe, hogy a válságok időleges enyhülése csak a bekövetkező még pusztítóbb válságok előjele. Engelsnek *A tőke* III. kötetéhez fűzött kiegészítésére célozva, erről egyebek között a következőket írta: „Az e rész megírása óta eltelt idő sem hozott e kérdésben megoldást. Sem a hallatlan hevességű gazdasági világválság jelei nem láthatók, sem az időközben beállt fellendülést nem lehet különösebben rövid életűnek nevezni.

Inkább egy harmadik kérdés merül fel, amely egyébként az elmondottakban már részben bennfoglaltatik. Nevezetesen az a kérdés, vajon a világpiac hatalmas térbeli kiterjedése – a hírközlés és közlekedés számára szükséges idő rendkívüli megrövidítésével karöltve – nem növelte-e meg olyannyira a zavarok *kiegyenlítésének* lehetőségeit, vagy az európai ipari államok hatalmasan megnövekedett gazdagsága plusz a modern hitelélet rugalmassága és az ipari kartellek felbukkanása nem csökkentette-e a helyi vagy különleges zavarok *visszahatásának erejét* az általános gazdasági életre olyannyira, hogy legalábbis hosszabb időre általános gazdasági válságok bekövetkezése nem látszik valószínűnek a korábbiak szerint."[103]

Engelsnek erre a feltevésére Bernstein később is visszatért, s némileg óvatosabban, de megismételte korábbi ellenvetését: „Én úgy látom, hogy ez ellen a feltevés ellen, legalábbis amennyire a kartellek és a trösztök számba jönnek, többféle dolog szól. Olyan sokféle alkalmazkodási lehetőség létezik itt, hogy legalábbis nincs kényszerítő ok arra, hogy ezt a hatást tartsuk az egyedüli lehetségesnek. Egyébként még meg kell várni, hogy a piacok növekvő kiterjedése, a piaci viszonyokról szóló gyors információk és a termelési ágak fokozódó szaporodása esetén egyáltalán a közeljövőben a korábbiakhoz hasonló általános válságokat élünk-e át, vagy nem lépnek-e majd ezek helyére mindenekelőtt csak meghatározott iparcsoportokra korlátozott nemzetközi válságok... Az iparágak és piacaik köre ma túlságosan nagynak látszik ahhoz, hogy minden ponton egyidejűleg és azonos súllyal érhessék válságok, még ha egészen rendkívüli események egyformán meg is rémítik valamennyi ország üzleti világát, mindenütt ugyanúgy bénítják is meg a hitelt."[104]

Ha rendszerezni próbálnók Bernsteinnek az általános túltermelési válságokkal szemben felhozott érveit, akkor első helyen a hitelrendszer megerősödése kerülne szóba. Bernstein mindenekelőtt a hitelrendszer kifejlődése és a spekuláció elburjánzása közti összefüggést tagadta. „Mindazonáltal – írta – a spekuláció függ a megismerhető és meg nem ismerhető körülmények közti viszonytól. Minél inkább az utóbbiak vannak túlsúlyban, annál jobban virágzik, s minél inkább a háttérbe szorulnak, annál jobban kicsúszik alóla a talaj."[105] A spekuláció szerinte inkább a tőkés korszak kezdetére és az új iparágakra jellemző. Az ez utóbbi iparágakban a spekuláció hatására bekövetkező válság azonban nem volna általános válság, amely a hitelélet megbénulására vezetne. Az eredmény: „minél gazdagabb egy ország és minél fejlettebb

a hitelszervezete... az utóbbi hatásnak annál kisebb a valószínűsége"[106]. A hitelrendszernek ez az általános túltermelési válságot elhárító szerepe szorosan összekapcsolódik a közlekedés, a hírközlés, a statisztikai adatszolgáltatás, az információk áramlásának gyökeresen megváltozott lehetőségeivel.

Bernsteinnek a marxista válságelmélettel szemben felhozott második fő érve a monopóliumok térhódítására hivatkozott: „a nagykapitalisták vállalatainak modern szervezése, a szindikátusok, trösztök alakjában jelentkező új kapcsolatok, amelyeket a konkurrencia bizonyos hatásaihoz való alkalmazkodás hozott létre, arra vezetett, hogy Marx egy másik elméletét, a kapitalizmusról szóló tanításának egy másik alkotórészét, válságelméletét, ugyancsak módosítsuk"[107]. Sokáig úgy látszott – állította –, hogy a tőkés vállalkozók közti konkurrenciaharc a piacok megkaparintásáért egyre gyorsabban mind intenzívebb, mind pusztítóbb válságokhoz vezet. A 19. század végén azonban „megváltozott a válsággörbe". A monopóliumok térhódítása és a válságok visszaszorulása és enyhülése között Bernstein felfogása szerint tartós és erősödő oksági viszony van.

Harmadik fő érvként Bernstein az állam megnövekedett gazdasági szerepét említette, amely a kapitalizmus korszakváltásával mind szembeötlőbb lett. Erről ezt írta: „Létezik még egy tényező, amely a válságok olyan kifejlődése ellenében és azon gazdasági összeomlás ellenében hat, amelyet a marxi elmélet előirányzott. Azáltal, hogy a kapitalizmus fejlődése hosszabb időt vett igénybe, mint ahogyan azt Marx és Engels elképzelte, az történt, hogy közben az állam törvényhozásával és gazdaságpolitikai intézkedések egész sorával fokozatosan beavatkozott a kapitalizmus működésébe."[108]

A megváltozott helyzetben Bernstein szerint egyértelműen le kell vonni a következtetést: az általános túltermelési válságok szükségszerűsége érvényét vesztette. „Helyi és részleges depressziók elkerülhetetlenek – állította –, de általános válság a világpiac mai szervezettsége és kiterjedése... mellett elkerülhető."[109]

Mindezekre a változásokra hivatkozva Bernstein az 1891 októberében elfogadott erfurti programnak a válságok szerepéről szóló részét túlhaladottnak nyilvánította és revízióját követelte.[110] Az erfurti program szóban forgó megállapítása így hangzott: „A vagyonosok és vagyontalanok közti szakadékot még szélesítik a tőkés termelési mód lényegéből fakadó válságok, amelyek egyre nagyobb kiterjedésűek és pusztítób-

bak lesznek, az általános bizonytalanságot a társadalom normális állapotává változtatják és bebizonyítják, hogy a termelőerők túlnőttek a mai társadalmon, hogy a termelési eszközök magántulajdona összeegyeztethetetlenné vált célszerű felhasználásukkal és teljes kifejlesztésükkel."[111] Bernstein szerint a programnak ebből a részéből csak az *általános bizonytalanság* fennmaradása igazolható, a többi revízióra szorul. Nyilvánvaló – és ezt Bernstein nem is tagadta –, hogy egy ilyen revízió a párt egész stratégiájának az elvi alapját változtatná meg.

Bernstein a leghatásosabb érvnek a tényekre való hivatkozást tekintette. Ha a marxisták szerint az általános túltermelési válság szükségszerű, akkor miért nem következik be? – tette fel a kérdést. Nagy magabiztossággal jelentette ki: „Ha az általános válság immanens törvénye a tőkés termelésnek, úgy annak most, illetve a legközelebbi jövőben kell beigazolódnia. Máskülönben elháríthatatlanságának bizonyítása csak az absztrakt spekuláció körében lebeg."[112] Csupán két évnek kellett eltelnie e sorok leírása után, hogy az általános túltermelési válság az absztrakt spekuláció ködéből a valóság szilárd talajára ereszkedjék le.

A bernsteinizmus és a marxizmus első elméleti összecsapásának megítélésénél nem hagyhatók figyelmen kívül a tudományos megismerés történelmi korlátai. A századforduló táján, az imperializmus kialakulása időszakában, vagy akár a már kialakult imperializmus kezdeti szakaszában a Bernstein által az általános túltermelési válságokkal szemben felhozott állításokra nem lehetett még minden szempontból kielégítő válaszokat adni. R. Luxemburg nem ok nélkül jegyezte meg: „A kartellek és a trösztök fejlődése a maga sokoldalú gazdasági hatásaiban természetesen még nem felkutatott jelenség."[113] Tudományosan kielégítő válaszokhoz csak az imperializmus korszakában végbemenő újratermelési ciklusok tapasztalatainak a tanulmányozása alapján lehetett eljutni. Ezeket a tapasztalatokat Bernstein marxista bírálói sem tudták „megelőlegezni", de arra többnyire képesek voltak, hogy tételeikben a fejlődés általános tendenciáit nagyjában-egészében helyesen fejezzék ki.

A hitelrendszer fejlődése és a válságok közti kapcsolat megítéléséhez az alapvető szempontot még Marx fogalmazta meg *A tőke* III. kötetében, amikor ennek az összefüggésnek a lényegét ekképpen foglalta össze: „Ha a hitelügy a túltermelés és a túlzott kereskedelmi spekuláció fő előmozdítójaként jelenik meg, ez csak azért van, mert a természeténél fogva rugalmas újratermelési folyamatot itt legszélsőbb határáig erőltetik, éspedig azért erőltetik, mert a társadalmi tőke egy nagy részét olyanok használ-

ják fel, akik nem tulajdonosai és akik ennélfogva egészen másképp vágnak neki a dolognak, mint a tulajdonos, aki, amennyiben maga funkcionál, aggodalmasan mérlegeli magántőkéjének korlátait. Ez csak azt mutatja, hogy a tőkének a tőkés termelés antagonisztikus jellegén alapuló értékesítése csak bizonyos pontig engedi meg a valóságos, szabad fejlődést, ténylegesen tehát a termelésnek immanens béklyója és korlátja, amelyet a hitelügy minduntalan áttör. A hitelügy ezért meggyorsítja a termelőerők anyagi fejlődését és a világpiac kialakulását, amelyeket az új termelési forma anyagi alapzataiként bizonyos fokig kialakítani a tőkés termelési mód történelmi feladata. Ugyanakkor a hitel meggyorsítja ennek az ellentmondásnak az erőszakos kirobbanásait, a válságokat, s ezzel a régi termelési mód bomlásának az elemeit."[114] Ha a kialakuló imperializmus időszakában az ellentendenciák időlegesen háttérbe is szorították ennek az összefüggésnek az érvényesülését – és ez nemcsak Bernsteint tévesztette meg, hanem *A finánctőke* íróját, Hilferdinget is –, az imperializmus korszakának első újratermelési ciklusát lezáró 1907/1908-as válság már fényesen bizonyította igazát.

Bernstein elleni polémiájában R. Luxemburg Marx megállapítását vette alapul, de fejtegetései során két okból is mellékösvényre tévedt. Egyrészt azért, mert megelégedett a hitelrendszer fejlődése és a válságok közti, Marx által feltárt kapcsolat újrafogalmazásával, a konkrét helyzet vizsgálatát mellőzve önmagában evidensnek tartva azt. Ez legyengítette érvelését, hiszen Bernstein valóságos jelenségekre hivatkozott, amikor Marxot próbálta cáfolni, és éppen ezeknek az új jelenségeknek a figyelmen kívül hagyása tette erőtlenné Luxemburg föllépését. Másrészt pedig azért, mert túlhajtotta Marx tételének érvényét, valamiféle összeomlási-elmélet indoklását magyarázva bele. Luxemburg végső konklúziója ugyanis így szólt: „Egyszóval, a hitel újratermeli a tőkés világ valamennyi sarkalatos ellentmondását, a végletekig kiélezi őket, meggyorsítja azt a folyamatot, melyben a tőkés világ saját megsemmisülése – az összeomlás – elé siet."[115] Ebben a megfogalmazásban már benne van annak a szemléletnek a magja, amely a későbbiek folyamán Luxemburg egész tőkefelhalmozási- és imperializmus-elméletét tévútra vitte.

A II. Internacionálé teoretikusainak egyik legfőbb gyöngesége abban mutatkozott meg, hogy imperializmus-elméleteiket nem a monopóliumok meghatározó szerepére építették. Szembeötlik ez az imperializmus gazdasági viszonyainak vizsgálatában legmesszebb jutó Hilferdingnél is. Ez azonban nem zárta ki azt, hogy a monopóliumok működésének jó

néhány fontos társadalmi-gazdasági összefüggését és következményét ne tárhassa fel. Érdekes módon a „szervezett kapitalizmus" reformista elméletének a későbbi kidolgozója, Hilferding volt az, aki Bernsteinnel és követőivel szemben a monopóliumok és a válság közti valóságos kapcsolat jó néhány fontos vonását bemutatta.

Hilferding elismerte, hogy a monopóliumok módosíthatják az újratermelési ciklus mechanizmusát, tagadta azonban, hogy ez a módosítás a kínálatnak a kereslethez való szabályozásával kiküszöbölheti a válságokat. Hilferding mindenekelőtt azt vetette a „szervezett kapitalizmus" hívei szemére, hogy a válságot az árutúltermeléssel azonosítják. „Az a felfogás – írta –, hogy a kartellek a termelés korlátozásával megszüntethetik a válságokat, csak akkor tartható, ha a válságok okát egyszerűen a piac áttekinthetetlenségéből fakadó árutúltermelésben látják... Aki a válságokat egyszerűen áruk túltermelésével veszi azonosnak, az éppen a legfontosabbat, a termelés tőkés jellegét téveszti szem elől. A termékek nemcsak áruk, hanem tőke termékei, s a válság alatti túltermelés nem egyszerűen árutúltermelés, hanem tőke túltermelése. Ez viszont azt jelenti, hogy a termelésbe történt tőkebefektetés mértéke miatt a tőke értékesülési feltételei ellentmondásba kerültek realizációjának feltételeivel, s így a termékek eladása nem hozza meg azt a profitot, amely további bővítést, további felhalmozást tesz lehetővé. Az árueladás elakad, mert megszűnik a termelés bővülése. Aki tehát a tőkés válságokat egyszerűen árutúltermeléssel veszi azonosnak, már a válságok elemzésének a kezdetén megakad."[116]

Hilferding kimutatta, hogy egy-egy iparág kartellizálása társadalmi méretekben nem a tervszerűséget, hanem az anarchiát növeli. Szinte saját későbbi álláspontjának bírálataként írta: „A termelés anarchiája nem szűnik meg, ha egyes elemei mennyiségileg csökkennek, miközben hatékonyságuk és intenzitásuk növekszik; részletekben vagy fokozatosan egyáltalában nem lehet az anarchiát megszüntetni. A szabályozott és az anarchikus termelés nem mennyiségi ellentétek, úgyhogy egyre több szabályozás hozzáadásával az anarchia tudatos szervezetté válna. Ez az átcsapás csak hirtelen történhet meg azáltal, hogy az egész termelést tudatos ellenőrzés alá vetik."[117] Társadalmi és politikai okokból viszont lehetetlen, hogy a kapitalizmusban valamiféle *generálkartell* jöjjön létre, amely az egész termelés szabályozására képes volna. A következtetés így hangzik: „A kartellek tehát nem szüntetik meg a válságok hatásait. Annyiban hatnak módosítóan, hogy a válság súlyát a nem kartellizált

iparágakra hárítják. A kartellizált és a nem kartellizált iparágak profitrátája közti különbség, amely átlagosan annál nagyobb, mennél szilárdabb a kartell, s mennél biztosabb monopóliumra támaszkodik, a prosperitás folyamán kisebb, a depresszió alatt pedig nagyobb lesz. A kartell a válság és a depresszió kezdeti időszakában hosszabb ideig tarthatja fenn profitját, mint a szabad iparágak, és így ez utóbbiakra nézve fokozhatja a válság hatását... Ez a mozzanat jelentős a nem kartellizált iparágak helyzetének romlása és a koncentráció meggyorsulása szempontjából."[118]

Ami végül Bernsteinnek azt az állítását illeti, hogy Marx és Engels figyelmét valahogy elkerülte az állam megnövekedett gazdasági szerepe és ennek a válságokra gyakorolt hatása, erről csupán ez mondható: valójában Bernstein figyelmét kerülték el az e folyamatot regisztráló és értelmező észrevételek. Ez annál is inkább feltűnő, mert Engels erről elsőnek a 19. században a *Kommunista Kiáltvány* mellett a legismertebb és legolvasottabb marxista műben, az *Anti Dühring*-ben fejtette ki nézetét.

Bernstein felszínes megközelítésével szemben Engels nem a törvényhozás és a gazdaságpolitika talaján kereste az állam gazdasági funkciója megnövekedésének gyökerét, hanem a termelés fokozódó társadalmasítása tendenciájának elkerülhetetlen következményét tárta föl benne. Engels kimutatta, hogy ez a tendencia hogyan vezet el a részvénytársaságok általános elterjedéséhez, a trösztök uralmához, amelyekben „a szabad konkurrencia átcsap monopóliumba". Mindez azonban még nem a végső fok, hiszen: „Egy bizonyos fejlődési fokon ez a forma is elégtelennek bizonyul: a tőkés társadalom hivatalos képviselőjének, az államnak kell átvennie vezetésüket."[119] E tendencia érvényesülésével az állam „valóságos össztőkéssé" válik, s ha az államosítás nem is megoldása a termelőerők és a tőkeviszony közti konfliktusnak, de „magában rejti e megoldás formális eszközét".

Éppen mivel az államosításban azt a folyamatot látta, amelyben az „eszmei össztőkés" „valóságos össztőkéssé" lesz, Engelstől – ellentétben Bernsteinnel és eszmetársaival – távol állt az állam gazdasági szerepének differenciálatlan megítélése. Ez magyarázza következetes föllépését a bismarcki gazdaság- és szociálpolitikát idealizáló katedraszocialisták ellen, akiknek befolyása a szociáldemokrácia soraiban is erősen érződött. W. Brackénak, aki a vasutak államosítását és a dohánymonopóliumot célba vevő bismarcki terveket helyeselte, Engels így válaszolt: „A birodalmi vasút és a dohánymonopólium nálunk nem szükségképpen állami

iparág – a vasút legalábbis *még* nem, Angliában is csak most válik azzá; a posta és a távíró viszont *igen*... Mert az olyan állami monopólium, amelyet pusztán pénzügyi és hatalmi célokból, nem pedig kényszerítő belső szükségszerűségből hoznak létre, még csak igazi érvet sem ad a kezünkbe."[120] Egyik Bernsteinhez írt levelében pedig figyelmeztetett: „A manchesteriánus burzsoá merőben érdeksugallta hamisítása az, ha »szocializmusnak« minősítik az államnak a szabad konkurrenciába való minden beavatkozását: védővámokat, céheket, dohánymonopóliumot, iparágak államosítását, Seehandlungot, királyi porcelángyárat. Nekünk ezt *bírálnunk* kell, nem pedig *elhinnünk*."[121]

Engels világosan fölismerte, hogy a monopóliumok térhódítása és az állam gazdasági szerepének megnövekedése a termelés társadalmasítása azonos folyamatának részben párhuzamos, részben pedig egymást követő fokozatait tükrözi. De azt is látta, hogy ez a kapitalizmus imperialista szakaszához vezető folyamat más szempontból is előtérbe állította az állam gazdasági tevékenységét, előre jelezve az állam és a monopóliumok később teljessé váló összefonódását és munkamegosztását. Kitűnik ez abból a módból, ahogyan Engels a 19. század utolsó negyedében kibontakozó új protekcionista hullámról formált véleményt.

Az 1878-as németországi vámintézkedésben Engels felfedte azt a tendenciát, hogy vele a „poroszutas kapitalizmusnak" „poroszutas imperializmusba" való átmenetét segítsék elő. Az amerikai gabonabeáramlás akadályozása nyilvánvalóan a porosz junkerség gazdasági bázisának a megőrzését szolgálta, az iparcikkekre kivetett vámok viszont – teljes ellentétben a korai kapitalizmus védővámpolitikájával – arra szolgáltak, hogy az újonnan alakult monopóliumok külső terjeszkedését segítsék elő a belső piac rovására. A védővámoknak „az lett a következménye, hogy azóta a német ipari termékek kivitelét közvetlenül a hazai fogyasztók terhére bonyolítják le. Ahol csak lehetett, »kartelleket« vagy »trösztöket« alakítottak a kiviteli kereskedelemnek, sőt magának a termelésnek a szabályozására is... Általában minden német gyáros megmondhatja, hogy a védővámok csakis arra szolgálnak, hogy ő a belső piacon kárpótlást szerezzen azokért a veszteséges árakért, amelyeket külföldön kénytelen elfogadni."[122]

Ugyanez a tendencia az Egyesült Államokban abban a formában jutott érvényre, hogy az ipar kialakulásának elősegítésére létrehozott védővámokat akkor is fenntartották, amikor ennek már semmiféle gazdasági indoka sem volt, az ekkoriban csírázó monopóliumok érde-

kein kívül. A trösztök a külföldi konkurrenciával szembeni védelmet „a belföldi fogyasztó, vagyis ama nemzet ellen irányuló monopóliummá próbálják változtatni, amely a védelmet biztosította... a vámvédelem a gyárost már nem a külföldi importőrrel, hanem a hazai fogyasztóval szemben védi"[123].

A kialakuló imperializmus viszonyai gyökeres változáshoz vezettek Angliában is, ahol „nemcsak a mezőgazdálkodók és a földtulajdonosok, hanem még a gyárosok is protekcionistákká válnak". Ennek oka: „Angliában tért nyer az a tudat, hogy az ország ipari monopóliuma visszavonhatatlanul elveszett, hogy Anglia viszonylagosan még mindig területet veszít, míg vetélytársai előrejutnak, s hogy fokozatosan olyan helyzetbe jut, melyben be kell majd érnie azzal, hogy egy ipari nemzet a sok közül, nem pedig a »világ műhelye«, amiről egykor álmodott. E fenyegető sors feltartóztatása végett követelik most annyi hévvel a »fair trade« és a megtorló vámok fátylával alig leplezett protekcionizmust ugyanazon emberek fiai, akik negyven évvel ezelőtt a szabadkereskedelmet vélték egyedül üdvözítőnek."[124]

Azt Engels is nagyon jól tudta, hogy a protekcionizmus nem válhat kizárólagos gazdaságpolitikai elvvé a kapitalizmus kialakulóban levő új szakaszában. Ami viszont általános elvvé vált, az az állam fokozódó felhasználása a monopóliumok által követett gazdasági célok megvalósításában. A protekcionizmus ennek az általános fordulatnak volt egyik sajátos és az adott időszakban jellegzetes megnyilvánulása.

A már kialakult monopolkapitalizmus kezdeti szakaszának tapasztalatai alapján Hilferding részben megerősítette, részben pedig kiterjesztette Engels megfigyelésének érvényét, amennyiben összekapcsolta az imperializmus több új jelenségével. Ennek révén felhívta a figyelmet arra, hogy „a kartell-védővám igen erősen ösztönöz a tőkekivitel fokozására és szükségképpen az imperializmus terjeszkedő politikájára vezet"[125]. Ezt követően pedig a modern védővámrendszer és az imperializmus közti történelmi kapcsolatot tárta fel: „A modern védővámrendszer bevezetője a kapitalizmus utolsó szakaszának, s ebben rejlik történelmi jelentősége. A tőke, abbeli törekvésében, hogy megakadályozza a profitráta süllyedését, a modern kapitalizmus eme mozgástörvényének érvényesülését, kiküszöböli a szabad versenyt, megszerveződik, és szervezettsége révén kezébe kaparintja az államhatalmat, hogy azt most már közvetlenül a maga kizsákmányolási érdekének szolgálatába állítsa. Nemcsak a munkásosztályt vetik alá a tőkésosztály profithajszájának, hanem az egész

népet. A társadalom rendelkezésére álló összes hatalmi eszközöket összpontosítják, és a társadalom tőkés kizsákmányolásának eszközeivé változtatják."[126]

Ugyanaz a kapcsolat, amely a modern védővámrendszer és a kapitalizmus utolsó szakasza között áll fenn, megmutatkozik a modern gyarmatosítás és az imperializmus között is: „Amikor a tőke olyan viszonyokba ütközik, amelyek ellentmondanak értékesülési szükségletének, s gazdasági eszközökkel csak fokozatosan és túlságosan lassan küzdhetők le, mindig az államhatalomhoz fordul, s ezt az erőszakos kisajátítás szolgálatába állítja... Az erőszakos eszközök a gyarmati politika lényegéhez tartoznak..., s éppúgy nélkülözhetetlen alkotórészét képezik, mint ahogy a nincstelen proletariátus nélkülözhetetlen feltétele a kapitalizmusnak. A gyarmati politikát megtartani, de erőszakos módszereit kiküszöbölni, éppoly komolytalan elképzelés, mint a proletariátust megszüntetni, de a kapitalizmust megtartani."[127] Mindkét kapcsolat a kapitalizmus fejlődésében bekövetkezett minőségi változásokat fejezi ki, amelyeknek egyik legfontosabb megnyilvánulása a burzsoá államnak mind kiterjedtebb és mind intenzívebb felhasználása a monopóliumok érdekeinek szolgálatában.

Bernstein és a marxizmus korabeli képviselői között az ellentét nem az állam szerepének felismerésében, illetve fel nem ismerésében volt, hanem egyrészt azoknak az okoknak a megítélésében, amelyek a burzsoá állam gazdasági szerepének megnövekedését előidézték, másrészt pedig e funkció eltérő értelmezésében. Bernstein az állam szerepének megnövekedését a munkásosztály szociális igényeit mindinkább tekintetbe vevő burzsoázia felvilágosultságára vezette vissza, és az államnak valamiféle érdekegyeztető „anticiklikus" gazdaságpolitikát tulajdonított. A marxizmus képviselői viszont az állam új szerepének okait az objektív társadalmi-gazdasági viszonyokban keresték, és funkcióját mindenekelőtt az uralkodóvá váló monopoltőke belső és külső expanziójával kapcsolták össze. Elismerték a növekvő állami beavatkozás hatását az újratermelési ciklus mechanizmusára, de tagadták ennek a beavatkozásnak az „anticiklikus" jellegét, azt, hogy az állam új funkciói érdemben módosítanák az újratermelési ciklus spontán menetét. A két álláspont közti összeütközésben a döntőbíró szerepét a gyakorlat tapasztalatainak, az imperializmus kialakulását követő újratermelési ciklusok és válságok tanulságainak kellett betölteniük.

*

Alig két évvel azután, hogy Bernstein az általános túltermelési válságok végét bejelentette, kitört az 1900-as világválság, amely az imperializmus kialakulását közvetlenül *megelőző* újratermelési ciklust zárta le, és a határkövet jelentette a kapitalizmus két korszaka között. Ebben az újratermelési ciklusban a monopóliumok hatása már erősen érződött, de még nem volt meghatározó fontosságú; éppen a válság volt az a tényező, amely a monopóliumok további gyors térhódításában a döntő szerepet játszotta. A válság súlyosabb volt, mint az 1882-es vagy az 1890-es válságok, de lényegesen enyhébb, mint azok, amelyek a monopolkapitalizmus uralmát *követően* bontakoztak ki. Ez a krízis még nem volt alkalmas arra, hogy önmagában halomra döntse Bernsteinnek a túltermelési válságokkal szemben fölhozott érveit, de arra igen, hogy erős kételyeket támasszon velük szemben.

Bernstein *A szocializmus előfeltételei*... újabb kiadásához 1902 januárjában írt *Előszó*-ban próbálta megvédeni válságelméletét a válság tényével szemben. Ennek során először is arra hivatkozott, hogy a válság a két vezető európai ipari hatalom közül csak Németországot érintette súlyosabban, Angliát viszont kevéssé. Ez lehetőséget kínált arra, hogy a válságot főként valamilyen speciális egyedi okra kísérelje meg visszavezetni. Erről ezeket írta: „Az utóbbi évek prosperitási szakaszában Németországban hatalmas tőkeösszeget kötöttek le üzemi berendezések formájában, amelyek messze megelőzték a szükségleteket... A német ipar tehát, amint az angol mondja, nagyobb falatot vett a szájába, mint amekkorát meg tud rágni. Most nyelési nehézségekkel küzd..., míg az angol ipar, amely egyáltalán nem sietett az újításokkal, s ezért már holttá nyilvánították, sokkal kevésbé érzi a kereskedelmi nyomást, mint a német."[128]

Bernstein második érve arra támaszkodott, hogy nem lehet általános túltermelési válságról beszélni, ha a még Németországnál is gyorsabban fejlődő, s immár az ipari termelésben az első helyen álló Egyesült Államokban javában tart a fellendülés. Ezzel kapcsolatban a következőket állította: „Mindenesetre az üzleti pangás egyelőre csak néhány országra és iparágra korlátozódik, s ott sem öltötte még azt a mértéket, s nem jutott el olyan fokra, mint az iparvilág utolsó nagy válságában, a hetvenes években. Legalábbis túl korai tehát az az óhaj, hogy a szóban forgó válságjelenségekből bizonyító erejű következtetéseket vonjanak le abban a kérdésben, amellyel e könyv válságokról szóló fejezete foglalkozik."[129] Majd pedig azt tagadta, hogy a válságból olyan tanulság szűrhető le,

amely a monopóliumok válságelhárító szerepét kétségessé tenné: „Teljesen korai mindenekelőtt az, hogy a jelen pillanatban végleges ítéletet mondjunk a vállalkozók szindikátusának hatásairól és képességeiről a válságproblémával kapcsolatban..."[130] Bernstein egyebek között arra hivatkozott, hogy a válság egyenesen a monopóliumok megerősödéséhez vezetett. Ez kétségtelenül igaz. Csakhogy más kérdés az, hogy a válságok gyengítik-e, vagy erősítik a monopóliumok képződését, és megint más, hogy a monopóliumok képesek-e a túltermelési válságok elkerülésére. Bernstein tehát más kérdést válaszolt meg, mint amit föltett.

A századforduló válsága által lezárt újratermelési ciklus valóban eltérő képet mutatott Németországban és Angliában, jól tükrözve a tőkésországok egyenlőtlen fejlődésének fokozódását az imperializmus kialakulása időszakában. Németországban az ipari termelés évi átlagos növekedése ebben a periódusban 5,1% volt – a termelési eszközöknél 6,4% –, Angliában pedig mindössze 1,7%.[131] A válság Németországot tényleg súlyosabban érintette, bár ezt az éves adatok kevéssé mutatják. A termelési eszközöknél és a fogyasztási cikkeknél ugyanis nem estek egybe a termelés visszaesésének az időpontjai. A fogyasztási cikkek termelésének 4%-os esése az 1899–1900-as évekre jutott, a termelési eszközök előállításának a 2%-os csökkenése viszont 1901-re, amikor a fogyasztási cikkek termelése már elérte a válság előtti szintet. Az ipar alapvető ágaiban a termelés csökkenése erősebb volt, mint a megelőző ciklikus válságokban; a vasércтermelésben elérte a 13, a nyersvasnál a 8, a gépgyártásban a 17%-ot. A szakszervezeti tagok soraiban a munkanélküliek aránya az 1898-as 0,4%-ról 1901-re 6,7%-ra nőtt. A válságból való kijutás viszonylag gyors volt, 1902-ben már a termelési eszközök termelése is elérte a válság előtti színvonalat.

Anglomán hajlamát követve Bernstein Anglia lassú fejlődését valamiféle józan mérséklet erényének tüntette fel a túlságos mohóságukért lakoló németekkel szemben. A válság idején az angol ipar termelése 2%-kal csökkent, főként azért, mert a válság a nehézipar több ágát nem érintette. Ez azonban nem az angol mérsékletnek, hanem *az angol imperializmusnak* volt köszönhető, nevezetesen az ekkor folyó angol–búr háborúnak, amely – az 1898-as spanyol–amerikai háborúval együtt – éppoly pontosan jelezte a kapitalizmus új szakaszának beköszöntét a nemzetközi kapcsolatok területén, mint a századforduló válsága a gazdasági viszonyokban. A háború nagy megrendelésekkel járt olyan fontos ágakban, mint például az acélöntés, a fémfeldolgozás és a széntermelés,

S ha a válság mélysége elmaradt is a németországitól, a válságot követő depresszió viszont sokkal hosszabbnak bizonyult; az ipari termelés csak öt év múlva, 1905-ben érte el a válság előtti fokot. Egészében Anglia viszonylagos elmaradása nem csökkent, hanem növekedett.

1902 elején Bernstein még arra hivatkozhatott, hogy a válságot nem lehet általánosnak tekinteni, hiszen az akkor már az ipari termelésben vezető helyen álló Egyesült Államokban még javában tartott a fellendülési periódus. 1903-ban azonban a válság elérte az Egyesült Államok iparát is.

Az amerikai válság más szempontból is ellentmondott Bernstein érvelésének. A válságot megelőző újratermelési ciklusban az ipari termelés évi átlagos növekedése az Egyesült Államokban a németországi ütemet is felülmúlta, a válság mégis enyhébb lefolyású volt. Ez azt bizonyította, hogy a válság előtti növekedés üteme és a válság mélysége között nincs *szükségszerű* összefüggés.

A századforduló korszakváltást jelölő válságát követően kibontakozott újratermelési ciklus már egyértelműen tükrözte a kapitalizmus gazdasági viszonyaiban végbement változásokat, annak ellenére is, hogy az imperializmusra jellemző tendenciák még nem ölthettek teljesen érett formát. Ennek a válságnak a tanulságai Bernsteinnek valamennyi, a „válsággörbe megváltozását" hirdető érvét halomra döntötték.

Mindenekelőtt az bizonyosodott be, hogy az általános ciklikus túltermelési válságok a monopolkapitalizmus korszakában is elválaszthatatlanok a tőkés termelési viszonyoktól, s nem bizonyult életképesnek az a feltételezés, hogy az új körülmények között legföljebb részleges – néhány ország néhány iparágára kiterjedő – túltermelési válságok fordulhatnak elő. Az imperializmus korszakának első újratermelési ciklusát lezáró válság a szó legszorosabb értelmében általános volt: valamennyi tőkésországra és az ipar valamennyi fontos ágára kihatott. Több országra terjedt ki, mint bármely korábbi válság, köztük sok elmaradott gyarmati és félgyarmati országra is.

Az 1907/1908-as válsággal záruló újratermelési ciklus azonban nem csupán a termelés ciklikusságának fennmaradásáról tanúskodott, hanem arról is, hogy a monopóliumok uralmának hatására tendenciálisan a gazdasági növekedés feltételei kedvezőtlenebbekké, a válságok pedig súlyosabbakká válnak. Ha kissé később is, de bekövetkezett az, amit Marx és Engels a múlt század hetvenes–nyolcvanas éveiben megjósolt: a ciklus időtartamának lerövidülése. Különösen szembeötlő volt ez az

Egyesült Államokban, a modern monopóliumok „szülőhazájában", ahol a két válság között mindössze négy év telt el. A ciklus általános lerövidülésének egyik döntő oka a magas árak monopolista politikája volt, amely megnehezítette az 1900-as válságból való kijutást, s gyorsította az új válság beköszöntét. A létfenntartási költségek ott nőttek a leggyorsabban, ahol a gazdaság monopolizálása a leginkább előrehaladt: az Egyesült Államokban és Németországban. (Az előbbiben 19, az utóbbiban 14%-kal volt magasabb 1907-ben az 1900-as színvonalnál, míg Angliában csak 4%-kal.)[132] A ciklus lerövidülése mellett megmutatkozott a termelés ütemének csökkenése az imperializmus kialakulása időszakához képest, bár az átlagos évi növekedés mértéke még számottevő maradt.

A válság a legsúlyosabban ugyancsak az Egyesült Államokat érintette, azt az országot, amelynek Bernstein érvelése alapján a leginkább kellett volna immunisnak lennie az általános túltermelési válság kórjával szemben, lévén itt a legfejlettebbek az „alkalmazkodási eszközök". Erre az ellentmondásra könyve későbbi kiadásában R. Luxemburg fel is hívta a figyelmet, a következőket írván: „Ám Bernstein elmélete elégtelenségének legcsattanósabb bizonyítéka az a tény, hogy az utóbbi, 1907–1908. évi válság éppen abban az országban tombolt a leghevesebben, ahol a legjobban kifejlődtek a híres kapitalista »alkalmazkodási eszközök«: a hitel, a hírszolgálat és a trösztök."[133]

A termelés visszaesése az Egyesült Államok *feldolgozó iparában* elérte a 17%-ot, az 1903-as visszaesésnek csaknem a nyolcszorosát. Ilyen mértékű visszaesésre még egyetlen korábbi válságban sem volt példa az Egyesült Államok történetében. Angliában is háromszor akkora volt az ipari termelés volumenének csökkenése, mint 1900-ban. Az említett okok miatt Németország esetében az ilyen összevetés kevésbé ad pontos képet, de a feldolgozó iparnak az 1907/1908-as válságban bekövetkezett 6,5%-os esése jóval súlyosabb volt, mint a századforduló válsága idején.

A monopolkapitalizmus beköszönte együtt járt a termelési eszközök és a fogyasztási cikkek termelésnövekedése közti aránytalanság kiéleződésével. Mintha Tugan-Baranovszkij tanácsát követte volna, a monopoltőke a maga belső piacát a beruházási javak termelésének egyoldalú növelésével igyekezett bővíteni. Az ilyenfajta receptek korlátozott hatásossága azonban gyorsan bebizonyosodott. Az 1907/1908-as válságban ez az aránytalanság időlegesen úgy állt helyre, hogy mindenekelőtt a termelési eszközök termelése esett vissza, némely ágakban és termékek-

nél szinte zuhanásszerűen. A visszaesés különösen a gazdaság leginkább monopolizált ágait érintette. A magas monopolárak fenntartására ugyanis csak úgy kínálkozott lehetőség, ha a termelést különösen erősen fogják vissza. Az egyik leginkább monopolizált ágazatban, az acélgyártásban a termelés visszaesése az Egyesült Államokban elérte a 40, Angliában a 19, Németországban a 13,1%-ot. (A termelés nagyobb csökkenését itt azáltal sikerült elkerülni, hogy igen erőteljesen növelni tudták az exportot.) De az árcsökkenés feltartóztatása még ily módon is csak részlegesen és időlegesen sikerülhetett. (A nyersvas tonnája Németországban 1907-ben 80 márka volt, 1909-ben már csak 58 márka.)

A monopóliumok árpolitikájának a válságokat súlyosbító hatása az 1907/1908-as általános túltermelési válságban annyira nyilvánvalóvá vált, hogy még Bernsteint is erre a beismerésre késztette: „A modern kapitalista szövetségek, a *szindikátusok és kartellek* megpróbálják persze a termelést bizonyos szabályozásnak alá vonni. Ezt azonban nem az össznépgazdaság érdekében és javára teszik, hanem az *árak magasan tartásának* érdekében, speciális iparágaikban a lehető legmagasabb *profitok* biztosításának érdekében. Ennek következtében a periodikusan bekövetkező üzleti megrekedések baját nem tudják megszüntetni, hanem *csupán megnyilvánulási formáit* képesek *megváltoztatni*, míg az árak mesterségesen magasan tartása a megrekedések hatásait a nagy dolgozó közösség számára *még rosszabbá teszik*."[134] Ez a beismerés azonban egyedi megnyilvánulás maradt, a belőle adódó következtetések levonása ugyanis nem pusztán Bernstein válságelmélete alól húzta volna ki a talajt, hanem a tőkés gazdaság egész fejlődésmenetéről alkotott felfogása alól is.

A monopóliumoknak az árak emelésére irányuló politikája szorosan összefonódott spekulációs tevékenységükkel, amely a hitelrendszer szétzilálásához vezetett. Amint Mengyelszon megállapította: „A spekuláció méretét és a hitelrendszer feszültségét fokozták a monopóliumok és az általuk követett árpolitika."[135] A válság kitörését a hitel és a vele összefonódó spekuláció elodázta és elleplezte azzal, hogy a mesterséges spekulációs kereslet által előidézett áremelkedési tendencia a kereslet visszaesése ellenére is pótlólagos megrendelésekhez vezetett a további áremelkedések kivédésére. A készletek felhalmozódása pedig megnövelte a pénztőke iránti szükségletet. Ehhez járultak a monopóliumok fokozódó tőzsdemanipulációi. Mindennek következtében 1907 márciusában tőzsdeválság keletkezett az Egyesült Államokban, amely átterjedt a fő európai

pénzközpontokra is. Ugyanezen év októberében a New York-i tőzsdepánik újraéledt, és súlyos pénzügyi és hitelválságot váltott ki. A legnagyobb részvénytársaságok részvényeinek az árfolyama a felére-harmadára zuhant, a hitelkapcsolatok megszakadtak, elkeseredett hajsza kezdődött a készpénz után, amely csődök sorozatában kulminált. Így festett a valóságban Bernstein elképzelése arról, hogy a modern hitelrendszer miként reteszeli el a spekuláció útját.

De nem járt jobban Bernsteinnek az az érvelése sem, amely az állam növekvő szerepétől várta a válság elhárítását. Az állam gazdasági szerepe valóban érezhetően fokozódott, de főként a monopóliumok terjeszkedését elősegítő szubvenciók és hitelek formájában. Megnőtt az állami megrendelések jelentősége is, ezek viszont már a gazdaság militarizációjával függtek össze, előrevetítve az első világháború árnyékát. A tőkésállamok gazdaságpolitikáját formáló uralkodó közgazdasági nézetek még a tőkés gazdaság spontán automatizmusainak mindenhatóságát hirdették, meg sem kísérelve ezek valamiféle ellensúlyozását. Az „anticiklikus" gazdaságpolitika ekkor még elmélet gyanánt sem létezett.

Az 1907/1908-as általános túltermelési válság tanulságait Lenin így foglalta össze: „Csak igen rövid ideig és csak egészen rövidlátó emberek gondolhattak arra, hogy néhány évi ipari fellendülésre és virágzásra támaszkodva átalakítsák Marx tanításának alapját. Hogy a válságok ideje nem járt le, azt a revizionistáknak igen hamar megmutatta a valóság: a virágzást válság követte. Megváltozott az egyes válságok formája, menete, képe, de a válságok továbbra is a tőkés rendszer szükségszerű elemei maradtak. A kartellek és a trösztök egyesítették a termelést, de ugyanakkor mindenki szeme láttára fokozták a termelés anarchiáját, a proletariátus létbizonytalanságát és a tőke nyomását, hallatlan mértékben kiélezve ezáltal az osztályellentéteket."[136]

Lenin egyúttal azt is fölismerte, hogyan vezet el ez a válság az imperialista ellentétek kiéleződéséhez, mind újabb nemzetközi összeütközések kirobbanásához. Erről tanúskodik az OSZDMP V. összoroszországi konferenciájára (1909. január 3–9.) készített határozattervezetének a következő megállapítása: „A világpiaci helyzet általános kiéleződésével – ami főleg azzal magyarázható, hogy a nyugat-európai iparban végbemenő változások válsághoz vezettek, mely 1908-ban depresszióba ment át, s hogy a keleti forradalmi mozgalmak eredményeképpen nemzeti tőkésállamok alakultak – fokozódik a konkurrencia, egyre gyakoribbá

válnak a nemzetközi összeütközések, ez viszont kiélezi az osztályellentétet a burzsoázia és a proletariátus között és az egész nemzetközi helyzetet egyre forradalmibbá változtatja."[137]

Az 1907/1908-as válságot követő újratermelési ciklusra éppen ezek a Lenin által kiemelt folyamatok nyomták rá a bélyegüket. A ciklus végül az 1913-as válságba torkollott, amelynek kibontakozását az első világháború kitörése akadályozta meg.

Bár az első világháború előtt a tőkés gazdaság növekedési energiája lényegesen felülmúlta a két világháború közti időszakét, az általános válság előjelei már feltűntek. Erről Varga Jenő a következőket írta: „Jóllehet a tőkés termelés erőteljesen bővült, a szóban forgó időszakban már megmutatkozott egy-egy olyan mozzanat, amely a kapitalizmus általános válsága időszakában a ciklikus fejlődésre jellemző, s a többi között jelentkezett a ciklus lerövidülésének tendenciája is. Az Egyesült Államokban az 1903-as válságot már 1907-ben újabb válság követte, 1913-ban pedig ismét a hanyatlás jelei mutatkoztak. 1914-ben feltehetőleg újabb válság tört volna ki, ha a világháború erőszakkal félbe nem szakítja az újratermelés ciklikus menetét."[138]

Bernsteinnek az imperializmus kialakulása szakaszában előadott próféciáját a kialakult imperializmus történelmi tapasztalatai már kezdettől a meghiúsult jóslatok lomtárába helyezték. A fejlődés valóságos menete nemcsak hogy nem egyezett meg a szerző „látomásával", hanem egyenesen az ellenkezőjének bizonyult. Bernstein azonban élete végéig nem látta szükségesnek, hogy a válságokról kialakított elméletén érdemben módosítson. Hiszen még *A szocializmus előfeltételei*... c. munkájának az első világháborút követő kiadásához írt *Utószó*-ban is ezt írta: „A válság-probléma megváltozott alakulását illető kijelentéseim is a tények által bizonyítottaknak tekinthetők."[139] A valóságtól való ilyen méretű elfordulás még újsütetű híveit is kritikai megjegyzésekre késztetik. A Bernstein életművét méltató könyvében Th. Meyer például azt veti mestere szemére, hogy a válságokról szóló „1899-ből származó érvelést Bernstein még 1921-ben is érvényesnek tartja. Nem fejlesztette tovább átfogó elméletté."[140]

Amikor Bernstein 1932 decemberében meghalt, a negyedik évébe lépett a tőkés világgazdaságnak az a válsága, amelynek Bernstein elmélete szerint *nem lett volna szabad* bekövetkeznie. Valóra vált Engels jóslata: a válságot időlegesen enyhítő tényezők végül is olyan arányú összeomláshoz vezettek, amilyent korábban elképzelhetetlennek tar-

tottak. A tőkés világ ipari termelésének esése több mint *huszonnégyszeresen* múlta felül a századforduló válságáét, és csaknem *nyolcszorosan* az igen súlyos 1907/1908-as válság idején bekövetkezett termeléscsökkenést.[141] A válság időtartama pedig több mint háromszorosára nőtt. Ráadásul a válságot a legtöbb tőkésországban a hosszúra nyúlt depresszió követte, amelynek csak a második világháborúra való felkészülés vetett véget. Így festett a valóságban a „válsággörbe megváltozása". A tőkés társadalom békés, organikus fejlődéséből sem lett semmi. Ehelyett az imperialista ellentétek kiéleződése alig másfél évtizeddel Bernstein optimista jóslatát követően elvezetett az első világháborúhoz. Bernstein halálának az időpontját pedig csak alig néhány hét választotta el a fasizmus uralomra jutásától Németországban. S ebben az itt még korántsem lezárult vészterhes folyamatban az egyik legfontosabb összetevő az a reformista munkáspolitika volt, amelynek elméleti alapvetését Bernstein végezte el.

*

Az imperializmus és a gazdasági válságok közti kapcsolatnak a bernsteini felfogása magában foglalja a kapitalizmus és a szocializmus közti viszonynak a szociálreformizmus szellemében való értelmezését is. Ha az uralkodó tendenciából az következik, hogy a válságok nem éleződnek, hanem enyhülnek és mind szűkebb körre korlátozódnak, akkor nincs ok a tőkés fejlődés organikus menetének erőszakos megszakítására sem. A szocializmusba való átmenet így a kapitalizmus keretein belül megvalósított reformok sorozatával válik azonossá. Bernstein szerint a marxi válságséma kudarcából le kell vonni a tanulságot: „Mindazok a spekulációk, amelyek korábban ehhez a válságsémához kapcsolódtak, megdőltek, és csak árthatnak."[142]

A válságséma kudarca mindenekelőtt a Marxnak tulajdonított „összeomlási elmélet" feladását igényelné. Bernstein szavaival: „Ezzel azonban módosul a marxi elméletből nyert egyik következtetés is: a gazdasági összeomlás gondolata, amely szerint a túltermelés mint a termelés anarchiájának következménye végezetül oda vezet, hogy a piacok telítődnek, s egy borzalmas munkanélküliség, valamint számtalan vállalat csődbe jutása és a tőkék elpusztulása az egész gazdasági élet (ökonómiai) összeomlását okozza, amely aztán politikai összeomlásra vezet, mert a tőkés termelés összeegyeztetése a társadalom igényeivel tarthatatlanná vált."[143] A megváltozott helyzetnek megfelelően a munkásmozgalom taktikája

is módosításra szorul, s e módosítás lényegét Bernstein már a Neue Zeitben közölt cikksorozatában meghatározta: „A szociáldemokráciának tehát ezek szerint nem kell sem várnia, sem kívánnia a fennálló gazdasági rendszer mielőbbi összeomlását, ha ezt egy nagy pusztító üzleti válság termékeként képzelik el. Amit tennie kell, az az, hogy a munkásosztályt politikailag megszervezze és kiképezze a demokráciára, s az államon belül harcolnia kell minden olyan reformért, amely alkalmas arra, hogy a munkásosztályt fölemelje és az államügyet átalakítsa a demokrácia értelmében."[144]

A Marxnak tulajdonított „összeomlási elmélet" összeeszkábálásával Bernstein a materialista társadalomfelfogás alapgondolatát, a társadalom fejlődésének természettörténeti folyamatként való értelmezését vette célba. Olyan végletesen mechanikus és fatalista jelentést kölcsönzött neki, mintha az emberi cselekvésnek semmiféle érdemleges szerepet sem juttatna a társadalmi fejlődés alapkérdéseinek eldöntésénél. Ezzel megnyílt az út az „etikai szocializmus" egyik újabb változatának a kidolgozásához, amely a modern szociálreformizmus ideológiájának integráns része lett.

A társadalmi determinizmus marxista felfogása a belső lényegénél fogva összeegyeztethetetlen valamilyen eleve elrendelt óriáskatasztrófa gondolatával, amely a tőkés társadalom automatikus összeomlását vetítené előre. Az összeomlás szót Marx és Engels több ízben használta, de nem mint egyértelműen definiált tudományos kategóriát, hanem mint olyan kifejezést, amely egymástól minőségileg különböző folyamatok megjelölésére szolgált. Marxnál az összeomlás kifejezés legtöbbször a túltermelési válság szinonimája volt, a termelés hirtelen hanyatlásának a válságban bekövetkező folyamatát jelölte vele. Így például *A tőke* III. kötetében Marx arról írt, hogy a termelés egy ideig tovább folyhat, ha a fogyasztás már nem is nő, mert a fölösleg a kereskedelmi tőkéseknél halmozódik fel; előbb-utóbb azonban bekövetkezik a fizetésképtelenség állapota, amely láncreakciószerűen terjed tovább. Az eredmény: „S ezzel itt az összeomlás, amely egyszeriben véget vet a látszólagos virágzásnak."[145] Ugyanilyen értelemben használta Engels is ezt a kifejezést, amikor amellett érvelt, hogy a mélyebb válságot ideiglenesen elhárító erők csak még súlyosabb jövőbeni összeomlást készítenek elő.

Engelsnél megtalálható az összeomlás kifejezésének olyan felhasználása is, amely a tőkés termelési mód végének bekövetkeztére utal. Így arról szólva, hogy miért vált elavulttá az utópista szocializmus, a követ-

kezőket írta: „De az idő óta a nagyipar oly kiáltó ellentétekké fejlesztette a tőkés termelési módban szunnyadó ellentmondásokat, hogy e termelési mód összeomlása úgyszólván kézzelfogható."[146] Engels azonban ehhez a megállapításhoz rögtön hozzátette, hogy ez a folyamat elválaszthatatlan a tőkés társadalom két osztálya közti harctól, amely nélkül a tőkés termelési mód meghaladása nem lehetséges. Ugyanitt leszögezte: „E világszabadító tettet végbevinni – ez a modern proletariátus történelmi hivatása."[147] S hogy Engelstől mennyire távol állt a tőkés társadalom automatikus összeomlásának feltételezése, arra jól rávilágít az egyik, Bebelhez címzett levelének ez a megállapítása: „A tudósítások szerint azt mondod, hogy én 1898-ra megjövendöltem a polgári társadalom összeomlását. Itt egy kis tévedés van valahol. Mindössze azt mondtam, lehetséges, hogy 98-ig uralomra kerülünk. Ha ez *nem* történik meg, akkor a régi polgári társadalom egy ideig még elvegetálhat, amíg csak egy külső lökés össze nem roppantja a korhadt bútordarabot. Az ilyen rothadt öreg skatulya kitarthat még néhány évtizeden át azután is, hogy belsőleg lényegében meghalt, ha a levegő nyugodt marad. Tehát nagyon óvakodnék attól, hogy ilyesmit jövendöljek. Ezzel szemben uralomra jutásunk lehetősége, ez merő valószínűségszámítás, matematikai törvények szerint."[148]

Bár a dialektika – különösen az *objektív* dialektika – kellő meg nem értése elég általános jellemző vonása volt a II. Internacionálé marxista teoretikusainak, és ez kedvezett a társadalmi fejlődés mechanikus-evolucionista értelmezésének, a Marxnak tulajdonított „összeomlási-elmélet" bernsteini konstrukciójától többnyire ők is elhatárolták magukat. Kautsky például a maga korában szinte a marxizmus kiskátéjának számító művében erről így vélekedett: „Azért tartjuk elkerülhetetlennek a mai társadalom összeomlását, mert tudjuk, hogy a gazdasági fejlődés természeti szükségszerűséggel hoz létre olyan körülményeket, amelyek rákényszerítik a kizsákmányoltakat a harcra ez ellen a magántulajdon ellen; tudjuk, hogy ez a fejlődés megnöveli a kizsákmányoltak számát és erejét; tudjuk, hogy végül olyan állapotokhoz vezet, amelyek elviselhetetlenek a népesség tömegei számára, s amelyekben ezek már csak a tétlen elzüllés és a tulajdon fennálló rendjének tevékeny megdöntése között választhatnak."[149] Hilferding pedig az összeomlást az imperializmus ellentmondásai kiéleződésével azonosította, ha ez összekapcsolódik a győztes proletárforradalommal. „A győzelem – írta – csak az imperialista politika elleni állandó harcból fakadhat, mert a proletariátus csak így lehet annak az összeomlásnak az örököse, amelyre ez a politika szükségkép-

pen vezet. Persze itt politikai és társadalmi összeomlásról van szó, nem pedig gazdaságiról, amely utóbbi teljesen értelmetlen elképzelés."[150] Plehanov ily módon joggal mondhatta, hogy Bernstein „hadba vonult a maga eszkábálta »Zusammenbruchstheorie« ellen."[151]

Hogy az „összeomlási-elmélet" körül a századforduló táján mégis elég széles körű vita alakult ki, az mindenekelőtt annak köszönhető, hogy R. Luxemburg fölvette a Bernstein által odadobott kesztyűt és magára vállalta az „összeomlási-elmélet" megvédését. (Az „összeomlási-elméletnek" – ha nem is azonos érveléssel – természetesen sok más védelmezője is volt, köztük a R. Luxemburgnak szinte az antipólusát jelentő V. Adler is.) Sőt, ezt az elméletet R. Luxemburg a marxista felfogás alapgondolatából származtatta. Állítása szerint: „Az alapgondolat abban a feltételezésben áll, hogy a tőkés rend önmagából, tulajdon ellentmondásai révén érleli meg azt a pillanatot, amikor összeomlik, amikor egyszerűen lehetetlenné válik."[152] Ily módon fatálisan azonosult nála az „összeomlási-elmélet" a társadalmi determinizmus gondolatával. Ennek az azonosulásnak eredményeként Luxemburg így tette föl a kérdést: „A revizionista elmélet választ előtt áll. Vagy továbbra is a tőkés rend belső ellentmondásaiból következik a szocialista átalakulás, akkor ezzel a renddel együtt fejlődnek ellentmondásai is, s az elkerülhetetlen eredmény valamikor ilyen vagy olyan formában egy összeomlás, de akkor az »alkalmazkodási eszközök« is hatástalanok és az összeomlási elmélet helyes. Vagy az »alkalmazkodási eszközök« valóban képesek elejét venni a tőkés rendszer összeomlásának, tehát életképessé tenni a kapitalizmust, tehát megszüntetni ellentmondásait, akkor viszont a *szocializmus* megszűnik történelmi szükségszerűség lenni, s akkor ez lehet bármi, ami tetszik, csak nem a társadalom anyagi fejlődésének eredménye."[153]

R. Luxemburg, mint becsületes gondolkodó, arra törekedett, hogy ezt az „összeomlási-elméletet" Marx tanításaiban kimutassa. Ennek során végül is arra az eredményre jutott, hogy ha explicit módon nem is található meg Marxnál a kapitalizmus határvonalának meghúzása, amelynél az összeomlás szükségszerűen bekövetkezik, de implicit módon a marxi politikai gazdaságtan tartalmazza ezt. Luxemburg szerint amikor Marx úgy vélte, hogy a bővített újratermelés sémájával meghatározta a termelés növelésének az arányossági feltételeit a tőkés társadalomban, akkor valójában azt a helyzetet írta le, melynek elérésével a tőkés gazdaság fejlődése eléri végső lehetőségét, és eljut az elkerülhetetlen gazdasági összeomlás küszöbére.

Luxemburg ugyanis – részben azért, mert egyenlőségjelet tett Leninnek és a „legális marxistáknak" a beruházások termelésbővítő hatásáról vallott felfogása közé, részben azért, mert a tőkefelhalmozást csak mint extenzív folyamatot tudta elképzelni, részben pedig azért, mert nem kellően számolt az értéktöbblet improduktív elfogyasztásának lehetőségével – azt tartotta, hogy az értéktöbblet realizálását, a termelés bővítését csak a nem-tőkés szektorokkal folytatott gazdasági kapcsolatok útján lehet megvalósítani. Amikor a kapitalizmus saját uralmának veti alá az egész világot, akkor – e felfogás szerint – voltaképpen saját funkcióképességének feltételeit likvidálja. Mihelyt bekövetkezik a „tiszta kapitalizmus" állapota, egyben bekövetkezik a tőkés rend összeomlása is. És mivel a bővített újratermelés marxi sémája a „tiszta kapitalizmus" absztrakciójából indul ki, ezért – Marx szándékaitól eltérően – implicit módon a a tőkés termelési mód összeomlásának a feltételeit tartalmazza. A marxi séma ily módon nem a fejlődés *menetét*, hanem a fejlődés *végpontját* mutatná be.

A fentieknek megfelelően Luxemburg végső következtetése ez: „A folyamat általános tendenciája és végeredménye a tőkés termelés kizárólagos világuralma. Ha ezt elérték, akkor érvénybe lép a marxi séma: a felhalmozás, vagyis a tőke további terjeszkedése lehetetlenné válik, a kapitalizmus zsákutcába kerül, nem funkcionálhat többé a termelőerők kibontakoztatásának történelmi eszközeként, eléri saját objektív gazdasági korlátait... Ha a marxi felhalmozási sémát helyesen értelmezzük, az éppen megoldhatatlanságában jelzi előre egzakt módon a kapitalizmus gazdaságilag elkerülhetetlen bukását és azét az imperialista terjeszkedési folyamatét is, amelynek speciális feladata, hogy megvalósítsa a marxi előfeltevést, a tőke általános és osztatlan uralmát."[154] (R. Luxemburg természetesen abból indult ki, hogy a proletárforradalom már az összeomlás *előtt* véget vet a tőkés rend uralmának.)

Bernsteinnek kapóra jött az „összeomlási-elméletnek" a társadalmi determinizmussal való összeházasítása Luxemburg kritikájában, és sietett elismerni a kettejük közötti elvi ellentét fennállását. Rosa Luxemburg azt vetette a szememre – írta –, hogy „szemléletmódom szerint a szocializmus megszűnik objektív történelmi szükségszerűség lenni és idealista indokolást kap. Bár bizonyítása néhány hajmeresztő logikai bakugrást tartalmaz és az idealizmus és utópizmus önkényes azonosításába torkollik, azonban mégis a dolgok velejére tapint, hogy én a szocializmus győzelmét valójában nem annak »immanens gazdasági szükségszerűségétől«

teszem függővé, ellenkezőleg, annak tisztán materialista indokolását sem lehetségesnek, sem szükségesnek nem tartom."[155]

A társadalmi determinizmus elvének túlfeszítése Bernstein kezére játszott abban, hogy a mechanikusan értelmezett gazdasági szükségszerűséget szembeállíthassa a történelemből kiküszöbölhetetlen szubjektív tényezők szerepével, és ily módon az immanens szükségszerűségként felfogott szocializmust valamiféle „transzcendens dedukció" eredményének tartsa. A fő érve erről így hangzott: „A szocializmus maga nagyon sok jelentésű fogalom, s ugyanez érvényes az immanens szükségszerűség fogalmára. Néhány ember azt állítja, hogy a szocializmust be lehet vagy be kell bizonyítani immanens gazdasági szükségszerűségként. Könnyen kimutatható azonban, hogy egy ilyen követelés vagy vállalkozás éppen tudományos szempontból tarthatatlan, mert a közgazdaságtan semmit sem tud bizonyítani, ami rajta túl van, a szocializmus azonban sohasem oldódik fel maradéktalanul a közgazdaságtanban. Ezzel szemben ha e felismerés alapján az immanens szükségszerűség fogalmát úgy értelmezzük, hogy az szociális vagy általános történelmi szükségszerűség, akkor tesszük csak igazán lehetetlenné a maradéktalan tudományos bizonyítást, mert az akkor számításba veendő szubjektív tényezők semmiféle kényszerítő bizonyítási formulát nem engednek meg. Az emberek nem automaták. Így vagy úgy, a szocializmus immanens szükségszerűségének bebizonyítása transzcendens dedukciók segítsége nélkül lehetetlen, s ezzel e szükségszerűség tudományosan maradéktalan bizonyítékának megkövetelése épp a tudományosság szempontjából jogtalan, illetve elvetendő."[156]

Ha azonban a szocializmus mint immanens szükségszerűség csak „transzcendens dedukciók" segítségével indokolható, akkor eltűnik az utópikus és a tudományos szocializmus közti határvonal. A marxizmus ma ismét oly divatos polgári és revizionista értelmezéseivel összhangban utalta vissza Bernstein az utópia világába Marx elméletét, ha az a tények oksági magyarázatán túl a mozgalom követendő irányát is meghatározandó felfogásként akar funkcionálni. Bernstein alkut kínált: ha a marxizmus feladja a jövő előrelátásának – szerinte és mai eszmetársai szerint is szükségképpen utópikus – igényét, akkor ő is hajlandó az – immár semmire sem kötelező – *végcél* elfogadására. „Annak idején már kijelentettem – írta –, hogy a végcélra vonatkozó mondat formáját, amennyiben lehetőséget ad arra a magyarázatra, hogy a munkásmozgalom minden elvileg megfogalmazott általános célját értéktelennek kell kijelenteni, szívesen feladom. De ami az ilyen, a mozgalom céljára vonatkozó, előre

megfogalmazott elméletet illeti, amely a mozgalom elvi irányát és jellegét meghatározza, az szükségszerűen mindig utópisztikus elképzelésekbe folyik össze, és valamely időpontban a mozgalom valóságos elméleti és gyakorlati haladását fogja akadályozni és késleltetni."[157] Bernstein szerint az egész marxi életművön egy *dualizmus* vonul végig, amely abból állna, hogy az egész tudományos vizsgálódás egy eleve meghatározott utópisztikus cél igazolását szolgálja; vagyis: Marx elfogadta az utópisták megoldását, de nem találta meggyőzőnek eszközüket és bizonyítékaikat.

Marxtól valójában semmi sem állt távolabb, mint a jövő társadalmába való átmenet szükségképpen utópisztikus akcióprogramjának a részletes kimunkálása. Hasonlóképpen a szocializmus szükségszerűségét sem a fennálló társadalmi viszonyokon túlvezető „transzcendens dedukció" segítségével indokolta, hanem gyökereit a tőkés rend lényegétől elválaszthatatlan objektív ellentmondásokban tárta fel. Saját erre vonatkozó nézetét Marx, a doktriner utópistákkal vitázva, tömören így foglalta össze: „Hogy mi a teendő a jövőnek egy meghatározott, adott időpontjában, mi *közvetlenül* a teendő, az természetesen teljesen és kizárólag az adott történelmi körülményektől függ, amelyek között cselekedni kell. Ezt a kérdést viszont valami *ködvilágban* vetik fel, valójában tehát fantomproblémát vetnek fel, amelyre az egyetlen felelet – magának *a kérdésnek a bírálata* kell hogy legyen. Nem oldhatunk meg olyan egyenletet, amely adataiban nem foglalja magában megoldásának elemeit... Egy jövendő forradalom akcióprogramjának doktrinér és szükségképpen fantasztikus anticipálása csak elterel a jelenlegi harctól... Az uralkodó társadalmi rend elkerülhetetlen és szemünk láttára szakadatlanul folyó bomlásának tudományos felismerése és a régi kormánykísértetek által a szenvedélyekbe mind jobban és jobban belehajszolt tömegek, ugyanakkor a termelési eszközöknek óriási mértékben előrehaladó pozitív fejlődése – mindez elegendő kezesség arra, hogy egy valóságos proletárforradalom kitörésének pillanatában adva lesznek közvetlen, legközelebbi (bár bizonyára nem idillikus) modus operandijának* feltételei is."[158] Marx elemzése egy lépéssel sem megy tovább annál, amire a fennálló társadalom tudományos vizsgálata lehetőséget nyújt. A „transzcendens dedukciók" elnevezést azok a tudományos vizsgálatból folyó következtetések kapják, amelyek nem férnek össze Bernstein szociálreformista koncepciójával.

*– működési módjának.

Bernsteinnek valójában nem az volt a kifogása Marxszal szemben, hogy utópista volt, hanem az, hogy *nem volt utópista;* nem amiatt kárhoztatta Marxot, hogy egy elvont eszményből vezette le a szocializmus követelményét, hanem azért, hogy *nem ezt tette. Tudományos szocializmus, vagy etikai szocializmus* – ez a Bernstein által ténylegesen fölvetett kérdés. Pontosabban: a kérdést – és a rá adott választ – nem Bernstein fogalmazta meg, ő mindezt csak átvette az etikai szocializmus neokantiánus változatától. Erre is áll az, amit Lenin Bernsteinről és eszmetársairól mondott: a szociáldemokrácia új, „kritikai irányzatát" nem kellett létrehozni, mert „készen hozták át a burzsoá irodalomból a szocialista irodalomba".[159]

Maga Bernstein F. A. Langéban jelölte meg a szellemi ősét, akitől a német munkásmozgalom és a kanti filozófia egyesítésének programja származott. Lange tanítványai hirdették, hogy a szocializmus csak akkor jogosult, ha a kanti filozófiában gyökerezik.[160] (Más kérdés, hogy az etika neokantiánus értelmezése nem volt azonos az eredeti kanti felfogással.) Némelyek közülük a marxizmust alkalmasnak nyilvánították az adott társadalom vizsgálatára, de a társadalom tervszerű átalakításához szükséges iránytűt a kanti etikán alapuló szociális eszményben jelölték meg. A marxizmusból vagy hiányolták az etikai tartalmat, vagy valamilyen „látens etikai alsóáramlatot" igyekeztek felfedezni benne. A társadalmi determinizmus helyébe egy minden történelmi-társadalmi tartalomtól megfosztott erkölcsi eszményt akartak állítani. Mehring – bár kissé történelmietlenül eljárva, a kanti etikában benne rejlő progresszív elemeket nem méltányolva – egészében minden bizonnyal jogosan állapította meg: „Az etika a kanti életmű kétségkívül leggyöngébb része, s történelmileg csak reakciós hatása volt, előbb, mert az elhaló teológiának új támaszokat teremtett, most pedig, mert arra használják fel, hogy gazdasági téren is új zavarokat teremtsen. Minthogy a polgári társadalomnak a klasszikus gazdaságtan által felfedezett törvényei egyre világosabban lelepleződtek mint olyan törvények, amelyek szükségszerűséggé teszik az osztályharcot és a kapitalista rend hanyatlását, a polgári gazdaságtan a kanti erkölcsi törvényhez menekült, amelynek, kívül állván a téren és az időn, képesnek kell lennie az osztályellentétek kibékítésére és a térben és az időben lejátszódó forradalmak megakadályozására."[161]

A neokantiánus „etikai szocializmus" térhódítását ideológiai szempontból megkönnyítette, hogy a II. Internacionálé vezető teoretikusai közül többen az erkölcs elméleti problémáit nem a marxizmus, hanem egy

vulgáris materializmus szempontjai alapján közelítették meg. Maga a legfőbb tekintélynek számító Kautsky az erkölcs keletkezését nem a történelmi materializmus, hanem a létért való harc darwini elmélete alapján magyarázta, s így eljárva az erkölcsi törvény létrejöttét az állatvilágból eredeztette. Az ilyen „mélymaterializmus" aligha lehetett hatásos ideológiai ellenszer az „etikai szocializmus" járványával szemben.

Az „etikai szocializmus" belső lényegét fejezi ki az a tendencia, hogy a szocializmust elválassza a munkásosztály forradalmi harcától, és valamilyen absztrakt, „általános emberi" eszménnyé silányítsa, s ily módon a liberális polgárság számára is elfogadhatóvá tegye. Ha a szocializmus csak erkölcsi eszmény, akkor mindenki számára elfogadhatóvá válik, aki egyetért a fennálló állapotok tökéletesítésében, nem egy meghatározott osztályérdek következetes érvényesítése, hanem egy absztrakt ideál semmire sem kötelező követése értelmében. Hogy az „etikai szocializmushoz" való megtérése mögött Bernsteinnél nem elsősorban filozófiai, hanem politikai megfontolások húzódtak meg, azt már Phehanov világosan fölismerte. „Bernstein úr elfordulása a materializmustól – írta – és az a törekvése, hogy »*visszatérjen* Kanthoz«, egyáltalán nem egyszerűen egy filozófus elme tévedése (ha egyáltalán beszélhetünk Bernstein úr filozófiai elméjéről); nem, hanem jelenlegi társadalmi-politikai irányzatának természetes, elkerülhetetlen és beszédes megnyilvánulása. Ez az irányzat így fogalmazható meg: *közeledés a burzsoázia haladó rétegeihez.*"[162]

Éppen az „etikai szocializmus" minden változatában kifejeződő, a hangzatos, a „szűk osztályérdekeken felülemelkedő", absztrakt humanizmust hirdető szólamok mögött megbújó nagyon is világi törekvések felismerése késztette arra Marxot és Engelst, hogy a neki tett bármely engedménytől elhatárolják magukat. Jól példázza ezt Engelsnek egy Lafargue-hoz írt levele, amely a következő ellenvetést tartalmazza: „Marx tiltakozna «a politikai és társadalmi ideál« ellen, melyet ön neki tulajdonít. Ha valaki a »tudomány embere«, méghozzá a gazdaságtudományé, akkor nincs ideálja, hanem tudományos eredményeket dolgoz ki, s ha ezenkívül még pártember is, akkor harcol ezeknek az eredményeknek a gyakorlati alkalmazásáért. De akinek ideálja van, az nem lehet a tudomány embere, mert eleve elfogult véleménye van."[163] Ugyanebben a szellemben Marx az általa képviselt szocializmus döntő megkülönböztető vonását abban jelölte meg, hogy ez a szocializmus a munkásmozgalom céljait nem egy absztrakt eszmerendszerből, hanem a társadalmi-gazdasági fejlődés objektív tendenciáiból vezeti le, s ebben az értelemben

beszélt arról a Párizsi Kommünnel kapcsolatban, hogy „a munkásosztálynak nincsenek megvalósítandó eszményei".

A szocializmus tudományos felfogásából adódott az a következtetés, hogy antagonizmus áll fenn a munkásosztály és a tőkés társadalom között, amely meghatározott időpontokban és országokban újra meg újra forradalmi helyzeteket hoz létre, megnyitva a szocialista társadalomba való átmenet *lehetőségét*. Hogy egy-egy ilyen konkrét lehetőség realizálódik-e vagy sem, az igen nagy mértékben a szubjektív tényezőktől függ. A forradalmi helyzet kihasználatlansága vagy a forradalom bukása azonban nem szünteti meg azoknak az objektív erőknek a működését, amelyek a szocializmusba való átmenetet ismételten „napirendre tűzik".

Az ezzel a perspektívával való szembefordulás magyarázza azt a vehemenciát, amellyel Bernstein Marx és Engels felfogásának nekirontott. Szerinte csak az a fontos, hogy a munkásmozgalmat vezérlő célokat „olyan szociális felfogás hassa át, amely a kultúra fejlődésében haladást, magasabb erkölcsöt és jogi felfogást jelent. E felfogás értelmében azt a mondatot, hogy a »munkásosztálynak nincs megvalósítandó eszményképe«, nem írhatom alá, azt csupán az önámítás termékének tekintem... S ebben az értelemben hívtam segítségül annak idején Kantnak, a nagy königsbergi filozófusnak... szellemét azon cant* ellen, mely igyekszik befészkelődni a munkásmozgalomba, s amelynek a hegeli dialektika oly kényelmes szállást nyújt. A dühkitörések, amelyekre ezzel némelyeket ingereltem, csak megerősítettek abbeli meggyőződésemben, hogy a szociáldemokráciának egy Kantra van szüksége, aki végre már élesen vitába száll a tanra vonatkozó hagyományos véleménnyel, aki rámutat arra, ahol annak látszólagos materializmusa a legfőbb és ezért a legkönnyebben félrevezető ideológia, hogy az eszmény megvetése, az anyagi tényezőknek a fejlődés mindenható erőivé való emelése önámítás..."[164]

Jól jellemezte ennek a bernsteini fordulatnak az igazi értelmét R. Luxemburg: „Itt szerencsésen elérkeztünk az igazságosság elvéhez, ehhez a biztos történelmi szállítóeszközök híján évezredek óta az összes világmegváltók által megült öreg versenylóhoz, a zörgő csontú Rocinantéhoz, amelyen a történelem összes Don Quijoté-je ellovagol a nagy világreform megvalósítására, hogy végül semmi mást ne vigyen haza, mint kék foltokat."[165]

* – üres, álszent frázisok.

A társadalmi determinizmus elvével szemben a magasabb kultúrára, erkölcsre és jogra való hivatkozás legfőbb gyakorlati funkciója a proletariátus osztályharca szempontjából az volt, hogy ezzel a hivatkozással vonja kétségbe Bernstein a politikai hatalom meghódításának szükségességét az általa már korábban utópisztikus célnak deklarált „kisajátítók kisajátítása" feladatának megvalósítására. A politikai hatalom kérdésében Bernstein szerint a munkásmozgalomnak nem Marx, hanem *Lassalle* tanítását kell követnie, vagyis a minőségi fordulatnak nem a proletárdiktatúra kivívását, hanem az általános választójog elnyerését kell tekintenie a parlamentáris demokrácia rendszerében; egy ilyen rendszerben, a régi államhatalom fennállása mellett is, a munkásosztály mindazokat a reformokat kivívhatja, amelyekre helyzetének gyökeres megváltoztatásához szüksége van.

E nézetének megfelelően az első világháború után Bernstein számára a negatív példa az orosz, a pozitív példa pedig a német forradalom lett. Az előbbit sommásan így intézte el: „Gyakorlatilag a bolsevik vállalkozás kísérlet... arra, hogy a szükséges társadalmi fejlődés egy mozzanatát önkényes cselekedetek sorával átugorják."[166] Az orosz forradalom főbenjáró bűnét Bernstein abban jelölte meg, hogy értelmetlenül feldúlta a gazdaság normális menetét. Az ellenpélda nála az 1918-as német forradalom, amely a szociálreformizmus elméletének a gyakorlati igazolására volt hivatva, hiszen nem sok figyelmet fordított a „kisajátítók kisajátítására", a politikai hatalom meghódítására, és helyette a termelés zavartalan folytatásáról igyekezett gondoskodni. Bernstein erről így nyilatkozott: „De éppen az 1918-as forradalom napjaiban mutatkozott meg, milyen nagy előnyt jelent a forradalom számára az, hogy Németországnak olyan erőteljes szakszervezeti, párt- és szövetkezeti munkával iskolázott munkásmozgalma volt. A legrövidebb időn belül vége szakadt az első fázisnak és megkezdődhetett az építés munkája."[167]

Az 1918-as német forradalomban Bernstein a legfőbb feladatának azt tartotta, hogy a munkásokat lebeszélje a „kisajátítók kisajátítása" programjának megvalósításáról. Szinte refrénszerűen ismétlődött nála ez a megállapítás: „A magán- és közüzemek kérdésénél ma sokkal fontosabb a másik kérdés: hogyan kerülhető el a fennakadás a működésben levő üzemek termelésében, mert ma az ország lakossága sokkal inkább rá van szorulva a munkára, mint korábban bármikor."[168] Nem kell foglalkozni a termelési eszközök tulajdonának kérdésével – folytatta gondolatmenetét Bernstein –, hiszen a legfontosabbat már kivívta a

munkásosztály, „és ha a legközelebbi választáson még nem is jutunk azonnali többségre, azért még nem vesztettünk el semmit. Továbbra is megmarad a társadalom legnagyobb osztályának kezében a demokratikus választójog... és szükségképpen ki fogja kényszeríteni mindazokat a reformokat, amelyekre a munkásosztálynak szüksége van."[169] A „türelmetleneket" pedig így intette le: „Ezt mondom a türelmetleneknek: kiharcoltuk a demokráciát, azt a jogot, amelyről Lassalle így beszélt a munkásoknak: »*Ez a ti társadalmi alapelvetek.*« Bízzatok e jog alkotóerejében, amely társadalmilag is fölszabadít benneteket, sokkal inkább, mint a modern, fejlett gazdaság rendkívül érzékeny szervezetébe való bármilyen brutális beavatkozás."[170]

Bernstein minden módon azt a meggyőződését igyekezett átültetni a német munkásosztályba, hogy a parlamentáris demokrácia kivívása, a weimari alkotmány elfogadása után a munkásmozgalom céljainak fokozatos valóra váltása csupán „idő kérdése." A kormányra jutás formális lehetőségét tekintve a minőségi fordulatnak a munkásosztály harcában, a polgári demokrácia alkotmányos rendszerét nemcsak szükséges, hanem elégséges feltételnek is tekintette a szociálreformizmus értelmében felfogott szocialista program megvalósításához. A parlamentáris demokrácia mindenhatóságába vetett vakhittel az első világháború után bekövetkezett változást véglegesnek és visszavonhatatlannak tartotta. Mellőzhető mellékkörülménynek vélte mind az államhatalom osztályjellegének lényegi változatlanságát, mind azt a tendenciális fordulatot, amely az imperializmus korszakában a tőkés társadalom politikai rendszerének fejlődési irányában ment végbe, mind pedig a „poroszutas kapitalizmus" és a „poroszutas imperializmus" mögött meghúzódó osztályerőknek a fennmaradását az 1918-as forradalom után a weimari demokrácia időszakának egészében. Ráadásul ezeknek az erőknek a befolyását a versailles-i békeszerződés által kiváltott nacionalizmus és revansizmus külön is megnövelte. Nemcsak hogy a szocializmusba való békés belenövés garanciája mutatkozott hamarosan ködbevesző álomnak, hanem – más nyugat-európai országokkal összehasonlítva – a polgári demokrácia alapjai is rendkívül ingatagnak bizonyultak. (Ehhez hozzájárult a kommunista mozgalomban érvényesülő szektarianizmus is, amelynek elméleti alapja az a Lenin által az első világháború idején élesen bírált ökonomista felfogás volt, hogy az imperializmus korában a demokráciáért való harc programja időszerűtlenné vált.) A német burzsoázia mérvadó részétől távol állt, hogy a politikai liberalizmus

Bernstein-féle forgatókönyve előírásainak megfelelően játssza el szerepét a politika színpadán. Ez a burzsoázia – kihasználva a munkásmozgalom megosztottságából származó lehetőséget – már 1925 tavaszán a német imperializmus legszélsőségesebb irányzatának szimbólumát, Hindenburgot tette meg a weimari demokrácia szimbólumává a köztársasági elnöknek korántsem pusztán formális jogkörrel bíró posztján. S 1933. január 30-án ugyanez a Hindenburg Hitlert nevezte ki a német birodalom kancellárjává, és mindez anélkül történt, hogy a weimari alkotmány előírásait megsértették volna. Ez lett a polgári demokratikus illúziók és a valóság összeütközésének eredménye.

Bernstein és a munkaérték-elmélet

A társadalmi evolucionizmus nagyrészt pozitivista ihletésű szemléletének a szembeállítása a társadalom fejlődésének természettörténeti folyamatként való felfogásával azt a követelményt támasztotta, hogy a szociálreformizmus képviselői megkíséreljék a politikai gazdaságtan fontosságának a relativizálását a marxizmus elméletében. Ehhez viszont arra volt szükség, hogy a politikai gazdaságtan egész építményének a fő tartóoszlopát, a munkaérték-elméletet ássák alá, és ily módon a marxista politikai gazdaságtan belső kohéziójának legfőbb alkotóelemét megingatva kaput nyissanak a vele különben összevegyíthetetlen nézetek behatolása előtt.

Bernsteint nem a tudományos érdeklődés indította arra, hogy az értékelmélet kérdéskörével foglalkozzék. Az a felismerés vezette erre, hogy a marxi munkaérték-elmélet egyrészt *általában* akadálya a tőkés termelési viszonyok olyan értelmezésének, amely összefér egy reformista munkáspolitika elvi alapjaival, és hogy másrészt *különösen* akadálya a jövedelemelosztást „igazságos alapra" helyező, a bérrendszer helyett a bérek színvonalára összpontosító, lényegében trade-unionista fogantatású platform elfogadásának.

A munkaérték-elmélet elleni sokágú támadásában Bernstein mindenekelőtt arra törekedett, hogy ezt az elméletet olyan absztrakt *hipotézissé* fokozza le, amelynek létezése empirikusan nem figyelhető meg és tudományosan nem igazolható. Ennek során *A tőke* III. kötetére hivatkozott, amelyben Marx kifejtette, hogy az értéknek termelési árrá való átalakulása következtében az értéktöbblet termelése és realizálása elválik egymástól. Bernstein ezt így kommentálta: „Ily módon amennyiben egyes áruról vagy árukategóriáról van szó, az érték már nem mérhető, és tisztán gondolati konstrukcióvá válik. Mi lesz azonban ilyen körülmények között az »értéktöbbletből«? A marxi tanítás szerint az

értéktöbblet az áruk munkaértéke és az azok előállításában a munkások által kifejtett munkaerő megfizetése közötti különbség. Világos tehát, hogy abban a pillanatban, amikor a munkaérték csupán mint gondolati formula vagy tudományos feltevés tarthat számot érvényre, a többség számára puszta képletté válik, olyan képletté, amely egy hipotézisen alapszik."[171]

Ha viszont a marxi értékelmélet csupán egy hipotézisen alapuló „gondolati konstrukció", akkor semmiféle objektív mérce sem marad, amely ezt a felfogást a 19. század utolsó harmadában a polgári közgazdaságtanban uralkodóvá váló határhasznossági* elmélettől a tudományosság kritériuma szempontjából megkülönböztetné. Bernstein vélekedése erről így hangzott: „A dolgok természeténél fogva Marxnak is megengedhető, hogy az áruk tulajdonságaitól oly mértékben tekintsen el, hogy azok végül már csak egyszerű emberi munkamennyiségek megtestesülései maradnak, amint a Böhm–Jevons-féle iskolának is jogában áll, hogy az áruk minden tulajdonságától elvonatkoztasson, hasznosságukat kivéve."[172]

Ha viszont a két felfogás a tudományosság követelménye szemszögéből megkülönböztethetetlen egymástól, akkor a kettő összevegyítésének sem lehet elvi akadálya. Ennek igazolására Bernstein egyenesen Marxra hivatkozott, aki *A tőke* III. kötetében a társadalmi szükséglet, a használati érték figyelembevételéről ezeket írta: „Ez valójában az értéktörvény, ahogy érvényesül... nemcsak hogy minden egyes árura csak a szükséges munkaidőt fordítják, hanem a társadalmi összmunkaidőből is csak a szükséges arányos mennyiséget használják fel a különböző csoportokban. Mert továbbra is feltétel a használati érték... Itt a társadalmi szükséglet, azaz a társadalmi hatványon levő használati érték jelenik meg úgy, mint ami meghatározza a társadalmi összmunkaidőnek a különböző különös termelési szférákra jutó hányadát."[173] Bernstein ehhez az idézethez rögtön hozzáfűzte: „Ez az egyetlen mondat lehetetlenné teszi, hogy néhány fölényes szólammal menjünk el a Gossen–Böhm-féle elmélet mellett."[174]

Bernstein szerint a termelési ár esetében az egyes áruk értéke érdektelenné válik, s a társadalom össztermelésének az értéke és a társadalmi

* A hazai közgazdasági irodalomban a határ*haszon* kifejezés honosodott meg. Ez az elmélet azonban az értékkel kapcsolatban egyáltalán nem a *haszonra* (profitra), hanem a *hasznosságra* hivatkozik.

értéktöbblet kerül az előtérbe. „Ez a többlettermék azonban – írta – csak olyan mértékben realizálódik, amilyen mértékben az össztermelés az össz-szükségletnek, illetve a piac felvevőképességének megfelel. Ebből a szempontból, azaz *a termelés egészében véve*, az egyes árufajták értékét az a munkaidő szabja meg, amely normális termelési feltételek mellett elegendő volt előállításukhoz olyan mennyiségben, amennyit a piac, azaz a vevők összessége mindenkor felvenni képes. De éppen az itt tekintetbe jövő áruknál a valóságban a mindenkori össz-szükséglet megállapítására nincs mérték, s ezért az előbbiekben megfogalmazott érték is csak tisztán gondolati tény, nem más, mint a Gossen–Jevons–Böhm-féle iskola szerinti határhasznossági érték. Mindkettő alapját tényleges kapcsolatok alkotják, de mindkettő absztrakcióra épül fel."[175]

A munkaérték-elmélet legyengítésére szolgáló további érv Bernstein számára az, hogy mivel az értéktöbbletet létrehozó többletmunka létezése empirikusan megfigyelhető tény, elméleti magyarázata egyszerűen fölösleges. Érvelése így hangzik: „A termelésre fordított összes munkából tehát lényegesen nagyobb számú ember él, mint ahányan abban tevőlegesen részt vesznek, és a jövedelem-statisztika azt mutatja, hogy a termelésben részt nem vevő rétegek ezenfelül még sokkal nagyobb részt sajátítanak ki az össztermékből, mint amekkorát számbeli arányuk a termelésben aktívan részt vevőkkel szemben kitesz. Az utóbbiak többletmunkája *empirikus*, a *tapasztalatból* kimutatható tény, melynek nincs szüksége deduktív bizonyításra. Az, hogy a *marxista értékelmélet helyes-e vagy sem, a többletmunka* kimutatása szempontjából *teljesen közömbös*. Ebből a szempontból az *nem bizonyítható tétel*, csak az elemzés és szemléltetés eszköze."[176]

Mivel a modern szociálreformizmus a szocializmus megvalósításának programját a kantiánus etika szellemében meghatározott szociális ideál követésében fogalmazta meg, ezért Bernstein érvet látott a marxi értékelmélet elleni fellépéshez abban, hogy az nem szolgálhat alapul az „igazságos elosztás" követelményéhez. Indokolása így szól: „Az értékelmélet éppoly kevéssé nyújt zsinórmértéket a munkatermékek igazságos vagy igazságtalan elosztásához, mint az atomelmélet egy műalkotás szépségéhez vagy elvetendőségéhez."[177]

A tőkés termelési viszonyokat változatlanul hagyó „igazságos elosztás" követelését Bernstein a trade-unionizmus szellemét követő munkáspolitika gyakorlatával támasztotta meg, arra hivatkozva, hogy ez a politika sohasem a *bérrendszer*, hanem mindig csak a *bérek* megváltoz-

tatására irányul. „Gyakorlati harcaik során sohasem arról volt szó – írta –, hogy a bérforma egyáltalán alapjában szűnjön meg, hanem először is mindenkor a bér magasságáról, másodszor pedig arról a módról, ahogyan a bér magasságát megállapítják. Egyelőre ez a munkásosztály tulajdonképpeni harca a modern társadalomban, az állammal szemben is, a munka díjazása tekintetében, hogy a bért ne a szabad verseny határozza meg, ne a vállalkozók rögzítsék önkényesen, hanem hogy a munkásosztály maga kapjon törvényes státust szervezeteikben, s közreműködő befolyást gyakoroljon a bér meghatározására."[178]

Bár Bernsteinnél – valamint korabeli és mai követőinél – gyakori az az utalás, hogy a gyakorlat szempontjából értékelméletre voltaképpen nincs szükség, a fő tendencia nála mégis a két értékfelfogás „szintézise". Ez már a *Neue Zeit*-ben közölt írásából *(Arbeitswert oder Nutzwert?)* is kitűnt, amelyben a „gazdasági érték" általa kreált pszeudo-kategóriájában vélte megszületni ezt a „szintézist": „A gazdasági értéknek kettős jellege van: magában foglalja a *hasznosság* mozzanatát *(használati érték, hasznosság)* és a termelési költségek értékét (munkaérték)... Minden esetben célszerűbbnek vélem, ha az érték kettős fogalmát alkalmazzuk, mintha egy és ugyanazon kifejezésnek tulajdonítjuk a meghatározást, amely két, egymást kölcsönösen semlegesítő elvet foglal magába, amint ez a »társadalmilag szükséges munkaidő« terminus esetében történik."[179] (Az első tekintetre úgy látszik, mintha Bernstein az *áru* tudományos fogalmát keresztelte volna át „gazdasági értéknek". A határhasznossági elmélet hasznosság-fogalma azonban – Bernstein minduntalan visszatérő feltételezésével ellentétben – *nem azonos* a használati érték klasszikus kategóriájával.)

Ugyanezt az érvelést folytatta Bernstein később a fábiánusok értékfelfogásának „egyoldalúságát" bírálva és egyben mentséget találva rá a marxi értékfogalom hasonló „egyoldalúságában". Mivel ez felfogásának az egyik legteljesebb kifejtése, érdemes teljes egészében idézni: „Minthogy Hyndman nagyon doktrinér módon lépett fel és, amint azt Engels a szemére vetette, a marxizmusból szektás dogmát csinált, ez azt váltotta ki, hogy másképp gondolkodó szocialisták, mint a fábiánusok, a marxi értékelmélet e hamis értelmezésének hatására, egy másik értékelmélet talajára álltak, ez a határhasznossági elmélet, amelyet a kontinensen főként olyan kiemelkedő osztrák közgazdászok dolgoztak ki, mint Böhm-Bawerk, Wieser, Carl Menger, s amely Németországban is követőkre talált. Angliában a matematikai logikusként híres W. S. Jevons volt tudo-

mányos kidolgozója. A fábiánusok elfogadták ezt az elméletet annak a ténynek a félreismerésével, vagy nem elégséges figyelembevételével, hogy a gazdaságban az »érték« fogalma egyáltalán nem egyszerű tulajdonságot fejez ki, hanem különféle elemeket fog össze. Marx annak idején a csereértéket és a használati értéket jelölte meg alapelemekként. Később általában hasznossági értéket (Nutzwert) mondtak a használati érték (Gebrauchswert) helyett. A hasznossági érték fogalmában azonban megint két elem rejlik: a közvetlen individuális hasznossági érték és a társadalmi hasznossági érték, amely magába foglalja az áru iránt megmutatkozó vásárlási kedv mennyiségi arányát. Ezt a hasznossági értéket tartja szem előtt a határhasznossági elmélet. Ennek az elméletnek a szocialista hívői és a marxi értéktan védelmezői közti vitában nem akarok jobban elmélyedni, csak egyet szeretnék itt megemlíteni. Bár Marx figyelembe veszi a hasznossági vagy használati értéket, az érték alapfeltételének nevezi ugyan, az értékmeghatározásról való további vizsgálódásai során azonban mindenekelőtt figyelmen kívül hagyja. Ez figyelemreméltó következtetésekhez vezeti, amelyek azonban egyoldalúak. Értékelméletének pontosabb megfogalmazása úgy hangzik, hogy az értéket az áruban rejlő munka határozza meg, az előállításához *társadalmilag szükséges* munkaidőhöz mérten. A társadalmilag szükséges munkaidő fogalmában megint két elem van jelen: először az a munkaidő, amely társadalmilag szükséges, hogy a kérdéses áru minden egyes példányát előállítsák; ez annyit jelent, hogy társadalmilag szükséges az elért technika szintje szerint. Az is fontos azonban, hogy milyen munkaidő szükséges társadalmilag, hogy az árut a megkívánt mennyiségben állítsák elő, hogy kielégítsék a meglevő vásárlókat... Ha ezt a két momentumot összekeverjük, akkor az egyik definíció megszünteti a másikat, s végül mégiscsak a határhasznossági elmélethez jutunk."[180] (Bernsteinnek azt a feltételezését, hogy a fábiánusok csak Hyndman szektarianizmusának hatására fordultak szembe a marxi értékelmélettel, itt nyugodtan figyelmen kívül lehet hagyni.)

Bernstein már kitaposott úton járt, amikor arra tett kísérletet, hogy *A tőke* harmadik kötetét játssza ki az első kötet ellen. Már előtte W. Sombart – egészében elismerő – értékelésében azt fejtegette, hogy az érték nem empirikus, hanem csupán gondolati, logikai „tény". Hasonlóképpen viselkedett Bernstein későbbi eszmetársa, K. Schmidt is, aki szerint az értéktörvény a valóságos cserefolyamat magyarázatára felépített *hipotézis*, elméletileg szükséges *fikció*. Nekik válaszolva írta Engels: „Sem Sombart, sem Schmidt... nem veszi eléggé tekintetbe, hogy itt

nemcsak tisztára logikai folyamatról van szó, hanem történelmi folyamatról és ennek gondolatbeli magyarázó visszatükrözéséről, e folyamat belső összefüggéseinek logikai nyomonkövetéséről."[181]

Sombart és Schmidt azonban még csak a marxi politikai gazdaságtan kategóriáinak az átértelmezésére tett kísérletet anélkül, hogy magának az elméletnek a belső logikai kohézióját kétségbe vonta volna. Erre az utóbbi feladatra az osztrák Böhm-Bawerk vállalkozott, akinek munkájáról Schumpeter azt írta, hogy mindig „*a* kritikája marad Marxnak, amennyiben a marxi rendszer elméleti tartalmáról van szó"[182]. Böhm-Bawerk kétséget kizáró magabiztossággal jelentette ki: „Nem látom itt az ellentmondás semmiféle magyarázatát vagy feloldását, csak az ellentmondást. Marx harmadik kötete ellentmond az elsőnek. Az átlagprofitráta és a termelési árak elmélete nem egyeztethető össze az értékelmélettel."[183] Ebben az esetben viszont a szocialisták számára sem maradna más választás, mint hogy törekvéseikhez a szubjektív értékelméletben keressenek igazolást.

Ez a Böhm-Bawerk kritikájából folyó következtetés egy már meglevő tendenciát erősített fel. A Webb-házaspár, Bernard Shaw és a Fábiánus Társaság más tagjai már az 1880-as években ezt az irányzatot képviselték. Rájuk célozva – és egyben az egész korabeli vulgáris közgazdaságtant jellemezve – írta Engels 1888. október 15-i levelében Ny. F. Danyielszonhoz a következőket: „Ön csodálkozik, miért van ilyen siralmas állapotban a politikai gazdaságtan Angliában. Az ok mindenütt ugyanaz; még a klasszikus közgazdaságtanra is, sőt még a legvulgárisabb szabadkereskedelmi házalókra is megvetéssel néznek azok a még vulgárisabb »felsőbbrendű« lények, akik az egyetemek közgazdasági katedráit betöltik. Ez nagymértékben szerzőnk bűne; ő tanította meg az embereket arra, hogy lássák a klasszikus közgazdaságtan veszélyes következményeit; úgy vélik, biztonságosabb, ha egyáltalán *semmiféle* tudomány nincsen, legalábbis ezen a területen. És sikerült is olyan alaposan elvakítaniok a közönséges filisztereket, hogy e pillanatban négy, magát »szocialistának« nevező ember van Londonban, aki azt állítja, hogy teljesen megcáfolta szerzőnket, szembeállítva elméletével – Stanley Javonsét!"[184] Majd egy másik levelében ezt írta: „Nekünk is megvannak itt a magunk nacionalistái: a fábiánusok, egy művelt polgárokból álló jó szándékú társaság, akik megcáfolták Marxot Jevons ócska vulgáris közgazdaságtanával, amely olyan vulgáris, hogy akármit lehet csinálni belőle, még szocializmust is."[185]

A szubjektív közgazdaságtan megalapítói jól fölismerték a klasszikus politikai gazdaságtanból folyó „veszélyes következményeket", ezért még mielőtt közvetlenül Marx ellen fordultak volna, már vehemensen bírálták a munkaérték-elméletet, elsősorban annak ricardói formájában. A polgári közgazdaságtan elfordulása Ricardótól jóval megelőzte ugyan a határhasznossági elmélet föllépését, ezt azonban bizonyos fokig elleplezte J. St. Mill tekintélye, aki mindvégig Ricardo tanítványának vallotta magát, miközben mestere értékelméletét a politikai gazdaságtan margójára csúsztatta és alaposan felvizezte Say, valamint Senior érték-felfogásaival, és ezzel együtt a produktív és improduktív munka között a klasszikus politikai gazdaságtan által tett elvi fontosságú disztinkciót is felhígította. Jevons viszont már minden tartózkodást feladva beszélt arról, hogy Ricardo rossz irányba tolta a „közgazdaságtudomány szekerét", és ennek következtében az angol közgazdászok sokáig a „bolondok paradicsomában" éltek. A kiutat pedig így jelölte meg: „Mind világosabban arra a következtetésre jutottam, hogy az egyetlen remény a közgazdaságtan egy igazi rendszerének létrehozásához az, ha félrelökjük a ricardói iskola zavaros és esztelen feltevéseit."[186] A Ricardóval szembeni föllépés azonban csak a nyitány volt a Marx elleni támadáshoz.

Schumpeter világosan felismerte, hogy a marxi felfogás elleni polémia már akkor immanens tartozéka volt a szubjektív közgazdaságtannak, amikor ennek az irányzatnak a létrehozói még nem is ismerték Marx politikai gazdaságtanát. E szempont alapján az osztrák iskola megalapítóját, Carl Mengert úgy tárgyalta, mint *Marx antitézisét* az értékelmélet területén. Szerinte ugyan Menger teljesítménye, átfogó voltát tekintve, nem mérhető Marxéhoz, egy döntő szektorban azonban túlszárnyalta őt. „Menger egyike volt azoknak a gondolkodóknak – írta róla –, akik egyetlen döntő teljesítményre tarthatnak igényt, de ez tudománytörténetet csinált. Neve örökre összekapcsolódik egy új magyarázó elvvel, amely forradalmasította a közgazdasági elmélet egész területét."[187] Majd hozzátette: „Minthogy Mengert és iskoláját csakhamar úgy tekintették, mint a marxista elmélet egyedüli komoly vetélytársát, egy Marxszal való összevetésre kísérletet tehetünk. Itt ismét teljesen figyelmen kívül kell hagyni Marxot a szociológust és a prófétát, és csak művének tiszta elméleti vázára szabad korlátozódni. Ebben a szektorban azonban Menger jelentékenyen túltesz Marxon, mind az eredetiséget, mind az eredményt tekintve... semmiféle gazdaságszociológia vagy a gazdasági fejlődés valamely szociológiája nem származtatható Menger munkájából.

Csak kis mértékben járul hozzá a gazdaságtörténet és a társadalmi osztályok harca leírásához, de Menger érték-, ár- és elosztási elmélete mindmáig a legjobb abból, ami rendelkezésünkre áll."[188]

Schumpeter az érték-, ár- és elosztási elmélet területén Mengert Marx fölé helyezte ugyan, de azt sohasem állította, hogy kettejük felfogásából valamiféle „szintézis" hozható volna létre. Elég egy rövid pillantást vetni Menger művére – amely egy egész irányzat reprezentánsa – ahhoz, hogy e feladat leküzdhetetlen nehézségei föltáruljanak.

A szubjektív közgazdaságtan kiindulópontja az az állítás, hogy az ún. „szabad javakkal" szemben a „gazdasági javak" korlátozottan állnak a társadalom rendelkezésére, és a közgazdaságtan valamennyi kategóriáját ebből a „szűkösségből" vezeti le. E nézőpontból kitekintve Menger szerint a tulajdon – amit ő automatikusan a *magántulajdonnal* azonosít – oka egyszerűen az a „természeti törvényszerűség", hogy az elérhető javak mennyisége mindig kisebb, mint az embereknek az e javakra irányuló kívánságai. Mivel itt „természeti törvényszerűségről" van szó, ezért a tulajdon intézményének megváltoztatása kívül esik a lehetőségek határain. Menger véleménye így szól: „Ebben az értelemben a tulajdon ezért elválaszthatatlan az emberi gazdaságtól annak társadalmi formájában, és a társadalmi reform valamennyi terve ésszerűen csak a gazdasági javak megfelelő elosztására irányulhat, de sohasem magának a tulajdon intézményének kiküszöbölésére."[189]

Ugyanez a szemlélet az alapja a határhasznossági elmélet értékfelfogásának is. Menger mindenekelőtt az érték objektív voltának a „tévképzete" ellen hadakozott, hangsúlyozva, hogy „az érték teljesen szubjektív". „Az érték semmi olyasmi – írta –, ami a javakban benne rejlik, nem az ő tulajdonságuk, hanem csak az a fontosság, amelyet szükségleteink kielégítésének tulajdonítunk."[190] Majd megerősítésként hozzátette: „A javak értéke a szükségleteinkhez való viszonyból ered, és nem a javak belső tulajdonsága. *Ennek a viszonynak a változásaival* az érték létrejön és eltűnik."[191] Az érték így nem az objektív valósághoz, hanem a szubjektív tudathoz tartozik. Menger állásfoglalása egyértelműbb már nem is lehetne: „Innét van az, hogy az érték nem létezik az emberek tudatán kívül."[192] Majd végső következtetésként leszögezte: „Az értéknek ez az elve egyetemesen érvényes és egyetlen kivétel sem található alóla az emberi gazdaságban."[193] (Jevons ugyanerről így írt: „A közgazdaságtan törvényeinek általános formái ugyanazok mind az egyének, mind a nemzetek számára."[194])

Ami végül a Schumpeter által ugyancsak kiemelt elosztási elméletet illeti, különösebb eredetiséget itt elég nehéz volna fölfedezni. Az osztrák iskola „beszámítási elmélete" voltaképpen nem más, mint a „termelési szolgáltatásokról" szóló Say-féle koncepció egyik változata. (Egyébként ugyanez vonatkozik a szintén a szubjektív közgazdaságtanhoz kapcsolódó határtermelékenységi elméletre is.) Mengernél legfőljebb az apológia egészen nyílt volta ötlik szembe, amiként ez a következő idézetből kitűnik: „Meglehet, hogy egy emberbarát szemében sajnálatosnak tűnhet fel, hogy tőkének vagy egy darab földnek a birtoklása a tulajdonosnak egy adott időszakban magasabb jövedelmet juttat, mint amennyit a munkás kap a legmegfeszítettebb tevékenységért ugyanebben az időszakban. Ennek oka mégsem erkölcstelen, hanem egyszerűen az, hogy fontosabb emberi szükségletek kielégítése függ az adott tőkemennyiség vagy földdarab szolgálataitól, mint a munkás szolgálataitól. Azoknak az agitációja, akik azt szeretnék, hogy a társadalom az elérhető fogyasztási javaknak nagyobb részét juttatná a munkásoknak, mint ahogy az jelenleg történik, az ilyen követelés semmi mást nem jelent, mint hogy a munkát értékén felül fizessék meg... A problémának az ezen az alapon való megoldása azonban kétségtelenül társadalmi rendszerünk teljes átformálását követelné."[195]

Az értéknek a szubjektív szükségletekre való visszavezetése nem a határhasznossági elmélettel kezdődött. Már Condillac úgy gondolta, hogy „a dolgoknak csak szükségleteinkhez viszonyítva van értékük", s ezért a cserében kisebb értéket cserélünk ki nagyobb értékre, vagyis a feleslegest a szükségesre. Erről a vélekedésről írta Marx: „Mint látjuk, Condillac nemcsak hogy összekeveri a használati értéket és a csereértéket, hanem, igazán gyermekded módon, egy fejlett árutermelésű társadalomnak olyan állapotot tulajdonít, amelyben a termelő a létfenntartási eszközeit maga termeli és csak a saját szükséglete feletti többletet, a felesleget dobja a forgalomba. Ennek ellenére Condillac érvét gyakran ismétlik modern közgazdászok..."[196]

Marxnak ez a kritikai megjegyzése – közvetett módon – a szubjektív értékelmélet egyik legneuralgikusabb pontjára mutat rá: a kifejlett árutermelésű társadalom teljes mellőzésére a szubjektív emberi szükségletből levezetett értékfogalom megalkotásánál. Mivel ez az irányzat az árakat akarja a szubjektív értékelésből levezetni, ezért a szubjektív értékelés olyan elméletének a kialakítására törekszik, amely *nem a már meglevő piaci árakon alapul.* Meghatározó vonása, hogy figyelmen kívül hagyja

a kifejlett árutermelésű társadalom piaci viszonyait és az izolált gazdálkodó szükségleti preferenciáit tükröző szubjektív ítéletekből indul ki. Ebben a társadalomtól elszigetelt fogyasztói gazdaságban minden értékelés kizárólag a hasznosságtól függ. Ez az individuális szemlélet összeférhetetlen a kifejlett árutermeléssel és a vele járó kölcsönös függőségi viszonyok elismerésével – lényegében a naturális gazdálkodás jellemzője. Ez magyarázza, hogy a Robinson iránti vonzódás nem halt ki a klasszikus közgazdaságtannal, hanem e vulgáris közgazdaságtanban is oly erőteljes marad. Csakhogy míg a klasszikus politikai gazdaságtan képviselőinél Robinson a naturális gazdaság körülményei között is a tőkés árutermelés szabályait követi, a szubjektív iskola vulgáris közgazdászainál viszont Robinsonnak a naturális gazdaság viszonyainak megfelelő viselkedése érvényes törvény a kifejlődött és általánossá vált árutermelés feltételei között is.

Mindezt jól példázza az absztrakció négy foka Böhm-Bawerk elméleti analízisében. Az első fok, a kiindulás nála az izolált fogyasztói gazdaság modellje; a második fok az izolált termelői gazdaság modellje; a harmadik fok a társadalmi árugazdaság még nem teljesen kifejlett típusa, amelyben az árukészlet változatlan; a negyedik fok a kifejlett árugazdaság változó árukészletekkel. Az elemzés fő célja annak bebizonyítása, hogy mind a négy szakaszban ugyanaz a tényező, a határhasznosság tölti be a szabályozó szerepet. A szubjektív értékelmélet alapvető kategóriája, a határhasznosság az izolált fogyasztói gazdaság modelljének megfelelő magatartást tükrözi. A második fokozatra azért volt szükség, hogy a fogyasztói javakon túl mód legyen a termelési javak fogalmának a bevezetésére, ugyanazon elvek alapján. Az így nyert kategóriákat aztán Böhm-Bawerk mechanikusan átviszi az árugazdaság viszonyaira, mintha a kifejlett árutermelés és -csere semmiféle érdemleges változást sem hozna létre a naturális gazdaság körülményeihez képest.

Mindezek alapján nyilvánvalóan minden alapot nélkülöz Bernstein feltételezése arról, hogy a két értékfelfogás összebékíthető oly módon, hogy mindegyikük „kiegészíti" a másik „egyoldalúságát". Ha a politikai gazdaságtani kategóriák történelmi jellegéből indulunk ki, akkor nem láthatjuk bennük a változatlan emberi pszichikum megnyilvánulásait; ha e kategóriák tartalmát az uralkodó társadalmi-gazdasági viszonyokból vezetjük le, akkor nem tekinthetjük őket a társadalmi kapcsolataiból kiragadott izolált gazdálkodó magatartása produktumainak; ha a társadalmi lét elsődlegességét hirdetjük a társadalmi tudattal szemben, akkor

nem vallhatjuk az egyéni tudat prioritását a társadalmi léthez viszonyítva; ha a termelés elsődlegességéből indulunk ki a fogyasztással szemben, akkor nem követhetjük a fogyasztás primátusát állító felfogásokat stb.

A Böhm-Bawerk-féle elemzés során alkalmazott absztrakció – minden formai kifinomultsága ellenére – tudományos szempontból egy jottányit sem vitt előre Condillac feltételezéséhez képest, aki a naturális gazdaság izolált fogyasztójának a szemléletét érvényesnek tartotta „a kifejlett árutermelésű társadalomban". A két minőségileg eltérő állapotnak a „gyermekded" összekeverése folytán a határhasznossági elmélet absztrakciós eljárása csak akkor indokolható, ha az objektív valóság megismerésének a kritériumát hatályon kívül helyezzük.

Bernstein és eszmetársai valóban így jártak el, amikor a két értékfelfogást tudományos szempontból azonos alapra helyezték és a munkaértékelméletben puszta *gondolati konstrukciót*, a tapasztalat útján igazolhatatlan *hipotézis*t, a logikai kohézió kedvéért alkalmazott elméleti *fikció*t láttak. Eljárásuk abban a kantiánus felfogásban gyökerezett, amely az egyes (különös) és az általános közé merev választóvonalat húzott, a tapasztalati és a fogalmi megismerést elvileg szembeállította egymással, és a tudományos kategóriáktól elvitatta a valóság visszatükrözését, az ész a priori alkotásainak tekintve őket. És mivel a hegeli dialektikában a marxizmus nagy megrontóját akarták kimutatni, a tudomány fehér foltja maradt számukra mindaz, amit Hegel tett e kantiánus dogmák felszámolásáért és ezzel együtt a tudományos megismerés dialektikus felfogása alapjainak a kidolgozásáért.

A tudományos megismerés dialektikus felfogása véget vet annak a hamis antinómiának, amely szerint az absztrakt kategóriák az elvont gondolkodás „tiszta" termékei, a konkrét pedig pusztán az empirikus érzékelés formája. Ebben a felfogásban a tudományos elvonatkoztatás útján alkotott fogalmak az objektív valóságnak a pusztán empirikus megismerés útján ki nem mutatható lényegi összefüggései, amelyek nélkülözhetetlenek a konkrét gazdagsága feltárásához. Ennek megfelelően például az ár konkrétságába nemcsak a piaci áralakulás empirikusan érzékelhető összefüggései tartoznak bele, hanem az árnak az értékkel való kapcsolata is, amely már a tudományos absztrakció területe. Amint az ár (az egyes) magában foglalja az értéket (az általánost), úgy az érték (a lényeg) sem létezhet az áron (a jelenségen) kívül.

Bernstein és követői szemében a tudományos absztrakció nem fér bele a jelenségek világába, csak az emberi tudat többé-kevésbé önkényes

produktuma lehet. E szemlélet jegyében állította Bernstein eszmetársa, az egykori „legális marxista" Sztruve, hogy mivel az érték független az ártól, ezért nem lehet egyéb, mint „agyrém". Neki válaszolva, de a bernsteinizmus egész szemléletmódját is jellemezve, írta Lenin: „A közgazdaságtudomány megdönthetetlen igazságainak kétségbevonásához nagyon, de nagyon kevés kell. Csak annyit mondunk például, hogy az érték *mint az ártól független valami* agyrém – és megy minden mint a karikacsapás!

Az sem baj, hogy ez abszurdum. Az ár az értéktörvény megnyilvánulása. Az érték az árak törvénye, vagyis az ár jelenségének általánosított kifejezése. Itt »függetlenségről« csak az beszélhet, aki gúnyt akar űzni a tudományból, amely az ismeretek minden területén megmutatja az alaptörvények megnyilvánulását a jelenségek látszólagos káoszában."[197]

A munkaérték-elmélet tudományos absztrakcióját szembeállítva a határhasznossági koncepció eljárásával, ez utóbbit R. Luxemburg találóan így jellemezte: „Ezzel szemben a Böhm–Jevons-féle absztrakt hasznosság valóban csupán gondolati kép, vagy még inkább a gondolatnélküliség képe, amelyért sem a tőkés társadalom, sem más emberi társadalom nem tehető felelőssé, hanem egyes-egyedül a polgári vulgáris közgazdaságtan. Ezzel a »gondolati képpel« a fejükben Bernstein és Böhm és Jevons az egész szubjektív gyülekezettel együtt még húsz évig állhatnak a pénz misztériuma előtt anélkül, hogy más megoldásra jutnának, mint amelyet már nélkülük is tudott minden suszter: hogy a pénz »hasznos« dolog.

Bernstein tehát teljesen elvesztette érzékét a marxi értéktörvény iránt. De az előtt, aki némiképpen jártas a marxi közgazdasági rendszerben, minden további nélkül világos lesz, hogy az értéktörvény nélkül az egész rendszer teljesen érthetetlen marad, vagy, konkrétabban szólva, az áru lényegének és cseréjének megértése nélkül az egész tőkés gazdaság összefüggéseivel együtt szükségképpen rejtély marad."[198]

Bernsteinnek az az érvelése, hogy a termelési költségek és a termelési arányok együttes figyelembevétele kettős értékelméletet kíván, azt a belső tendenciát is magában foglalta, hogy a marxista és a polgári politikai gazdaságtan összevegyítését *az értékfogalom és -elmélet kikapcsolásával érje el.* Ily módon az egész problémakört egy másik síkra tolta át: a vulgáris közgazdaságtan igazi területére, a konkurrencia jelenségeinek világába. Ez a „csúsztatás" egyben a határhasznossági elmélet fejlődésének az objektív irányzatát is kifejezte.

A határhasznossági elmélet a szubjektív érték meghatározásakor figyelmen kívül hagyta az árutermelést és a neki megfelelő piaci viszonyokat, az árutermelésnek, a piaci viszonyoknak a bevonása az elemzésbe azonban oda vezetett, hogy – eleinte burkoltan, később nyíltan – fokozatosan le kellett mondania a szubjektív értékről. A polgári gazdaságtan szubjektív iskoláját tárgyaló, először 1928-ban megjelent nagyszabású munkájában Bljumin találóan írta: „Következetes szubjektivizmus nem létezhet. Csak a következetes szubjektivizmus illúziója létezhet."[199] A „kifejlett árutermelésű társadalom" bekapcsolásával hamarosan kiderült, hogy az egyén szubjektív értékelései objektív gazdasági összefüggéseket tükröznek vissza, hogy a fogyasztói preferenciák nem függetlenek a fogyasztó társadalmi helyzetétől, az ezt a helyzetet meghatározó áru- és pénzkapcsolatoktól. E kikényszerített visszavonulás után a munkaérték-elmélettel szemben már csak egyetlen menedék kínálkozott: magának az érték fogalmának a száműzése a politikai gazdaságtanból. Ez két formában történt: egyrészt az érték és az ár azonosítása útján, másrészt az érték fogalmáról való formális lemondással. A szubjektív iskola matematikai irányzatához tartozó Pareto ennek megfelelően már azzal érvelt, hogy minden kísérlet az ár *okának* a meghatározására a tudatlanság megnyilvánulása. „És mostantól kezdve kijelenthetjük – írta –, hogy bármely közgazdász hivatkozása az érték forrására csak a gazdasági egyensúly szintetikus jelenségei iránti teljes értetlenséget tárja fel."[200] A svéd G. Cassel pedig az érték kifejezés használatát is ellenezte.

Ugyanez a tendencia mutatkozott meg abban a módban, ahogy a „cambridge-i iskola" megalapítója, A. Marshall tett kísérletet Jevons és Ricardo „összebékítésére". E kísérlet során kijelentette: „A modern idők kevés írója jutott olyan közel Ricardo ragyogó eredetiségéhez, mint Jevons. De úgy látszik, mintha mind Ricardót, mind Millt túl szigorúan ítélte volna meg, valamint korlátoltabb és kevésbé tudományos elméletet tulajdonított volna nekik, mint amilyent ténylegesen vallottak."[201] Marshall szerint Ricardo csak azért nem jutott el a határhasznosság fogalmához, mert „nem ismerte a differenciálszámítás szabatos nyelvét"[202]. (Mellesleg megjegyezve, az osztrák iskola képviselőit a matematikában való járatlanságuk, sőt esetenként matematika-ellenességük a legkevésbé sem gátolta ebben.) Emellett Ricardo „csaknem mindenki másnál inkább bűnös volt abban a rossz szokásban, hogy fontos közgazdasági tanításokat rövid mondatokban kíséreljen meg kifejezni"[203]. Marshall mindeb-

ből arra az eredményre jutott, hogy egyformán egyoldalúság, ha az ár *forrását* a termelési költségekben vagy a határhasznosságban keressük; a kettő hatása elválaszthatatlan, ami itt annyit jelent, hogy az ár a kereslet és a kínálat függvénye. Az érték hóbortos „metafizikáját" váltsa tehát fel a vulgáris közgazdász józan gyakorlatiassága, aki szellemi kielégülését a „konkurrencia keltette látszat" (Marx) jelenségeinek a regisztrálásával éri el.

Engels nagyon világosan fölismerte, hogy Marshall „kiigazítása" valójában már Jevons eredeti felfogásában is benne volt. Ez jól kitűnik egyik levelének megállapításából: „Most éppen a Stanley Jevonsé itt a divatos elmélet, amely szerint az értéket a *hasznosság* határozza meg, vagyis csereérték = használati érték, és másfelől a kínálat határa (vagyis a termelési költség), ami csupán annak az állításnak a zavaros és nyakatekert kifejezése, hogy az értéket a kínálat és a kereslet határozza meg. Vulgáris gazdaságtan mindenütt!"[204]

Marshall kísérlete Ricardo „átmentésére" nem utolsósorban arra irányult, hogy Marx, ez az „elfogult gondolkodó", aki „rosszhiszeműen félremagyarázta Ricardót", ne hivatkozhasson ilyen előkelő ősre. Mint a tromfot vágta ki azt az állítást, hogy Ricardo szerint a termelési költség magában foglalja a profitot. Majd diadalittasan állapította meg: „És Rodbertus, valamint Karl Marx mégis Ricardo tekintélyére hivatkozik annál az állításnál, hogy a dolgok természetes értéke csupán a rájuk fordított munkát tartalmazza."[205] Mintha Ricardo és Marx a termelési költséget nem tartotta volna azonosnak az összes munkaráfordítással, mintha Ricardo és Marx a munkatermék valamennyi értékrészét nem azonos szubsztancia megtestesülésének tekintette volna! Schumpeter kétségtelenül jogosan jegyezte meg, hogy Millhez hasonlóan Marshall is alaposan eltúlozta Ricardo befolyását saját nézeteire: „Marshall *Alapelvei*-ből a ricardianizmus eltávolítható anélkül, hogy bármit is veszítene vele. Mill *Alapelvei*-ből kivethető anélkül, hogy bármi fontosat veszítene vele."[206]

Bernstein a marxi politikai gazdaságtan fejlődésében is ki akarta mutatni a szubjektív közgazdaságtan fejlődésének azt a belső tendenciáját, amely végső fokon az értékfogalom nyílt vagy burkolt kiiktatására irányult, a piaci áralakulás tényezői közti funkcionális összefüggések vizsgálatával helyettesítve azt. Erre szolgált a munkaérték-fogalom felhígítására irányuló igyekezete, amennyiben az áru értékét nem pusztán az újraelőállításához társadalmilag szükséges munkaidővel, hanem a

társadalmi össz-szükséglethez való viszonyával is oksági összefüggésbe akarta hozni. A társadalmi össz-szükségletet kifejező *kereslet* ily módon értékalkotó tényezővé lépne elő. Bernstein tehát Marxot a vulgáris közgazdaságtan képviselőinek sorába sorolta be, azt a szemléletet tulajdonította neki, amely ellen Marx egész életművében a legélesebben harcolt. Ennek a műveletnek a módszere rendkívül egyszerű: elegendő hozzá, ha az érték *termelésének* és a megtermelt érték *realizálásának* a feltételeit összekeverik. Valamely termék értéke létrehozásának ugyan semmi köze sincs az össz-szükségletet kifejező kereslethez, de a megtermelt értéknagyság csak akkor realizálható, ha az adott termék összmennyiségének előállítására fordított társadalmi munkaidő arányos a piacon megmutatkozó társadalmi szükséglet mértékével. A spontán piaci viszonyok uralmának körülményei között ez az arányosság csak az aránytalanságok átlagaként, tendenciaszerűen jöhet létre, az értéktörvény működésének eredményeként. Ha a megtermelt értéknagyság nem realizálódik, ez az érték és az ár eltérését mutatja. A Bernstein által felhozott Marx-idézet az értéktörvény működéséről arra utal, hogy az értéktörvény működésének eredményeként tendenciálisan létrejön az összhang a használati érték meghatározott összetételére irányuló társadalmi szükséglet és a társadalmi összmunkaidő különböző konkrét munkafajtákra való elosztása között, hogy ne csak az áru egy-egy példányára ne fordítsanak többet a szükséges munkaidőnél, hanem az áru összmennyiségére „a társadalmi munkaidőből is csak az arányos mennyiséget használják fel". Vagyis az áralakulás tényezői nem befolyásolják az értéknagyságot, de befolyásolják a társadalmi összmunkaidő elosztását a különböző használati értékek termelése között.

Az értékkel való kapcsolat nélkül természetesen az értéktöbblet fogalma is megfoghatatlan absztrakcióvá válik. Bernsteinnél ily módon az értéktöbblet elméleti elemzését az empirikusan érzékelhető többletmunka statisztikai megfigyelése váltja fel, amely a termelésben részt vevők számának az összjövedelemből részesülők számával való összevetésével, valamint a jövedelmi disszonanciák kimutatásával elégséges érvet kínál a trade-unionista ihletésű munkásmozgalom számára az elosztási aránytalanságok mérséklésére. Igaz, hogy a többletmunkának ez a statisztikai felmérése nem ad választ a különböző jövedelmi formák eredetére és a társadalom objektív gazdasági viszonyaival való kapcsolatukra, de a szociálreformizmus képviselőit nem a kizsákmányolás gyökereinek a felszámolása érdekli – Bernstein szerint magas bérek esetén értelmetlen

kizsákmányolásról beszélni –, hanem az „igazságos elosztás". E célhoz a marxista politikai gazdaságtan semmiféle elméleti alapot sem nyújt, a határhasznossági elmélet viszont sokkal inkább.

A határhasznossági elméletből levezethető, az Engels által Jevons-szal kapcsolatban említett „szocializmus" fő érveit már J. St. Mill megfogalmazta. (Nem ok nélkül állította Schumpeter, hogy Bernstein közgazdasági nézetei szinte kivétel nélkül megtalálhatók Millnél.) Mill írta: „Nem tudom, miért kellene üdvözölni, hogy személyek, akik már most gazdagabbak, mint amire bárkinek szüksége volna, megkétszerezzék elfogyasztható javaikat, amelyek kis vagy semmilyen élvezetet sem adnak nekik, a gazdagsággal való reprezentációt kivéve."[207] Millnek a Ricardóval szembeni óriási visszaesését már önmagában az is mutatja, hogy itt a tőkés termelés céljának az elfogyasztható javak megsokszorozását látja, nem pedig a felhalmozásnak a tőkés konkurrencia által kikényszerített növelését. Ez a szemléletmód különösen határozottá válik a szubjektív közgazdaságtan „szocialista" értelmezőinél. E nézőpont alapján már könnyű az „igazság elvét" megidézni a tőkés társadalom botrányosnak ható elosztási egyenlőtlenségeinek mérséklésére. Millnél ez így történik: „Amíg mi a legnagyobb energiával visszautasítottuk a társadalomnak az egyén feletti zsarnokságát, amit a feltételezések szerint a legtöbb szocialista rendszer magában foglalna, mégis örömmel vártuk azt az időt, amikor a társadalom nem oszlik meg henyékre és szorgalmasokra; amikor az a szabály, hogy aki nem dolgozik, az ne is egyék, nem csupán a szegényekre fog vonatkozni, hanem pártatlanul mindenkire; amikor a munka termékének elosztása ahelyett hogy, amint az ma oly nagy mértékben történik, a születés véletlenétől függne, az igazság elismert elvének megfelelően történne."[208]

Bár a határhasznossági elmélet lényeges tartozéka a kapitalizmus elosztási viszonyainak az igazolása, a szociálreformizmus igényeit kielégítő, az „igazságos elosztás" programjába beilleszthető nézeteket sem nehéz felfedezni benne. Ezt néhány idézet is igazolhatja a legnagyobb tekintély, A. Marshall fő művéből: „Ha valamely dolognak a készlete azonos arányban növekszik, a belőle származó hasznossági élvezet csökkenő arányban nő."[209] „Az egyén számára valamely dolognak a határhasznossága a már meglevő mennyiség minden növekedésével csökken."[210] „Az ár az áru határhasznosságát minden vásárlónak egyénenként méri: nem beszélhetünk az árról úgy, mint ami a határhasznosságot általában méri, mert a különböző emberek szükségletei és körül-

ményei különbözőek."[211] „Nagyobb hasznosság kívántatik, hogy egy dolog vásárlásra bírjon valakit, ha az illető szegény, mint ha gazdag..., ez a határhasznosság nagyobb a szegény ember esetében, mint a gazdagnál."[212]

Ezek az idézetek azt a „törvényt" írják körül, amelyet a „jövedelmek csökkenő hasznosságának" kereszteltek el. E „törvény" szerint minél nagyobb valakinek a jövedelme, a jövedelem minden további növekménye egyre kisebb szükségletkielégítésre képes, vagyis csökken a jövedelem határhasznossága. Ha ez a jövedelemnövekmény egy szegényebb emberhez jutna, sokkal nagyobb szükségletkielégítést tenne lehetővé számára; ha jövedelme határhasznossága csökkenne is, még mindig sokkal nagyobb lenne, mint a gazdag ember esetében. Ennek következtében a jövedelemnövekedésből folyó összes társadalmi hasznosság is nőne. Az ebből adódó tanulságot a legszemléletesebben Marshall követője, Pigou vonta le az ún. jóléti gazdaságtan „második tételének" a meghatározásánál: „A gazdasági jólétet általában fokozza minden olyan tényező, amely növeli a szegények részesedését a nemzeti osztalékból, ha nem csökkenti az átlagos osztalékot és nem teszi szélsőségesebbé az ingadozást."[213]

Ez az előbbiekben körvonalazott felfogás azért jött kapóra a modern szociálreformizmus számára, mert: a kapitalizmus társadalmi problémáinak megoldását nem a termelési viszonyokban, hanem az elosztás mennyiségi arányaiban keresi; elleplezi, hogy az elosztás módja a termelés módjának függvénye; tagadja a munkaerő áruvá válásának, a tőkeviszony uralmának a meghatározó szerepét a nemzeti jövedelemnek a két osztály, a munkásosztály és a burzsoázia közti elosztásában; az absztrakt morál követelményének az érvényesítését hirdeti az objektív gazdasági törvényekkel szemben, és ily módon az osztályharc szerepét a meggyőzés vagy – állami beavatkozás esetén – a jog eszközeivel akarja helyettesíteni. Mindez együtt visszalépést jelentett a munkásmozgalom fejlődésének kezdeti szakaszába, amikor a munkásosztály a kapitalizmus őt sújtó bajaira csak a morális tiltakozás eszközeivel tudott válaszolni. A tünetek érzékelése az okok ismerete nélkül – ez volt a fejlődés e szakaszának a jellemzője. De a fejlődésnek ehhez a korai periódusához való visszatérés óriási visszaesés lett volna ahhoz a színvonalhoz képest, amelyre a munkásmozgalom a marxizmus elméletének segítségével eljutott.

Ez a magyarázata annak a heves visszautasításnak, amellyel az „igazságos elosztás" követelését Marx és Engels fogadta. Engels ezért tartotta elfogadhatatlannak, hogy az erkölcsöt alkalmazzák a gazdaságra. „A polgári gazdaság törvényei szerint – írta – a termék legnagyobb

része *nem* a munkásoké, akik azt termelték. Ha mármost azt mondjuk: ez igazságtalan, ennek nem szabad lennie, akkor ez egyelőre nem tartozik a gazdaságtanra. Ezzel csak azt mondjuk, hogy ez a gazdasági tény ellentmond erkölcsi érzékünknek. Ezért Marx sohasem erre alapozta kommunista követeléseit."[214]

Amikor a gothai program elfogadásakor a német munkásmozgalom Marxhoz húzó szárnyának a képviselői behódoltak az „igazságos elosztásról", „a levonás nélküli munkahozadékról" stb. szóló lassalleánus frázisok előtt, ebben a lépésben Marx joggal látott visszalépést a mozgalom egy már túlhaladott időszakába. A modern szociálreformizmus elméleti alapvetésénél Bernstein lényegében ugyanezekhez a frázisokhoz tért vissza azzal, hogy Marxon kérte számon az „igazságos elosztás" megindokolásának hiányát. Marx kritikai észrevételeinek felidézése ezért vele szemben is teljesen helyénvaló.

Marx a kérdést így tette fel:

„Mi az »igazságos« elosztás?

Vajon nem állítják-e a burzsoák, hogy a mai elosztás »igazságos«? És valóban, nem az egyetlen »igazságos« elosztás-e ez a mai termelési mód alapján? Vajon a gazdasági viszonyokat jogi fogalmak szabályozzák-e, nem pedig megfordítva, a gazdasági viszonyokból fakadnak a jogi viszonyok? Nincsenek-e a szocialista szektásoknak is a legkülönbözőbb elképzeléseik az »igazságos« elosztásról?"[215] Majd pedig fejtegetéseit így összegezte: „Bővebben foglalkoztam egyfelől a »levonás nélküli munkahozadékkal«, másfelől »az egyenlő joggal«, »az igazságos elosztással«, hogy megmutassam, mennyire vétkes dolog, ha egyrészt olyan elképzeléseket, amelyeknek egy bizonyos időben volt értelmük, de ma már elavult frázis-kacattá lettek, megint dogmákként rá akarnak kényszeríteni pártunkra, másrészt pedig azt a realista felfogást, amelyre annyi fáradtsággal neveltük rá a pártot, de amely most gyökeret vert benne, ideologikus jogi és egyéb, a demokraták és a francia szocialisták körében annyira kedvelt közkeletű badarságokkal megint eltorzítják."[216]

1891-ben Bernsteinnek is volt némi szerepe abban, hogy ezek a sorok – megírásuk után 15 évvel – napvilágra jussanak. De a 90-es évek végének a Bernsteinje már sokkal inkább volt Lassalle, mint Marx tanítványa, ha a trade-unionizmus szellemében a Lassalle-féle „vasbértörvényt" el is vetette. Nem utolsósorban a lassalle-i politikai örökség vállalása vitte arra, hogy vállalja Lassalle elméleti örökségét is. Mindez azonban már a munkásmozgalom követendő taktikája kérdésköréhez vezet el.

A szociálreformizmus és az osztályharc taktikája

A bernsteini revizionizmusnak mind a kiindulópontját, mind a végkövetkeztetését a munkásmozgalom *új taktikája* megindoklásának és sürgetésének az igényei határozták meg. A revizionista elméletnek az új taktikával való kapcsolatát maga Bernstein is hangoztatta: „a revizionizmus olyan szó, amelynek alapjában véve csak elméleti kérdések tekintetében van értelme, politikára fordítva annyit jelent: *reformizmus*, a szisztematikus reformmunka politikája, ellentétben azzal a politikával, amelynek szemei előtt úgy lebeg egy forradalmi katasztrófa, mint a mozgalom szándékolt vagy elkerülhetetlennek vélt stádiuma... A reformizmust már a katasztrófa-elmélet elutasítása arra vezeti, hogy a nem szocialista pártokkal való kooperáció ismétlődő alkalmait és szükségességét előre lássa, s a velük való harcban ehhez alkalmazza nyelvét. Ennyiben a reformizmus *mérséklést* is jelent."[217]

A bernsteini revizionizmust éppen az tette fontossá a proletariátus és a burzsoázia közti osztályharc szempontjából, hogy a kialakuló imperializmus viszonyaihoz alkalmazkodó reformista munkáspolitika megalapozásával és követelésével egy új taktika szükségességét hirdette meg. Ennek a kapcsolatnak a hiányában Bernstein elméleti fejtegetései teljes érdektelenségbe ütköztek volna. Lenin erre így hívta fel a figyelmet: „Bernsteint nemcsak az elméletért dícsérte a burzsoázia, sőt tulajdonképpen egyáltalán nem az elméletért. A burzsoázia fütyül minden elméletre. A burzsoázia azért dicsérte a német jobboldali szociáldemokratákat, mert más *taktikát* jelöltek ki. A taktikáért dicsérték őket. A reformista taktikáért, szemben a forradalmi taktikával. Azért, mert a legfőbb vagy csaknem egyetlen harci formának a legális, parlamenti, reformista harcot ismerték el. Azért, mert a szociáldemokráciát a demokratikus szociális reformok pártjává igyekeztek változtatni. Ezért dicsérték Bernsteint."[218]

A szocialistaellenes kivételes törvény bukása után a burzsoázia reményét nagyrészt a reformista munkáspolitika előretörésébe vetette. Hiszen puszta illóziónak bizonyultak azok az elképzelések, amelyek a munkásmozgalom visszaszorítását a legális szervezkedés minden formájának a megtiltásától várták. Amikor a szociáldemokrata párt szavazóinak aránya a kivételes törvényt bevezető 1878-as év 7,5 százalékáról 1890-ben 19,7 százalékra emelkedett és ez a folyamat megfordíthatatlannak látszott – a szociáldemokrata szavazatok aránya 1893-ban elérte a 23,3, 1898-ban a 27,2, 1903-ban a 31,7 és az 1907-es kisebb visszaesés után 1912-ben a 34,8 százalékot –, a burzsoázia maga is rákényszerült korábbi taktikája megváltoztatására. A munkásmozgalommal való teljes szembefordulás helyett mindinkább a munkásmozgalom forradalmi és reformista irányzata közti megkülönböztetés került előtérbe. A burzsoázia taktikai váltását csak a reformista munkáspolitika fellépése és megerősödése tette lehetővé.

A kivételes törvény kényszerű visszavonása után a pártkongresszusokon és a szocialista sajtóban nyílt vita bontakozott ki a párt taktikájáról. A párt vezető teoretikusai a politikai életre is nagy befolyást gyakoroltak; az elméleti viták már ezért is szoros kapcsolatban voltak a napi politika feladataival. A német szociáldemokrácia történetéről írott könyvében Guttsman is ezt az összefüggést hangsúlyozta: „A három vezető teoretikus, akiknek a nézetei különösen fontosak voltak – Eduard Bernstein, Karl Kautsky és Rosa Luxemburg –, valamennyien aktív szerepet játszottak az NSZDP-ben."[219] A taktikai kérdésekben kialakult különböző álláspontok valóban főként ehhez a három személyiséghez kapcsolódtak, bár a Kautsky és a Luxemburg közti eltérés csak fokozatosan vált nyilvánvalóvá, tükrözve azt, hogy a centrista irányzatnak a forradalmi szárnyról való leválása és önálló áramlattá való kikristályosodása viszonylag hosszan tartó folyamat volt.

A reformista munkáspolitika térhódítását segítő, korábban már említett faktorokhoz kell sorolni a kivételes törvény megszűnésének egyik következményét, a szakszervezeti mozgalom ezt követő föllendülését. A szocialistaellenes törvény nemcsak a párt, hanem a szakszervezeti mozgalom kiépülését is lehetetlenné tette. 1890 után a helyzet ezen a területen is megváltozott: a szakszervezetek taglétszáma gyorsan emelkedett és kialakult vezetésük centralizált rendszere. A 90-es évek nagyarányú gazdasági fellendülése kedvezett a szakszervezeti harc céljainak, segítette a részleges reformok kivívását. Ennek az egészében pozitív

változásnak negatív velejárójaként a szakszervezeti mozgalmon belül is felerősödtek a reformista tendenciák.

A szakszervezeteket nagyon sok szál fűzte a szociáldemokrata párthoz, bár formálisan nem politikai szervezetnek nyilvánították magukat. (Részben azért, mert csak így volt jogi alapjuk a nők és a 18 éven aluli ifjúmunkások szervezésére.) A szakszervezeti vezetők és a szakszervezeti bürokrácia körében azonban igen nagy volt a párt reformista szárnyának befolyása. Ez olyan jelenségekben nyilvánult meg, mint a marxizmussal szembeni „túlzott elkötelezettség" támadása, az angol trade-unionok elméletének és gyakorlatának utánzása, az ideológiát elutasító pragmatizmus hirdetése, a világnézeti kérdésekben való „semlegesség" jelszava stb. Mindez elősegítette a lassalle-i örökségnek a trade-unionizmussal való összevegyítését, ami a bernsteinizmus egyik meghatározó vonása lett.

A taktika kérdéseiről a párt hivatalos fórumain lefolyt vitákat az jellemezte, hogy Bernstein nézeteit sorozatosan elvetették, miközben ezek a nézetek a valóságban mind szélesebb befolyásra tettek szert. Az 1903-as drezdai kongresszus például 228 : 11 arányban szavazott Bernstein koncepciója ellen, de ez a vereség csak látszólag volt megsemmisítő. A párt jobbszárnyának egész sor prominens képviselője, mint Vollmar, Auer, Heine stb. szintén Bernstein ellen szavazott azzal a nem is titkolt meggyőződéssel, hogy nem a revizionista elmélet, hanem *a reformista gyakorlat* elfogadása és elfogadtatása a fontos. Az elméleti nézeteltéréseket másodlagosnak deklarálták, az „elméletieskedés" vádjával illették azokat, akik az elvi nézeteltérések gyakorlati konzekvenciáinak a levonását sürgették. Valamennyiük közös véleményét fejezte ki Carl Ulrich kijelentése: „Végtére is mi nem a fellegekben, hanem itt a földön élünk."[220] A jobboldal helyzetét erősítették azok a már megmutatkozó centrista elemek, akik a pártprogramhoz való szóbeli ragaszkodásukat a reformizmussal való *csak szavakra korlátozódó* szembefordulással egészítették ki. Úgyhogy Bernstein joggal mondhatta: „A kongresszusokon legyőzetvén a hagyomány hatalma által, a gyakorlatban azonban mégis győzelmesen tör át a revizionizmus."[221]

Bernstein a politikai taktika elméletének a kérdésében is azt az álláspontot képviselte, hogy a követendő út egyszerre kívánja meg a marxizmussal való szakítást is és a marxizmus elfogadását is. Ezt a véleményét a marxizmuson belül az állítólag az ezen a területen is megmutatkozó *dualizmussal* próbálta megtámasztani. Bernstein szerint a szocialista

munkásmozgalom fejlődését két tendencia jellemezte: „A modern szocialista mozgalomban két nagy áramlat figyelhető meg, amelyek különböző időkben, eltérő köntösökben és gyakran egymással ellentétesen lépnek fel. Az egyik a szocialista gondolkodók által kidolgozott reformjavaslatokhoz kapcsolódik, s lényegében az *építésre* irányul, a másikat a forradalmi népi felkelések alkalmazzák, s lényegében a *rombolásra* irányul."[222] A bajok gyökere a marxizmusban szerinte abban keresendő, hogy nem tudott választani a két áramlat között. „A marxista elmélet – írta – igyekezett mindkét áramlat magvát összefogni... S akármilyen továbbfejlődésen ment is át később a marxi elmélet, végső fokon mindig megtartotta e kompromisszumos, illetve dualista jellegét. Ebben keresendő annak a magyarázata, hogy a marxizmus ismételten, igen rövid időközökben lényegesen más arcot mutat."[223]

Bernstein szerint tehát a marxizmus politikai elmélete nem más, mint a munkásmozgalom forradalmi és reformista áramlatának – más szavakkal: a blanquizmusnak és a szociálreformizmusnak – a szervetlen egysége. A feladat abban állna, hogy a blanquizmust kioperálják a marxizmusból, és a műtét után megmaradó szociálreformizmus aztán – a megfelelő kiegészítésekkel – betölthetné az „elvi irányítás" funkcióját a munkásmozgalomban.

*

A marxizmus politikai elméletének fejlődését Bernstein következetlen és nagyrészt öntudatlan evolúcióként ábrázolta, amely a blanquista felfogás csaknem kizárólagos uralmától a szociálreformizmus elveinek – és különösen gyakorlatának – a mind teljesebb elfogadásáig vezetett, anélkül azonban, hogy ez a folyamat Marx és Engels életében lezárult volna. Ily módon a blanquizmus befolyását nem sikerült a marxizmusból kiküszöbölni. Bernstein ezért a legfontosabb feladatnak egyrészt azt tartotta, hogy *tudatosítsa* a blanquista és a szociálreformista tendenciák harcát a marxizmus elméleti evolúciójában, másrészt pedig azt, hogy ezt a folyamatot *befejezze* a szociálreformista tendencia kizárólagos uralmával.

Annál a vádnál, hogy a blanquizmus „beépült" a marxizmusba és a 19. század folyamán annak mindvégig integráns részét képezte, Bernstein az Engels által így jellemzett eljárást alkalmazta: „Ha valaki a feltevéseit úgy csoportosítja, hogy a végső következtetés már bennük is

rejlik, akkor ehhez nem kell több ügyesség, mint amennyi bármely sarlatáné, hogy az előre elkészített eredményt készen kihúzza a zsákból és hivalkodjék a megrendíthetetlen logikával, melynek az gyümölcse."[224]

Bernstein kiinduló feltevése az volt, hogy Marxot és Engelst a hegeli dialektika térítette arra az útra, amelyen végigjárva végül a blanquizmushoz jutottak el. Vélekedése a következőképpen hangzott: „Németországban Marx és Engels a radikális hegeli dialektika útján jutottak el a blanquizmussal felettébb rokon tanhoz... A modern proletariátust... az elméletben teljesen idealizálták, elsősorban történelmi lehetőségei, de egyben adottságai és hajlamai szerint is... Ez a felfogás egyenesen a blanquizmushoz vezetett."[225]

Bernstein további feltételezésében a forradalomra való *tudatos felkészülést* eleve valamilyen kisebbség *puccsista taktikájával* azonosította, és így eljárva Marxnak és Engelsnek azokat az írásait – mindenekelőtt a *Kommunista Kiáltvány*-t –, amelyek a proletariátus feladatait határozták meg az 1848-as forradalmakban, szükségképpen blanquista műveknek minősítette. „A »Kiáltvány« forradalmi akcióprogramja a velejéig blanquista" – írta.[226]

S ha a forradalomra való tudatos felkészülés már blanquizmus, akkor még inkább az *a marxista értelemben vett* permanens forradalom gondolata, amely nem elégszik meg a polgári demokratikus forradalom végigvitelével, hanem azonnali feladatnak tekinti az áttérést a proletárforradalom előkészítésére. Ezért mondta róla Bernstein: „De sehol sem jut a blanquista szellem olyan erőteljesen és korlátlanul kifejezésre, mint a Kommunisták Szövetségének 1850. márciusi körlevelében, amely pontos utasításokat tartalmaz: hogyan kell a forradalom küszöbönálló kitöréséhez a kommunistáknak mindent elkövetniük ahhoz, hogy a forradalmat »permanenssé« tegyék."[227]

Bernstein a blanquizmusban a francia forradalom jakobinus örökségének a közvetlen folytatását látta, ezért a jakobinizmusnak a marxizmusban való jelenlétéről szóló feltevésével is a levonandó következtetést csempészte be a logikai levezetés premisszái közé. Bernstein szerint Marx és Engels sohasem volt képes megszabadulni a polgári forradalmak radikális irányzatainak a befolyása alól, s ezért a szocialista átalakulást csak ezeknek a forradalmaknak az analógiájára tudta elképzelni. „Marx és Engels mindig olyan forradalom feltevéséből indult ki – állította –, amely minden tartalmi változás mellett külsőleg olyan lefolyású lenne, mint a 17. és 18. századbeliek."[228] Majd később hozzátette: „Már emlí-

tettük, hogy Marx és Engels a proletárdiktatúrára vonatkozó elméletük felállításakor a francia forradalom rémuralmának korszakát mint tipikusat tartották szem előtt."[229] Marxszal és Engelsszel szemben a pozitív példaként Proudhont hozta fel, aki az 1848-as forradalomban elutasította 1793 szellemének fölidézését.

A blanquizmust a marxizmusba beoperáló következő feltevése Bernsteinnek az volt, hogy a „békés építőmunka" minden erőszakos, „romboló" megszakítását a társadalom, sőt a munkásosztály többsége érdekeit sértő kisebbségi akciónak, a puccsista taktika jellegzetes megnyilvánulásának nyilvánította. Így Marxnak azt az állítását, hogy a forradalom előrehaladásának pozitív jele a gazdasági tevékenység menetét jelző néhány fontos mutató negatív alakulása, a blanquizmus különösen jellegzetes megnyilvánulásaként értékelte. Erről ekként nyilatkozott: „Még egészen e felfogás értelmében írta Marx 1850-ben az »Osztályharcok«-ban: »A közhitel és a magánhitel a gazdasági hőmérő, amelyen egy forradalom intenzitása megmérhető. *Amilyen mértékben ezek esnek, ugyanolyan mértékben emelkedik a forradalom heve és teremtő ereje.*« Ez aztán igazán hegeliánus, és a hegeli koszthoz szokott gondolkodók számára igazán világos tétel. De mindig elérkezik az a pont, amikor a hő már nem termel, hanem csak rombol és pusztító hatást fejt ki. E pont túllépése után már nincs fejlődés, csak visszafejlődés – az eredeti cél ellenére. Mindig ezen bukott meg a blanquista taktika a történelem folyamán, akkor is, ha eleinte győzedelmeskedett. Ez, és nem a puccselmélet a legsebezhetőbb pontja, s éppen e ponton nem bírálták soha marxista oldalról.

Ez nem véletlen. Itt ugyanis a blanquizmus bírálata a marxizmus önkritikájává válna – önkritikájává nemcsak néhány külsőséget, hanem tételrendszerének nagyon lényeges elemeit érintően is."[230]

Bernstein kísérletének jellemzésénél végezetül arra a fogására érdemes rámutatni, amellyel a liberalizmus pozíciójából úgy bírálja az állam *anarchista* koncepcióját, hogy ez a bírálat egyben az állam *marxista* értelmezésére is érvényes legyen. A bírálat így szól: „Az állam nem csupán az elnyomás szerve és a vagyonosok üzleteinek létrehozója. Az államnak mint ilyennek a feltüntetése minden anarchista rendszercsináló menedéke. Proudhon, Bakunyin, Stirner, Kropotkin valamennyien mindig csak mint az elnyomás és kizsákmányolás szervét jelenítették meg az államot, ami persze elég sokáig úgy volt, de egyáltalán nem szükségszerűen kell úgy lennie... Aki az állam fogalmát egy absztraháló nomi-

nalizmus módjára megváltoztathatatlanul összekapcsolja azoknak az uralkodási viszonyoknak a fogalmával, amelyek között az állam egykor létrejött, az semmibe veszi a fejlődési lehetőségeket és azokat a tényleges átalakulásokat, amelyeken a történelemben az állam átesett."[231]

Bernsteinnek ezeket a „vádpontjait" azért is érdemes áttekinteni, mert az Októberi Forradalom győzelme után Kautsky megismételte őket, és mind a mai napig fontos szerepet játszanak a marxizmus szociálreformista és polgári kritikáiban.

Bernstein kiinduló feltételezése tehát az, hogy a „radikális hegeli dialektika" vezette el Marxot és Engelst a blanquizmus közvetlen közelébe. Ennek a végtelenül leegyszerűsítő, minden közvetítő elemet kiiktató feltételezésnek azonban csak akkor volna valami értelme, ha a blanquizmus mindenfajta forradalmi átalakulás szinonimája volna. A hegeli dialektikában – korántsem közvetlen formában – valóban benne rejlő forradalmi tartalomnak ugyanis semmi köze sincs a forradalmi felkelés valamely *sajátos taktikájához*, a hatalomnak egy kisebbség elszántságára alapozott és e kisebbség által véghezvitt meghódításához, ami a blanquizmus lényegét jelentette.

Ugyanilyen alaptalan ennek a feltételezésnek a másik vonatkozása is, ti. hogy Marx és Engels „idealizálták a munkásosztályt" és „ez a felfogás egyenesen a blanquizmushoz vezetett".

Először is a blanquizmust egyáltalán nem jellemezte a munkásosztály idealizálása. Blanqui még 1880-ban is ócsárolta az osztályharc elméletét, szembefordult azzal, hogy a proletariátus érdekeit különválasszák a nemzet érdekeitől, és nem tett különbséget a munkások és a forradalmi burzsoázia között.

De nem idealizálta a „modern proletariátust" Marx és Engels sem. Már a munkásosztály történelmi szerepének első megfogalmazásában, a *Szent család*-ban szembefordultak mindenfajta idealizáló-romantikus elképzeléssel, amikor ezt a funkciót így indokolták meg: „Ha a szocialista írók ilyen világtörténelmi szerepet tulajdonítanak a proletariátusnak ezt semmiképpen sem azért teszik mert... a proletárokat *istenek*nek tartják. Éppen fordítva... Nem arról van szó, hogy egyik vagy más*ik* proletár vagy akár az egész proletariátus időlegesen mit *képzel el* céljának. Arról van szó, hogy *mi* a proletariátus, és hogy e *létének* megfelelően történelmileg mit lesz kénytelen tenni. Célja és történelmi cselekvése saját élethelyzetében csakúgy, mint a mai polgári társadalom egész szervezetében érzékletesen és megmásíthatatlanul ki van jelölve."[232] Marx

és Engels ezt a szerepet tehát nem a munkások valamilyen „immanens lelki tulajdonságaiból", hanem a munkásosztálynak a tőkés társadalomban objektíve elfoglalt helyzetéből vezette le.

Amikor az 1848-as forradalomban elfoglalt álláspontok alapján Bernstein az egyik pólusra a harc erőszakos eszközeit elutasító Proudhont, a másikra pedig a forradalmi helyzetnek megfelelő harci formák alkalmazását sürgető Blanquit és Marxot helyezte, akkor a nézetek nagyon is részleges találkozásából vont le olyan következtetéseket, amelyek a fennálló alapvető felfogásbeli ellentéteket eltakarták. Bernstein érvelésének erre a félrevezető voltára már Mehring találóan mutatott rá: „Egy már kitört forradalomban ugyanis valóban létezik blanquizmus és marxizmus között egy gyakorlati érintkezési pont, kiindulópontjaik és céljaik minden egyébként meglevő különbsége mellett. Mihelyt megkezdődött egy forradalom, a blanquistáknak érdekük, hogy lehetőleg előrelendítsék, mert a forradalomban látnak minden üdvösséget, míg a marxisták azért követik ugyanezt a tendenciát, hogy lehetőleg alaposan felszámolják a társadalmi haladás minden akadályát. Blanquizmus és marxizmus így sokféleképpen érintkeztek az 1848-as és 1849-es forradalmi években, s ebből vezeti le Bernstein azt a megállapítást, hogy a marxizmus féllábbal megragadt a blanquizmusban."[233] De ez a „gyakorlati érintkezési pont" a forradalom menetében sem leplezhette el a kétfajta taktika gyökeres különbözőségét. Mehring erre külön felhívta a figyelmet: „Marx és Engels szakadatlanul óvták a rajnai munkásokat minden puccsista taktikától, akkor is, amikor egy ilyen taktika kísértése nagyon közel volt, így a kölni felkeléskor 1848 szeptemberében, így 1849 májusában is, amikor megkezdődött a birodalmi alkotmány körüli harc."[234]

A döntő természetesen „a kiindulópontok és célok különbsége". Marx és Engels már az 1848-as forradalom *előtt* elvileg elhatárolták magukat mindenfajta blanquista taktikától. Jól kitűnik ez a *Kommunista Kiáltvány* előkészítésének dokumentumából, Engelsnek *A kommunizmus alapelvei* c. írásából. „A kommunisták nagyon is jól tudják – írta Engels –, hogy minden összeesküvés nemcsak haszontalan, hanem még káros is. Nagyon is tudják, hogy forradalmakat nem szándékosan és önkényesen csinálnak, hanem, hogy ezek mindenütt és mindig olyan körülményeknek a szükségszerű következményei voltak, amelyek teljesen függetlenek az egyes pártok és egész osztályok akaratától és irányításától. Ámde a kommunisták azt is látják, hogy a proletariátus fejlődését csak-

nem minden civilizált országban erőszakkal elnyomják, s hogy ezáltal a kommunisták ellenfelei munkálkodnak minden erejükkel egy forradalom irányában. Ha ezáltal az elnyomott proletariátust végül is belekergetik egy forradalomba, mi kommunisták tettel éppúgy védeni fogjuk a proletárok ügyét, mint most szóval."[235]

Egyebek között erre az elméleti megfontolásra épült a *Kiáltvány* akcióprogramja, amelyben a blanquizmusnak még a nyomát is hiába keresnék. Ennek az akcióprogramnak a lényegét ez a megállapítás tartalmazta: „A kommunisták a munkásosztály közvetlen céljaiért és érdekeiért küzdenek, de a jelen mozgalomban egyszersmind a mozgalom jövendőjét képviselik."[236] Ez az akcióprogram – mai szóhasználattal élve – a „szövetségi politika" alkalmazása volt az adott történelmi helyzetre. Azt a feladatot állította a kommunisták elé, hogy minden országban a demokratikus átalakulás legkövetkezetesebb programját képviselő erőket támogassák, hogy az összefogás során ne tegyenek elvi engedményeket, hanem a leghatározottabban tudatosítsák a burzsoázia és a proletariátus közti kibékíthetetlen ellentétet, és hogy a polgári demokratikus átalakulást csak a proletárforradalom előjátékának tekintsék. Az egyetlen, később korrekcióra szoruló elképzelés ebben az akcióprogramban az volt, hogy túlértékelte a tőkés társadalom fejlettségét és így a proletárforradalmat a közvetlen jövő feladatának vélte.

Ugyanez a hiba – és nem a blanquizmus kísértése – mutatkozott meg még élesebb formában a Kommunisták Szövetségének 1850. márciusi körlevelében. Ez a körlevél egy forradalmi helyzetre vonatkozó utasításokat tartalmazott, amikor a valóságban egy ilyen forradalmi helyzet bekövetkezésének az objektív feltételei hiányoztak. De ennek az állásfoglalásnak a *részleges* – és nagy elvi fontosságú – korrekciója már 1850 őszén megtörtént. Erre visszatekintve Engels később így írt: „A vulgáris demokrácia az újabb kirobbanást máról holnapra várta; mi már 1850 őszén kijelentettük, hogy a forradalmi időszaknak legalábbis az *első* fejezete lezárult, és hogy semmi sem várható egy újabb gazdasági világválság kitöréséig."[237] Ezzel az új állásfoglalással eltűnt az az „egy gyakorlati érintkezési pont" is, amelyről az 1848-as forradalommal kapcsolatban Mehring beszélt. Marxnak és Engelsnek ebben az új helyzetértékelésében – és az új helyzetnek megfelelő taktika indokolásában – Mehring joggal látta a blanquizmus vádjának legmeggyőzőbb cáfolatát: „1850 őszén gazdasági okokból kiindulva csattanós bizonyítékát adták annak, hogy a forradalom belátható időre eljátszotta szerepét, s inkább

összetűztek az egész polgári emigrációval, sőt még legjobb barátaik egy részével is, inkább hagyták, hogy sor kerüljön a Kommunisták Szövetségének felrobbantására, semhogy akár csak egy hajszálnyi engedményt tettek volna a blanquista puccstaktikának, az erőszak »csodatevő erejébe« vetett hitnek."[238]

Nem – mint Bernstein vélte – a marxizmus többarcúsága, hanem a megváltozott helyzetnek megfelelő új taktikai módszerek alkalmazása állította előtérbe ismét a demokrácia kiterjesztéséért, a reformokért vívott harc programját. Amikor a proletárforradalom a közvetlen jövő feladatának látszott, a radikális demokrácia programjával való minden fenntartás nélküli szembefordulás – vagyis a proletariátus kiszabadítása a burzsoá-kispolgári forradalmi pártok befolyása alól – vált a legsürgetőbb teendővé. Ennek magyarázatát Lenin így adta meg: „Marx és Engels 1850-ben a szocializmust közelinek tartották és ezért nem sokra értékelték a demokratikus vívmányokat, amelyek a kispolgári demokrata párt kétségtelen győzelme folytán teljesen szilárdaknak látszottak."[239] Nem az történt tehát, hogy 1850 után Marx és Engels a blanquizmusról fokozatosan áttért a szociálreformizmusra, hanem az, hogy az osztályharc új körülményeihez alkalmazkodva foglaltak állást a követendő taktika kérdéseiben.

A szociálreformizmus elméletének és gyakorlatának az igazolására szolgált Bernsteinnél a jakobinizmus szellemének megidézése, azzal a nem is titkolt céllal, hogy a jakobinus diktatúrára hivatkozva a munkásmozgalmat elijessze a szocialista forradalom perspektívájától. Ez a kísérlet sem maradt Bernstein egyéni ötlete, hanem a nemzetközi munkásmozgalom opportunista irányzatának – ahogy Lenin nevezte: *a szociáldemokrácia girondistáinak* – kedvenc foglalatossága lett. A bernsteinizmus egyik oroszországi követőjével vitázva, ennek a kísérletnek az igazi tendenciáját Lenin így jellemezte: „Akszelrod elvtársnak egy másik utalása – a »jakobinusokra« – még tanulságosabb. Akszelrod elvtárs alkalmasint tudja, hogy a mai szociáldemokráciának forradalmi és opportunista szociáldemokráciára való megoszlása már régen, és nem csupán Oroszországban, alkalmat adott »a Nagy Francia Forradalom korával való történelmi analógiákra«. Akszelrod elvtárs alkalmasint tudja, hogy *a mai szociáldemokrácia girondistái* mindenütt és mindig a »jakobinizmus«, a »blanquizmus« stb. terminusokhoz folyamodnak ellenfeleik jellemzésére."[240]

A jakobinizmus megítélése nem valamilyen elvont történelmi proble-

maként vetődött fel, hanem bizonyos értelemben a vízválasztó szerepét játszotta a munkásmozgalom forradalmi és opportunista szárnya között a követendő taktika elvi meghatározásában. A jakobinizmus absztrakt elvetésében a szociálreformista irányzat lényege jutott kifejezésre: az osztályharc forradalmi módszereiről való lemondás a kiélezett osztályösszeütközések mindenáron való elkerülésével. A marxizmus klasszikusai bírálták a jakobinusok szektaszerűségét, tömegkapcsolataik gyengeségét, a harc meghatározott formáihoz való dogmatikus ragaszkodásukat (például a terror fenntartását a Fleurus melletti győzelem után) – vagyis a jakobinus diktatúrának éppen a módszereit nem tartották általános érvényűnek –, de álláspontjuk lényegét Lenin így összegezte: „A burzsoázia történészei a jakobinizmusban züllést (»lesüllyedni«) látnak. A proletariátus történészei a jakobinizmusban az elnyomott osztály szabadságharcának egyik *csúcspontját* látják. A jakobinusok adták Franciaországnak a demokratikus forradalomnak és az egyeduralkodók köztársaságellenes koalíciójával szemben kifejtett ellenállásnak a legnagyszerűbb példáit."[241]

A hatalom forradalmi úton való meghódítása az elnyomott osztály által – Marx és Engels nyomán ebben látta Lenin a jakobinizmus lényegét, ezért állt ki mellette Bernsteinnel és eszmetársaival – *a szociáldemokrácia girondistáival* – szemben. De ehhez az elvi fontosságú megállapításhoz Lenin hozzátette: „Ez persze nem jelenti azt, hogy feltétlenül utánozni akarnánk az 1793. évi jakobinusokat, át akarnánk venni nézeteiket, programjukat, jelszavaikat, akciómódszereiket. Szó sincs róla."[242] Másutt pedig így írt: „A XX. század »jakobinusai« nem fejeznék le a tőkéseket – a jó példát nem úgy követjük, hogy lemásoljuk."[243]

A jakobinus diktatúra és a proletárdiktatúra lényegi azonosságának, közös eszmei gyökereiknek a hirdetésével Bernstein célja az volt, hogy a blanquizmust ne a forradalmi harc egy meghatározott formájával, hanem a társadalom bármiféle radikális átalakításának programjával azonosítsa, s íly módon valamiféle univerzális, történelemfeletti jelentést kölcsönözzön neki. A blanquizmusnak ez a transzcendens, minden konkrét történelmi tapasztalattól elszakított értelmezése vezette őt oda, hogy Marxnak a forradalom előrehaladását a polgári gazdaság működési zavaraiban kimutató és e zavarokat progresszív jelekként értékelő fejtegetéseit is a blanquizmus fogalomkörébe utalja. Nemcsak a hatalom forradalmi meghódítása, nemcsak a „kisajátítók kisajátítása" minősül Bernsteinnél és követőinél blanquizmusnak, hanem a tőkés gazdaság

normális menetének bármiféle szándékos megzavarása is. A munkásosztály tehát nem a burzsoázia osztályellensége, hanem „szociális partnere". Ha a kifejezés Bernsteinnel kapcsolatban anakronisztikusan is hangzik, a kifejezésben rejlő tartalom nagyon is összhangban van a modern szociálreformizmus megalapítójának felfogásával.

Ha viszont a munkásosztály érdekeinek csak a reformista taktika felel meg, akkor a polgári államot sem tekintheti vele szemben álló erőnek. A lassalle-i örökség vállalása a modern szociálreformizmus részéről ezen a területen különösen szembeötlő. Az állam anarchista koncepciójának bírálata Bernsteinnél nyilvánvalóan az állam és az uralkodó osztály közti kapcsolat marxista felfogását veszi célba. A marxizmustól idegen ugyan az „absztraháló nominalizmus", amely a közös elnevezés mögött meghúzódó eltérő tartalmat mellőzhetőnek tartja – Lenin hangoztatta, hogy a polgári demokrácia is nagyon különféle formákban valósulhat meg és ezek a formák a legkevésbé sem közömbösek a munkásmozgalom szempontjából –, de még inkább idegen tőle az a felfogás, amely a polgári liberalizmus szemléletének megfelelően az államban valamiféle össztársadalmi érdek képviselőjét látja és láttatja. A szociálreformizmus alfája és omegája az az elképzelés, hogy a politikai harc formái nem feszíthetik szét az „absztraháló nominalizmus" jegyében elképzelt demokrácia – tényleges megvalósulásában: a polgári demokrácia – kereteit.

*

A szociálreformizmusnak a marxizmus politikai elméletében látens módon meghúzódó irányzatát Bernstein és követőinek tábora elsősorban Engels öregkori írásaiban vélte felfedezni, s közülük is főként abban a *Bevezetés*-ben, amelyet Engels 1895-ben Marxnak *Az osztályharcok Franciaországban* c. munkájához írt. Erre a *Bevezetés*-re hivatkozva Bernstein lényegében megismételte a *Neue Zeit*-ben közölt cikksorozatának megállapítását. Ha Engels „fejtegetését aláírjuk – írta –, akkor ésszerűen nem is botránkozhatunk meg azon a kijelentésen, hogy a szociáldemokrácia még hosszú időre szóló tennivalója a nagy összeomlásra való spekuláció helyett a munkásosztály politikai megszervezése és a demokráciára való kiképzése, továbbá a küzdés minden olyan reformért az államban, amely alkalmas a munkásosztály felemelésére és az államszervezet demokratikus értelemben való átalakítására"[244].

Bernsteinnek a másik, még tetszetősebbnek hangzó érve úgy szólt,

hogy ő csupán az elméletnek *a már kialakult gyakorlathoz* való igazítását végzi, azt tudatosítja, ami ténylegesen történik. Ebben a beállításban a szociáldemokrácia már régen a szociálreformizmus útját járja, csak elméleti evolúciójában még nem vonta le a belőle adódó következtetéseket. Ily módon a szociálreformizmus nem kíván mást, mint hogy a szociáldemokrácia továbbra is az eddigi úton járjon, de következetesebben és minden lelkiismeret-furdalás nélkül. „De más-e a szociáldemokrácia ma – hangzott a kérdés –, mint egy olyan párt, amely demokratikus és gazdasági reformok segítségével a társadalom átalakítására törekszik?"[245] A szónoki kérdést Bernstein már fölvetése *előtt* megválaszolta: „Befolyásuk (ti. a szociáldemokratáké) sokkal jelentősebb volna, ha a szociáldemokrácia elég bátor volna ahhoz, hogy megszabaduljon egy ténylegesen túlhaladott frazeológiától, s hogy *annak akarjon látszani, ami ma valóban: demokratikus szocialista reformpártnak.*"[246]

Bernstein konklúziója logikusan adódott a blanquizmus vagy szociálreformizmus általa kreált alternatívájából. Ha „a forradalmi taktika egyenlő a blanquizmussal" képlet érvényes, akkor a forradalmi munkásmozgalomnak „blanquista módszerekkel" kell harcolnia nem forradalmi időszakokban is; ha viszont a reformokért való harcot állítja előtérbe, akkor – akarva-akaratlan – a munkásmozgalomnak a szociálreformizmus útján kell járnia. A hamis premisszára így épül fel a hamis logikai konstrukciók láncolata. Hiszen a reformokért való harc – ha ezt a harci formát nem tekintik elsődlegesnek vagy kizárólagosnak – még nem reformizmus. Bernsteinnek és elvbarátainak eljárását Lenin így jellemezte: „A nagy harcokra való erőgyűjtés szakaszát úgy értelmezik, mint lemondást ezekről a harcokról."[247] A reformok és a forradalom összefüggését pedig ekképpen érzékeltette: „A szocialisták nem mondanak le a reformokért folytatott harcról... Mindamellett közönséges burzsoá csalás reformok hirdetése olyan kérdések megoldására, amelyeket a történelem és a tényleges politikai helyzet forradalmi módon vetett fel."[248]

A századforduló után, a bernsteinizmus befolyásának mind nyilvánvalóbb térhódításának hatására elég széles körben vált uralkodóvá az a meggyőződés, hogy a német szociáldemokráciában megmutatkozó opportunizmusért – főként öregkori írásaira hivatkozva – Engelst tegyék felelőssé. Különösen megerősödött ez a nézet a II. Internacionálé csődje következtében az első világháború idején. De senki sem volt, aki olyan mélyre hatolt volna az opportunizmus gyökereinek kutatásánál, mint

Lenin, és senki sem volt, aki egyértelműbben és határozottabban utasította volna vissza ezt az előbbi feltételezést, mint ő. Különösen jellemzőek ebből a szempontból az 1916-ban I. F. Armandhoz címzett levelei. Az egyik ilyen levelében arról szólt, hogy „életemben igen sokszor találkoztam már olyanokkal, akik Engelst meggondolatlanul opportunizmussal vádolták, és fölöttébb bizalmatlan vagyok az ilyen vádakkal szemben: Előbb próbálják meg bebizonyítani, mondom, hogy Engelsnek nem volt igaza!! Nem fogják bebizonyítani!"[249] Egy másik levelében ezt az ellenvéleményt közölte: „Engels ellen intézett támadásai meggyőződésem szerint tökéletesen alaptalanok."[250] Majd tőle szokatlan szubjektivitással így írt: „Még mindig »szerelmes vagyok« Marxba és Engelsbe, s nem bírom nyugodtan hallgatni, ha bármilyen tekintetben ócsárolják őket. Nem, ezek az igazi emberek! Tőlük kell tanulni. Erről az alapról nem szabad letérnünk."[251]

Engels életének az utolsó másfél évtizedében készült írásain szinte vörös fonálként húzódik végig az a gondolat, hogy forradalmat nem lehet „csinálni" forradalmi helyzet nélkül, hogy a munkásmozgalomnak minden provokációt és kalandorkodást elhárítva a felkészülésre, az erőgyűjtésre, a lehető legkedvezőbb pozíciók kivívására kell a hangsúlyt helyeznie az elkerülhetetlenül bekövetkező nagy összecsapáshoz.

Ebből a meggondolásból kiindulva Engels különösen attól óvta a pártot, hogy a kormány provokációjának „beugorva" idő előtti harcra vállalkozzék. Az általános helyzetet Engels így jellemezte: „A világtörténelem iróniája mindent a feje tetejére állít. Mi, a »forradalmárok«, a »felforgatók«, sokkal jobban gyarapodunk a törvényes eszközök segítségével, mint a törvénytelenekével és a felforgatással. A rendpártokat, ahogyan ők magukat nevezik, tönkreteszi az a törvényes állapot, amelyet ők maguk teremtettek... És ha *mi* nem vagyunk olyan őrültek, hogy engedjük magunkat az ő kedvükért utcai harcba belekergetni, akkor végül is nem marad más hátra számukra, mint hogy saját maguk szegjék meg ezt a rájuk nézve annyira végzetes törvényességet."[252]

A munkásmozgalom további fejlődését – figyelmeztetett Engels – az adott helyzetben csak egy külső provokáció veszélyeztetheti: „Hacsak Bismarck és gazdája – akik ebben a kérdésben mindig egyetértenek majd – mielőtt túlságosan erősek leszünk lázadást és harcot nem provokál és el nem tipor minket, s aztán módosítja az alkotmányt. Nyilvánvalóan ebbe az irányba sodródunk, s ez a fő veszély, amelyet el kell kerülnünk."[253] Más alkalommal pedig így tette fel a kérdést: „És most

a német munkások rontsák el a saját játszmájukat azzal, hogy hagyják magukat kilátástalan puccsra csábítani, csak azért, hogy Bismarckot kimentsék a halálos veszedelemből?"[254] A kérdésre a válasz: „kötelességünk, hogy ne engedjük magunkat idő előtt eltiporni... Ezért kell jelenleg a legális akciót hirdetnünk, nem szabad felülnünk a provokációnak, pedig ilyenekben bőven lesz részünk."[255]

Ennek a helyzetértékelésnek az alapján szállt szembe Engels mind a párt vezetését támadó különböző álbaloldali, anarchista csoportokkal, mind pedig különösen a párt egész arculatának az átformálására törő szociálreformista tendenciákkal. Engels előtt teljesen nyilvánvaló volt, hogy a párt opportunista irányzatával előbb-utóbb le kell számolni. Az egyik Bebelnek írt levelében erről így foglalta össze véleményét: „Hogy egy napon sor kerül a párt polgári felfogású elemeivel való összecsapásra és a jobb- és a balszárny közötti válásra, afelől már régóta nincs többé illúzióm."[256] A kivételes törvény időszakát azonban Engels nem tartotta alkalmasnak erre a szakításra. „A szakadás holtbiztosan bekövetkezik – állította –, csak én kitartok amellett, hogy nekünk a szocialista törvény idején ezt nem szabad provokálnunk."[257] Mindamellett saját maga és Marx nevében biztosította Bebelt: „De egyre biztosan számíthatsz: Ha vitára kerül sor ezekkel az urakkal, és a párt balszárnya színt vall, akkor mi minden körülmények között veletek tartunk, mégpedig aktívan és nyílt sisakkal."[258]

Engels a kivételes törvény egész időszaka alatt – az első néhány évben még Marxszal együtt – a párt forradalmi taktikáját védelmezte a szociálreformizmus hol fölerősödő, hol gyengülő, de soha meg nem szűnő revíziós kísérleteivel szemben. Különösen határozott formát öltött ez az első két évben, amikor a szocialistaellenes törvény bevezetése nagyfokú bizonytalanságot idézett elő a követendő taktika kérdésében. Ez a bizonytalanság egészen 1880 augusztusáig, a párt wydeni kongresszusáig tartott, amelyről Engels megállapította: „a párt a wydeni kongresszuson ismét önmagára talált"[259].

A kivételes törvény bevezetését követően különösen erőssé vált a szociálreformizmus nyomása, amely a törvény alkalmazásáért a párt „hajthatatlanságát" okolta, s a megoldásnak a forradalmi taktikáról a reformista taktikára való áttérést javasolta. Ennek az irányzatnak a legjellegzetesebb megnyilvánulása Höchberg, Schramm és Bernstein közösen írt cikke volt 1879-ben. Erre válaszul jelent meg Marx és Engels *Körlevel*-e, amelynek elvi fontosságát nehéz volna eltúlozni.

Engels a hármak cikkét egy levelében így kommentálta: A cikk „mindhármukat egészen közönséges burzsoák, békés filantrópok gyanánt mutatja be; azzal vádolják a pártot, hogy túl kizárólagosan »munkáspárt« volt és hogy kiprovokálta a burzsoázia gyűlöletét, a mozgalom vezetését pedig a magukfajta »művelt« burzsoák számára igénylik. Hát itt aztán már mégsem ismerhetünk tréfát."[260] Sorgéhoz írt levelében pedig Marx a cikk szerzőiről ezt a véleményt közölte: „Ezek a fickók, akik elméleti szempontból nullák, gyakorlatilag pedig hasznavehetetlenek, ki akarják törni a fogát a szocializmusnak... és nevezetesen a szociáldemokrata *pártnak*, ők akarják a munkásokat felvilágosítani, vagy, mint ők mondják, »a műveltség elemeit« vinni közéjük – a maguk zavaros féltudásával –, mindenekelőtt pedig respektábilissá akarják tenni a pártot a nyárspolgár szemében. Silány *ellenforradalmár* szószátyárkodók ezek."[261]

A hármak cikke a szociálreformizmus taktikai alapelvét így deklarálta: „A párt éppen most, a szocialisták elleni törvény nyomása alatt mutatja meg, hogy *nincs szándékában* az erőszakos, véres forradalom útját járni, hanem eltökélte... hogy a törvényesség, vagyis a *reform* útján halad."[262] A *Körlevél* erre adott válasza alapvető fontosságú elhatárolódás mind a blanquizmustól, mind a szociálreformizmustól: „Ha tehát az 500 000–600 000 szociáldemokrata választó... van annyira józan, hogy nem rohan fejjel a falnak, és egy a tíz ellenében nem kísérel meg »véres forradalmat«, úgy ez azt bizonyítja, hogy a jövőben és minden időkre *eltiltja* magát attól, hogy egy nagy horderejű külső eseményt, egy azáltal előidézett hirtelen forradalmi fellendülést, sőt egy olyan *győzelmet*, amelyet a nép az így támadt összeütközése során vív ki, hasznára fordítson!"[263] Majd pedig, szinte a későbbi bernsteinizmus bírálatának előlegezéseként, a szociálreformizmus e korai dokumentumáról a *Körlevél* ezt a jellemzést adta: „A programot nem szándékoznak *elvetni*, hanem csak *elhalasztani* – bizonytalan időre. Elfogadják, de tulajdonképpen nem a saját részükre és nem a saját életük tartamára, hanem posztumuszan, örökségképpen a gyermekek és a gyermekek gyermekei részére. Közben »minden erejüket és energiájukat« mindenféle semmiségre és a tőkés társadalom foltozgatására fordítják, hogy mégis úgy lássék, mintha történne valami és ugyanakkor a burzsoáziát ne rémítsék meg."[264]

A *Körlevél* a szociálreformizmus e korai változatát úgy ítélte meg, hogy az részben az 1840-es években virágzó, az osztályharc helyett az absztrakt erkölcsre és igazságra hivatkozó „igazi" szocializmusnak, részben pedig azoknak az 1848-as polgári demokratáknak az örököse, akik

eszmei célként a demokratikus köztársaságot tűzték ki maguk elé, de csak mint elérhetetlen távolságban levő feladatot, amelynek semmi jelentősége sincs a jelenlegi politikai gyakorlat szempontjából. Ebben a megítélésében a *Körlevél* a szociálreformizmus eszmei lényegének a kritikáját juttatta kifejezésre: „Minden történelmileg szükségszerű konfliktust félreértéssé értelmeznek át és minden vitát úgy zárnak le, hogy azt bizonygatják: hiszen a fődologban valamennyien egyetértünk... Ugyanígy áll a dolog a proletariátus és a burzsoázia közötti osztályharccal. Papíron elismerik, mert hiszen letagadni már nem lehet, a gyakorlatban azonban eltussolják, elmossák, meggyengítik. A szociáldemokrata párt *ne legyen* munkáspárt, ne vonja magára a burzsoáziának vagy egyáltalán akárkinek a gyűlöletét; mindenekelőtt a burzsoázia körében fejtsen ki erőteljes propagandát; ahelyett, hogy messzire menő, a burzsoáziát elijesztő és a mi nemzedékünkben amúgy is elérhetetlen célokra helyezné a súlyt, inkább fordítsa minden erejét és energiáját azokra a kispolgári toldozó-foldozó reformokra, amelyek a régi társadalmi rendnek új támasztékokat nyújtanak és a végső katasztrófát ily módon talán fokozatos, részletekben lezajló és lehetőleg békés bomlási folyamattá változtathatják."[265]

Ezen az elvi alapon lépett fel Engels a kivételes törvény egész időszaka alatt az újra meg újra felbukkanó szociálreformista áramlatokkal szemben. Ezen az alapon állva hívta fel a figyelmet az 1884-es választási siker után a pártra nehezedő kispolgári-filiszteri nyomás veszélyeire. Szinte visszautalva a *Körlevél* tartalmára, írta 1885. február 4-én Liebknechtnek: „A kispolgári elem a pártban egyre inkább felülkerekedik. Marx nevét lehetőleg agyon akarják hallgatni... Hát ott tartunk, hogy a német vagy igazi szocializmusról szóló fejezet (itt a *Kommunista Kiáltvány* megfelelő fejezetéről van szó – R. G.) 40 esztendő után ismét alkalmazható?"[266] Bebelt pedig a Reichstag-frakción belül megmutatkozó filiszterszellemre figyelmeztette: „Hiszen egyik legrosszabb tulajdonságuk éppen a nyárspolgáriasság, amely az ellenfelet rábeszélni akarja, ahelyett hogy harcolna ellene, »hiszen a mi ügyünk annyira nemes és igazságos«, hogy minden más nyárspolgárnak is csatlakoznia kell hozzánk, mihelyt ezt megértette. A nyárspolgárérzületre való apellálás, amely egyáltalában nem látja és nem is akarja látni az érdekeket, amelyek ezt az érzületet tudat alatt mozgatják, – ez éppen egyike a sajátlagosan német filiszterség fő ismérveinek."[267]

Engels valóságos nézetei és Engels írásainak szociálreformista értelmezése között *nincs semmiféle belső kapcsolat*. Engels szociálreformista

interpretációja abban állt, hogy néhány kiragadott megállapítását egy egészen más elméleti rendszerbe ültették át, amelyben e megállapítások tartalmát nem eredeti jelentésük, hanem az új elméleti rendszer belső logikája határozta meg. Ily módon próbálták Engels már említett *Bevezetés*-ét a szociálreformizmus ideológiai alapvetésévé átalakítani.

A párt elnökségének kívánságára – amely egy új szocialistaellenes törvénytől tartott – Engels a *Bevezetés*-en egész sor módosítást hajtott végre, de az elvi fontosságú módosító javaslatokat határozottan visszautasította. Mindenekelőtt azt az észrevételt utasította el, amely az adott helyzetben indokolt, a békés fejlődésre alapozott taktikát általános érvényűvé akarta tenni – vagyis *a reformok poltikáját reformista politikává* akarta átformálni. Engels az R. Fischerhez írt levelében azt vetette a párt vezetői szemére, hogy „a pillanatnyi taktikát állandóvá, a viszonylagosat abszolút érvényűvé akarjátok változtatni"[268]. Ezzel a kísérlettel szemben a maga elvi álláspontját ugyanebben a levélben így határozta meg: „Törvényességet – ameddig és amilyen mértékben megfelel nekünk, de ne törvényességet minden áron, még fráziskent se!"[269]

A *Bevezetés* – megcsonkított formában való – megjelenése után Engels nyomban fölismerte azt a kísérletet, hogy a reformista munkáspolitika taktikai szükségleteinek megfelelő átértelmezésnek akarják alávetni. Alig néhány hónappal halála előtt Lafargue-hoz küldött levelében erről ezeket írta: „Liebknecht az imént csúnya tréfát űzött velem. Marxnak az 1848–1950-es Franciaországról szóló cikkeihez írt bevezetésemből kiválasztotta mindazt, amivel alátámaszthatta azt a mindenáron békés és az erőszakot elvető taktikát, amelyet bizonyos idő óta jónak lát hirdetni... De én ezt a taktikát csupán a *mai Németország* számára hirdetem, s azt is *jelentős fenntartással.* Franciaországban, Belgiumban, Olaszországban és Ausztriában ezt a taktikát a maga egészében nem lehet követni, Németországban pedig már holnap használhatatlanná válhatik."[270]

Engelsnél a reformok nem a forradalom helyettesítésének, hanem a forradalom előkészítésének a funkcióját töltötték be. Ebből a szempontból ítélte meg az általános választójog felhasználását is, és ebben a megítélésben mind a blanquista, mind a szociálreformista taktikát elvetette. „Ez lassúbb és unalmasabb – írta róla –, mint a felhívás a forradalomra, de tízszerte biztosabb, és ami ennél is többet ér, tévedhetetlen pontossággal jelzi az embernek a napot, amikor a fegyveres forradalomhoz kell folyamodni; sőt, tíz az egyhez, hogy az általános választójog, ha a munkások

okosan használják, az uralmon levőket arra indítja majd, hogy felborítsák a törvényességet, azaz bennünket a forradalom szempontjából legkedvezőbb helyzetbe hozzanak."[271]

Kétségtelen: Engels öregkorában arra a következtetésre jutott, hogy a forradalmi harc néhány korábbi formája a 19. század végére idejétmúlttá vált. De a szociálreformista átértelmezőivel szemben ez a következtetés nem a reformista taktika elfogadására, hanem új forradalmi taktika kidolgozására ösztönözte. Erről tanúskodnak az 1892. november 3-án kelt levelének a következő sorai: „A barikádok és utcai harcok ideje örökre a múlté; *ha a katonaság harcol*, esztelenséggé válik az ellenállás. Ez tehát arra kötelez bennünket, hogy új forradalmi taktikát találjunk. Én egy ideje rágódom ezen, még nem jutottam határozott álláspontra."[272] Éppen egy évvel később már ezeket írja Kautskynak: „Magad mondod, hogy a barikádok elavultak (de újra nagyon hasznosnak bizonyulhatnak, mihelyt a hadsereg 1/3-a–2/5-e szocialista, és azon fordul meg a dolog, hogy alkalmat adjunk neki az átállásra)."[273] Engels tehát feltételezte, hogy a forradalmi harc általa elavultnak tekintett formái egy történelmileg új helyzetben ismét időszerűvé válhatnak, amiként ez az 1905-ös oroszországi forradalomban be is következett.

Életének végén Engels aggodalommal látta az opportunizmus megerősödésének jeleit nemcsak a német, hanem a nemzetközi szociáldemokrácia soraiban is. Utolsó írásaiban ez az aggódás szinte fő motívumként szerepel. Pontosan halála előtt egy évvel, Lafargue-nak címzett levelében, Bebel egyik választási beszédére hivatkozva, a következőket írta: „Joggal panaszolja, hogy a párt elpolgáriasodóban van. Ez minden szélső párt balsorsa, mihelyt közeledik az óra, amikor »posszibilissá« válik. De a mi pártunk e tekintetben nem léphet át bizonyos határt anélkül, hogy önmaga árulója ne lenne, s úgy látom, hogy mind Franciaországban, mind Németországban elérkeztünk erre a pontra."[274]

Lenin jól látta: az öreg Engels ugyanaz a forradalmár maradt, mint aki fiatal korában volt. Nem a fiatal Engels az 1840-es évek végén, hanem az öreg Engels 1893-ban írta ezeket a szándékosan kihívó szavakat: „A szociáldemokrata filisztert újabban ismét üdvös rettegés fogja el, ha e szavakat hallja: a proletariátus diktatúrája. Nos hát, uraim, akarjátok-e tudni, milyen is ez a diktatúra? Nézzétek meg a Párizsi Kommünt. Az a proletariátus diktatúrája volt."[275]

Ha nem a forradalmi taktika *elveit*, hanem az egyes konkrét események megítélését nézzük, akkor Engels öregkori írásaiban kétségtelenül sok

tévesnek bizonyult megállapítást is találhatunk. De aligha lehetne róluk igazságosabb és helytállóbb véleményt mondani, mint amilyent Leninnek ezek a szavai tartalmaznak: „Nem kétséges, hogy akadnak majd filiszterek, akik homlokukat összeráncolva, szigorú képpel elítélik Engels »forradalmárkodását«, vagy leereszkedően megmosolyogják az öreg emigráns forradalmár régi utópiáit. Igen, sokat és gyakran tévedett Marx és Engels a forradalom időpontjának meghatározásában, a forradalom győzelméhez fűzött reményekben... De a forradalmi gondolat óriásainak *ezek* a hibái, azoknak a hibái, akik fel akarták emelni és fel is emelték az egész világ proletariátusát a kicsinyes, köznapi, garasos feladatok színvonala fölé, ezerszer nemesebbek, felemelőbbek és *történelmileg értékesebbek*, *igazabbak*, mint annak a begyepesedett liberalizmusnak az elcsépelt bölcsessége, amely a forradalmi hiúságok hiúságáról, a forradalmi harc hiábavalóságáról, az ellenforradalmi »alkotmányos« lázálmok gyönyöreiről énekel, rikoltoz, nyafog és papol."[276]

*

A marxizmus és a szociálreformizmus között az osztályharc taktikájáról kibontakozott vita mögött egy mélyebb probléma húzódott meg, nevezetesen az a kérdés, hogy a kapitalizmus fejlődésében bekövetkező korszakváltás, az imperializmusba való átmenet milyen következményekkel jár a munkásmozgalomnak a demokráciáért és a szocializmusért vívott harca feltételeinek szempontjából. Ez az általános kérdésfelvetés egész sor alapvető fontosságú konkrét kérdést is tartalmazott, amelyek közül különösen a következők kerültek előtérbe: az imperializmus kialakulása új helyzetet hoz-e létre a 19. század végére jellemző gazdasági fejlődéshez képest? a kapitalizmus új szakasza törést jelent-e az államközi kapcsolatokban a 19. század utolsó évtizedeit jellemző viszonylag békés, nagyobb háborús megrázkódtatások nélküli fejlődést tekintve? a 19. századra jellemző nemzeti háborúkat a 20. század beköszöntét követően nem váltják-e fel a mindkét oldalról imperialista jellegű háborúk? az imperializmus uralma nem vezet-e fordulathoz a fejlett tőkésországok politikai életében a demokráciától a reakció felé, és ez a politikai fordulat nem fejeződik-e ki a burzsoá ideológia ennek megfelelő változásaiban? stb. Bár e kérdéseket teljes pontossággal – és egymással összefüggésbe hozva – csak Lenin tette fel és válaszolta meg az első világháború idején, körülöttük már Bernstein fellépését követően élénk vita

bontakozott ki, amely elválasztathatatlanul összefonódott a követendő taktika eltérő megítélésével.

Bernstein számára a megoldás egyszerű volt: magát a probléma létezését tagadta. Nemcsak Bernstein, hanem az egész modern szociálreformizmus abból az alapfeltételezésből indult és indul ki, hogy az imperializmus korszakában a reformista munkáspolitika akadálytalanul követhető, mert a demokrácia fokozatos kiterjesztésével a nagyobb társadalmi-gazdasági konfliktusok véglegesen elkerülhetővé válnak. E feltételezés szerint a burzsoázia a társadalmi haladás tartós szövetségesévé tehető, ha a munkásmozgalom követeléseiben megfelelő mérsékletet tanúsít. A demokrácia kiterjesztése és a reformpolitika ily módon a munkásosztály és a burzsoázia közös törekvésének tűnik fel, és e törekvés megvalósulását legföljebb a feudalizmus még létező maradványai, illetve a „forradalmi kalandorkodás" akadályozhatják. A reformok útján megváltoztatott kapitalizmus pedig igazában már nem is tekinthető kapitalizmusnak, hanem olyan átmeneti társadalom, amely mindinkább „belenő" a szocializmusba.

Bernstein szemében a megdönthetetlen bizonyítékot az angol fejlődés képviselte. „Aki nem a címhez, hanem a tartalomhoz tartja magát – írta –, ha végigtekint Anglia törvényhozásán az 1867-es választási reformtól kezdődően, amely a városi munkásságnak megadta a választójogot, az nagyon jelentékeny előrehaladást lát a szocializmus felé, sőt talán a szocializmusban."[277] A tanulságot pedig így vonta le: „van-e értelme például annak, hogy a proletárdiktatúra frázisához olyan időben ragaszkodjunk, amikor a szociáldemokrácia képviselői minden lehető helyen gyakorlatilag a parlamenti munka, a számoknak megfelelő népképviselet és a népi törvényhozás talaján állnak, ami mind ellentmond a diktatúrának?... A szociáldemokrácia egész gyakorlati tevékenysége arra irányul, hogy helyzeteket és előfeltételeket teremtsen, amelyek lehetővé teszik a modern társadalmi rend görcsös kitörésektől mentes átvezetését egy magasabb rendű társadalomba, és ezért kezeskednek is. Abból a tudatból, hogy egy magasabb kultúra úttörői, hívei mindig újabb lelkesedést és lelkesítést merítenek, benne található végső fokon az erkölcsi jogcím a célul kitűzött társadalmi kisajátításra. Az osztálydiktatúra azonban egy alacsonyabb kultúrához tartozik, s – a dolog célszerűségétől és keresztülvihetőségétől eltekintve – csak visszaesésnek, politikai atavizmusnak tekinthetjük, ha felmerül az a gondolat, hogy a tőkés társadalomból a szocialista társadalomba való átmenetnek szükségszerűen olyan

idők fejlődési formái között kell végbemennie, amelyben még nem, vagy legalábbis csak egészen tökéletlen alakban ismerték a törvények propagálásának és életre hívásának mai módszereit, s ahhoz hiányoztak is a megfelelő szervek."[278]

A polgári demokrácia rendszere már a modern szociálreformizmus első felfogásában úgy jelent meg, mint az a túl nem haladható keret, amelyben a szocializmusba való „belenövés" megvalósulhat. A „jakobinizmus", a „blanquizmus" vádját Bernstein mindenekelőtt azért hozta fel Marx ellen, mert Marx a szocializmus megvalósításához ennek a keretnek a „felrobbantását" tartotta szükségesnek. A modern szociálreformizmus alaptétele viszont így szól: „A feudalizmust, merev rendi intézményeivel, majd mindenütt erőszakkal kellett szétrobbantani. A modern társadalom liberális intézményei éppen abban különböznek amazoktól, hogy hajlékonyak, változásra és fejlődésre képesek. Nem robbantani, hanem csak *továbbfejleszteni* kell őket."[279]

A szociálreformizmus marxista kritikusai kezdettől elvetették Bernstein liberális illúzióit. A párt régi vezetői közül mindenekelőtt Bebel és Singer lépett fel ezekkel az elképzelésekkel szemben. A később a német szociáldemokrácia balszárnyának vezető teoretikusává váló R. Luxemburg igen korán hangsúlyozta azt az összefüggést, amely a kapitalizmus új korszaka és a politikai rendszerben a reakció irányába tett általános fordulat között áll fenn, bár ennek a kapcsolatnak kezdettől eléggé mechanikus jelleget tulajdonított, mintegy előre jelezve az „imperialista ökonomizmus" később oly sok kárt okozó szemléletmódját. Bernstein álláspontjával szemben R. Luxemburg fő tétele így hangzott: „A világgazdaság kialakulása, valamint a konkurrenciaharc éleződése és általánossá válása a világpiacon a militarizmust és a tengeri hatalomra való törekvést a világpolitika eszközeiként a nagyállamok mind külső, mind belső életének hangadó tényezőjévé tette. Ám ha a világpolitika és a militarizmus a mai szakasz *emelkedő* tendenciája, akkor a polgári demokráciának következésképpen *leszálló* vonalon kell haladnia."[280]

Hilferding *Finánctőké*-je, a kapitalizmus új fejlődési szakaszának ez a „rendkívül értékes elméleti elemzése" (Lenin), még az első világháború előtt sok fontos összefüggésre mutatott rá az imperializmus gazdasága és politikája között. Hilferding világosan fölismerte, hogy a finánctőke korszakában a klasszikus liberalizmus gazdasági és politikai alapelvei már csak frázisok formájában létezhetnek. A monopoltőke a világ felosztásáért és újrafelosztásáért folytatott harcában – bár Hilferdingnél az

újrafelosztásért való harc eléggé elsikkadt – mind jobban igényli a klasszikus liberalizmus intencióival gyökeresen ellentétes *erős állam* közreműködését. Hilferding erről így írt: „Ezért az idegen országokban érdekelt tőkések valamennyien erős államhatalmat kívánnak, amelynek tekintélye a világ legtávolabbi sarkaiban is megvédelmezi érdekeiket. Mindenütt látni kívánják a hadilobogót, hogy annak árnyékában mindenütt kitűzhessék a kereskedelmi lobogót."[281] Az imperializmus gazdasági viszonyainak elemzéséből egyértelművé válik, hogy az állam nem lehet a liberális illúziókat tükröző társadalmi konszenzus megvalósítója. Az állam új szerepe Hilferdingnél ily módon jut kifejezésre: „A politikai hatalom tehát döntővé válik a gazdasági konkurrenciaharcban és a finánctőke közvetlen profitérdeke megkívánja az ország hatalmi pozíciójának erősítését. A diplomácia legfontosabb funkciója most már a finánctőke érdekeinek a képviselete."[282]

Az új gazdasági viszonyok nemcsak új politikát, hanem *új ideológiát* is kívánnak. Amint a politikában, úgy az ideológiában is a változás meghatározó mozzanata a reakció felé tett fordulat lesz. A liberalizmus *eszményeinek* is bealkonyult. A finánctőkének új ideológiára van szüksége. Erről Hilferding lakonikus megállapítása így hangzik: „Ez az ideológia azonban teljesen ellentétes a liberalizmuséval. A finánctőke nem szabadságot, hanem uralmat akar."[283] Majd ennek az új ideológiának jellemzéséül ezeket írta: „A régi liberális eszmények felváltásaként így jön létre az imperializmus ideológiája, amely kigúnyolja a liberalizmus naivitását. A tőkés harc világában, ahol csak a fegyverek fölénye dönt, milyen nevetséges dolog hinni az érdekek harmóniájában! Milyen nevetséges az örök béke birodalmára várni és a népek jogáról prédikálni, amikor a népek sorsát kizárólag a hatalom dönti el. Milyen esztelenség azt követelni, hogy a jogi viszonyoknak államokon belüli szabályozása terjedjen túl az államhatárokon, mennyire megzavarja az üzletet az a felelőtlen humanista képzelgés, amely a munkásokból kérdést csinált, belföldön kitalálta a szociális reformokat, a gyarmatokon pedig meg akarja szüntetni a szerződéses rabszolgaságot, az ésszerű kizsákmányolás egyetlen lehetőségét. Szép álom az örök igazságosság, de puszta erkölcsösséggel még belföldön sem lehet vasutakat építeni."[284]

A burzsoázia politikájában és ideológiájában végbement fordulat legcsattanósabb megnyilvánulása kétségkívül a liberalizmus elveivel való *nyílt* szembefordulás, de ez a változás kifejeződhet a liberalizmus elveihez való formális ragaszkodás keretei között is, miközben ezek az

elvek már egészen más tartalom közvetítői, mint a 18. és a 19. század kapitalizmusában. Az imperializmus korszakában is előadódhatnak – és előadódnak – olyan helyzetek, amikor a liberalizmus eszméire való hivatkozás válik a burzsoázia fő ideológiai fegyverévé a marxizmus elleni harcban. Ez azonban mit sem változtat az említett fordulat *lényegén*, bár annak megnyilvánulási formáit – és ezeket hiba volna egyszerűen lényegteleneknek minősíteni – jelentősen befolyásolhatja.

Bernstein nemcsak ezt a fordulatot hagyta figyelmen kívül, hanem a liberalizmus elveinek történelmietlen értelmezésével ezeket az elveket elszakította az alapjukul szolgáló, történelmileg meghatározott konkrét társadalmi-gazdasági viszonyoktól, és valamiféle „általános emberi értékekké" nyilvánította őket. *Bernstein ezzel az egész modern szociálreformizmus egyik alapkoncepcióját fogalmazta meg.* A liberalizmus ily módon nem pusztán a szocializmus eszmei előfutára, hanem annak integráns része is lesz. Erre az alapkoncepcióra Bernstein minduntalan visszatért. „Ami azonban a liberalizmust mint *világtörténelmi* mozgalmat illeti – írta –, annak a szocializmus nemcsak *időrendben*, hanem *szellemi tartalmánál* fogva is törvényes örököse."[285] Majd hogy mondandója még félreérthetetlenebb legyen, hozzátette: „Valójában nincs liberális eszme, amely ne tartozna a szocializmus eszmei tartalmához."[286] Bernstein szerint a liberalizmust semmiként sem szabad a tőkés társadalommal összekötni, mert „egy szélesebb társadalmi elvet fejez ki, amelynek kiteljesülése a szocializmus lesz"[287].

A liberalizmus elszakítása a polgári társadalomtól a valóságban a polgári társadalom védelmezését és igazolását szolgálta, hiszen Bernstein és követői szerint a liberális eszmények teljes kibontakozásához – és a szociálreformizmus értelmében felfogott szocialista társadalom fokozatos megvalósulásához – *a belátható történelmi időszakban* egyedül ez a társadalmi rend nyújtja a megfelelő alapot. Ha ugyanis a szocialista társadalom elemei létrejöhetnek és megerősödhetnek a polgári társadalom keretei között is, akkor a polgári társadalom és a tőkés rend elválaszthatóvá válik egymástól. Ennek az elválasztásnak a szükségességére hivatkozva Bernstein a szociáldemokrácia célját így határozta meg: „*A polgári társadalom helyett nem akar proletár társadalmat, hanem a tőkés helyett szocialista rendet akar állítani.*"[288] Bernstein fejtegetéseinek logikája oda vezetett, hogy a polgári társadalom elleni harcot egyenesen retrográd célnak minősítette. Ezt bizonyítja a kérdésnek ez a sajátos felvetése: „De mit jelent a polgári társadalom elleni harc vagy e társadalom meg-

szüntetése? mit jelent ez nevezetesen Németországban, melynek legnagyobb és vezető államában, Poroszországban még mindig csupán arról van szó, hogy előbb a polgári fejlődés útjában álló nagy adag feudalizmustól kell megszabadulni."[289] Bernsteinnél a polgárság még nagyon messze áll attól, hogy progresszív történelmi funkciójának végére érjen. Vélekedése erről is eléggé egyértelmű: „Nem habozok kijelenteni, hogy a polgárságot – a németet sem kivéve – egészében véve nemcsak gazdasági, hanem erkölcsi szempontból is még meglehetősen egészségesnek tartom."[290] A munkásosztálynak ezért nem a burzsoázia ellen, hanem *a liberális polgársággal szövetségben* kell fellépnie. Ehhez az állításhoz is az angol fejlődés tapasztalataiban látta a bizonyítékot: „Az angol munkások nem akkor szerezték meg a választójogot, amikor a chartista mozgalom a legforradalmibban viselkedett, hanem akkor, amikor elhalkultak a forradalmi jelszavak, és a reformok kivívásáért a radikális polgársággal szövetkeztek."[291]

Bernstein sehol sem azonosult annyira a fábiánus elképzelésekkel, mint a liberalizmus és a szocializmus viszonyának értelmezésekor. Ezért rá is tökéletesen illik az a jellemzés, amelyet erről szólva Engels a fábiánusokról adott. A fábiánusok – állította – „az ő szocializmusukat aztán úgy tüntetik fel, mint a polgári liberalizmus végső, de elkerülhetetlen következményét, s ebből folyik az a taktikájuk, hogy nem harcolnak határozottan a liberálisokkal mint ellenfelekkel, hanem szocialista következtetésekig igyekeznek hajtani őket, szóval pakliznak velük, hogy a liberalizmust szocializmussal *itatják át*, és nem állítanak szocialista jelölteket a liberálisok ellen, hanem rájuk tukmálják, rájuk kényszerítik vagy rájuk hazudják őket. Hogy eközben vagy magukat ámítják és csapják be, vagy a szocializmust, azt persze nem látják be."[292]

Amint a fábiánusok, Bernstein is a liberális eszmények absztrakt, tehát puszta frázissá változtatott felfogásából indult ki és teljes komolysággal e frázisok valóságát hirdette a munkásmozgalomnak, e frázisok elfogadtatásával akarta kiszorítani és helyettesíteni a munkásosztály történelmi szerepének tudományos marxista elméletét, amely éppen az e frázisok elleni ideológiai küzdelemben szabadult meg a kispolgári demokrácia illuzórikus elképzeléseinek befolyásától. Bernstein azoknak a demokratikus illúzióknak a rehabilitálására törekedett – és korabeli, valamint mai eszmetársai ugyanezt teszik –, amelyek ellen Marx egész életében engesztelhetetlen harcot folytatott. Lenin erre vonatkozó megállapításának ezért nem pusztán történelmi érdekessége van: „Marx

egész életén át leginkább a kispolgári demokrácia és a polgári demokratizmus illúziói ellen harcolt. Marx leginkább az olyan üres szavakat gúnyolta, mint szabadság és egyenlőség, amikor ezek a szavak azt leplezik, hogy ... az az ember, aki munkaerejét eladja, egyenlő lehet azzal a burzsoával, aki állítólag a szabadpiacon szabadon és az egyenlőség alapján veszi meg a munkás munkaerejét stb."[293]

A munkásosztály történelmi szerepének feltárása csak úgy válhatott lehetségessé, hogy Marx és Engels fölismerte a liberalizmus eszméinek társadalmi-gazdasági gyökereit, ezeknek az eszméknek a meghatározott történelmi korhoz való kötöttségét, a bennük kifejeződő reális osztályérdekeket, az általuk betöltött valóságos – a polgári társadalom fejlődésével együtt változó – ideológiai funkciókat az osztályok harcában. A polgári forradalom előtt, a polgári demokratikus átalakulás kezdeti szakaszában a közvetlen célok időleges egybeesése, a feudalizmus uralmával való közös szembefordulás a tőkés társadalom létrehozásának ideológiai indokolását – vagyis a liberalizmus eszméit – az általános emberi felszabadulás ideológiai igazolásának tünteti fel. A közös jelszavakban kifejeződő eltérő osztályérdekek csak a polgári átalakulás előrehaladásával válnak nyilvánvalóvá, és ezzel párhuzamosan ugyanazok az elvek mind eltérőbb tartalmat kapnak. Ennek a folyamatnak az előrehaladását Lenin így jellemezte: „A polgári forradalom előtt, a kezdetén, a demokráciáért szállt síkra mindenki: a proletariátus is, a parasztság is a városi kispolgári elemekkel együtt, a liberális burzsoák is a liberális földbirtokosokkal együtt. Csak az osztályharc során, csak a forradalom hosszabb történelmi fejlődése során derült ki, hogy a különböző osztályok mást és mást értenek ezen a »demokrácián«. Sőt mi több, kiderül, hogy mély szakadék tátong azon osztályok érdekei között, amelyek ugyanannak a »demokráciának« a nevében *különböző* gazdasági és politikai rendszabályokat követelnek."[294]

A demokráciától még el nem váló liberalizmus lényege éppen *a polgári egyenlőség és a társadalmi egyenlőség azonosításában van*, az egyének formális egyenlőségének és az osztályok tényleges különbözőségének az együttes igazolásában, vagyis abban az elképzelésben, hogy az egyének egyenlőségét a különböző társadalmi osztályokhoz való tartozásuk nem befolyásolja. A társadalmi egyenlőség a feudális előjogoknak a polgári jogokkal való felváltásával lesz azonos, amelyeket aztán általános emberi jogoknak deklarálnak. Amint Engels szarkasztikusan megjegyezte: a feudális előjogok megszüntetésére irányuló követelés oda vezetett,

„hogy a szabadságot és az egyenlőséget *emberi jogokként* proklamálták. Mikor is az emberi jogok sajátosan polgári jellegére jellemző, hogy az amerikai alkotmány, az első alkotmány, amely az emberi jogokat elismeri, ugyanazon lélegzetre megerősíti a színesek Amerikában fennálló rabszolgaságát: az osztályelőjogokat számkivetik, a faji előjogokat szentesítik."[295] A társadalmi egyenlőségnek az osztályelőjogok megszüntetésével azonosított követelését a polgári átalakulás többé-kevésbé következetes befejezése után csakhamar felváltotta az a követelés, amely a társadalmi egyenlőséget az osztályok megszüntetésével azonosította. A polgári liberalizmus ideológiája ezzel feloldhatatlan ellentmondásba került a proletár szocializmus ideológiájával. Ennek a feloldhatatlan ellentmondásnak az elmosása lett aztán a modern szociálreformizmus „küldetése".

A liberalizmus eszméi a polgári átalakulás kezdetén történelmileg indokoltak voltak, de ezeknek az eszméknek az illuzórikus volta nagyon hamar nyilvánvalóvá vált. A tényleges változás és az ennek ideológiai tükröződése közti ellentmondást Engels így mutatta be: „Ma tudjuk, hogy ez az ész birodalma semmi egyéb nem volt, mint a burzsoázia eszményített birodalma; hogy az örök igazságosság a burzsoá igazságszolgáltatásban találta megvalósulását; hogy az egyenlőség a törvény előtti polgári egyenlőségre lyukadt ki; hogy az emberi jogok egyik leglényegesebbjének kikiáltották – a polgári tulajdont; és hogy az ész-állam, a Rousseau-féle társadalmi szerződés mint polgári, demokratikus köztársaság lépett életbe és léphetett csak életbe. Akárcsak valamennyi elődjük, a XVIII. század nagy gondolkodói sem tudták áthágni a korlátokat, amelyeket saját korszakuk szabott nekik."[296]

A liberalizmus eszméinek valóságos tartalmát a tőkés társadalom gazdasági viszonyainak a tudományos elemzése tárta fel. A klasszikus politikai gazdaságtan – mindenekelőtt Ricardo – nagy érdeme volt, hogy kimutatta: a liberalizmus elveinek érvényesülése a gazdaságban nem társadalmi harmóniát hoz létre, hanem az osztályérdekek konfliktusához vezet. Marx pedig – *A tőke* egyik leggyakrabban idézett és egyik leggyakrabban elfelejtett részében – „a velünk született emberi jogok" eredetének és lényegének a tőkés gazdasággal való összekapcsolódását így mutatta be: „A forgalom, vagyis az árucsere területe, amelynek korlátai között a munkaerő vétele és eladása mozog, valóban igazi paradicsoma volt a velünk született emberi jogoknak. Itt kizárólag Szabadság, Egyenlőség, Tulajdon és Bentham uralkodik. Szabadság! Hiszen egy árut,

például a munkaerő vevőjét és eladóját csak szabad akaratuk határozza meg. Mint szabad, jogilag egyenlő személyek szerződnek egymással. A szerződés az a végeredmény, amelyben akaratuk közös jogi kifejezést ad magának. Egyenlőség! Hiszen csak mint árubirtokosok vonatkoznak egymásra, és egyenértéket cserélnek egyenértékért. Tulajdon! Hiszen mindegyikük csak a magáéval rendelkezik. Bentham! Hiszen mindegyikük csak magával törődik."[297] Ha tehát valaki a liberalizmust kéri számon a kapitalizmuson, akkor – a lényeget tekintve – azt követeli tőle, hogy legyen az, ami. (Vagy legyen az, ami *volt.)* A liberalizmus és a szocializmus közös eszmei lényegének hangoztatása szükségszerűen a szocializmus és a kapitalizmus lényegi azonosításához vezet. Az egyéni morális meggyőződés szempontjából nagyon felemelőnek hathat, ha valaki – mint J. St. Mill – magát a liberalizmus hajthatatlan hívének és a kapitalizmus igazságtalanságai megalkuvás nélküli kritikusának tartja, de az ilyen magatartás tudományos megítélésének kulcsa csak az lehet, hogy a belőle fakadó kritika nem megy túl a kapitalizmus néhány vonásának morális elítélésén, és a liberalizmus alapelveihez való ragaszkodás *nem is teheti lehetővé* az ezen a határon való túllépést. Még inkább érvényes ez ennek a nem jelentéktelen, de nem is különösebben eredeti gondolkodónak az epigonjaira, akár a fábiánusokról, akár Bernsteinről legyen is szó. (Az epigonokkal szemben mindenesetre J. St. Mill mellett szól az, hogy ő a liberalizmust és a szocializmust nem tartotta összeegyeztethetőknek egymással és a megreformált kapitalizmust nem nevezte szocializmusnak.)

A modern szociálreformizmus egyik legfontosabb feladatának tartotta, hogy a liberalizmus eszméit a tőkés társadalom valóságával szembesítő marxi elemzést a jótékony homály leplébe burkolja. Bernstein a társadalmi-gazdasági gyökereitől elszakított liberalizmus eszméire alapozott munkáspolitikát követhető és követendő útnak tartotta a kapitalizmus új fejlődési szakaszában is. A modern szociálreformizmus szerint az imperializmus korszakát nem a demokráciával való szembefordulás, hanem a demokrácia megerősödése jellemzi. Ennek megfelelően a fejlődés perspektívája így fest: „Politikailag azt látjuk, hogy a tőkés burzsoázia kiváltsága minden fejlett országban lépésről lépésre enged a demokratikus intézményeknek. Ezeknek a hatására és a mind erősebbé váló munkásmozgalomtól hajtva, társadalmi ellenakció indult a tőke kizsákmányoló tendenciáival szemben, amely ugyan még nagyon habozva és tapogatózva halad, de mégis jelen van, és a gazdasági élet mind több terü-

letét vonja befolyása alá... Minél jobban demokratizálódnak azonban a modern nemzetek politikai intézményei, annál inkább csökkennek a nagy politikai katasztrófák szükségszerűségei és alkalmai."[298]

Ezt a perspektívát tartva szem előtt, Bernstein Engels reformista interpretációjú *Bevezetés*-ét is csak első, de ki nem elégítő lépésnek tekintette a követendő taktika elvi megalapozásában. A *Bevezetés* értékelésében erről a következőket állította: „A megváltozott katonai-stratégiai feltételek alapján bizonyítást nyer az öntudatos kisebbségek jövőbeni felkeléseinek csekély kilátása és hangsúlyozódik a megvalósítandó társadalmi rend teljes átalakításának jellegéről felvilágosított tömegek részvétele mint ezen átalakítás végrehajtásának elengedhetetlen feltétele. Ez azonban csak a *külső eszközökre* és az *akaratra*, az *ideológiára* vonatkozik. A szocialista forradalom anyagi alapja továbbra sem vizsgálat tárgya, a régi formula, »a termelési és csereeszközök kisajátítása« változatlanul megvan, és egy szó sem utal arra, hogy valami megváltozott volna a gazdasági feltételeiben annak, hogy a termelési eszközöket egy nagy forradalmi tettel állami tulajdonba kell venni. Csak a politikai hatalom megszerzésének módját revideálják, a politikai hatalom *gazdasági kihasználásának lehetőségeit* illetően minden marad az 1793-hoz és 1796-hoz kapcsolódó tanításnál."[299] Bernstein a „kisajátítók kisajátítása" marxi elgondolása helyébe a „társadalmi kisajátítás" reformista felfogását állította, amely a „békés belenövés" eredményeként fokozatosan hozza létre a szocializmus elemeit a kapitalizmusban, amiként az – Bernstein példálódzása szerint – Angliában részben már be is következett.

Ahhoz azonban, hogy ez a folyamat a kontinensen is végbemehessen, Bernstein szerint arra volna szükség, hogy a liberális munkáspolitika angliai gyakorlata váljék itt is a megvalósítandó példává. Ez pedig mindenekelőtt a burzsoáziához való viszony gyökeres átformálását igényelné – a munkásosztály ne ellenséget, hanem szövetségest lásson benne a feudális maradványok elleni harcában. E nézet mellett Bernstein ekképpen érvelt: „Minél világosabban mondjuk meg és indokoljuk ezt, annál hamarabb eloszlik ez az egységes félelem, mert a polgárság sok eleme a másik oldalról érzi magát elnyomva és inkább alkotna frontot ezen vonal ellen – melynek nyomása a munkásokra is ránehezedik –, mint a munkásokkal szemben, inkább lennének az utóbbiak szövetségesei, mint az előbb említett oldaléi. Lehet, hogy megbízhatatlanok. Azzal azonban nem lehet jó szövetségeseket nevelni, ha azt mondják nekik: segítünk nektek felfalni az ellenséget, de aztán mindjárt benneteket falunk fel."[300]

Erre a szövetségre viszont nélkülözhetetlenül szükség van, mert: „A nagy haladás ellenére, amelyet Marx és Engels műveinek megírása óta a munkásosztály szellemi, politikai és ipari téren elért, még ma sem eléggé érett szerintem ahhoz, hogy a kizárólagos politikai uralmat átvegye."[301]

Annak a megállapításnak az igazát, hogy a liberalizmustól átitatott szocializmust hirdető reformista munkáspolitika – a lényeget tekintve – azt állítja követendő célul, ami a fejlett tőkésországokban már megvalósult, leginkább az Egyesült Államok példája igazolta. Hiszen az Egyesült Államokban a polgári társadalom „tiszta formában" fejlődhetett ki, mert itt nem kellett számolni a feudális-abszolutisztikus maradványokkal, sőt, az államhatalom decentralizált rendszere a 19. század folyamán – ellentétben általában a kontinentális Európa országaival – nem tette szükségessé a bürokrácia eluralkodását és lehetővé vált a militarizáció elkerülése is, részben az ország szerencsés földrajzi helyzete következtében. És mégis Engels ezt a találó, és sokban ma is időszerűnek ható jellemzést adta róla: „Itt nincsen dinasztia, nincs nemesség, nincs állandó hadsereg..., nincs fix állással vagy nyugdíjjogosultsággal rendelkező bürokrácia. És mégis politikai spekulánsokból álló két nagy bandát látunk itt, akik az államhatalmat felváltva birtokukba veszik és a legkorruptabb eszközökkel a legkorruptabb célokra kiaknázzák – és a nemzet tehetetlen ezzel a két nagy politikus-kartellel szemben, amelyek állítólag az ő szolgálatában állnak, a valóságban azonban uralkodnak rajta és fosztogatják."[302] Egyik levele pedig ezt a tömör megállapítást tartalmazta: „Egyébként az amerikaiak már jó ideje bebizonyították az európai világnak, hogy a polgári köztársaság a tőkés üzletemberek köztársasága, ahol a politika csakúgy kereskedelmi üzlet, mint mindenmás."[303] Így festett a liberalizmus elveinek „tiszta formában" való megvalósulása abban az országban, amelyben nem kellett számolni a feudalizmus maradványaival, s amely a 19. század végére a tőkés világ első számú gazdasági hatalma lett.

A modern szociálreformizmus a burzsoázia uralmának „tiszta formában" való megvalósulását – amelynek alapintézménye az általános választójog alapján működő polgári parlament formális szuverenitása a társadalom ügyeinek intézésében – a szocialista átalakulás szükséges és elégséges feltételének tekintette. A burzsoázia elleni osztályharcot csak annyiban ismerte el, amennyiben az ezt a keretet nem lépi túl. Ezzel tökéletesen alkalmazkodott a liberalizmus követelményéhez, hiszen, mint Lenin írta: „A liberalizmus hajlandó elismerni az osztályharcot

a politika területén is, de csak azzal a feltétellel, hogy az államhatalom berendezése *ne* tartozzon erre a területre."[304] Ha az osztályharc ennek a követelménynek megfelel, akkor a proletariátus a burzsoá ideológia uralkodó befolyásának hatása alatt fogalmazza meg céljait oly módon, hogy a tőkésosztály gazdasági hatalmának a politikai biztosítékai ne kerülhessenek veszélybe. A polgári liberalizmus ideológiája és az általa szentesített és védelmezett valóság közti – a reformista munkáspolitika által megbonthatatlannak feltételezett – kapcsolatot Lenin így mutatta be: „A liberálisok mindig azt vallották, hogy a polgári parlamentarizmus megszünteti az osztályokat és az osztálytagozódást, mihelyt különbség nélkül minden állampolgárnak van szavazati joga, joga arra, hogy részt vegyen az államügyekben... A gazdasági különbségeket a »demokratikus« kapitalizmus szabadsága nem enyhíti, hanem fokozza és kiélezi. A parlamentarizmus nem küszöböli ki, hanem feltárja a legdemokratikusabb polgári köztársaságok lényegét, azt, hogy ezek az osztályelnyomás szervei."[305]

Marx már az 1850-es évek elején felhívta a figyelmet arra, hogy 1848 óta az egész kontinensen egy „sajátságos betegség" dúl, „a *parlamenti kretenizmus*, amely az általa megfertőzötteket egy képzelt világba zárja s teljesen megfosztja őket attól, hogy a nyers külvilágot érzékeljék, arra emlékezzenek, azt megértsék"[306]. Ez a parlamenti kretenizmus a későbbiekben a modern szociálreformizmus egyik meghatározó vonása lett. A parlamenti kretenizmus azoknak a betegsége, akik a kapitalizmus valóságát a polgári liberalizmus jelszavaival azonosítják. Bernstein elleni polémiájában ezt hangsúlyozta R. Luxemburg is, arról szólván, hogy „a szociáldemokrata parlamenti többség eszméje olyan kalkulációnak látszik, amely egészen a polgári liberalizmus szellemében csupán a demokrácia egyik, formális oldalával számol, a másik oldalt viszont, reális tartalmát, teljesen figyelmen kívül hagyja"[307]. Bernsteinnél a formális oldal eltakarja a reális oldalt. A következmény: „Marx is, Engels is mindenkor kétségtelenül szükségesnek tartotta, hogy a proletariátus megragadja a hatalmat. És Bernstein számára volt fenntartva, hogy a polgári parlamentarizmus baromfiólját tekintse annak a szervnek, amely a leghatalmasabb világtörténelmi fordulat véghezvitelére van hivatva: a társadalomnak a *tőkés formákból szocialista formákba* való átvezetésére."[308] A liberalizmus szellemében fogant munkáspolitika végső tanulságát Lenin összegezte: „Aki általában a szabadság ügyét szolgálja, s nem szolgálja különösen e szabadság proletár kihasználásának ügyét, nem szol-

gálja azt, hogy a szabadságot a szocializmusért folyó proletárharc javára fordítsák, az végeredményben a burzsoázia érdekeinek harcosa és semmi több."[309]

A liberalizmus és a szocializmus közti elvi kapcsolatnak a marxizmus kialakulásával együtt járó tisztázása azonban nem oldotta és nem is oldhatta meg azt a kérdést, hogy *egy adott konkrét helyzetben* milyen legyen a marxista munkáspárt magatartása a burzsoá demokráciához való viszony kérdésében. Ennek a *régi és mindig új* problémakörnek a megítéléséhez Lenin a következőkre hívta fel a figyelmet: „A szociáldemokráciának vagy munkásdemokráciának a burzsoá demokráciához való viszonya régi kérdés és mégis örökké új marad. Régi, mivel már akkor felmerült, amikor a szociáldemokrácia létrejött. Elméleti alapjait tisztázták már a marxista irodalom legkorábbi művei, a »Kommunista Kiáltvány« és a »Tőke«. Örökké új, mert valahányszor bármely kapitalista ország egyet lép a fejlődés útján, mindannyiszor a burzsoá demokrácia különböző árnyalatainak és a szocialista mozgalom különböző áramlatainak különleges, eredeti kombinációja jön létre."[310]

A liberalizmus mint eszmeáramlat és mint politika – és ezen belül mint gazdaságpolitika – a különböző korokban és országokban sok tekintetben nagyon eltérő tartalmat képviselt. Nyilvánvaló például, hogy az állam szerepének visszaszorítására irányuló jelszó jól tükrözte a 18. század második és a 19. század első fele Angliájának viszonyait, a korabeli angol burzsoázia érdekeit, de ezzel a jelszóval vajmi keveset lehetett kezdeni azokban a kontinentális országokban, ahol az egységes nemzeti állam megteremtése került napirendre, vagy ahol a hazai kapitalizmus kifejlődése állami támogatást kívánt a külső konkurrenciával szemben. A gazdasági liberalizmus sokkal erősebben érvényesült Angliában, mint Franciaországban, de ez utóbbi sokkal messzebb ment a politikai követelésekben, a középkortól örökölt erkölcsi és vallásos nézetek kritikájában. A társadalmi szerződés koncepcióját Locke a „dicsőséges forradalom" osztálykompromisszumára építette és a magántulajdon védelmét központi feladattá tette, Rousseau viszont a népszeruverenitás elvének a radikális megfogalmazásával és a magántulajdon támadásával – bár ez a támadás a valóságban a kismagántulajdont védelmezte a nagymagántulajdonnal szemben – a jakobinusoknak nyújtott hivatkozási alapot, s mintegy előlegezte az elméletben a következetes demokrácia elválását a liberalizmustól, amely szétválásnak a kezdeti lépései a francia forradalomban voltak megfigyelhetők.

A liberális burzsoázia a politikai demokrácia kereteit már a francia forradalom idején úgy igyekezett szűkíteni, hogy a radikális népi mozgalmakat kordában tarthassa, és ebből a célból az *ancien régime* képviselőivel való kompromisszumra is hajlandó volt. Erre célozva írta Lenin: „Franciaországban a liberális burzsoázia már az 1789–1793-as mozgalomban mutatta első jeleit a következetes demokráciával való ellenséges szembenállásának."[311] De a döntő fordulat 1848 júniusában következett be, amikor a francia burzsoázia – a februári forradalom szociális vívmányainak a szándékosan provokatív visszavonásával – a munkásosztályt fegyveres felkelésre kényszerítette, amelynek aztán a munkások tömegeinek a lemészárlásával és deportálásával vetett véget. 1848 júniusának tanulságát Lenin így összegezte: „A liberális burzsoázia százszor jobban retteg ennek az osztálynak az önállóságától, mint bármilyen reakciótól."[312] 1848 júniusa után nemcsak a francia, hanem valamennyi, a tőkés fejlődés útjára lépett ország burzsoáziája kész volt arra, hogy akár a reakció legszélsőségesebb erőivel is összefogjon, ha a munkásosztály föllépésében alapvető osztályérdekeinek veszélyeztetettségét látta.

A 19. század második felétől kezdődően a liberális burzsoázia sok országban meglehetősen komplikált helyzetbe került: egyrészt mind jobban tartania kellett a szocialista munkásmozgalom előretörésétől, másrészt a feudális-abszolutisztikus maradványok nem tették lehetővé az államhatalom közvetlen ellenőrzését és felhasználását, és olyan kompromisszumokra kényszerítették, amelyek sértették anyagi érdekeit. A speciális németországi helyzet Engels leírásában ezt a képet mutatta: „A tőkés társadalom, amely formálisan még nem vetette alá magának az államot, amely a tényleges kormányzást kénytelen átengedni a monarchista-bürokrata-junker kasztnak s megelégedni azzal, hogy nagyjában-egészében, végső fokon, mégiscsak az ő saját érdekei döntenek – ez a társadalom Németországban elfoglalt helyzeténél fogva két áramlat között ingadozik: az egyik oldalon a társadalom minden hivatalos és vagyonos rétegének szövetsége a proletariátus ellen; ez az áramlat végeredményben az »egyetlen reakciós tömeg«-hez vezet és *békés* fejlődés esetén végül felülkerekedik. A másik oldalon van egy áramlat, amely... egyfelől a monarchia és abszolutista maradványai, a földbirtokos nemesség s a magát valamennyi párt fölött állónak vélő bürokrácia, másfelől a valamennyiükkel szemben álló ipari burzsoázia között van, amelynek anyagi érdekeit mindennap és minden órában sértik ezek az elavult elemek."[313] Ez utóbbi „elavult elemek" elleni harcában a burzsoázia természetesen

szívesen támaszkodott a munkásosztály támogatására, *ha* – mint a 19. század második felének Angliájában – a munkásmozgalom alávetette magát a liberális polgárság politikai vezetésének. Ami viszont a marxizmus elmélete által vezetett szocialista munkásmozgalmat illeti, az támogathatja a liberális polgárságot a feudális-abszolutisztikus maradványok elleni harcában – Lenin írta: „Minden liberalizmus jó arra, hogy a szociáldemokrácia támogassa éppen annyiban, amennyiben az ténylegesen harcol az önkényuralom ellen"[314] –, de nem mondhat le saját osztálycéljainak megalkuvás nélküli képviseletéről, nem korlátozhatja az osztályharcot a polgári liberalizmus által is elfogadható keretek közé.

A 19. század második felének Angliájában megvalósult liberális munkáspolitika a burzsoázia és a proletariátus megváltozott viszonyára épült. Az angol burzsoáziát a chartizmus elleni harcában részben az 1848-as francia forradalom „mentette meg". Az 1848-as francia forradalom radikális szocialista kiáltványai egyrészt elriasztották a chartizmus potenciális kispolgári szövetségeseit, másrészt – mivel olyan *elvi* követeléseket tartalmaztak, amelyek messze túlmentek a chartisták *gyakorlati* követelésein – szétzilálták az angol munkásmozgalmat is. Ezen túlmenően az 1847-es válságot követő gazdasági fellendülés nagyban segítette a szabad kereskedelem liberális jelszavának győzelmét a szocialista célokkal szemben. De a gazdasági fellendülés által nyújtott lehetőségek teljes kiaknázásához arra volt szükség, hogy az ipari burzsoázia a gazdasági uralom után a teljes társadalmi és politikai uralmat is kivívja a nemzet felett. Ehhez viszont szüksége volt a munkásosztály bizonyos részeinek – főként a szavazati joggal is bíró, kiváltságos helyzetben levő nagyipari munkásoknak és a trade-unionok tagjainak – a támogatására. Az angol munkásmozgalom alávetette magát a liberális burzsoázia politikai vezetésének, cserébe viszont egy sor korábbi követelését ugyanennek a burzsoáziának a támogatásával megvalósították. Ez volt a Marx által jelzett „korrupciós periódus", amely mögött Angliának ebben az időszakban különösen erőteljessé váló ipari és világpiaci monopóliuma húzódott meg.

Az új helyzetet Engels így írta le: „Lassanként tehát megváltozott a két osztály egymás iránti magatartása. A gyári törvényeket, minden gyáros egykori mumusát, most már készségesen megtartották, sőt többé-kevésbé az egész iparra kiterjesztették. A trade-unionokat, amelyeket még nemrég az ördög műveként becsmérelték, a gyárosok most dédelgették és pártfogolták mint felettébb jogos intézményeket és mint

hasznos eszközt arra, hogy egészséges gazdasági tanokat terjesszenek a munkások körében. Sőt még a sztrájkokat is, amelyeket 1848 előtt üldöztek, most alkalmilag egészen hasznosnak tartották, különösen akkor, amikor a gyáros urak kellő időben maguk idézték elő azokat... És az egykor oly rettegett népcharta most lényegében politikai programja lett ugyanazoknak a gyárosoknak, akik a végsőkig küzdöttek ellene."[315] Ezt a brit gyárosok és az angol munkásarisztokrácia szempontjából oly idilli időszakot aztán az 1878-ban Angliát is elérő válság szakította meg.

Az osztálykompromisszum eredményei nem önmagukban hibáztathatók – ellenkezőleg: önmagukban fontos vívmányok voltak –, hanem abban az összefüggésben, amelyben létrejöttek. Az osztálykompromisszum vívmányaiból az angol munkásosztály különböző rétegei nagyon eltérően részesültek, s ez eleve az angol munkásmozgalom súlyos megosztásához vezetett. Másrészt pedig e kompromisszum eredményeként az angol munkásosztály teljesen kiszolgáltatta magát az angol ipari burzsoázia érdekeit képviselő liberális pártnak, amely a munkásérdekeket csak annyiban vette tekintetbe, amennyiben azok a gyárosok érdekeivel összhangban voltak.

Érthető ezért, hogy az angol törvényhozás által Bernstein szerint a szocializmus irányába tett lépések a valóságban csak a tőkés társadalom funkcionálásának a változó körülményeit fejezték ki. R. Luxemburg találóan állapította meg: „S ha Bernstein fölteszi azt a kérdést, hogy egy gyári törvényben sok vagy kevés szocializmus van, akkor biztosíthatjuk róla, hogy a legjobb gyári törvényben éppen annyi szocializmus van, mint a községtanácsnak az utcaseprésről és a gázlámpák meggyújtásáról szóló rendelkezéseiben, ami persze szintén »társadalmi ellenőrzés«."[316]

Más kérdés a liberalizmus támogatása a feudális-abszolutisztikus maradványok elleni harcban, és megint más a polgári pártokkal való politikai szövetség. Ezzel kapcsolatban Lenin helyeslően hivatkozott Bebel megállapítására, amely a szóban forgó történelmi időszakban teljesen helytállónak bizonyult. Bebel a következőket mondta:

„Ha én mint szociáldemokrata szövetségre lépek polgári pártokkal, akkor 1000-t tehetek 1 ellen, hogy ezen nem a szociáldemokraták, hanem a polgári pártok nyernek, mi pedig veszítünk. *Politikai törvényszerűség* az, hogy mindenütt, ahol a jobboldaliak és a baloldaliak szövetségre lépnek, a baloldaliak veszítenek, a jobboldaliak nyernek...

Ha én politikailag szövetségre lépek egy velem *elvileg* szemben álló párttal, akkor feltétlenül alkalmaznom kell hozzá taktikámat, vagyis harci módszereimet, hogy ne rúgjam fel ezt a szövetséget. Akkor már nem lesz módom arra, hogy kíméletlenül bíráljak, hogy elvi harcot folytassak, mert szövetségeseimet sérteném vele; kénytelen leszek hallgatni, sok mindent takargatni, mentséget keresni arra, amire nincsen mentség, elkenni azt, amit nem lehet elkenni."[317]

A polgári liberalizmus erőivel való összefogás *az adott történelmi helyzetben* nem erősítette, hanem gyengítette a szocialista munkásmozgalmat. Amikor az 1905-ös forradalom után a párt jobboldali Központi Bizottsága megismételte Bernstein érvelését, Lenin erre az érvelésre így válaszolt: „Az opportunisták szokásos fogása szerint épül fel: azzal akarják bebizonyítani a legmérsékeltebb jelszó ésszerűbb voltát, hogy **ezzel** a jelszóval nagyobb számú szociális elemet lehet egyesíteni. Bernstein azt mondotta: a szociális forradalmat csak a proletariátus egy része támogatja, a szociális reformot viszont támogatja sok szociálliberális elem is. Ne ringassátok magatokat abba a tévhitbe, hogy ezeknek az akarata ellenére meg lehet teremteni a szocializmust! Váljatok inkább a demokratikus szocialista reformok pártjává!... Nem, elvtársak! A politikai számtanban vannak valamivel bonyolultabb műveletek is, mint *valamennyi* »ellenzéki« elem egyszerű összeadása. Ha az ingadozó és árulásra hajló ellenzéket hozzáadjuk a ténylegesen harcoló forradalmi elemekhez, nem mindig kapunk pluszt, gyakoribb eset, hogy mínuszt kapunk."[318] (Lenin tehát nem zárta ki, hogy lehetnek olyan esetek, amikor még az ingadozó ellenzékkel való összefogás is indokolt lehet, de a szocialista átalakítás stratégiája semmiként sem alapozható erre.)

Bernstein azonban a burzsoáziával való szövetséget nem korlátozta a liberális reformokért folytatott harcra. Mint aki „megértette az idők szavát", egyértelműen kiállt a német burzsoáziának – a porosz junker bürokrácia és katonai vezető réteg teljes támogatását élvező – nyíltan imperialista céljai mellett. Az imperialista hatalmak között a világ felosztásáért és újrafelosztásáért való harcban Bernstein a német imperializmus védelmezőjeként hangoztatta, hogy Németországnak döntő szava kell hogy legyen minden, Kínát érintő kérdésben. Majd mintegy a jövő programjaként hozzátette: „Ha figyelembe vesszük, hogy Németország ma évente jelentős mennyiségű gyarmatárut hoz be, akkor azt is el kell mondanunk: eljöhet az idő, amikor esetleg kívánatos lesz, hogy e termékek egy részét saját gyarmatainkról hozhassuk be."[319] Bernstein

tehát a gyarmatpolitika területén is Angliát tekintette a mintának. S amint egykor az amerikai polgárság az általános emberi jogok történelmileg első kinyilvánításával egy időben magától értetődő természetességgel vette tudomásul a színesek rabszolgaságának fennmaradását, ugyanilyen természetességgel vitatta el Bernstein az imperialista hódítás által fenyegetett népektől az önrendelkezés jogát és igazolta az imperialista hatalmaknak való alávetettségüket. Bernstein érvelése így hangzott: „Ezenfelül a vadaknak az általuk elfoglalt területre csak feltételes jogát lehet elismerni. Itt végső fokon a magasabb kultúrának van nagyobb joga. A föld használatára nem a hódítás, hanem az ezen való gazdálkodás adja meg a történelmi jogcímet."[320] Bernsteinnek ez az érvelése volt a vezérfonal nemcsak a német, hanem a nemzetközi opportunizmus számára is, valahányszor a II. Internacionálé fórumain a munkásmozgalom és a gyarmati kérdés viszonyáról kellett dönteni.

A marxizmus és a revizionizmus harcában az a küzdelem folytatódott, amelyet a marxizmus korábban a kispolgári szocializmus különböző irányzataival vívott. Ezek az irányzatok a revizionizmusban új életre keltek, egyszersmind azonban új formát is öltöttek: Bernstein és követői a revizionizmus és a marxizmus nyílt szembeállítása helyett a marxizmus fogalomkörének olyan kiszélesítésével próbálkoztak, amely a revizionizmus eszmeáramlatát sem zárná ki magából. Az új helyzetet Lenin így jellemezte: „A Marx előtti szocializmus vereséget szenvedett. A harcot most már nem a maga önálló talaján, hanem a marxizmus általános talaján folytatja – mint revizionizmus."[321] Ez azért lehetséges, mert: „Az opportunizmus kifejezhető *bármilyen* doktrína, *így a marxizmus* terminusaival *is*."[322]

Az egykori ortodox marxista Bernstein revizionista korszakában is mindig a marxizmus követőjének vallotta magát. Ennek során először arra hivatkozott, hogy „a revizionista név ráerőszakolt, egy harmadik által alkotott, nem szabadon választott név"[323]. S ha ő maga vállalta is ezt a jelzőt, nyomatékosan szembefordult azzal a véleménnyel, amely „úgy beszél marxistákról és revizionistákról, mintha arról volna szó: itt vannak a marxizmus hitvallói, ott pedig a revizionisták. Sőt, ez széles körben elterjedt felfogás, én azonban nem ismerem el helyesnek. Ha ugyanis találó volna, azt feltételezné, hogy egy revizionistának szükségszerűen antimarxistának kell lennie. Én viszont egyetlen revizionistát sem ismerek, akire nézve találó volna ez a megjelölés."[324] Ha viszont a revizionisták is marxisták, akkor csak a „kritika szabadságát" elnyomó, a toleranciára képtelen „türelmetlen dogmatizmus" igényelheti magának az *igazi marxizmus* képviseletét. A budapesti Galilei-kör 1914. március 15-i ülésén tartott előadásában Bernstein így beszélt: annak a kérdésnek a megválaszolására, „hogy mi az igazi marxizmus, nagy kockázat nélkül le-

hetne pályadíjat kitűzni. Senki sem vinné el, mégpedig abból az egyszerű okból, hogy az így föltett kérdésre egyáltalán nem lehet válaszolni."[325] Bernstein szerint a marxizmus elfogadásának nincs objektív kritériuma; marxista az, aki marxistának vallja magát. Ennek megfelelően, Kautsky kritikáját visszautasítva, így tette fel a kérdést: „Mégis, hol az a fórum, amely eldönti, mi az, ami elavult, és mi az, ami nem?"[326] Bernstein szerint teljesen szubjektív elhatározás dolga, hogy mit tekintünk a marxizmus továbbfejlesztésének és mit revíziójának.

A marxizmus és a revizionizmus összeegyeztetésére törekedve Bernstein előtt az a feladat állt, hogy a marxizmust az elméleti tételek olyan lazán összefércelt egyvelegének ábrázolja, amely a fogalom jelentésének a felszámolása nélkül nagyon jól kibírja, ha Marx és Engels alapvető megállapításait ugyanezeknek a megállapításoknak a revíziójával helyettesítik. A marxizmus melletti fellengzős kiállás ily módon összeférhet az elméleti tartalom kontúrjainak a teljes elmosódottságával, miként ez Bernsteinnek a következő „hitvallásából" is kitűnik: „A marxizmus a proletariátus összefüggéstelenül, többé-kevésbé nyers formában folytatott osztályharcából arra a felismerésre jutott, hogy ez a harc történelmi feladat, és szükségszerű, hogy egy tisztán ösztönök által vezetett szervezetlen mozgalom állapotából olyan politikai mozgalom állapotába emeljék fel, amely tudatában van – a gazdasági fejlődés tendenciái által előre jelzett – nagy céljainak. A marxizmus belevéste a munkások agyába osztályuk természetének és helyzetének jellemzésével együtt annak szükségességét, hogy saját politikai pártjává szerveződjenek ennek az osztálynak, amelynek felszabadítása minden téren a politikai és szociális haladáshoz kötődik. A harc sikeres vezetésének feltételeit ezzel a marxizmus olyan formákban teremtette meg, s olyan iránytűt adott az útra a harcoló munkásságnak, amely megvédi őt attól, hogy áldozatául essen az osztályharcot reakciós hatalmak érdekében meghamisító demagógia jelszavainak. S mindenekelőtt ez az, amiért ez a demagogizmus semmit sem gyűlöl inkább, mint a marxizmust."[327]

A bernsteinizmus egyik lényeges vonása a marxizmus általános formában – frázis gyanánt – való elismerése és a marxista elmélet tartalmának a szinte teljes kiürítése közti ellentmondás. Ez a *reductio ad nullum* valamennyi területen jól követhető. Bernstein például eleve elutasította egy általános marxista filozófia létének értelmét, a történelmi materializmust viszont a tudomány egyik nagy felfedezéseként méltatta. De ebben az elnevezésben a *materializmus* kifejezést fölösleges, sőt félre-

vezető megjelölésnek minősítette. Ez a kifogás nem valamilyen terminológiai nézeteltérésre utalt, hanem az elmélet tartalmának a gyökeresen különböző megítélésére. Bernstein a történelmi materializmus alapgondolatát – a gazdasági viszonyok meghatározó szerepét és vele összefüggésben a társadalmi fejlődés objektív meghatározottságát, amint Marx írta: természettörténeti jellegét – utalta az elavult nézetek sírkertjébe. Ehhez nyújtott segítséget a történelmi materializmus mechanikus felfogása engelsi korrekciójának a revizionista interpretációja. „A legnagyobb visszalépést jelentené – írta róla –, ha attól az érett formától, amelyet Engels adott neki a Konrad Schmidthez intézett levelekben, visszatérnénk az első meghatározásokhoz, s ezekre támaszkodva monista értelmezést adnánk neki."[328] Bernstein szerint tehát Engels azzal, hogy – fenntartva a gazdasági viszonyok meghatározó szerepét – a korábbinál nagyobb nyomatékot adott a társadalmi tudat különböző formáinak a történelmi fejlődés menetében, a materialista társadalomfelfogás monista elméletét valamiféle pluralista teóriává alakította át. (Ez a „nagyobb nyomaték" a materialista társadalomfelfogás elveinek az általános kifejtésére vonatkozik; ami viszont ezeknek az elveknek a konkrét történelmi elemzésekben való felhasználását illeti, ezen a területen nem volt szükség semmiféle korrekcióra.) A gazdasági viszonyok meghatározó funkciójából ily módon pusztán „figyelembe veendő fontos tendencia" lesz, amely legföljebb a társadalmi fejlődés bizonyos lehetőségeit – de semmiként sem szükségszerűségét – tartalmazza, a tényleges döntést viszont az emberek objektíve nem determinált kulturális és morális meggyőződésük alapján hozzák.

Amint koncepciójának valamennyi fontos alkotóeleme, Bernsteinnek a történelmi materializmusról alkotott véleménye is a polgári ideológia forrásvidékéről származik. Maga Bernstein ismerte el: „Én már annak idején a »Neue Zeit«-ben észrevettem, hogy olyan embereknek a munkái, mint B. Croce, G. Sorel stb. rám nézve nem maradtak hatástalanok."[329] Márpedig a múlt század kilencvenes éveiben Croce munkásságának középpontjában a történelmi materializmus magyarázata állt, és a Bernstein által említett hatás is ezen a területen a legnyilvánvalóbb. Croce hirdette, hogy a történelmi materializmus független minden filozófiától, hogy a materializmus kifejezés az adott esetben félrevezető, de különösen azt hangoztatta, hogy ez az elmélet mint egyértelműen definiálható felfogás voltaképpen nem is létezik. „A történelmi materializmus elmélete – állította Croce – nem öltött testet azoknak a szerzőknek vala-

mely klasszikus és meghatározott művében, akikkel mint ilyent azonosították; tehát hogy ennek a könyvnek és az elméletnek a megvitatása ugyanannak látszana. Ellenkezőleg, egy fél évszázad alatt, hosszas időközökben készült írások sorában van szétszórva, ahol csak a legrendszertelenebb módon említik meg és ahol néha csak ismertnek feltételezik vagy éppen utalnak rá. Bárki, aki össze kívánná békíteni mindazokat a változatokat, amelyekkel Marx és Engels felruházta, egymásnak ellentmondó kifejezések között botladozna, amelyek a gondos és rendszeres értelmezőnek lehetetlenné tennék annak eldöntését, hogy a történelmi materializmus egészében mit is jelent számukra."[330] Ilyen tanítómestert követve Bernsteinnek igazán nem volt nehéz eljutnia a maga relativizáló értelmezéséhez.

A történelmi materializmus mellett Bernstein az értéktöbblet-elméletet is oda sorolta, „ami maradandó a marxizmusban". De számára csak az értéktöbblet *létezésének* az empirikus kimutathatósága volt fontos – ezt pedig már Marx előtt is megtették –, az elméleti magyarázatot részben elhibázottnak, de főként fölöslegesnek hirdette. E mellett érvelve írta a marxi értékelméletről: „Egyébként véleményem szerint a munkaérték teóriájának a marxi tanítások szempontjából való jelentőségét túlbecsülték."[331] Az értékelmélettől elszakítva, pusztán „statisztikai jelenségként" nézve viszont az értéktöbblet nem volt más, mint a jövedelemelosztás „igazságtalanságának" megnyilvánulása, amit a „morál néne" segítségül hívásával lehet jóvátenni.

Ugyanilyen módon hangoztatta Bernstein az osztályharcról szóló marxi tanítás maradandóságát is, miközben leválasztotta róla a proletárdiktatúra szükségességére utaló következtetést, ami a polgári demokrácia örökkévalóságát implikálta. Bernstein nem látott kibékíthetetlen ellentmondást abban, hogy a marxizmus elfogadása egy nyíltan reformista munkáspolitikával párosulhat. Az első világháború és az azt követő forradalmak tanulságai sem ingatták meg ebben a meggyőződésében, továbbra is *a marxizmus revizionista követőjének* vallotta magát. Ekkori önigazolása így hangzott: „Hogy mennyire illet meg engem a cím, azt itt nem szükséges taglalni, a revizionizmus fogalmát nagyon különbözőképpen értelmezték. Jó azonban, hogy (írásom) megpróbálta a szociáldemokrácia alapvetően reformista politikájának szükségességét és lehetőségét elméletileg megokolni és általános körvonalakban jellemezni e politika irányvonalait."[332]

A bernsteinizmus szavakban nem a revizionizmus a marxizmus *ellen*,

hanem a revizionizmus a marxizmus*ért*, a „Marx contra Marx" jelszóval lépett fel. Ennek a kísérletnek az igazi mozgatórugóit a marxizmus korabeli képviselői azonnal felismerték. A revizionizmus és a marxizmus összeegyeztetésének valódi tendenciáját Plehanov nagyon találóan a következőkben foglalta össze: „Kritikusaink történelmi missziója abban rejlik, hogy »felülvizsgálják« Marxot és így kiirtsák elméletéből egész szociális forradalmi tartalmát. Marx, akinek a nevét rajongva ejti ki a forradalmi proletariátus minden civilizált országban; Marx, aki a fennálló társadalmi rendszer *erőszakos* megdöntésére szólította fel a munkásosztályt; Marx, aki Liebknecht találó kifejezése szerint forradalmár volt *érzelmeiben is*, *logikájában is*, – ez a Marx rendkívül ellenszenves művelt kispolgárságunknak, amelynek a »kritikus« urak az ideológusai. A kispolgárságot elrettentik végletes következtetései; elriasztja forradalmi szenvedélye. Ám »mind ez ideig« nehéz meglenni teljesen Marx nélkül is: az *ő* fegyvere pótolhatatlan a reakciós mákvirágok őrei... elleni harcban. Éppen ezért Marx elméletét meg kell tisztítani a forradalmi kinövésektől; a *forradalmár* Marxszal szembe kell állítani a *reformátor* Marxot, a »*realista*« Marxot. »*Marx contra Marx*«*!* S lám felpezsdül a »kritika«. Marx elméletéből egymás után dobják ki mindazokat a tételeket, amelyek a proletariátusnak szellemi fegyverül szolgálhatnak a burzsoázia elleni forradalmi harcában. A dialektika, a materializmus, a társadalmi ellentmondásokról mint a társadalmi haladás ösztönzőiről szóló tanítás; általában az értékelmélet és különösen az értéktöbbletelmélet, a szociális forradalom, a proletariátus diktatúrája – a marxi tudományos szocializmusnak mindezeket az elengedhetetlen alkotórészeit, amelyek nélkül elveszti egész lényegi tartalmát, *másodrendű részleteknek* minősítik, amelyek nem felelnek meg a tudomány mai állásának, tendenciózusak, utópikusak és ezért amputálandók éppen Marx alaptételeinek akadálytalan fejlődése érdekében. »Marx contra Marx«! A »kritikai« munka »folytonosan« folytatódik. S lassacskán a »kritika« kohójából egy olyan Marx kerül ki, aki mesterien bebizonyítja ugyan nekünk *a tőkés termelési mód keletkezésének* történelmi szükségszerűségét, de teljesen szkeptikusnak mutatkozik a kapitalizmusnak szocializmussal való felváltása dolgában. A *forradalmár* Marxból a »kritika« ravaszul *csaknem konzervatív Marxot* csinál. S mindez mintha saját tételei segítségével történne. Csakugyan azt mondhatjuk, hogy ehhez fogható átalakulást csak Arisztotelésznek kellett megérnie, akit a középkori skolasztikusok pogány filozófusból csaknem holmi keresztény egyházatyává tettek."[333]

A revizionizmus szükségességének megindoklásában Bernstein arra a kétségtelen igazságra hivatkozott, hogy a marxizmus sohasem válhat valamilyen befejezett elméleti rendszerré. „A szocializmus mint elmélet – írta – nem lezárt dolog és nem is lehet az, mert elemzésének tárgya maga valami lezáratlan, állandó fejlődésben levő dolog."[334] Ebben az értelemben tehát – hangzik a következtetés – a revizionizmusnak a marxizmus szerves részévé kell válnia, hiszen Marx és Engels is rendszeresen felülvizsgálták korábban kifejtett nézeteiket, s így voltaképpen ők is „revizionisták" voltak. Bernstein azt állította magáról, hogy ő csupán ezt az örökséget folytatja, s így az általa képviselt revizionizmus legföljebb Marx és Engels egyes tételeinek mond ellent, de nem az élet változásaival lépést tartó marxizmusnak.

Bernstein tehát azzal az olcsó módszerrel próbálkozott, hogy nem tett különbséget a revizionizmus szó etimológiai jelentése és a között a jelentés között, amelyre ez a kifejezés a munkásmozgalom fejlődése során tett szert. Egy alapvető ideológiai probléma ily módon puszta szófejtési kérdéssé „transzformálódott". Formálisan nézve a marxizmus tételeinek bármilyen „felülvizsgálata" besorolható a revízió címszava alá, a munkásmozgalom gyakorlatában azonban nem formális, hanem ideológiai kritériumok alapján osztályoztak. Revizionizmuson nem általában a marxizmus korábbi megállapításainak felülvizsgálatát értették, hanem e felülvizsgálatnak *egy meghatározott tendenciáját: a marxizmus tételeinek a polgári ideológia szempontjait követő újraértékelését.* A revizionizmus lényege az osztálypozíció és az osztályérdek fölcserélése, ami a marxizmussal szembeni kritikai magatartás ideológiai tartalmát eldönti. Ennek az ideológiai tendenciának a jelenléte nélkül értelmetlen revizionizmusról beszélni Marx és Engels megállapításainak kritikája kapcsán, függetlenül attól, hogy ez a kritika helytálló-e vagy sem. (Luxemburg és Mehring többször bírálta tévesen Marx és Engels különböző tételeit, de ezért senki sem nevezte őket revizionistáknak.)

A bernsteinizmus azért revizionizmus, mert Bernstein a marxizmus bírálatát a polgári ideológia szempontjaira és tételeire alapozta, miközben a kritika kifejtése során formálisan megőrizte a marxizmus sajátos terminológiáját és – összefüggéseikből kiragadva – megőrzendőnek tartotta Marx és Engels életművének néhány alkotóelemét is. Bernstein *A szocializmus előfeltételei...* c. munkájáról maga állapította meg, hogy „e mű nem tart igényt a kritika eredetiségére. Az itt következőkből, ha nem is mindent, de sokat mások is elmondottak vagy legalábbis

jeleztek már."[335] Ezek a mások pedig – és ezt Bernstein szintén nem tagadta – a polgári társadalomtudományok képviselői voltak.

Kritikusaival szemben, akik a marxizmus feladásával vádolták, Bernstein a kiutat abban vélte megtalálni, hogy *tagadta a polgári társadalomtudományok ideológiai jellegét* – az ő kifejezésével: tendenciózus voltát –, tehát azt, hogy osztályhelyzetet tükröznek és osztályérdeket fejeznek ki. Kautskyval vitázva arról írt, hogy „azoknak a tényeknek az elismerése, amelyeket először polgári közgazdászok hangsúlyoztak s amelyeket mi, szocialisták berzenkedtünk azonnal elismerni, nem jelenti azt, hogy kapitulálunk a »polgári közgazdaságtan« előtt, mihelyt ezek a tények minden kétséget kizáróan bebizonyosodtak. Így azután ez csak az igazság előtti kapituláció, s erre mindenkor készen állok."[336] Majd továbbmenve ezt a kérdést tette fel: „mi az, hogy »polgári közgazdaságtan«? Egész tömege létezik azoknak a közgazdászoknak, akik ugyan nem marxista szociáldemokraták, de távol állnak attól, hogy a kapitalizmus dicsőítői legyenek. A marxizmus tudományossága számára rossz bizonyítványt állít ki Kautsky, ha ezekből a körökből minden kritikát visszautasít mint »polgárit«. Egyáltalán, a polgári szó tudományos munka jellemzésénél csak ott van a helyén, ahol tendenciákról van szó. Ahol objektív megállapítások jönnek szóba, s a közgazdasági irodalom öthatoda ilyenekkel foglalkozik, egyáltalán nem mond semmit."[337] Plehanov bírálatára pedig így válaszolt: „Mintha a tudományos szocializmus elemeinek kilenctized része nem a polgári közgazdászok írásaiból került volna ki, mintha párttudomány egyáltalán létezne!"[338]

A polgári közgazdaságtan polgári jellegének – tehát ideológiai meghatározottságának, „tendenciózus" voltának – tagadása, a „párttudomány" létezésének elutasítása Bernsteinnek azt a meggyőződését fejezte ki, hogy a társadalomtudományokban kifejezésre jutó osztályérdek valójában kívül esik a tudomány hatókörén, valamiféle idegen, toldalékelemnek számít, amit vagy egy prekoncepció igazolására kényszerítenek rá a tudományra, vagy pedig a politikai agitáció céljait szolgáló következtetésként vezetnek le belőle. E szerint az ideológiai jelleg, a „tendenciózusság" nem a politikai gazdaságtan – vagy bármely más társadalomtudomány – immanens vonása, hanem szubjektív erőszaktevés a tudományon. Ebben az esetben valóban nincs értelme az osztályérdeket szolgáló párttudományról beszélni, hiszen ami az osztályérdeket szolgálja, az nem a tudomány, hanem a tudomány kiforgatása.

Az a kísérlet, hogy éppen a közgazdaságtudományt válasszák el

az osztályérdekek megnyilvánulásától, nagyon hamar megoldhatatlan ellentmondásokba ütközik. A közgazdaságtudománynak ugyanis olyan kérdésekre kell feleletet adnia, amelyek megválaszolása lehetetlen anélkül, hogy alapvető osztályérdekeket ne érintene. A klasszikus polgári politikai gazdaságtan betetőzője, Ricardo a politikai gazdaságtan fő feladatának azoknak a törvényeknek a feltárását nevezte, amelyek a jövedelmeknek a tőkés társadalom három fő osztálya közti megoszlását szabályozzák. Ricardo korában – és azóta is – nagyon sok és ellentétes válasz született erre a kérdésre, de olyan egyetlen sem, amely az osztályérdektől mentes lett – vagy lehetett – volna. Mind Ricardo, mind Malthus, mind Say, mind a ricardiánus szocialisták válasza közvetlenül osztályérdeket tükrözött vissza, a későbbi korok közgazdászairól nem is beszélve. A politikai gazdaságtan „tendenciózussága" – ideológiai jellege, párttudomány volta – azért elválaszthatatlanul meghatározó vonása ennek a tudománynak, mert az általa vizsgált kérdések teszik lehetetlenné az osztályhelyzet és az osztályérdek megkerülését. Lenin a dolog lényegét nagyon egyszerűen fogalmazta meg: „A bérrabszolgaság társadalmában elfogulatlan tudományt várni éppolyan ostoba naivitás volna, mint elfogulatlanságot várni a gyárosoktól abban a kérdésben, vajon nem kellene-e felemelni a munkások bérét a tőke profitjának rovására."[339]

Bernstein szerint az osztályérdekhez való kötöttség, a „tendenciózusság" nem a közgazdaságtan objektív vonása, hanem e tudomány művelőjének, a közgazdásznak a szubjektív tulajdonsága. Ha viszont az ideológiai jelleg, a „tendenciózusság" a politikai gazdaságtan tárgyából fakad, akkor ez a megkülönböztetés *ebben a formában* elveszti az értelmét. Mert egészen más az a „tendenciózusság", amely magából a politikai gazdaságtan tárgyából fakad, és megint más az, amelyet e tudomány művelője kívülről visz bele a közgazdaságtanba. Ezt a különbséget mutatta ki Marx Ricardo és Malthus összehasonlításakor, amikor Ricardo – objektíve osztályérdektől egyáltalán nem mentes – *tudományos becsületességét* állította szembe Malthus *aljasságával*. „Az olyan embert azonban – írta Marx –, aki a tudományt egy nem abból magából eredő (bármily téves legyen is), hanem *kívülről*, attól *idegen, külsőleges érdekektől* átvett álláspontho*z idomítani* próbálja, »*aljasnak*« nevezem. Nem aljas, ha Ricardo a proletárokat a gépi berendezéssel vagy az igavonó barommal vagy az áruval egy sorba állítja, mert a »termelést« (az ő álláspontjáról) előmozdítja az, hogy a proletárok pusztán gépi beren-

dezések vagy igavonó barmok, illetve mert a polgári termelésben valóban pusztán áruk. Ez sztoikus, objektív, tudományos."[340] Ricardóval ellentétben Malthus nem a termelés fejlődésének általános követelményéből, hanem az uralkodó osztályok egyes csoportjainak – mindenekelőtt a földtulajdonosoknak – a különérdekeiből indult ki, ami a tudományos becsületesség és objektivitás tudatos mellőzéséhez vezetett. Ha az általa védelmezett szempontok ellentmondásba kerültek a termelőerők fejlődésének érdekeivel, „mindezekben az esetekben Malthus »pap« nem áldozza fel a különérdeket a termelésnek, hanem *igyekszik*, amennyire rajta áll, a termelés követeléseit feláldozni a fennálló uralkodó osztályok vagy osztálytöredékek különérdekének. És e célból *meghamisítja* tudományos végkövetkeztetéseit. Ez Malthus *tudományos* aljassága, bűne a tudomány ellen... Malthus tudományos következtetései »kíméletesek« általában az uralkodó osztályok és különösen az uralkodó osztályok reakciós elemei iránt: azaz ezekért az érdekekért *meghamisítja* a tudományt."[341]

Bernstein azonban egyáltalán nem észlelte a különbséget a között a kétféle „tendenciózusság" között, amelynek egyike a tudományban objektíve benne rejlő ideológiai tartalom kifejeződése, másika viszont a tudománynak egy kívülről ráerőszakolt ideológiai szemponthoz való hozzáigazítása. Az ő szemében mindenféle „tendenciózusság" a tudománytól való eltéréssel volt egyértelmű. Minthogy Marx az első értelemben felfogott „tendenciózusságot" saját munkáiban nyíltan képviselte, ezért a – különben a polgári közgazdaságtantól átvett – vád eleve bizonyítottnak látszott. A korabeli polgári közgazdaságtan viszont minden módon a maga „elfogulatlanságát", „objektivitását" hirdette, és a minden fűszertől és zamattól tartózkodó stílusának jellegtelenségével is ezt a benyomást igyekezett erősíteni. Bernstein és követői – a lényeget nézve – föl is mentették a polgári közgazdaságtan művelőit az osztályérdekek képviseletének vádja alól, Marxnál és a marxistáknál viszont a „tendenciózus" elemek eltávolítását sürgették.

A marxizmus korabeli képviselői korántsem voltak azon a korlátolt álláspontón, hogy a polgári közgazdaságtudománytól „semmit sem lehet tanulni", ám a bernsteini próbálkozás igazi értelmén nagyon jól átlátták. Világosan kitűnik ez Lenin egyik korai írásából: „»Egyszerűen szemet hunyni« a polgári tudomány, sőt akár a legostobább tanok előtt is, a legsötétebb népbutítást is beleértve, persze mindenképpen ártalmas; e megállapítás már banális közhely. Ám más az, ha valaki nem huny

szemet a burzsoá tudomány előtt, figyelemmel kíséri és felhasználja, de ugyanakkor *kritikával* fogadja és nem adja fel világszemlélete egységességét és határozottságát, és ismét más, ha valaki behódol a polgári tudománynak, s utána szajkózza például azokat a Marx »tendenciózus« voltát stb. hangoztató kitételeket, amelyeknek egészen határozott értelmük és jelentőségük van. Ha pedig már »szajkózásról és parafrazálásról« beszélünk, vajon Böhm-Bawerk és Wieser, Sombart és Stammler szajkózása és parafrazálása már önmagában véve a priori több figyelmet érdemel, mint Marxnak a szajkózása és parafrazálása?"[342]

Bernstein szemében a fő szálka éppen „a világszemlélet egységessége és határozottsága" volt, ami a polgári ideológia és a marxizmus elvtelen összekeverését eleve kizárta. Ezért dicsekedett nyíltan az eklekticizmus zászlajának meglobogtatásával.

Amit minden következetes gondolkodó a legfőbb rossznak – a logikai konzisztencia hiányának – tartott, azt Bernstein a gondolat megújítása legjobb eszközeként méltatta. Mintegy önmagát fölmagasztalva írta róla: „Az eklekticizmus – a jelenségek különböző magyarázatokból és tárgyalási módokból való kiválasztása – gyakran csak természetes reakció azon doktriner törekvés ellen, amely mindent egyvalamiből kíván levezetni, s egy és ugyanazon módszerrel kezelni. Mihelyt egy ilyen törekvés elhatalmasodik, az eklektikus szellem mindig újból elemi erővel fog utat törni magának. Ez a szellem a józan ész lázadása a minden doktrínában benne rejlő hajlam ellen, hogy a gondolatot »spanyol csizmába« szorítsák."[343] Majd megerősítésképpen hozzáfűzte: „Ahol a doktrína uralkodni akar, az eklektika az, amely mint lázadó a szabad tudomány előtt utat tör."[344]

Bár tanúként való megidézését Bernstein aligha üdvözölte volna, mégsem érdektelen meghallgatni Hegel véleményét, aki az eklekticizmusról ekként vélekedett: „Ez nagyon rossz valami, ha az eklekticizmust abban az értelemben veszik, hogy *következetesség nélkül* ebből a filozófiából ezt veszik át, egy másikból valami mást, – mint hogyha egy ruha különböző színű és anyagú darabokból volna összefoltozva. Már előbb megjegyeztük, hogy egy eklekticizmus csak felszínes aggregátumot ad. Ilyen eklektikusok egyrészt a műveletlen emberek általában, akiknek fejében a legellentmondóbb képzetek megférnek egymás mellett, anélkül, hogy valaha is összeegyeztetnék egymással gondolataikat és ellentmondásaik tudatában volnának; – vagy azok az emberek, akik ezt tudatosan teszik és azt hiszik, hogy úgy érik el a legjobbat, ha minden rendszerből kiveszik

a jót, ahogy ők nevezik, s így a különböző gondolatok olyan halmazára tesznek szert, amelyben megvan minden jó, csak a gondolkodás következetessége, s ezzel együtt maga a gondolkodás hiányzik belőle."[345]

A gondolkodás következetességét, tehát magát a gondolkodást kiiktató eklekticizmus a legkülönbözőbb elméleti felfogásokból összegereblyézett tételeinek halmazával a sokoldalúság látszatát akarja kelteni, pedig csak az egymással összebékíthetetlen nézetek „kolduskotyvalékát" (Engels) kavarja össze. Ami pedig az eklekticizmusnak a „józan ész lázadásaként" való feltüntetését illeti, a józan ész nélkülözhetetlen ugyan a mindennapok gyakorlatában, sőt a forradalmár politikai vezetőnek is egyik legfontosabb fegyvere, de a bonyolultabb elméleti problémák eldöntésében szerepe csak nagyon korlátozott lehet. Hiszen – mint Hegel megjegyezte – az ún. józan ész minden korszakban tartalmazza a kor valamennyi előítéletét, és ezért értetlenül vagy ellenségesen fogadja a tudomány minden korszakos felfedezését, a technika valamennyi új, a meggyökeresedett elképzeléseknek ellentmondó vívmányát. A „józan ész" a teljes értetlenséget árulja el a leglogikusabbnak tartott tudomány, a matematika olyan viszonylag egyszerű jelenségével szemben is, mint amilyen a $\sqrt{-1}$, és mit kezdhetne a differenciálszámítás a „józan észnek" a 0-ról alkotott elképzelésével! A „józan észre" való hivatkozás a *tudományban* általában nem forradalmi, hanem konzervatív gondolkodásra utal.

Lenin a bernsteinizmus nemzetközi áramlatának itt bemutatott vonását úgy jellemezte, hogy „a hírhedt kritikai szabadság nem az egyik elméletnek másikkal való felváltását jelenti, hanem minden egységes és átgondolt elmélet hiányát, eklekticizmust és elvtelenséget"[346]. Mindez azonban nem egyértelmű azzal, mintha a bernsteinizmus a nézetek közti válogatást a véletlenre bízta volna. Az eklekticizmus Bernsteinnél nagyon is „tendenciózus": a reformista munkáspolitika aktuális igényei határozták meg, hogy mit tett bele abba a keverékbe, amelyből az „eklektikus kolduskotyvalék" összeállt. E szelekciós szempont alapján válogatta ki a polgári ideológia „progresszívnek", vagy legalábbis „mérsékeltnek" nevezett áramlataiból a megfelelő „alkatrészeket", és hozzájuk próbálta illeszteni a szociálreformizmus szükségleteinek megfelelően értelmezett „megszelidített marxizmus" néhány, összefüggéseiből kiragadott alkotóelemét. Bernsteinnek a dialektika iránti permanens ellenszenve nem utolsósorban a dialektikát kizáró eklekticizmus iránti ellenállhatatlan vonzódásában leli magyarázatát. A dialektikának eklekticizmussal való

felcserélése azonban nem korlátozódott Bernsteinre, hanem a szociáldemokráciában az első világháború előtt mind jobban tért hódító opportunizmus általános vonása lett. Lenin ezt így indokolta meg: „A dialektikát eklekticizmussal helyettesítik: ez a mai hivatalos szociáldemokrata irodalomban a legmegszokottabb és legelterjedtebb jelenség a marxizmus terén... Amikor a marxizmust opportunizmussá hamisítják, éppen a dialektikának eklekticizmussá hamisítása téveszti meg legkönnyebben a tömegeket, látszatra kielégít, látszatra figyelembe veszi a folyamat minden oldalát, a fejlődés valamennyi irányát, valamennyi ellentétes befolyást és így tovább, holott a valóságban nem adja a társadalmi fejlődésfolyamatnak semmilyen egységes és forradalmi felfogását."[347]

Az eklekticizmus szellemében eljárva Bernstein minduntalan megütközését és felháborodását fejezte ki az ellen a „módszer és hangnem" ellen, amelyet a marxizmus képviselői nemcsak a revizionisták, hanem általában a polgári ideológia képviselői ellen is használtak. Nem győzött méltatlankodni amiatt, hogy a kölcsönös megbecsülést feltételező tárgyilagos eszmecserét a „személyeskedés" torzítja el, amely „rosszindulatú támadásokhoz", „piszkos rágalmazáshoz", a „más nézeteket vallók üldözéséhez" és a „nyugodt tárgyilagos vitát meghiúsító rabulisztikus kirohanásokhoz" vezet. Ennek az „elfajulásnak" az eredetét Marx és Engels polemikus írásaiban vélte megtalálni, amelyek „méltánytalanul" bánnak a „mindenkori ellenfelekkel". Azzal az állítással hozakodott elő, amely szerint „nem egészen véletlen, hogy... nincs a nemzetközi szociáldemokráciában egyetlen olyan frakció sem, amelynél a polemikus neveletlenség ennyire meggyökeresedett volna, mint éppen a marxista frakciónál"[348]. Bernstein szerint a marxisták egyik legsürgetőbb feladata, hogy „jó modort" tanuljanak a polgári tudomány képviselőitől. Bernsteint valójában nem a „jó modor" hiánya, hanem a polgári – és az azt közvetítő revizionista – ideológiától való kérlelhetetlen elvi elhatárolódás zavarta. (Egyébként ugyanez a magatartás jellemezte a bernsteinizmus oroszországi képviselőit is, akik az elvi ellentétek hangsúlyozása helyett szívesebben panaszkodtak Lenin „tűrhetetlen" hangnemére, a tárgyilagos vita „játékszabályainak" felrúgására. Amikor a revizionisták a „megfelelő hangnem", a „jó modor" hiányát panaszolták, akkor valójában a megfelelő hangnem és a jó modor érdekelte őket a legkevésbé.)

Bernstein eklekticizmusában elemi formában mutatkozott meg a modern szociálreformizmus egyik alapvető vonása: a „harmadik út" ideológiájának a keresése. A szociálreformizmus lényegéből következik

a forradalmi marxizmustól való – kezdetben burkolt, majd mind nyíltabb – elhatárolódás és a polgári ideológiához való közeledés, anélkül azonban, hogy vele a teljes azonosulást magára vállalhatná. A szociálreformizmus eszmei platformjának lényege: a polgári ideológia meghatározott áramlatainak olyan interpretálása, amely a reformista munkáspolitika adott szükségleteihez igazodik. Ezt egészíti – vagy egészít*heti* – ki a marxizmus bizonyos tételeinek az azonos célzatú interpretációja és a reformista tartalomnak a marxizmus terminusaiban való előadása, abban az esetben, ha a marxizmusnak a munkások tömegeire való befolyása ezt megkívánja. A szociálreformizmus ideológiája végső fokon a polgári ideológia különleges eleme, amelynek az egésztől való viszonylagos elkülönülését sajátos társadalmi funkciója követeli meg.

II. A KAUTSKYZMUS

A „marxista centrum" Kautsky-féle koncepciója

A szocialista munkásmozgalom *a kifejlődő* imperializmus időszakában még nem jutott olyan válaszútra, mint amilyen elé a már *kifejlődött* monopolkapitalizmus társadalmi-gazdasági viszonyai között került. Az első világháború közeledtével mind nyilvánvalóbb lett, hogy a reformizmus elleni vitában nem vezet célra, ha csak a régi válaszokat ismételgetik a sokban új kérdésekre, és hogy az osztályharcban elfoglalt pozíció gyökeres módosulása nélkül mind kevésbé lehet kitérni a megszülető új válaszok elméleti és – különösen – gyakorlati konzekvenciái elől.

A szocialista munkásmozgalomnak az első világháborúban bekövetkezett tragédiája elszakíthatatlanul összefonódott a II. Internacionálé vezéralakjainak személyes csődjével, akik képtelennek bizonyultak arra, hogy a tőkés fejlődés békés korszakából az imperialista hatalmi csoportosulások közti háborúk korszakába, a forradalomhoz való erőgyűjtés korszakából a proletárforradalmak korszakába való átmenettel lépést tartsanak. A centrizmus különböző irányzatainak – kautskyzmus, ausztromarxizmus stb. – föllépése az első világháború előestéjén azt jelezte, hogy a végére ért a II. Internacionálé fejlődésének az az időszaka, amelyet a marxista elmélet alapján működő, nagy tömegbefolyással bíró munkáspártok létrehozása és megerősödése jellemzett, és egy olyan új szakasz vette kezdetét, amelynek feladataira ezek a pártok felkészületlennek és alkalmatlannak bizonyultak.

Az első világháború és az azt követő forradalmak tapasztalatai alapján Lenin a fő tanulságot ebben látta: „Hasznos lecke lehetne (és legyen is) az, ami a II. Internacionálé olyan nagy tudású marxistáival és a szocializmust olyan odaadóan szolgáló vezéreivel történt, mint Kautsky, Otto Bauer és mások. Ők teljesen megértették a rugalmas taktika szükségességét, tanulták a marxista dialektikát és másokat is tanítottak rá, de... a gyakorlatban... képtelennek bizonyultak arra, hogy a formák

gyors változását és a régi formák gyors ütemben új tartalommal való telítődését megértsék... Bukásuk fő oka az volt, hogy »elgyönyörködtek« a munkásmozgalom és a szocializmus fejlődésének egy bizonyos formájában, megfeledkeztek arról, hogy ez a forma egyoldalú, féltek szembenézni azzal a hirtelen fordulattal, amely az objektív viszonyoknál fogva elkerülhetetlenné vált."[1] Ha a II. Internacionálé olyan kiemelkedő teoretikusai, mint Hilferding és Kautsky el is jutottak odáig, hogy a kapitalizmus monopolista szakaszának jó néhány fontos vonását fölismerjék, sőt, hogy belőlük az osztályharc taktikájára vonatkozó következtetésekre is jussanak, ugyanők kudarcot vallottak, mihelyt ezeknek a következtetéseknek a *gyakorlati* érvényesítésére érett meg a helyzet.

A történelmi fejlődés „hirtelen fordulataival" való számvetés hiánya, a régi formulák szinte babonás tisztelete azt eredményezte, hogy a II. Internacionálé vezető teoretikusainál a szocializmus programja az absztrakció „magas" szintjén lebegett: így a cél és a hozzávezető út között – akár korábban más módon Bernsteinnél – náluk is áthághatatlan szakadék keletkezett. A cél és a megengedettnek tartott eszközök közti ellentétet mindaddig el lehetett palástolni, amíg az eszközökhöz fűzött remények nem omlottak össze és a cél nem formálódott közvetlen és megvalósítható feladattá. A II. Internacionálénak ezt az elkerülhetetlen kudarchoz vezető belső ellentmondását összegezte tömören Lenin: „Az egész 1889–1914-es II. Internacionálé a szocializmust általában állította szembe a kapitalizmussal és éppen e miatt a túlságosan általános »általánosítás« miatt jutott csődbe... a »forradalmi tömegharc« konkrét célját csakis a szocialista *forradalom* érdekében tett *konkrét* rendszabályok alkotják, *nem* pedig a »szocializmus« általában."[2]

A történelmi fejlődés „hirtelen fordulata" napvilágra hozta a II. Internacionálé hangadó teoretikusainak tehetetlenségét, ők azonban ezért nem önmagukat, hanem magát a történelmi fejlődést hibáztatták. Amit Lenin ezzel kapcsolatban Kautskyról mondott, az többé-kevésbé valamennyiükre állt: „A marxizmusnak reakciós nyárspolgári sopánkodással való felváltása terén Kautsky úr megdöntötte a rekordot. Ő mindig ugyanazt a nótát fújja: siránkozik azon, ami történik, panaszkodik, jajgat, rémüldözik, megbékélést prédikál! Ez a búsképű lovag egész életén át osztályharcról és szocializmusról *írt*, amikor pedig odafejlődött a dolog, hogy az osztályharc maximálisan kiéleződött és elérkezett a szocializmus előestéje, a mi bölcsünk elvesztette a fejét, sírva fakadt és tucatfiliszternek bizonyult."[3]

Az új helyzetnek megfelelő válaszok kidolgozásának elmulasztása, illetőleg az ezektől a válaszoktól való megrettenés már az első világháború előtt tovább mélyítette és szélesítette a munkásmozgalomban korábban kirajzolódott választóvonalakat: a nyílt opportunizmus után az immár határozott formát magára öltő centrizmus is levált a forradalmi munkásmozgalomról. Olyan új szituáció állt elő, amelyben többé már nem a jobbszárny, hanem a *balszárny* szigetelődött el a szociáldemokrata pártok hivatalos vezetésétől és e vezetés politikájától; mindinkább lehetetlenné vált e balszárny számára, hogy elvi meggyőződésének feladása nélkül továbbra is a fennálló szociáldemokrata pártok keretei között tevékenykedjék. Oroszország kivételével azonban nem történt meg a sürgető tanulságok levonása, aminek az első világháború után tragikus következményei lettek.

Az első világháború előtt a mindenekelőtt a bolsevikok által képviselt forradalmi balszárny és a magát „ortodox marxistának" nevező centrum között az egyik döntő választóvonal a párton belüli reformistákhoz való viszony volt. Ezt az elvi különbséget Lenin így mutatta be: „a háború előtt a szocialista mozgalomban észlelhető belső harccal kapcsolatos két különböző elmélet a következő volt. Kautsky és Martov, valamint az opportunisták többsége a reformistákban és a forradalmárokban egy és ugyanazon osztály két törvényszerű árnyalatát, két szükségszerű szárnyát látta. Az ezen árnyalatok közötti szakadást elítélték. Közeledésüket és egybeolvadásukat a proletár osztályharc minden komoly pillanatában elkerülhetetlennek tartották. Rövidlátással vádolták a szakadás híveit.

A másik felfogás, a bolsevik felfogás hívei a reformistákban a proletariátusra gyakorolt burzsoá befolyás hordozóit látták, a reformistákkal való szövetséget csak mint ideiglenes rosszat és nyilvánvalóan nemforradalmi helyzetben tartották megengedhetőnek, a szakítást a reformistákkal, a tőlük való elszakadást elkerülhetetlennek ítélték a harc minden komoly kiéleződése s annál inkább a forradalom kirobbanása esetén."[4]

A centrizmusnak nem volt valamiféle sajátos társadalmi bázisa; kialakulására ugyanazok az objektív tényezők hatottak, mint a nyílt opportunizmus esetében. Sajátos funkciója azonban volt, mindenekelőtt az, hogy a reformizmus szavakban való elítélése és vele együtt a reformistákkal való egység hirdetése módszerével elősegítette a szociáldemokrata pártoknak az opportunizmussal való fokozatos telítődését, s meggátolta

a forma – a marxista terminológia használata – és a tartalom – a marxizmus tényleges feladása – közti ellentmondás felszínre törését. Bár a centristák gyakran hangoztatták, hogy őket „egy egész világ" választja el a reformistáktól, a forradalmi szociáldemokratáktól pedig „szinte semmi", a valóságban azonban a reformistákhoz fűző szálak elszakíthatatlannak bizonyultak – a centrumnak a szervezeti elkülönülésre irányuló próbálkozásai rövid időn belül mindig meghiúsultak –, viszont mindenütt elkerülhetetlenné vált számukra, hogy a tényleges forradalmi irányzattal nyíltan szembeforduljanak.

A centrizmus e sajátos funkciója egyben a II. Internacionálé pártjai arculatának meghatározó vonásává lett. „A II. Internacionálé korszakában – írta Lenin – egy párt akkor volt tipikus szocialista párt, ha megtűrte soraiban az opportunizmust, amely a »békés« időszak évtizedei alatt egyre jobban felgyülemlett, de meghúzódott, alkalmazkodott a forradalmi munkásokhoz, *átvette* tőlük a marxista terminológiát és kitért minden világos elvi állásfoglalás elől."[5] A II. Internacionálé pártjaiban felhalmozódott ellentmondások kirobbanását főként a centrista befolyás akadályozta. Ebben a vonásban tárta fel Lenin a legjellegzetesebb centrista irányzatnak, a kautskyzmusnak a lényegét is. „A kautskyzmus nem véletlen – írta róla –, hanem a II. Internacionálé ellentmondásainak, a marxizmus iránt szavakban tanúsított hűség és az opportunizmus előtti gyakorlati behódolás egyesítésének a társadalmi terméke."[6]

A centrizmusnak a munkásmozgalomban betöltött funkciójából következett az opportunizmus iránti békülékenység, az a tulajdonság, amelyet Kautskyról szólva R. Luxemburg jellemzett a legtalálóbban. Az első világháború kitörése után, a centrizmus önleleplezésekor, egyik levelében erre a jellemzésre hivatkozott Lenin is: „Igaza volt Rosa Luxemburgnak, aki már rég megírta, hogy Kautskyt »a teoretikus szolgalelkűsége« jellemzi – egyszerűbb szavakkal: lakáj, lakáj módjára kiszolgálja a párt többségét, az opportunizmust. A világon *semmi* sem ártalmasabb és veszélyesebb most a proletariátus *eszmei* önállóságára nézve, mint Kautskynak ez az utálatos önelégültsége és hitvány képmutatása – mindent el akar kenni és el akar simítani."[7]

Meghatározott történelmi periódusok nagyon kedvezőek lehetnek bizonyos jellembeli tulajdonságok kifejlődésére, s amikor az ilyen jellembeli tulajdonságok a munkásmozgalom – nevezetesen a II. Internacionálé pártjai – „vezérkarában" tipikussá válnak, akkor a rájuk való hivatkozás csak a történelmi materializmus vaskalapos hívei szemében

mutatkozhat „szubjektivista eltévelyedésnek". R. Luxemburg már 1912–1913-ban Kautsky gerinctelenségével magyarázta, hogy visszahőkölt a saját korábbi elméleti elemzésében előre látott fejlemények bekövetkezésétől, s a megjósolt forradalmi helyzet közeledtekor a békés fejlődés időszakának harci formáihoz menekült vissza. A jellembeli gyengeség az új történelmi helyzetben személyi kérdésből elvi és politikai kérdéssé vált. Ezért mondhatta Lenin joggal azt, hogy „én a »centristák« fölött nem személyi, hanem politikai bírálatot gyakorolok"[8]. Lenin nem szubjektív tulajdonságaik miatt bírálta Kautskyt és társait, hanem e szubjektív tulajdonságok *elvi és politikai következményeiért*. A kritika „stílusát" a tét nagysága indokolta. Ez jut kifejezésre Leninnek a „centrumról" adott átfogó jellemzésében.

„A »centrum« megcsontosodott emberekből áll, akiket teljesen megfertőzött a rothadt legalitás, akiket megrontott a parlamentarizmus légköre stb., bürokratákból, akik megszokták a kényelmes állásokat és a »nyugodalmas« munkát. Történelmi és gazdasági szempontból nem képviselnek *külön* réteget, csupán az *átmenetet* képviselik a munkásmozgalom túlhaladott, különösen a proletariátus számára szükséges, lassú, kitartó, rendszeres, nagy és hatalmas méretű szervezési munka művészete terén sok értékeset létrehozó szakasza, az 1871–1914-es szakasz és az első imperialista háború óta *objektíve* szükségessé vált új *szakasz* között, amely meggyorsította *a szociális forradalom korszakát*.

A »centrum« fő vezére és fő képviselője – Karl Kautsky, a II. (1889–1914) Internacionálé kimagasló tekintélye, 1914 augusztusa óta a teljesen csődbe jutott marxista, a páratlan gerinctelenség, a legszánalmasabb ingadozások és árulások mintaképe."[9]

*

Karl Kautsky „nagy fordulata" 1910–1911-ben kezdődött, 1912-ben vált nyilvánvalóvá és 1914-ben fejeződött be. Engels halála után hosszú ideig ő volt a marxizmus legfőbb élő elméleti tekintélye, ahogy R. Luxemburg nevezte: „a mi *ex officio* teoretikusunk". Az 1910 előtti mintegy negyed évszázados munkásságával Kautsky múlhatatlan érdemeket szerzett a marxizmus népszerűsítésében és művelésében. Lenin nagyon fontosnak tartotta, hogy Kautsky életművének ezt a marxista szakaszát élesen elhatárolja a „kautskysta" periódustól. *A nemzetek önrendelkezési jogáról* c. munkájának újabb, 1916-os kiadásába ennek

megfelelően Lenin a következő megjegyzést iktatta be: „Arra kérjük olvasóinkat, ne feledjék el, hogy Kautsky 1909-ig, »Az út a hatalomhoz« című pompás brosúrájának megjelenéséig ellensége volt az opportunizmusnak és csak 1910–1911-ben, de a leghatározottabban 1914–1916-ban fordult az opportunizmus védelmezése felé."[10]

Az 1910–1911 előtti időszakban Lenin igen nagyra értékelte Kautsky elméleti munkásságát. Amikor az *Agrárkérdés* megjelent, azt a marxista politikai gazdaságtan legfontosabb művének nevezte *A tőke* III. kötetének megjelenése óta. Lenin állandó figyelemmel kísérte Kautskynak a revizionizmus elleni harcát, azt a kritikát, amelyet főként Bernstein és David művei felett gyakorolt. Még 1909 júniusában is így ábrázolta a német párt belső helyzetét: „A német pártban Kautsky világosan forradalmi szárnya mellett ott látjuk Bernstein ultrarevizionista szárnyát."[11] Különösen nagyra becsülte Lenin Kautskynak az 1905-ös oroszországi forradalommal kapcsolatos elméleti állásfoglalásait, amelyek Plehanovval szemben Lenin igazát támasztották alá. 1906 végén erről így emlékezett meg: „Az orosz öntudatos munkások már régóta *saját* írójuknak tekintik K. Kautskyt, aki nemcsak indokolni és magyarázni tudja a forradalmi marxizmus elméleti tanítását, hanem kellő hozzáértéssel, a tények komoly vizsgálata alapján alkalmazni is tudja az oroszországi forradalom nehéz és bonyolult kérdéseire."[12]

Kautsky már 1902-ben felismerte és kimondta, hogy a forradalom súlypontja mindinkább Oroszországba tevődik át, ami gyökeresen új helyzetet hozott létre: a 19. században Oroszország volt a nyugat-európai reakció legfőbb támasza az európai forradalommal szemben, a 20. század elején viszont már Nyugat-Európa válik a cárizmus legfőbb támaszává az oroszországi forradalommal szemben. Kautsky az elsők közé tartozott, akik az 1905-ös forradalom korszakos fontosságát hangoztatták és az új történelmi helyzetnek megfelelő új taktika szükségességét kiemelték. Szót emelt avégett, hogy az 1905-ös forradalom tapasztalatai alapján felül kell vizsgálni Engels tételét a barikádharc elavultságáról. És aminek az adott helyzetben különösen nagy súlya volt: ha felemásan is, de kiállt R. Luxemburg mellett a politikai tömegsztrájkról folytatott vitában, állást foglalva amellett, hogy véget ért – vagy legalábbis a végéhez közeledik – az erőgyűjtés időszaka és fel kell készülni a küszöbönálló szociális forradalmak periódusára. Szembefordult azokkal, akik az 1905-ös forradalomban az elmaradottság megnyilvánulását látták és „forradalmi romanticizmussal" vádoltak mindenkit, aki belőle tanulságot

akart levonni a nyugat-európai munkásmozgalom számára. Erre a vádra Kautsky sokatmondó válasza így hangzott: „E »forradalmi romantikával« szemben már csak *egy* kifogást lehet emelni, s ezt persze igen gyakran meg is teszik, nevezetesen azt, hogy az oroszországi viszonyok mit sem bizonyítanak Nyugat-Európa viszonyaira vonatkozóan, mivel ez utóbbiaktól alapvetően különböznek. A viszonyoknak ez a különbözősége természetesen nem ismeretlen előttem, ha ezt a különbséget nem is szabad felnagyítani. R. Luxemburg legutóbbi brosúrája világosan bizonyítja, hogy az orosz munkásosztály nem áll olyan alacsony színvonalon, és nem ért el olyan keveset, amint azt általában feltételezik. Ahogy az angol munkásoknak ideje leszokniuk arról, hogy lenézzék a német proletariátust mint valami elmaradott népséget, úgy nekünk Németországban ideje leszoknunk erről az oroszokkal szemben."[13]

Az 1905-ös oroszországi forradalom meghatározó befolyást gyakorolt Kautsky marxista periódusának utolsó szakaszára, amelyben világosan felismerte és megfogalmazta, hogy az imperializmus kifejlődésével a kapitalizmus viszonylag békés fejlődésének korszakához képest mind a tőkésországok egymás közti kapcsolataiban, mind a munkásosztály kapitalizmus elleni harca feltételeiben gyökeres változás történt. *Az út a hatalomhoz* c. munkájában – „legjobb művében" (Lenin) – az oroszországi forradalomra hivatkozva azt fejtegette, hogy amint Nyugat-Európában „forradalmi időszak volt 1789–1871 között", úgy „hasonló időszak van... 1905 óta... Keleten".[14] A kifejlődött imperializmusban a szocializmus kivívásának feltételei teljesen megértek, ezért végképp tarthatatlanná vált Bernsteinnek és követőinek a véleménye, hogy még hosszú ideig nem a kapitalizmus elleni harc, hanem a tőkés fejlődés előmozdítása a feladat. „A szocializmus már ma gazdasági szükségszerűséggé vált – írta Kautsky –, s eljövetelének időpontja már csak a hatalom kérdése... Mi sem furcsább az olyan szocialistáknál, akik úgy vélik, hogy emellett a kapitalizmus hatalmának további fejlődéséről is gondoskodniuk kell."[15]

Az út a hatalomhoz központi gondolata az volt, hogy az erőgyűjtés időszaka befejeződött, a forradalomra való fölkészülés közvetlen feladattá vált. Ha Engels 1891-ben még joggal tartott attól, hogy Németországban „idő előtt" tör ki a forradalom, azóta a helyzet „lényegesen átalakult", a proletariátus „most már nem beszélhet *idő előtti* forradalomról".[16] „Németországban a forradalom csak *proletár*forradalom lehet, ha a szervezett proletariátus képes arra, hogy a nép tömegeit

magával ragadja."[17] Kautsky ebben a művében élesen elhatárolta magát a szocializmusba való békés belenövés híveitől és a parlamenti politika szerepét is jóval korlátozottabbnak látta, mint a századforduló idején. Fontosnak tartotta a demokratikus jogokért való és a kormány militarista és expanzionista politikája elleni harcot, de figyelmeztetett az energiák szétszóródásának a veszélyeire és arra, hogy a polgári pártokkal való együttműködés csak kompromittálná a pártot és meggyöngítené pozícióit az előtte álló forradalmi periódusban.[18] A politikai hatalmat nem lehet meghódítani „politikai forradalom nélkül, az államhatalom lényegének a megváltoztatása nélkül"[19]. Kautsky itt Marx és Engels tanítására hivatkozott: „Ők alkották meg *a proletariátus diktatúrájának* fogalmát, amelyért Engels 1891-ben, röviddel halála előtt, kitartóan síkraszállt – a proletariátus politikai egyeduralmának mint annak az egyetlen formának a fogalmát, amelyben a proletariátus a politikai hatalmat gyakorolhatja."[20] A legközelebbi jövő perspektívája pedig így festett: „belenövünk majd olyan nagy döntő osztályharcoknak a korszakába, amelyeket társadalmi forradalom néven foglalhatnánk össze."[21] A részleges és korlátozott reformokért folytatott harc időszakát egy olyan új időszak váltotta fel, amelyben „minden okunk megvan feltételezni, hogy most beléptünk az állami intézményekért és az államhatalomért folyó harc időszakába"[22]. Kautsky azt is leszögezte: a forradalmat nem lehet úgy megkezdeni, hogy a győzelem eleve biztos; felkelés esetén számolni kell a vereséggel is.

Kautsky fölismerte az imperializmus és a militarizáció közti összefüggést, s azt is, hogy ez a kapcsolat elkerülhetetlenül az imperialista hatalmak közti háborúhoz vezet. Tökéletes ellentétben azzal, amit 1914 augusztusa után tett és mondott, Kautsky egyértelműen elhatárolta magát a szociálpacifizmus politikájától, amely a békéért való harcot elválasztja a háború gyökerét jelentő imperializmus elleni küzdelemtől. „A mostani fegyverkezési verseny – írta – elsősorban a *gyarmati politika* és az *imperializmus* következménye, és hasztalanul folytatunk békepropagandát, amíg ezt a politikát követik."[23] Lenin „nagyszerű marxista meghatározásnak" értékelte azt a módot, ahogyan Kautsky a szociáldemokrata párt viszonyát foglalta össze egy Anglia és Németország közti feltételezett háborúhoz. Ez az állásfoglalás így hangzott: „Egy Németország és Anglia közti háború esetén nem a demokráciáról, hanem a világuralomról, vagyis a világ kizsákmányolásáról lesz majd szó. Nem olyan kérdés ez, amelyben a szociáldemokratáknak nemzetük

kizsákmányolói oldalán kell majd állniuk."[24] Kautsky azt is jól látta, hogy az imperialista háború elkerülhetetlenül megnyitja a proletárforradalmak korszakát. „Egyre inkább terjed a meggyőződés – írta 1911-ben –, hogy egy európai háború *természeti szükségszerűséggel szociális forradalomba* torkollik."[25] „A háború után *elkerülhetetlen bizonyossággal* elkövetkezik a forradalom, mégpedig nem egy szociáldemokrata program termékeként, hanem a *dolgok kérlelhetetlen* logikájánál fogva."[26] A forradalom körülményeit konkrétabban is előre látta, amikor rámutatott: „A forradalom, egy háború következményeként, kitörhet a néptömegek felkelése folytán is, ha a hadsereg megtört és torkig van a háború szenvedéseivel."[27]

Kautskynak „az opportunisták ellen írt utolsó és legjobb művéről" Lenin utólag ezt a jellemzést adta: „Kautskynak ez a brosúrája mércéül szolgálhat annak összehasonlítására, minek *ígérkezett* a német szociáldemokrácia az imperialista háború előtt és milyen mélyre süllyedt (Kautskyval együtt) a háború kitörésekor."[28]

Lenin teljesen megalapozottan vont választóvonalat Kautsky marxista és „kautskysta" periódusa közé. Ennek nem mond ellent az, hogy a marxizmustól való elfordulásnak voltak előzményei. Ezek fontossága nem önmagukban van, hanem abban, hogy előkészítették az átmenetet az egyik periódusból a másikba. Fontoskodó szőrszálhasogatásként hatna az a vélemény, mintha ezekből az előzményekből *szükségszerűen* következett volna Kautsky „nagy fordulata", de lebecsülné az elméleti összefüggések valóságos erejét az olyan állásfoglalás, amely ezt a kapcsolatot utólagos mesterkedés művének tekintené.

E kapcsolat összetevőit kutatva elsőnek Kautskynak a sokat emlegetett „túlzott óvatossága" ötlik szembe, amely néha csak az opportunizmussal szembeni ingadozás takarója volt. Lenin így emlékezett meg erről: „Kautsky, bármilyen nagy érdemei vannak is, sohasem tartozott azok közé, akik nagy válságok idején azonnal harcos marxista álláspontra helyezkedtek."[29] Más alkalommal Lenin arra hívta fel a figyelmet, hogy „Kautsky, mielőtt az opportunizmus legtekintélyesebb franciaországi (Millerand és Jaurès) és németországi (Bernstein) képviselői ellen fellépett volna, erősen ingadozott"[30].

A két szakasz közti kapcsolat másik tényezőjének azt a Kautskyra is jellemző szemléletmódot érdemes kiemelni, amely a kapitalizmussal a szocializmus túl általánosan megfogalmazott programját állította szembe, éppen az *átmenet* kulcsfontosságú kérdéseit iktatva ki. Ez alól

csak az 1905-ös forradalom hatását magukon viselő művek alkotnak kivételt – bár, mint Lenin megjegyezte, *Az út a hatalomhoz* is megkerülte a régi burzsoá államhatalom *szétzúzásának* problémáját –, de ez a hatás nem volt hosszú életű. Ez a szemléletmód magyarázza, hogy Bernsteinnel való vitájában az egyik legfontosabb kérdést Kautsky könnyedén így „intézte el": „A proletárdiktatúra problémájának eldöntését egész nyugodtan a jövőre bízhatjuk."[31] Nem véletlen ezért, hogy amikor a jövő jelenné vált, Kautsky tanácstalannak bizonyult.

Kautskynak ezt a gyengeségét a nem marxista szerzők is fölismerték. A német szociáldemokrácia történetét tárgyaló művében W. L. Guttsman érdemesnek tartotta, hogy erre külön felhívja a figyelmet. „Kautsky magát a forradalmi stratégia védelmezőjének tartotta – írta –, anélkül azonban, hogy a végső célhoz vezető utat közelebbről meghatározta volna. Azon a jogcímen, hogy Engelsnek az 1890–1895 között kifejtett nézeteit védelmezi, nem támogatta sem a minden áron való törvényességet, sem a minden áron való forradalmiságot. De, ellentétben Engelsszel, Kautskynál sohasem világos a két cselekvési mód közötti dialektikus viszony."[32] Majd később megjegyezte: „Az, hogy mit kell tenni a politikai hatalommal, ha megszerezték, nem túlságosan izgatta Kautskyt, a pártvezetés gyakorlatiasabb tagjairól nem is beszélve."[33]

Harmadik tényezőként azt indokolt megemlíteni, hogy a bolsevikok és a mensevikek között a szervezeti kérdésekről lefolyt, nagy elvi fontosságúnak bizonyult vitákban Kautsky mindig az utóbbiak pártját fogta a „leninistákkal" szemben – ezt a kifejezést először, pejoratív értelemben, Martov használta –, s az opportunistákkal való egység fenntartása mellett tört lándzsát. (Igaz, hogy ebben támogatta őt R. Luxemburg is.) Lenin ezért okkal mondta: „Kautskynak semmi joga sincs arra, hogy elfogulatlanságáról beszéljen. Kautsky mindig elfogult volt az orosz szociáldemokrácián belül most folyó harcban."[34] A szervezeti kérdések körüli vita lényegében a párton belüli opportunizmushoz való viszonyról szóló vita volt, amelynek igazi fontosságát csak a későbbi fejlemények tárták föl. Lenin és a német baloldal – amelyhez sokáig Kautsky is tartozott – véleménye ebben a vitában kezdettől eltért, ami már a *Mi a teendő?*-ben hangot kapott, bár a tét valódi nagysága csak később vált teljesen nyilvánvalóvá. „Lehet vitatkozni a német párt érdekei szempontjából azon – írta ebben a művében Lenin –, hogy mennyire volt helyénvaló a diplomácia, hogy jobb-e az adott esetben a rossz béke, mint egy jó veszekedés, egyszóval lehetnek nézeteltérések abban, hogy

így vagy úgy célszerűbb-e elvetni a bernsteinizmust, de lehetetlen nem látni azt a tényt, hogy a német párt két ízben is *elvetette* a bernsteinizmust."[35] Az *így vagy úgy* kérdése, mint később kiderült, alapvető fontosságú elvi kérdés lett.

A későbbi események tükrében utólag sokkal fontosabbnak látszhat egy olyan vita is, amely megtörténtekor nem váltott ki különösebb figyelmet. Ez a helyzet azzal a vitával is, amelyet Lenin folytatott Kautskyval, amikor ez utóbbi a bolsevikokkal szemben a mensevikeknek fogta pártját abban a nézeteltérésben, amely az ideiglenes kormány szerepéről alakult ki az 1905-ös forradalom idején, s amely mögött valójában a „merjünk-e győzni?" kérdés húzódott meg. Kautskynak az első tekintetre puszta okvetetlenkedésnek ható beleszólására Lenin a következőket válaszolta: „És noha például Kautsky most ironizálni próbál, mondván, hogy az ideiglenes forradalmi kormányról folytatott vitáink olyanok, mint mikor előre isznak a medve bőrére, ez az irónia csak azt mutatja, hogy még okos és forradalmi szociáldemokraták is szégyent vallanak, ha olyasmiről beszélnek, amit csak hallomásból ismernek. A német szociáldemokrácia még nincs valami közel ahhoz, hogy elejtse a medvét (hogy szocialista forradalmat hajtson végre), de annak a vitának, hogy »merjük-e« megölni a medvét, óriási elvi és gyakorlati-politikai jelentősége van... Szó sem lehet egy hadsereg erélyes, sikeres toborzásáról, e hadsereg vezetéséről, ha nem vagyunk meggyőződve arról, hogy »merhetünk« győzni."[36] Mai szemmel igazán nem nehéz felfedezni, hogy Kautsky beleszólását a vitába az is motiválta, hogy valójában sohasem akarta (vagy merte) „elejteni a medvét", hogy valójában sohasem volt bátor igennel válaszolni arra a kérdésre: „merjünk-e győzni?".

Kautsky elméleti nézeteinek leggyöngébb pontja – marxista periódusában – a filozófiai kérdésekkel szembeni közömbösség, a filozófiai ellentétek negligálása volt, ami utat nyitott a polgári filozófiai áramlatok beszüremkedése előtt. Bár a kautskyzmusban a filozófiai problematika sokkal kisebb helyet foglalt el, mint a hozzá különben nagyon közel álló másik nagy centrista irányzatban, az ausztromarxizmusban, mégis hiba volna lebecsülni azt a közvetlen és közvetett hatást, amely filozófiai „nyitottságából" származott. Éppen a filozófia az a terület, ahol Kautsky „nagy fordulatának" nem kellett töréssel járnia együtt.

Az 1920-as években írt, élete „kvintesszenciájának" nevezett munkájában Kautsky saját fejlődése specifikumát úgy jellemezte, hogy „Marx és Engels Hegeltől indult el, én pedig Darwintól"[37]. Valójában Darwin

helyett Kautskynak Spencert kellett volna mondania, hiszen a nagy angol természettudósnak vajmi kevés köze volt a szociáldarwinizmus teóriájához, amelynek hatása Kautsky egész életművén végigvonult. A dialektika és az evolúciós elmélet összekeverése, a társadalmi viszonyok biologizálásának tendenciája Kautsky marxista periódusára is rányomta bélyegét. Ugyancsak állandó tendencia volt nála a materializmus és a pozitivizmus összekeverése, ami aligha független a spenceri befolyástól.

Kautsky ugyanebben a munkájában úgy foglalt állást, hogy: „A történelem materialista felfogása nem függ össze a materialista filozófiával. Összekapcsolható bármely világnézettel, amelyet a dialektikus materializmus módszere kiszolgál vagy legalábbis nincs vele kibékíthetetlen ellentmondásban."[38] Lényegében ugyanezt a véleményt fejtette ki Kautsky már 1898-ban, amikor egy Plehanovnak írt levélben azt a nézetét közölte, hogy Marx és Engels politikai gazdaságtani és történeti felfogása szükség esetén akár a neokantianizmussal is összeegyeztethető. Ennek az *afilozófiai* álláspontnak a pozitivista indíttatása eléggé egyértelmű. Érthető ezért, hogy Kautsky – az ausztromarxista M. Adlerhez és másokhoz hasonlóan – a marxizmust alapjában nem filozófiának, hanem pozitivista értelemben vett „tapasztalati tudománynak" nevezte, amelyet összeférhetetlennek tartott az idealizmussal, de összeegyeztethetőnek az empíriokriticizmussal, a megismerés machista elméletével. Kautsky idealista filozófián lényegében a Platon- és Hegel-féle nagy objektív idealista rendszereket értette, a pozitivizmus szubjektív idealista irányzatait viszont „megszabadította" ettől a címkétől. Kautsky ugyan minduntalan hangoztatta a maga „illetéktelenségét" a filozófiai kérdések eldöntésénél, de az általa szerkesztett *Neue Zeit* tágra nyitotta a kaput a marxizmus neokantiánus vagy pozitivista átértelmezési kísérletei előtt. Ez ellen nemcsak Lenin, hanem még Plehanov is többször felemelte a szavát, de eredmény nélkül.

*

Az 1930-as években hangzott el az a „vád", hogy az első világháború előtt Lenin „lebecsülte" a centrizmus veszélyét a német – és nem csak a német – szociáldemokráciában.[39] Ez a teljesen alaptalan „vád" abból a tényből próbált érvet kovácsolni, hogy a centrizmus elleni harc feladatai nem választhatók el az adott történelmi helyzet sajátosságaitól. Ezek a sajátosságok 1914 augusztusa előtt és után jellegzetesen eltértek egymástól.

1914 augusztusa előtt a centrizmus elleni harcban a figyelmet Lenin mindenekelőtt az *orosz* centrizmus elleni harcra fordította, mert főként ez akadályozta az orosz munkásmozgalom opportunista és forradalmi irányzatának a teljes és visszavonhatatlan szétválását. Az orosz centrizmus fő képviselője pedig Trockij volt, aki eddigi nem túl hosszú, de annál változatosabb pályafutása során 1907 körül eljutott a centrizmus – vagy ahogyan a francia forradalom analógiájára Lenin nevezte: a „mocsár" – álláspontjára, és egészen 1917-ig a centrizmus vizein hajókázott.

Lenin Trockijban a forradalmi szólamok és a megalkuvó gyakorlat egyesítőjét látta, akinek a legfőbb tevékenysége arra irányult, hogy az elvi nézeteltéréseket elsimítsa, „összebékítgesse". Lenin ezt a tipikusan centrista magatartást így mutatta be: „A békítgető frázist kitűnően értik a likvidátorok és az otzovisták és kitűnően felhasználják a párt ellen. Egészen természetes, hogy e frázisok hőse, Trockij, hőse és fogadott prókátora lett a likvidátoroknak és az otzovistáknak, akikkel *semmiben sem* egyezik meg elméletileg, és *mindenben* megegyezik gyakorlatilag."[40] Majd másutt hozzátette: „Trockij és a vele egy húron pendülő »trockisták és kiegyezők« kártékonyabbak minden likvidátornál, mert a meggyőződéses likvidátorok nyíltan hirdetik nézeteiket, s így a munkások könnyen rájöhetnek hibáikra, míg Trockij úrék *becsapják* a munkásokat, *leplezik* a bajt, lehetetlenné teszik a baj feltárását és gyógyítását."[41]

Lenin mind az első világháború kitörése előtt, mind utána megkülönböztette a centristákat a nyílt opportunistáktól (szociálsovinisztáktól). Trockijról szólva ez ebben a formában történt: „én soha nem bélyegeztem Trockij álláspontját szociálsovinisztának. Amit én a szemére vetettem, az az, hogy Trockij túlságosan gyakran képviselte Oroszországban a »centrum« politikáját"[42]. Ezért nevezte Lenin Trockijt még 1916-ban is „orosz kautskystának"[43]. Valamivel korábban Kautskyt és Trockijt egyaránt ily módon jellemezte: „Ezek az emberek *elvben* »határozottan nem értenek egyet« az opportunistákkal, de *gyakorlatilag* minden fontos kérdésben – *egyetértenek* velük!"[44] Összefoglaló véleménye az egész irányzatról ez volt: „a »mocsár« – Németországban Kautsky, Franciaországban Longuet, Oroszországban Martov és Trockij – óriási kárt okoznak a munkásmozgalomnak, amikor az egység *fikcióját* védik és ezzel *akadályozzák* valamennyi ország *ellenzékének* megérlelődött és égetően szükségessé vált egyesülését."[45]

A centrizmus ellen az első világháborút megelőzően folytatott harc

másik sajátossága abban keresendő, hogy ebben az időszakban igen súlyos elvi ellentétek voltak Lenin és a német baloldal vezető képviselője, R. Luxemburg között. Bár Lenin kezdettől támogatta R. Luxemburg föllépését Kautsky „nagy fordulatával" szemben, ezek az ellentétek néhány területen mégis alaposan összekeverték a frontokat.

Leninnek rossz véleménye volt R. Luxemburg 1913-ban megjelent *A tőkefelhalmozás* c. művéről és üdvözölte Otto Bauer kritikáját, aki Marx újratermelési sémáinak helytállóságát bizonygatta R. Luxemburggal szemben. Komoly ellentét állt fenn Lenin és Luxemburg között a lengyel párt belső helyzetének megítélésében. Különösen heves polémiát folytatott Lenin Luxemburgnak a nemzeti kérdésben elfoglalt nihilista, „ultraradikális" felfogása ellen, s vele szemben néhányszor Kautskyra is hivatkozott, bár ez utóbbinak az ausztromarxisták „kulturális autonómia" koncepciója felé hajló nézeteit szintén határozottan bírálta. A legnagyobb ellentét azonban az orosz szociáldemokrácia belső helyzetének megítélésében mutatkozott meg.

Ezt az ellentétet Lenin a következőképpen foglalta össze:

„Arra vonatkozólag, hogy mi történik jelenleg az oroszországi szociáldemokráciában, két alapvető vélemény van.

Az egyik vélemény, amelyet Rosa Luxemburg fejtett ki a Nemzetközi Szocialista Irodához beterjesztett múlt évi (1913. decemberi) javaslatában, s amellyel egyetértenek mind a likvidátorok, mind pedig az őket támogató csoportok, a következő: Oroszországban »kaotikus« frakcióharc dúl a frakciók egész tömege között, s e frakciók közül a legrosszabb, a »lenini« szítja leginkább a szakadást. A nézeteltérések valójában egyáltalán nem teszik lehetetlenné a közös munkát. Az egység úgy érhető el, ha az összes áramlatok és frakciók megegyeznek vagy kompromisszumot kötnek.

A másik vélemény, a mi véleményünk, az, hogy Oroszországban nyoma sincs »kaotikus frakcióharcnak«. Oroszországban *csak* a likvidátorok ellen folyik a harc, és *csak* ebben a harcban alakul ki az *igazi* szociáldemokrata munkáspárt."[46]

A „mocsár" elleni harc zászlóvivője, a *politikai* opportunizmussal szembeni békülékenység kérlelhetetlen bírálója, R. Luxemburg így jutott maga is a centrizmus felé hajló álláspontra, amikor a párton belüli elvi ellentétek szervezeti következményei kerültek szóba. Az a különös helyzet állt elő, hogy a Nemzetközi Szocialista Iroda 1914. július 14–16-i brüsszeli „egyesítő" tanácskozásán Kautsky – akit ekkor már egész

világ választott el R. Luxemburgtól – az utóbbi érvelését vette át a „leninisták" támadásában.[47] Ez a furcsa koalíció a német baloldal nagy gyöngeségét tükrözte, amelyről Lenin később, a Kommunista Internacionálé III. kongresszusán így emlékezett meg: „Ismerjük a II. Internacionálé történetét, hanyatlását és csődjét. Vagy talán nem ismerjük a német párt történetét? És talán nem tudjuk, hogy a németországi munkásmozgalom legnagyobb szerencsétlensége az, hogy nem hajtotta végre a szakítást még a háború előtt?"[48] A szakítás elmulasztásának következményei a háború utáni válság idején mutatkoztak meg: „igazi forradalmi pártjuk a válság idején a német munkásoknak nem volt, mert elkéstek a szakítással, s mert nyomta őket a tőke korrupt (a Scheidemannok, Legienek, Davidok és társaik stb.) és jellemtelen (a Kautskyk, Hilferdingek és társaik) lakájhadával való »egység« átkos tradíciója. Minden becsületes, öntudatos munkásban... hihetetlen erővel tört felszínre a német szociáldemokrácia opportunizmusa elleni gyűlölet, s ez a gyűlölet... idő előtti felkelésekbe taszította őket."[49]

Bármilyen mély volt is az ellentét Lenin és a német baloldal vezéralakja között és bármilyen éles polémia folyt is köztük, ez a legcsekélyebb mértékben sem akadályozta meg Lenint abban, hogy már évekkel az első világháború kitörése előtt fölismerje a centrizmus képében föllépő új veszélyt nemcsak az orosz, hanem a német – és általában a nemzetközi – munkásmozgalomban is, és hogy vele szemben a baloldal harcát támogassa.

A kautskyzmusnak mint önálló centrista irányzatnak a nyílt színre lépését az adott időpontban különösen két tényező indokolta. Az egyik a párton belüli jobboldal megerősödése volt, ami kifejezésre jutott az 1910-es magdeburgi kongresszus után a pártvezetőségen belüli jobbratolódásban is. A párt olyan régi és kipróbált vezetői, Marx és Engels egykori fegyvertársai, mint Singer és Bebel, eltávoztak az élők sorából és helyüket egészen más típusú politikusok foglalták el. Az opportunizmus mind erősebb nyomásának a párt ingatag elemei egyre kevésbé tudtak ellenállni, s a korábbi centrista tendenciák 1910 után ezért is centrista *áramlattá* fejlődtek. A másik tényező a baloldal nyomása volt, amely főként az 1905-ös forradalom tapasztalataira hivatkozva a taktika, a harci formák megváltoztatását követelte. Az elsősorban a politikai tömegsztrájk kérdése körül kibontakozott vita meggyorsította azt a folyamatot, amely a centrum és a forradalmi baloldal politikai szétválásához vezetett. Amíg ez a vita főként az elmélet síkján folyt, addig

Kautsky és követői – ha felemás módon is – kiállhattak a baloldal mellett, de amikor az 1912-es Reichstag-választás előtt nyíltan színt kellett vallaniuk, visszamenekültek egy már túlhaladott szakasz elavult formuláihoz, a parlamenti harc mindenhatóságáról vallott korábbi nézetekhez. Ha azonban valaki különböző helyzetekben teszi ugyanazt, akkor az már nem ugyanaz.

A német szociáldemokráciában végbemenő jobbrafordulás nem kerülte el Lenin figyelmét. Már az 1907-es stuttgarti nemzetközi szocialista kongresszusról szólva megjegyezte: „Ezzel kapcsolatban nevezetes és szomorú jelenség volt az, hogy a német szociáldemokrácia, amely a marxizmus terén eddig mindig a forradalmi álláspontot képviselte, most ingadozónak bizonyult, illetve opportunista álláspontra helyezkedett."[50] Az 1910-es koppenhágai kongresszuson Lenin hiába kereste a német szociáldemokraták szövetségét a Jaurès által a szövetkezeti kérdésben képviselt opportunista állásponttal szemben; a német párt megosztottnak bizonyult. A német küldöttség közös közleményéről írta Lenin, hogy ez „megerősíti azt a jelenséget, amely már a stuttgarti nemzetközi kongresszuson is élesen kirajzolódott. A német küldöttség fele-fele részben a párt és a szakszervezetek képviselőiből állott. A szakszervezetek képviselői mindig csaknem kizárólag opportunisták, mert rendszerint titkárokat és más szakszervezeti »bürokratákat« választanak meg. A németek általában képtelenek a nemzetközi kongresszusokon következetes elvi irányvonalat követni, és a hegemónia az Internacionáléban olykor kicsúszik a kezükből... ez ismét csak a német szociáldemokrácia válságáról tanúskodik, amely abban áll, hogy egyre elkerülhetetlenebbé válik az opportunistáktól való határozott elszakadás."[51]

A német párt válsága azonban nem oldódott meg, hanem fokozódott; az opportunistáktól való elszakadás elmaradt. Ez mutatkozott meg az 1910 szeptemberében megtartott magdeburgi kongresszuson is, amelyet Lenin nagy figyelemmel kísért. A balszárny és a jobbszárny összecsapásán túl ezen a kongresszuson került sor első ízben nyílt vitára a párt taktikája kérdésében – az általános választójog poroszországi bevezetéséért folyó harc módszereiről volt szó, de e konkrét kérdés mögött általánosabb érvényű nézeteltérés húzódott meg – R. Luxemburg és Kautsky között, bár ez a vita az igazi ellentéteket még éppen csak érintette, ami lehetővé tette, hogy kompromisszummal végződjék. (A vita már néhány hónappal a kongresszus előtt elkezdődött.)

A magdeburgi kongresszus vitájából Lenin a párt forradalmi és oppor-

tunista szárnyának összecsapását emelte ki, amely a Bebel és a polgári liberálisokkal együttműködő *badeni frakció* vezére, *Frank* közötti vitában érte el a tetőpontját. A vita két részvevőjét Lenin így mutatta be: „Két gondolatvilág: egyrészt a proletár osztályharc álláspontja, a proletár osztályharcé, amely bizonyos történelmi időszakokban a burzsoá törvényesség talaján mehet végbe ugyan, de *elkerülhetetlenné* teszi a döntést, a nyílt összecsapást, a dilemmát: vagy »pozdorjává zúzzuk« a burzsoá államot, vagy bennünket zúznak szét és fojtanak meg. Másrészt a reformista, a kispolgár álláspontja, aki a fától nem látja az erdőt, aki az alkotmányos törvényesség talmi csillogása mögött nem látja meg az ádáz osztályharcot, aki egy kicsi állam eldugott fészkében megfeledkezik a kor nagy történelmi kérdéseiről."[52]

A magdeburgi kongresszuson R. Luxemburg és Kautsky vitája azzal végződött, hogy Luxemburgnak a tömegsztrájkról szóló határozati javaslata első részét a kongresszus elfogadta, másik részét pedig ő maga visszavonta. Ezért írta Lenin, hogy Magdeburgban „a németországi forradalmi szociáldemokraták nézeteltéréseinek nem volt semmiféle említésre méltó szerepük. Korai volt az opportunisták káröröme. A magdeburgi kongresszus *elfogadta* a *Rosa Luxemburg* által beterjesztett határozati javaslat első részét, mely határozottan utal a tömegsztrájkra mint a harc eszközére."[53] R. Luxemburg és Kautsky ellentéte valóban nagyon csekélynek *látszott:* az előbbi szerint *elérkezett* a tömegsztrájk alkalmazásának ideje Németországban, az utóbbi szerint viszont *a legközelebbi jövőben* fog ez az időpont bekövetkezni. Kettejük vitáját Lenin ebben foglalta össze: „Kautsky vitatkozott Rosa Luxemburggal arról, vajon elérkezett-e Németországban 1910 tavaszán az ideje annak, hogy a »kimerítési stratégiáról« áttérjenek a »megdöntés stratégiájára«, s Kautsky világosan és nyíltan megmondta, hogy ez az áttérés a politikai válság további fejlődése esetén *elkerülhetetlen.*"[54]

Kautsky és Luxemburg vitáját Lenin ekkor még *a forradalmi szociáldemokrácián belüli* nézeteltérésnek tekintette és bízott kettejük kibékülésében. Erről tanúskodik a *J. J. Marchlewskihez* írt 1910. október 7-i levele, amely egyebek közt a következőket tartalmazza: „Martov majd megszakad igyekezetében... csak hogy *elmélyíthesse* a Rosa Luxemburg és Kautsky között keletkezett szakadékot... No és a magdeburgi tömegsztrájk kérdésének finálója (Rosa határozati javaslatának elfogadása és a javaslat 2. részének visszavonása) nem szolgálja Rosa *kibékülését* Kautskyval?... Vagy nem egyhamar?"[55]

Lenin tehát nem hamarkodta el a minősítést; akkor állapította meg Kautsky fordulatát az opportunizmus felé, amikor ez kétségbevonhatatlanul bekövetkezett. Akkor viszont teljes határozottsággal, késlekedés nélkül.

Az 1912-es Reichstag-választásokra való felkészülésnél hamarosan kiderült, hogy a „kimerítési stratégiáról" a „megdöntési stratégiára" való átmenet valahova a beláthatatlan jövőbe tolódott át. Ugyanez vonatkozik a tömegsztrájkra mint harci formára, amely Kautsky szerint csak a „megdöntési stratégiával" férhet össze. A „kimerítési stratégia" viszont nem igényel többet, mint a „jól bevált" módszerek további alkalmazását. Az 1905-ös forradalomból levont tanulságok a semmibe foszlottak, s minél inkább közeledett az 1909-ben oly pontosan megjósolt szociális forradalmak időszaka, annál makacsabb következetességgel utasította vissza Kautsky a „megdöntési stratégiára" való átmenetet. A mai polgári történetíró ezt így látja: „Ebben a szemléletben a tömegsztrájk értékes fegyver mindaddig, amíg a háttérben tartják mint cselekvéssel való fenyegetést, amelynek elhamarkodott alkalmazása csak gátolhatja a »kimerítési háború« *(Ermattungs-strategie)* sikerét, amely a »hivatalos orákulum« szerint a legbiztosabb út a forradalomhoz."[56] A tömegsztrájk fegyverének „elvi" elfogadása ily módon együtt járt a gyakorlati felhasználásáról való lemondással. Az 1912-es Reichstag-választások látszólagos sikere után ez a lemondás még hangsúlyosabb lett. Guttsman megállapítását idézve: „1913-ban a tömegsztrájk gondolatát végleg ártalmatlanná tették és *sine die* elhalasztották."[57]

Kautskynak ettől kezdve már nemcsak a párt jobbszárnyától, hanem a balszárnyától is el kellett határolnia magát, úgy téve, mintha ez a balszárny csak most keletkezett volna, s a régebbi balszárny ily módon, a körülmények kényszerű hatására, *centrummá alakult volna át.* Ez a „marxista centrum" – állította Kautsky – nem szakítás a régi forradalmi szociáldemokráciával, hanem elhatárolódás egy *új* ultraradikális irányzattól, amelyet – mint V. Adlerhez írt levelében panaszolta – „Rosa demagógiája" irányít. Ezt az értelmezést teszi magáévá Guttsman is, amikor a „marxista centrum" kialakulását ekképpen érzékelteti: „Ez a szélső balszárny a pártban az 1910 utáni években keletkezett, abban az időben, amikor a pártvezetőségen belüli változások, új emberek kulcspozícióba kerülése, jobbratolódást idéztek elő. Ekkor az a csoport, amelyet Kautsky a párt »marxista centrumaként« jelölt meg, abban a helyzetben találta magát, amelyben, az ő híres formuláját használva,

nemcsak a reformisták »államférfiúi türelmetlenségével« szemben kell megvédenie magát, »mint ahogyan ezt minden pártkongresszus többsége tette 1899 óta«, hanem a mostani szélső balszárny »lázadói türelmetlenségével« szemben is."[58]

Kautsky szerint ez az „új baloldal" a munkástömegek ösztönös forradalmi elégedetlenségére épít, anélkül, hogy az objektív körülmények megszabta korlátokat figyelembe venné. Vele szemben a „marxista centrum" célja az, hogy a mozgalom ne lépjen túl olyan határokat, „amelyekbe a proletár türelmetlenség sokszor és könnyen, fájdalmasan vagy felháborodva beleütközik. Ismételten igyekszik áthágni ezeket a határokat, azt képzelve, hogy taktikai bűvészmutatványokkal önkényesen fokozható a proletariátus hatalma, amelyet társadalmi és politikai feltételek szabnak meg... Erre két út kínálkozik a proletariátusnak: az államférfiúé és a lázadóé."[59] Mivel az „államférfiúi türelmetlenséget" képviselő régi opportunizmus mellé felsorakozott a szélsőséges radikalizmus „lázadó türelmetlensége", olyan új helyzet állt elő, amelyben „a marxisták már nem alkotják a régi értelemben vett szélsőbalszárnyat, s akárcsak a Kommunisták Szövetségében, akárcsak az Internacionáléban, akárcsak a szocialistaellenes törvény idején, »centrummá« válnak – ha a centrumot nem pusztán egy pontnak, hanem a párt nagy tömegének tekintjük, szemben a bal- és jobboldali elhajlókkal"[60].

Ebben az állásfoglalásban *in statu nascendi* ragadható meg a kettős elhatárolódás *centrista* értelmezése. Marxnál és Leninnél a kétfrontos harc a párt forradalmi balszárnyának – a szakítás után: a forradalmi marxizmus alapján álló pártnak – a harca volt egyrészt az opportunizmus és a vele szembeni békülékenység, másrészt a különféle *álbaloldali* irányzatok ellen. A centrizmus képében az opportunizmussal, a reformizmussal szembeni békülékenység vált önálló irányzattá és hozta létre az általa betöltött funkciónak megfelelő kettős elhatárolódás *konstrukcióját*. Az egyik oldalon megmaradt a nyílt opportunizmus, de az ellene irányuló küzdelem nem a következetes forradalmi magatartás alapjáról, hanem a vele szembeni békülékenység platformjáról folyt. A nyílt opportunizmus centrista elítélése inkább csak a szavakra korlátozódott – a békülékenységet a szóradikalizmus leplezte –, minden módon tompította az ellentétek élét, főként a gyakorlatban állandó engedményeket tett neki, s a burzsoáziával szembeni osztályharcban nem ellenfélként, hanem szövetségesként kezelte. A másik oldalra pedig, az álbaloldali áramlatok helyébe, a forradalmi balszárny – később a forradalmi párt – került, amelyet

hamis analógiákkal igyekezett kompromittálni, ultrabaloldallá átminősíteni és ily módon a munkástömegektől elszigetelni. Bernstein a nyílt opportunizmus pozíciójából vádolta Marxot jakobinizmussal és blanquizmussal, Kautsky viszont a „marxista centrum" álláspontjáról tette ugyanezt a forradalmi marxizmus korabeli képviselőivel szemben, míg végül az ideológiai ellentétek logikája el nem vezette odáig, hogy ugyanezzel a váddal illesse Marxot és Engelst is. A centrizmus lényege nem a „mérsékelt forradalmiság", hanem a leplezett opportunizmus.

Az 1912-es Reichstag-választásokra való felkészülés és a választások tanulságainak értékelése teljesen egyértelművé tette K. Kautsky „nagy fordulatát". Ezt tanúsítják a *Neue Zeit*-ben ez idő tájt megjelent írásai.[61] A baloldaliakkal folytatott vitában, Bernstein követőjeként, Engels meghamisított „politikai végrendeletére" hivatkozott. Az 1905-ös forradalom tanulságait immár teljesen feledve azt állította, hogy a tömegsztrájk feladata nem lehet az, „hogy *szétrombolja* az államhatalmat, hanem csak az, hogy a kormányt egy bizonyos kérdésben engedékenységre késztesse, vagy hogy a proletariátussal szemben ellenséges kormányt egy vele rokonszenvező kormánnyal helyettesítse"[62]. A kormányváltozás azonban „soha és semmilyen körülmények között sem vezethet el az államhatalom *szétrombolásához*, hanem mindig csak az erőviszonyok *eltolódását idézheti elő az államhatalmon belül*"[63]. A tömegsztrájkot alá kell vetni a politikai harc céljának, amely „ugyanaz marad, mint eddig: az államhatalom meghódítása a parlamenti többség megszerzésével és a kormány alávetése a parlamentnek. De nem az államhatalom szétrombolása"[64]. A párt feladata ennek megfelelően a következő: „A szervezet kiépítése, mindazon hatalmi pozíciók megszerzése, melyeket saját erőnkből meghódíthatunk és megtarthatunk, az állam és a társadalom tanulmányozása, a tömegek felvilágosítása: más feladatokat egyelőre... sem magunk, sem szervezeteink elé nem állíthatunk."[65]

Lenin azon nyomban fölfigyelt Kautsky „nagy fordulatára". Erről tanúskodnak az 1912-ben írt levelei. Így például a Kamenyevhez címzett 1912. szeptember eleji levelében – Kautskynak az előbb idézett, Pannekoek őt bíráló cikkeire adott válaszára hivatkozva – ezeket írta: „Kautsky szuper-*opportunista* módon válaszolt neki a legfontosabb kérdésekre. Fölöttébb kívánatos volna, hogy közelebbi kapcsolatba kerüljünk a baloldaliakkal... és agitáljunk közöttük Kautsky *elvi* visszautasítása mellett. Botrány lesz, ha ők nem szállnak szembe az *ilyen* opportunizmussal!"[66] Az 1912. november 17-i, Plehanovnak kül-

dött levele pedig a következőket tartalmazta: „Kautskynak a »Neue Zeit« 6. számában... megjelent cikke nyilvánvalóan a németek, az osztrákok stb. hivatalos álláspontja. Mi határozottan nem értünk egyet ennek a cikknek a központi tételével... Kautskynál az derül ki, hogy éppen a *forradalmi* tömegsztrájkról kell *lemondani*. Ez megengedhetetlen oroszországi szempontból is..., általános európai szempontból is."[67]

Kautskyt és R. Luxemburgot a reformistákkal folytatott vitájukban mindenekelőtt az 1905-ös forradalom tanulságainak közös értékelése hozta egy táborba. Amikor Kautsky ezekkel a tanulságokkal nyíltan szembefordult, akkor ezzel a centrum és a baloldal elválása is megkezdődött. Az első világháború után Lenin erre külön is felhívta a figyelmet: „azok a sarkalatos kérdések..., amelyek most az egész világon magukra vonják az öntudatos munkások figyelmét, 1905 végén gyakorlatilag vetődtek fel. A forradalmi proletariátus és a hamisítatlan marxizmus olyan kiváló képviselői, mint Rosa Luxemburg, nyomban felmérték és... kritikai elemzés alá vették ennek a gyakorlati tapasztalatnak a jelentőségét, ezzel szemben a hivatalos szociáldemokrata és szocialista pártok hivatalos képviselőinek óriási többsége, köztük a reformisták és olyanfajta emberek, mint a jövendő »kautskysták«... elárulták, hogy teljesen képtelenek megérteni ennek a tapasztalatnak a jelentőségét és teljesen képtelenek teljesíteni *forradalmár* kötelességüket, azaz hozzáfogni e tapasztalat tanulmányozásához és propagálásához."[68]

Az 1912-es Reichstag-választások eredményeként a szociáldemokrata frakció létszáma 53-ról 110-re emelkedett. Ebben Kautsky a „nyugati módszer" nagy diadalát látta az „orosz módszerrel" szemben. A választások tanulságait a *Vorwärts* 1912. február 25-i számában próbálta összegezni. Fő megállapításai a következők voltak.

1. A szociáldemokrata előretörés a liberálisokat nem ijesztette meg, nem kergette őket a reakció oldalára, mint sokan várták, hanem megerősítette a jobboldallal való szembenállásukat. A szociáldemokratákkal és a liberálisokkal szemben a jobboldal kisebbségbe került.

2. A liberálisok megváltozott magatartásának objektív alapja van; egy „új középosztály" jött létre, amelynek az új politikai orientációja húzódik meg a változás mögött.

3. Az új hatalmi viszonyok „olyan politikai helyzetet teremtettek, amely páratlan Németország történetében". Ez az új helyzet egészen más megvilágításba helyezi a parlamenti harc szerepét, ezért a „politikai fejlődésünk súlypontja ismét a Reichstagban van". A szociáldemokrácia

a maga politikai céljait még hosszú ideig főként a parlamenti harc eszközeivel érheti el.

Mindez gyökeres fordulatra utalt ahhoz az elemzéshez képest, amelyet *Az út a hatalomhoz* tartalmazott. *Kautsky marxista periódusa 1912-ben lényegében véget ért.*

Kautskynak ezt a „nagy fordulatát" mutatta ki R. Luxemburg az 1913 szeptemberében megjelent *Félhivatalos szellemű elmélet* c. írásában, amely a „marxista centrum" Kautsky-féle koncepciójának a legalaposabb bírálata volt az első világháború előtt.

R. Luxemburg ebben az írásában azt bizonyította be, hogy 1910 után nem a baloldal álláspontja módosult gyökeresen, hanem a „marxista centrum" koncepciója fejezett ki radikális fordulatot Kautskynak és követőinek nézeteiben.

Luxemburg mindenekelőtt az 1905-ös forradalom értékelésében bekövetkezett minőségi változásra mutatott rá. „Néhány évvel ezelőtt – írta – Kautsky még maga is azok közé tartozott, akiket a jobboldal »forradalmi romantikusoknak«, »oroszrajongóknak« bélyegzett. Ma ő harcol mások ellen mint »oroszok« ellen, és az »orosz módszer« megjelölést a szervezetlen, kezdetleges, kaotikus és vad tevékenység értelmében használja."[69]

Ezután Luxemburg azt az ellentétet emelte ki, amely Kautsky korábbi elemzése és az 1912-ben javasolt taktika között áll fenn. „A viszonyok állítólag olyanok – emlékeztetett Kautsky nemrégi álláspontjára –, hogy »máról holnapra« bekövetkezhet a katasztrófa. Kautsky szerint úgyszólván tűzhányó tetején élünk. És ilyen helyzetben Kautsky csak azt az egyet tekinti feladatának, hogy mint »puccsistákat« denunciálja azokat, akik fokozni akarják a szociáldemokrácia harci taktikájának a lendületét és a keménységét, akik ki akarják ragadni a szociáldemokráciát nemtörődömségéből."[70]

Kautsky fordulata mögött – mutatott rá a továbbiakban Luxemburg – a párton belüli jobbratolódás húzódik meg; Kautsky elméletileg próbálja ezt a jobbratolódást igazolni, s ily módon a pártvezetés igényeit kielégíteni. Luxemburg megsemmisítő véleménye erről a magatartásról így szólt: „Olyan félhivataloskodás ez, amelyet tisztább formában még sohasem képviseltek pártunkban, s főként nem a szociáldemokrácia szellemi és elméleti orgánumában. S az elméletnek mindenesetre olyan alkalmazása, amelynek semmi köze a marxizmus szelleméhez. Marx szellemében az elméleti felismerés nem arra való, hogy a tettek mögött kullogjon, és

hogy mindahhoz, amit a szociáldemokrácia »legfelsőbb hatóságai« bármikor tesznek vagy nem tesznek, igazoló és megnyugtató kását főzzön."[71]

A fő bajt Luxemburg abban látta, hogy „Kautsky a legveszélyesebb illúziókat akarja kelteni a parlamentarizmus tekintetében"[72]. „Mi tehát *ma* Kautsky jelszava? Megint Reichstag-választás, semmi egyéb, csak Reichstag-választás!... Ahogyan elmélete arra irányul, hogy félhivatalosan eloszlasson minden kétséget és igazoljon a pártban minden fennállót, így taktikája arra irányul, hogy fékezze a mozgalmat a tiszta parlamentarizmus régi, kopott vágányán, egyébként pedig azt a reményt keltse, hogy a történelem majd gondoskodik a forradalmi fejlődésről."[73]

Centrizmus és szociálpacifizmus

Az első világháború kitörése volt az a katalizátor, amely a II. Internacionálé pártjaiban kialakult áramlatokat a bennük rejlő ideológiai tendenciák teljes kibontakoztatására kényszerítette. Az álruhában való föllépés lehetősége megszűnt, mindegyik irányzatnak azt a szerepet kellett vállalnia, amelyre az osztályharcban objektíve betöltött funkciója kijelölte. A nyílt opportunizmus a *szociálsovinizmus* formáját öltötte magára, s ezzel leplezetlenül vállalta a szövetséget nemcsak az ún. liberális, hanem az egyértelműen *imperialista* burzsoáziával – és ennek kormányzati apparátusával – is, *szemben a más országok munkásosztályával.* Az internacionalizmus, az osztályszolidaritás sokat hangoztatott eszméje a semmibe foszlott. Ezzel együtt a centrizmus viszont *szociálpacifizmussá* változott, pontosabban: az adott helyzetben a centrizmus a maga funkcióját a szociálpacifizmus képviseletével tudta betölteni. *(Az irányzatoknak* ez a formaváltozása nem tükrözte pontosan *az egyes személyek* viselkedésének a módosulását. A nyílt opportunizmus legfőbb tekintélye, Bernstein, a háború alatt nem annyira a szélsőségesen soviniszta, a már a fajelmélet tételeit előlegező David, mint inkább a szociálpacifista Kautsky szövetségese volt. Az időnként ugyancsak a reformizmus felé hajló Jaurès pedig azok közé tartozott, akik az imperialista háborút a legharcosabban ellenezték; az ő pacifizmusa a háború kitörése *előtt* tartalmilag mást jelentett, mint Kautskyé a háború *alatt.)*

Közvetlenül az első világháború kitörése után a szociálpacifizmus alakjában föllépő centrizmus a legfőbb feladatát a szociálsovinizmus igazolásában látta, miközben igyekezett a vele való azonosulást is elhárítani, s ily módon a „centrum" pozícióját megőrizni. Ez a törekvés azonban csak 1915–1916-ban vált igazán hangsúlyossá, egyebek közt azt a változást tükrözve, amely a kezdeti bódulat után a munkástömegek-

nek a háborúval szembeni magatartásában ment végbe. 1915–1916-tól kezdődően a szociálpacifizmus funkciójában ilyképpen változás történt; fő feladatának ettől fogva azt tartotta, hogy a szociálsovinizmusból kiábrándult munkástömegeket pacifista jelszavaival, az internacionalizmus elveinek hirdetésével elvonja az igazi baloldaltól, amely az imperialista háborúval nem az imperialista békét, hanem a szocialista forradalmat állította szembe.

A nem sokkal a háború kitörése után megjelent, *A szociáldemokrácia a háborúban* c. cikkében Kautsky már írása első bekezdésében a német szociáldemokrácia árulását próbálta mentegetni, ezzel együtt felmentést adva mindazoknak a pártoknak is, amelyek a német példát követték. „Pártunk sokat vitatkozott azon – fejtegette –, hogy milyen eszközökkel és módszerekkel akadályozható meg a háború, viszont sokkal ritkábban tárgyalta azt, hogy milyen legyen a magatartása egy háború idején."[74] Majd rögtön utána arra hivatkozott, hogy „egy kormány sohasem olyan erős, a pártok sohasem olyan gyöngék, mint a háború kitörésekor"[75]. A német szociáldemokrácia fölmentési kísérletét Kautsky azzal egészítette ki, hogy az internacionalizmust a „kölcsönös amnesztia" elvével cserélte fel. A háborúban a hadviselő országok szocialistái közti megállapodások szerinte „lehetetlenek", ezért „az egyetlen gyakorlati kérdés: saját országunk győzelme vagy veresége"[76]. A következtetés: „Valamennyi nemzet szociáldemokratáinak egyenlő joga és egyenlő kötelessége, hogy részt vegyenek ebben a védelemben, ezt egyik nemzet sem vetheti a másik szemére."[77] „Mindenkinek joga és kötelessége védelmezni a hazáját; az igazi internacionalizmus abban áll, hogy elismeri minden nemzet szocialistáinak, közöttük az én nemzetem ellen harcoló nemzetek szocialistáinak is ezt a jogát."[78] A szociálsovinizmus úgy lesz tehát „internacionalizmus", ha nem tart igényt a kizárólagosságra.

A háború előrehaladtával *az imperialista háborút* nyíltan vállaló szociálsovinizmussal szemben megnőtt *az imperialista békét* előkészítő szociálpacifizmus fontossága. Ebben a helyzetben Kautsky a háborút megelőző állapotokhoz való visszatérést tekintette a munkásmozgalom követendő céljának. Ebből a szemszögből a háború a fejlődés normális menetének *időleges* megszakításaként tűnt fel, és lehetségesnek látszott, hogy az imperialista háborút *ne* imperialista béke kövesse. Ezzel aztán a nemzetközi munkásmozgalmat megosztó konfliktus is önmagától véget érne. Hiszen – Kautsky szerint – a háború a szocialistákat „mindenütt összeegyeztethetetlen kötelességek konfliktusa elé állította..., amelyek

közül mindegyiknek egyformán kellene eleget tenniük"[79]. A háború előtt ezzel a konfliktussal nem számoltak, s emiatt túlzott reményeket fűztek az Internacionálé lehetőségeihez. Ezért „a háború nem fogja az Internacionálét megölni, hanem csak oda vezet, hogy jobban megértik működése határait"[80].

Kautsky önfelmentési eljárása így folytatódott: „Becsaptuk magunkat, amikor azt vártuk, hogy az Internacionálé képes arra, hogy egy világháború folyamán a világ egész szocialista proletariátusának egységes állásfoglalását szavatolja. Ilyenféle állásfoglalás csak egyes, különösen egyszerű esetekben lehetséges. A világháború a szocialistákat külön táborokra és főként külön nemzeti táborokra bontja. Az Internacionálé képtelen arra, hogy ennek útját állja.

Ez azt jelenti, hogy az Internacionálé nem hatékony eszköz a háborúban, hogy *az Internacionálé lényegében a béke eszköze.* Mégpedig kettős értelemben. Teljes erejét csak békében tudja kifejteni. És amennyire teljes erejét képes kifejteni, mindig a béke érdekében működik."[81]

Kautsky különös érvelésében az Internacionálé ereje és gyengesége egyaránt abból fakad, hogy az osztályharc eszköze. Az osztályharc ily módon a béke időszakára korlátozódik, és állítólag ez az objektív határa az Internacionálé működésének is. „Ahol egy háború oda vezet – állította –, hogy az osztályharcot háttérbe szorítja és a nemzetközi érintkezést megbénítja, ott az Internacionálé életforrásai kiapadnak, az Internacionálé éppen abban az időszakban gyöngül meg a leginkább, amikor a legerősebbnek kellene lennie, amikor a nemzeti ellentétek a legerősebben tombolnak... Az Internacionálé békében a legerősebb, háborúban a leggyengébb. Ezt bizonyára sajnálni kell, de a legcsekélyebb mértékben sem csökkenti a jelentőségét a béke időszakaira, azaz a normális társadalmi fejlődés számára."[82] Majd ezt az adott helyzetben nem túl meggyőző megállapítást tette: „Az Internacionálé azonban nemcsak a legerősebb a békében, hanem a legerősebb eszköz a béke megőrzésében."[83] Az Internacionálé „egyetlen és nagy történelmi feladata: a harc a békéért és osztályharc a békében"[84].

Bár Lenin már 1912-ben konstatálta Kautsky „nagy fordulatát", a kautskyzmus igazán beható bírálatát az első világháború kitörése után végezte el. Ez nemcsak azzal függött össze, hogy Kautsky „nagy fordulata" ekkorra fejeződött be és vált teljessé, hanem több más tényezővel is.

Először is nem hagyható figyelmen kívül, hogy mint a II. Internacio-

nálé legfőbb tekintélye, Kautsky nem pusztán a német szociáldemokráciát képviselte, hanem az egész nemzetközi opportunizmus reá hivatkozott, amikor a világháború kitörésekor tanúsított magatartását igazolni próbálta. A minden nemzet szociálsovinisztáinak a „megértését" magában foglaló „internacionalizmus" természetszerűleg kapóra jött mindazoknak, akik az általuk követett gyakorlatot elméletileg igazolni akarták. Érvelésük eléggé egyszerű volt: ha a „feddhetetlen internacionalista" és „ortodox marxista" Kautsky így jár el, akkor ennél többet senkitől sem lehet kívánni.

Másodszor, a német szociáldemokrácia nemcsak a nemzetközi munkásmozgalom vezető osztagának számított az első világháborút megelőző évtizedekben, hanem a nemzetközi szocializmusban föllépő tendenciáknak is a legtisztább példáját szolgáltatta. Amint Lenin írta: „A német szociáldemokráciában mutatkozik meg a legszemléltetőbben a mai szocializmus szakadása. Itt egészen világosan három áramlat különböztethető meg: a soviniszta opportunisták, akik sehol sem süllyedtek olyan mélyre és sehol sem váltak annyira renegáttá, mint Németországban; a kautskysta »centrum«, amely itt kizárólag csak arra mutatkozott képesnek, hogy az opportunisták kiszolgálójának szerepét töltse be; és a baloldal, amelyhez Németország egyedüli szociáldemokratái tartoznak."[85]

A harmadik tényező a német baloldal elméleti gyengeségével függ össze. Az első világháború előtt Lenin mindenekelőtt ezt a baloldalt igyekezett mozgósítani a kiformálódóban levő kautskyzmus elleni harcra. A háború kitörése után azonban ez a baloldal csak korlátozottan tudott ennek a feladatának megfelelni. Mehringnek és Zetkinnek Lenin azt rótta fel, hogy inkább morális, mint elméleti érvekkel támadják Kautskyt, a különben kiváló forradalmár és példamutató internacionalista K. Liebknechtnek pedig nem az elmélet volt az erős oldala. A német szociáldemokrácia válságának elemzésében, Kautsky nézeteinek a bírálatában R. Luxemburg jutott a legmesszebb, de ez az elemzés és bírálat néhány nagyon fontos ponton elégtelennek bizonyult.

R. Luxemburg logikus kapcsolatot mutatott ki Kautsky korábbi magatartása és a világháború kitörését követő, a szociálsovinizmust igazoló kijelentései között. Ennek során ezeket írta: „Kautsky – aki mint az úgynevezett »marxista centrum« képviselője, vagy politikai nyelven szólva, mint a mocsár teoretikusa, már évekkel ezelőtt lefokozta az elméletet a »párthatóságok« hivatalos gyakorlatának engedelmes szol-

gálójává, és ezzel derekasan hozzájárult a párt mostani összeomlásához – most is új elméletet agyalt ki az összeomlás igazolására és szépítésére. Eszerint a szociáldemokrácia a béke eszköze ugyan, de nem eszköz a háború ellen."[86] Majd arra mutatott rá, hogy Kautsky tétele az osztályharc felfüggesztéséről a háború idején, messze túlmegy Bernstein revízióján is. „E készséges elmélet – írta – nem csupán vonzó távlatokat nyit meg a szociáldemokrata gyakorlat előtt, amikor a szélkakas-frakció változékonyságát a centrum jezsuitizmusával párosítva egyenesen az Internacionálé alapelvévé emeli. Ezenkívül a történelmi materializmus egészen új »revízióját« kezdeményezi, olyan revíziót, amelyhez képest Bernstein valamennyi egykori kísérlete ártatlan gyermekjátéknak látszik... A történelmi materializmus értelmében, ahogyan azt Marx kialakította, az egész eddigi írott történelem osztályharcok története. Kautsky revideált materializmusa szerint ehhez hozzá kell tenni: kivéve a háborús időket."[87]

R. Luxemburg jól látta a háború és az imperializmus összefüggését, de nem látta jól az imperializmus és az opportunizmus kapcsolatát, azt, hogy az imperializmussal szükségszerűen jár együtt az opportunizmus *irányzatának* előretörése a munkásmozgalomban és hogy ennek az opportunista irányzatnak a leküzdése nélkül nem lehet eredményesen harcolni az imperializmus ellen sem. Luxemburg – különösen híressé vált *Június brosúrájá*-ban – nagyon élesen ítélte el a német szociáldemokráciát, de ebben az általános elítélésben sok minden elsikkadt. Ez tükröződött Lenin kritikájában: „Sem Június brosúrájában, sem pedig a tézisekben *nincs* szó sem az opportunizmusról, sem a kautskyzmusról! Ez elméleti szempontból helytelen, hiszen nem lehet *megmagyarázni* az »*árulást*«, ha nem hozzuk összefüggésbe az opportunizmussal mint olyan *irányzattal*, amely hosszú történetre, az egész II. Internacionálé történetére tekint vissza. Gyakorlati-politikai szempontból ez hiba, hiszen a »szociáldemokrácia válságát« sem megérteni, sem leküzdeni nem lehet, ha nem magyarázzuk meg a *két irányzat:* a nyílt opportunista (Legien, David stb.) és a leplezett opportunista (Kautsky és társai) irányzat jelentőségét és szerepét."[88] Mivel a két irányzat különbözik egymástól, az ellenük folytatott harc céljai sem lehetnek azonosak. A háború első időszakában Lenin még nem tűzte ki feladatul a „centrummal" való szakítást, mert nem zárta ki, hogy némely centristák visszatalálnak a forradalmi marxizmus álláspontjára. Ez tűnik ki a következő véleményéből: „mindig különbséget tettünk a szociálsoviniszták és a »centrum«

között. Az előbbiek, véleményünk szerint, átálltak a burzsoázia oldalára. Velük szemben nemcsak harcot követelünk, hanem szakítást is. Az utóbbiak viszont – határozatlanok, ingadozók, akik a proletariátusnak óriási kárt okoznak azzal az igyekezetükkel, hogy a szocialista tömegeket egyesítsék a soviniszta vezérekkel."[89] A háború vége felé, amikor az új, kommunista Internacionálé létrehozása került napirendre, Lenin már elkerülhetetlennek látta az érdemi változásra képtelennek bizonyult „centrummal" való szakítást is.

A háború első időszakában Lenin a legfőbb „rákfenének" az imperialista háború mellett nyíltan kiálló szociálsovinizmust tartotta, és *éppen ezért* a két irányzat közül – az adott időpontban – a magát a szociálsovinizmustól szavakban elhatároló, de egyben a szociálsovinizmust igazoló centrizmusban látta a nagyobbik veszélyt a munkásmozgalom szempontjából. 1914. október 17-i levelében ezt így indokolta: „Az opportunisták – leplezetlen rossz. A német »centrum«, élén Kautskyval – a legveszedelmesebb, leplezett, diplomatikusan kendőzött rossz, amely port hint a munkások szemébe, megrontja gondolkodásukat és lelkiismeretüket."[90] Más helyen ugyanerről ekképpen nyilatkozott: „A nyílt opportunizmus, mely rögtön eltaszítja magától a munkástömeget, nem olyan veszedelmes és ártalmas, mint az arany középútnak ez az elmélete, amely marxista kifejezésekkel próbálja igazolni az opportunista gyakorlatot és szofizmákkal bizonygatja a forradalmi akciók időszerűtlenségét."[91]

A háború kitörése után „Kautsky és mások egészen határozottan a kölcsönös »amnesztia« és a szociálsovinizmussal való béke programját adták"[92]. A különösen veszélyes ebben a programban az volt, hogy az internacionalizmus, az osztályszolidaritás elvét nem szembeállította, hanem összebékítette az imperialista háborút leplezetlenül kiszolgáló szociálsovinizmussal. Ez egyenlő volt az internacionalizmus elvének a kiforgatásával. Lenin ezért így tette fel a kérdést: „Mit értsünk internacionalizmuson? Lehet-e például az internacionalisták közé sorolni azokat, akik a kölcsönös »amnesztiát« elve alapján akarják visszaállítani az Internacionálét? Mint tudják, az »amnesztia«-elmélet legtekintélyesebb képviselője: Kautsky. Ugyanebben a szellemben nyilatkozott Viktor Adler is. Mi azt tartjuk, hogy az »amnesztia« szószólói az internacionalizmus legveszedelmesebb ellenségei."[93]

Kautskynak a szociálsovinizmust igazoló egyik leghatásosabbnak vélt érve az volt, hogy benne a tömegek hangulata fejeződött ki. „Maga a fel-

bőszült tömeg verné agyon azokat, akik gátolni merészelnék, hogy a katonaságot elindítsák a határokra" – állította. Kautsky ily módon azt a fundamentális fontosságú kérdést, hogy mi legyen a szociáldemokrácia elvi álláspontja az imperialista háború megítélésében, azzal a kérdéssel azonosította, hogy a háború kitörése pillanatában mód van-e a katonaság felvonulásának meggátlására. Lenin joggal vetette ellen: „Nem ez a vitás kérdés. Nem ez a döntő. A becsapott kispolgárokat fel kell rázni, meg kell magyarázni nekik, hogy becsapták őket; olykor velük együtt vállalva a háborút, ki kell várni, míg a háborús tapasztalatok felnyitják a szemüket. Nem erről van szó, hanem arról, megengedhető-e, hogy a szocialisták részt vegyenek a »nép« burzsoá becsapásában."[94]

A kautskyzmus elleni harc fontosságát növelte, hogy Kautsky közvetíteni próbált az opportunizmus és a baloldal között, hogy a baloldal megtévesztésére törekedett a szociálsovinizmusra tett kritikai megjegyzéseivel. Ezt a magatartást Lenin így jellemezte: „Kautsky a szociálsovinizmus alapgondolatát, annak elismerését, hogy a mostani háborúban védeni kell a hazát, elvtelenül »békítgeti« a baloldaliaknak tett diplomatikus, kirakati engedményekkel, például a hadihitelek megszavazásánál való tartózkodással, a maga ellenzékiségének szóban való elismerésével stb."[95] Ez az eljárás csak kompromittálhatja a marxizmust, mert: „Az úgynevezett szociáldemokrata »centrum«, élén Kautskyval, teljesen lesüllyedt az opportunizmus álláspontjára és különösen káros, szemforgató frázisokkal és a marxizmusnak az imperializmus szájíze szerint való meghamisításával leplezi azt."[96] Ilyképpen „a kautskysta »centrum« többet árt a marxizmus ügyének, mint a nyílt szociálsovinizmus"[97].

A háború előrehaladtával, amikor a tömegek kiábrándulása mind érezhetőbbé vált, amikor az imperialista háborúról az imperialista békére való áttérés kezdett előtérbe kerülni –, ekkor a nyílt opportunizmussal szemben megnőtt a leplezett opportunizmus szerepe, s a szociálsovinizmus funkcióját egyre inkább a szociálpacifizmus vette át az imperializmus körüli illúziók terjesztésében. Ezzel együtt a korábbinál sokkal nagyobb hangsúlyt kapott a szociálsovinizmustól való elhatárolódás, megsokasodtak a baloldalnak tett – szóbeli – engedmények. Ennek a „fordulatnak" az értelmét Lenin ebben jelölte meg: „Nekem az a véleményem, hogy Kautsky + Bernstein + Társaik... »pálfordulása« annak a szemétnek (= Dreck) a pálfordulása, amely megérezte, hogy a tömegek nem tűrnek tovább, hogy balra »kell« fordulni, ha továbbra is *bolondítani* akarják a tömegeket."[98]

A centrum „fordulata" az imperialista béke előkészítését szolgálta, visszatükrözve az imperialista hatalmak között megkezdődő béketapogatózási kísérleteket, amelyeket nemritkán – mint a wilsoni békeprogram esetében – áldemokratikus frázisokkal lepleztek. A szociálpacifizmus fő funkciója az lett, hogy igazolja ezeket a béke jellegének elpalástolására irányuló áldemokratikus szóvirágokat. Erre a kísérletre reagálva írta Lenin: „Elviselhetetlen hallgatni a mézesmázos Kautskyt és társait, akik úgy beszélnek a demokratikus békéről, mintha a mostani és általában a burzsoá kormányok *képesek* volnának demokratikus békét kötni."[99] A szociálpacifisták és a szociálsovinisták ellentéte végeredményben abból az eltérő szerepből fakadt, amelyet az imperializmus védelmezésében töltöttek be. Az erről szóló elemzését Lenin így összegezte: „A szociálsovinisták (Plehanovék és Scheidemannék) és a szociálpacifisták (Turati és Kautsky) *elvi egysége* éppen abban áll, hogy *objektíve* ezek is meg azok is az imperializmus *kiszolgálói:* egyesek úgy »szolgálják« az imperializmust, hogy az imperialista háborút szépítgetik, alkalmazva rá a »haza védelmének« fogalmát, mások meg úgy szolgálják *ugyanezt* az imperializmust, hogy a demokratikus békéről szóló frázisokkal szépítgetik az érlelődő és készülőben levő imperialista békét."[100] Az első esetben az imperializmussal való nyílt, az utóbbi esetben a burkolt szövetségről van szó. Márpedig: „A burkolt opportunisták, a kautskysták, sokkal ártalmasabbak és veszélyesebbek a munkásmozgalomra nézve, mert hangzatos, szintén-»marxista« szólamokkal és pacifista jelszavakkal álcázzák a kormányukkal kötött szövetségük védelmét."[101]

A háború előrehaladtával a »kautskysta centrum" képviselői az általuk vállalt szerepnek csak úgy tudtak megfelelni, ha időlegesen szervezetileg is elhatárolják magukat a szociálsovinisztáktól. De ez csak annyit jelentett, hogy a régi funkciót az új körülményeknek megfelelően igyekeztek betölteni. Ekkorra már a különböző országok szociálsovinisztái is kezdték újra fölfedezni magukban az „internacionalizmus iránti vonzódásukat", aminek jellegzetes megnyilvánulása volt a szocializmus különböző áramlatait, s köztük a szociálsovinisták „egyesítését" célzó 1917-es stockholmi konferencia. Sokan ezt a helyzetet alkalmasnak látták arra, hogy a háború előtti Internacionálé állapotait restaurálják. Ennek a kísérletnek a valódi értelmét Lenin tárta fel: „Éppen ilyen, minden tekintetben szánalmas próbálkozásokkal hívta fel magára a figyelmet a világszocializmus harmadik áramlata, az úgynevezett »centrum« vagy »kautskyzmus« áramlata (amelyet a »centrum« legtekintélyesebb kép-

viselőjéről, Karl Kautskyról neveztek el). Ez az áramlat a háború három esztendeje alatt minden országban demonstrálta teljes elvtelenségét és tehetetlenségét. Németországban például az események menete arra kényszerítette a kautskystákat, hogy elszakadjanak a német Plehanovoktól és külön, úgynevezett »független szociáldemokrata pártot« alakítsanak, ez a párt azonban mégsem meri levonni a szükséges következtetéseket, nemzetközi méretű »egységet« hirdet a szociálsovinisztákkal, továbbra is becsapja a munkástömegeket, azzal a reménnyel kecsegtetve őket, hogy Németországban ez az egység helyreállítható, akadályozza az egyetlen helyes proletártaktikát, amely azt követeli, hogy indítsanak harcot »saját« kormányuk ellen, harcot a háború idején is, olyan harcot, amelynek formái változtathatók és változtatandók, de amely el nem halasztható, el nem odázható."[102]

A „marxista centrum" azonban nem tölthette be politikai funkcióját, ha ennek ideológiai alapvetését nem végzi el. Az imperialista háborúról az imperialista békére való átmenet igazolására szolgált a szociálpacifizmus formájában megjelenő centrizmus „csúcsteljesítménye", Kautsky ultraimperializmus-elmélete.

Az ultraimperializmus elmélete

A szociáldemokrácia forradalmi és centrista szárnyának a szétválása kifejeződött az imperializmusról alkotott nézetek gyökeres eltérésében is. Az a sajátságos helyzet állt elő, hogy az első világháború előtt az imperializmusról készült legalaposabb marxista elemzés annak a Hilferdingnek a nevéhez fűződött, aki a háború kitörése után maga is a „centrum" egyik vezető képviselője, Kautsky és az ausztromarxisták szoros eszmetársa lett. Hilferding *Finánctőké*-je azt az egyértelmű véleményt tartalmazta, hogy a kapitalizmus új fejlődési szakaszában mind az imperialista hatalmak közti ellentétek kiéleződése, mind pedig a reakció felé tett fordulat a politikában *objektív tendencia*, és hogy a munkásmozgalomnak az imperializmussal szemben a feleletet nem a múltban, a szabad konkurrencia világában kell keresnie, hanem a szocializmusban.

Az önálló irányzattá formálódott centrizmus számára ez a következtetés éppúgy elfogadhatatlan volt, mint amennyire elfogadhatatlan önleleplezés lett volna, ha kendőzetlenül szembefordul vele. Kautsky maga is mindig Hilferding művét tartotta a kapitalizmus új fejlődési szakasza reprezentatív marxista elméleti elemzésének, „csak" egyetlen módosítást tartott rajta szükségesnek. A „marxista centrum" Kautskyja szerint ugyanis Hilferding elemzése helytálló *a múltra nézve*, de a belőle levezetett fejlődési tendenciák nem a kapitalizmus *szükségszerű* útját tárják fel, hanem pusztán *egy lehetséges fejlődési alternatívát*. A fejlődés eljövendő útját eszerint nem valamilyen szükségszerű objektív tendencia határozza meg, hanem a felmerülő lehetőségek közti választás, amely lehetőségek közül az egyik a visszatérés a kapitalizmus monopóliumok előtti korszakának világába. Ugyanezt az eljárást alkalmazta Kautsky saját marxista periódusának „legjobb művére" is: *Az út a hatalomhoz* – állította – helyesen határozta meg a szocialista munkásmozgalom feladatait, *ha* a Hilferding által megjelölt *alternatíva* valósul meg, de

elavulttá válik, ha van lehetőség a „békés fejlődés" viszonyaihoz való *visszatérésre.*

Amint a kapitalizmus előtti kisárutermelés idealizálása (Sismondi, Proudhon) a kapitalizmus kifejlődésének kispolgári reakciója volt, ugyanúgy az imperializmusra való kispolgári reagálást fejezte ki az a felfogás, amely a megoldás útját a szabad konkurrencia viszonyainak a restaurálásában látta – tehát azoknak a viszonyoknak a helyreállításában, amelyek elkerülhetetlenül vezettek el a monopóliumok kialakulásához és uralkodóvá válásához. Az imperializmusnak ezt a kispolgári demokrata ellenzékét, amelynek Hobson volt a legjellegzetesebb képviselője, Lenin így mutatta be: „Minthogy az imperializmus politikai sajátságaihoz hozzátartozik az egész vonalon érvényesülő reakció és a finánccoligarchia nyomása, a szabad konkurrencia kiküszöbölése folytán egyre fokozódó nemzeti elnyomás, a XX. század elején csaknem minden imperialista országban kialakul egy kispolgári demokrata ellenzék az imperializmussal szemben. Kautskynak, valamint a kautskyzmus kiterjedt nemzetközi áramlatának a marxizmussal való szakítása éppen abban nyilvánul meg, hogy Kautsky nemcsak nem akart és nem tudott szembeszállni ezzel a kispolgári, reformista, gazdasági alapját tekintve reakciós ellenzékiséggel, hanem ellenkezőleg, gyakorlatilag egybeolvadt vele."[103] A következmény: „Kautsky szakított a marxizmussal, amikor a finánctőke korában síkraszáll a »reakciós eszményért«, a »békés demokráciáért«, azért, hogy »csupán a gazdasági tényezőknek legyen súlyuk« – hiszen ez az eszmény *objektíve* visszafelé visz, a monopolkapitalizmustól a nem monopolista kapitalizmushoz, és nem egyéb reformista ámításnál."[104]

Kautsky úgy vélte, hogy az imperializmus nem a kapitalizmus új fejlődési szakasza, hanem a finánctőke érdekeit kifejező politika. Ennek a politikának a lényege a külső terjeszkedés. „Az az új hajtóerő – írta –, amely a magasan fejlett tőkésországokban a külső terjeszkedésre való törekvést létrehozta – az imperializmus."[105] E felfogás szerint az imperializmus a finánctőke által igénybe vett „állami módszerekkel" függ össze, amelyek közül a „legfeltűnőbb a gyarmati hódítás. Ebből ered a finánctőke uralta állampolitika egész irányzatának az elnevezése. Ez után nevezik imperializmusnak azt a törekvést, amely nagy impériumot, világbirodalmat akar alapítani, melynek agrárterületei elég nagyok ahhoz, hogy az anyaország tőkefölöslegeit fölvegyék és az ő érdekében hasznosítsák."[106]

Kautsky vitába szállt Cunow-val, aki az imperializmust és a modern kapitalizmust azonosította. Ebben a vitában Kautsky arra hivatkozott,

hogy Angliában a múlt század 90-es éveiben imperializmuson „egy sajátos fajtájú birodalmi politikát" értettek. Ezért a finánctőke és az imperializmus nem azonosítható: az utóbbi az előbbi *politikája.* „Az imperializmus – szögezte le Kautsky – a tőkés politika egyik sajátos fajtája, akárcsak a manchesterizmus, amelynek a helyébe lép. Az utóbbi szintén nem meghatározott gazdasági fázist jelzett, *ha szükségképpen össze is függött egy ilyen fázissal.*"[107]

Kautsky kifogásolta, hogy az imperializmus fogalmával olykor felölelik „a modern kapitalizmus valamennyi jelenségét, a kartelleket, a védővámokat, a fináncuralmat éppúgy, mint a gyarmatpolitikát". Ez azonban „puszta tautológia", s így „az imperializmus életszükséglete a kapitalizmusnak".[108] Ezt a kifejezést „nem ilyen általánosságban kellene értelmezni, hanem történelmi meghatározottságában", mint „a politikai törekvések külön fajtáját".[109] Ebből a szemléletből fakadt az imperializmus Kautsky-féle meghatározása: „Az imperializmus a magasan fejlett ipari kapitalizmus terméke. Minden ipari tőkés nemzetnek abban a törekvésében áll, hogy egyre nagyobb *agrárterületet* igázzon le és kebelezzen be, tekintet nélkül arra, hogy milyen nemzetek lakják ezt a területet."[110] Eszerint: „Az imperializmus meghatározó vonása az ipari és az agrárterületek közti ellentét. Az agrárországok, amelyeket a tőkésállamok annektálni törekszenek, gazdaságilag elmaradottak. Ezért tehát politikailag is elmaradottak."[111]

Kautsky tehát az imperializmusban csak politikát látott, amely ugyan szükségszerű kapcsolatban van a kapitalizmus új fejlődési szakaszával, *de nem következik belőle* elháríthatatlanul. Az imperializmus politikájának gazdasági alapja a „finánctőke korszaka", de a „finánctőke korszakában" *lehetséges más, nem imperialista politika is.*

Kautsky elméletében, akárcsak Bernsteinnél, a kapitalizmus új fejlődési szakaszának jelenségei között nincs szükségszerű kapcsolat, belső összefüggés nélküli sajátos halmazt alkotnak. Kautsky gyakran hivatkozott a kartellekre és a trösztökre, de a monopóliumok meghatározó szerepe nála is elsikkadt. Ezért egyáltalán nem terminológiai kérdés volt, hogy a monopolkapitalizmussal *szemben* Kautsky a „finánctőke korszaka" kifejezést pártfogolta. Ezt az elnevezést önmagában nem lehetne kifogásolni; a baj ott kezdődik, hogy Kautskynál a finánctőke magyarázata elszakad a monopóliumok uralmától, nem a monopolizált ipari tőke és a banktőke összeolvadását jelenti, hanem olyan erőt, amelynek az érdekei sok fontos vonatkozásban *eltérnek* az ipari tőke érdekeitől. Ezért is volna

lehetőség arra, hogy az imperializmus politikájának reális tőkés alternatívája jöhessen létre.

Kautsky elmélete tehát nem szűkölködik az ellentmondásokban. Először is az imperializmust a finánctőke által „előnyben részesített" politikának nevezi; másodszor azt állítja, hogy az imperializmus az *agrár*országokat annektáló *ipari tőke* megnyilvánulása; harmadszor pedig azt a véleményt fejezi ki, hogy a finánctőkével szemben az ipari tőke, objektív érdekeinél fogva, antiimperialista erőként vehető számításba. Az imperializmus ily módon pusztán a nemzeti kérdésre korlátozódik, a fejlett ipari és a fejletlen agrárországok nem szükségszerű ellentétének a megnyilvánulási formáját ölti magára.

Kautsky definíciójáról Lenin ezt az értékelést adta: „Kautskynak ez a meghatározása elméletileg velejéig hamis. Az imperializmus sajátossága éppen az, hogy *nem* az ipari tőke, hanem a finánctőke uralkodik, éppen az, hogy *nem* csak agrárországok, hanem *mindenféle* ország annektálására törekednek. Kautsky az imperializmus politikáját *elszakítja* gazdaságától, a politikai téren megnyilvánuló monopolizmust elszakítja a gazdasági téren megnyilvánuló monopolizmustól azért, hogy egyengesse az utat a maga sekélyes polgári reformizmusa számára, a »leszerelés«, az »ultraimperializmus« és hasonló süketlenségek számára."[112] A Kautsky meghatározásában megbúvó igazi tendenciát Lenin egy olyan *reformista munkáspolitika* melletti érvelésben látta, amely a munkásosztály harcát az imperializmus némely megnyilvánulásai ellen irányítja, miközben az alapjukul szolgáló gazdasági viszonyok érintetlenül maradnak. „A dolog lényege az – írta –, hogy Kautsky különválasztja az imperializmus politikáját az imperializmus gazdaságától, amikor az annexiókat a finánctőke által »előnyben részesített« politikának nevezi és ezzel szembeállít valamilyen más burzsoá politikát, amely a finánctőke talaján állítólag szintén lehetséges. Eszerint a gazdasági monopóliumok összeférnek nem monopolista, nem erőszakos, nem hódító eljárásmóddal. Eszerint a föld területi felosztása, amely éppen a finánctőke korában fejeződött be és a legnagyobb tőkésállamok között folyó versengés jelenlegi formáinál észlelhető sajátszerűség alapjául szolgál, összeegyeztethető egy nem imperialista politikával. Az eredmény az, hogy Kautsky elhomályosítja és kevésbé éleseknek tünteti fel a kapitalizmus legújabb fokának legfőbb ellentmondásait, ahelyett, hogy teljes mélységükben tárná fel őket; vagyis az eredmény – burzsoá reformizmus marxizmus helyett."[113]

*

Az imperializmus Kautsky-féle meghatározása tehát egyebek közt arra szolgált, hogy rá hivatkozva vonhassa kétségbe az imperializmus *szükségszerűségét*. Kautsky ebben az esetben is arra törekedett, hogy elkendőzze a felfogásában bekövetkezett fordulatot és ily módon megőrizze marxista periódusa folyamatosságának *látszatát*. Ezért az e periódusról adott korábbi elemzését *a múltra nézve* továbbra is érvényesnek tüntette fel. E célnak megfelelően kérdésfelvetése így hangzott: „Hogy az imperializmus elkerülhetetlen és ennyiben szükségszerű volt, ezt senki sem fogja tagadni... A vita akörül forog, vajon a jövőben szükséges-e."[114]

Kautsky az imperializmus megítélésében is a centrizmus funkciójának megfelelő „kettős elhatárolódás" programját képviselte. „Figyelemre méltó – hangsúlyozta –, hogy ebben a kérdésben miként találkoznak a szélsőségek. A pártnak mind a szélső jobboldala, mind a szélső baloldala kijelenti, hogy a mai termelési mód fennállása esetén az imperializmus szükségszerű. Csak az előbbi következtet azonban ebből arra, hogy az imperializmust támogatnunk kell. Az utóbbi azt állítja, hogy az imperializmus kikerülhetetlen velejárója a tőkés rendszernek, de minthogy az imperializmust ellenezzük, szembe kell vele állítanunk a szocializmust, mégpedig nem a szocializmus propagandája formájában..., hanem azonnali megvalósítására törekedve."[115]

Az imperializmus elkerülhetőségét Kautsky úgy próbálta bizonyítani, hogy – Bernstein módszerét fölelevenítve – a kapitalizmus „rugalmasságát" és „alkalmazkodó képességét" hozta fel perdöntő érv gyanánt. Ennek során a következőket állította: „Ha a kapitalizmusnak ezt a ma már messzemenő rugalmasságát és alkalmazkodó képességét tekintjük, akkor abból a tényből, hogy az imperializmus erős gazdasági hajtóerői a kapitalizmusból táplálkoznak, nem fogunk minden további nélkül arra következtetni, hogy amíg a tőkés termelési mód fennáll, addig az imperializmus elkerülhetetlen, és értelmetlenség vele a tőkés termelési mód keretein belül szembeszállni."[116]

A szkepticizmus tógáját öltve magára, Kautsky kijelentette: „Semmiképpen sem biztos tehát, hogy az imperializmus ellenfeleinek van-e elegendő erejük arra, hogy azt gátak közé szorítsák. De az ellenkezője sem bizonyos."[117] Ha ugyanis az imperializmus csak politika, akkor minden a politikai erőviszonyoktól függ. Kautsky érvelésében így haladt tovább: „az imperializmus csak a hatalom kérdése, és nem a gazdasági szükségszerűségé. Az imperializmus nemcsak hogy nem szükséges a tőkés gazdaság életében, hanem jelentőségét gyakran túl is becsülik.

Először is kimutatható, hogy az államok külső terjeszkedésének nem az imperializmus az egyedüli hajtóereje. Másodszor, a gyarmatpolitika, éppen a legfontosabb megnyilvánulásaiban, nem imperialista eredetű. Végül, harmadszor, az imperializmus erőszakpolitikája egyáltalán nem nélkülözhetetlen a tőkés gazdaság fejlődésében; a tőkés terjeszkedés módszerei közül még napjainkban is csak a legköltségesebb és a legveszélyesebb, de semmiként sem a leghatásosabb, és más tényezők gazdasági jelentősége sokkal nagyobb."[118]

A fejlett tőkésországokon belül az erőviszonyok Kautsky szerint olyanok, hogy gátat állíthatnak a finánctőke külső terjeszkedési törekvései elé. Kautsky arra hivatkozott, „hogy vannak olyan rétegek, amelyeknek nagyon komoly érdeke a világbéke és a leszerelés. Kispolgárokat és kisparasztokat, sőt még számos tőkést és értelmiségit sem fűz olyan érdek az imperializmushoz, amely fölülmúlná mindazt a kárt, amelyet a háború és a fegyverkezés miatt szenvednek el."[119] Különösen fontosnak tartotta ebből a szempontból az ipari tőke és a finánctőke állítólagos mély ellentétét. „Az ipari tőke a népek közti béke felé hajlik, arra törekszik, hogy az abszolút államhatalmat parlamentáris és demokratikus intézményekkel korlátozza és az államháztartást takarékosságra ösztönzi... Ellenben a finánctőke, a nagy pénzkölcsönzők és a bankárok osztálya, az országon belül és kívül az abszolút államhatalom fejlesztésére és igényeinek erőszakos úton való kielégítésére törekszik."[120] Kautsky teljesen figyelmen kívül hagyta az ipari tőkének azt a funkcióváltását, amely a monopóliumok uralmának hatására jött létre a 19. század viszonyaihoz képest. Az imperialista *politikára* való áttérés éppen ezzel a funkcióváltással függött össze. A gazdasági viszonyoknak az ezzel összefüggő változása a meghatározó vonása a *modern* finánctőkének is, amely nem tekinthető csupán a „nagy pénzkölcsönzők és bankárok osztályának". Kautsky ábrázolása jobban illett Lajos Fülöp királyságának Franciaországára, mint a modern kapitalizmusra.

Ha az imperializmus *demokratikus* ellenzéke ilyen erős, akkor – Kautsky felfogásából adódóan – a szocialista munkásmozgalomnak is *e mögé a demokratikus ellenzék mögé kell felsorakoznia*, hiszen ha saját osztálykövetéseivel lépne fel, akkor ezzel a demokrácia védelmezőit az imperializmus oldalára kényszerítené. A baloldalnak arra a követelésére, hogy az imperializmussal a szocializmust állítsák szembe, Kautsky ezt válaszolta: „Ez nagyon radikálisnak hat, de csak arra jó, hogy az imperializmus táborába taszítson mindenkit, aki nem hisz a szocializmus

azonnali megvalósításának lehetőségében."[121] Az imperializmus elleni harc és a kapitalizmus elleni harc ily módon teljesen elválik egymástól, az imperialista *politika* ellen úgy kell küzdeni, hogy ez ne veszélyeztesse az ennek a politikának az alapját képező gazdasági viszonyokat.

A kettős elhatárolódás centrista koncepciója azt kísérelte meg homályba burkolni, hogy a kautskyzmus *reformizmussá* alakult át. Az imperialista kapitalizmussal szemben reális alternatívaként tűnt fel szemében a „békés" és „demokratikus" kapitalizmus, s ezzel együtt az 1909-ben meghirdetett proletárforradalmak korszakát a kapitalizmus szinte végtelen „rugalmasságát" és „alkalmazkodó képességét" feltételező reformok időszaka váltotta fel. Az ellentétek szükségszerű kiéleződése helyébe az ellentétek tompulásának a feltételezése lépett – az imperialista világháború kellős közepén! Kautsky megrótta a párt „szélső jobboldalát" az imperializmus fenntartás nélküli támogatásáért, az imperialita burzsoázia soviniszta jelszavainak a túlharsogásáért, de egyben igazolta a reformizmust, amely az ellentétek kiélezése helyett tompításukra törekedett, és ezt a magatartást megkísérelte elméletileg igazolni a „békés" és „demokratikus" kapitalizmus ábrándjával. A szociálsoviniszták a háború idején a kispolgári álláspontról a burzsoázia álláspontjára csúsztak át, a „kautskysta centrum" pedig befejezte a proletár álláspontról a kispolgári álláspontra való átmenetét. A két felfogás közti különbséget Lenin ekképpen foglalta össze: „A kispolgári álláspont abban különbözik a burzsoá álláspontól (a háború nyílt igazolása, nyílt »honvédelem«, vagyis saját tőkéseink érdekeinek védelme, a *tőkések* annexióhoz való jogainak védelme), hogy a kispolgár »elveti« az annexiókat, »elítéli« az imperializmust, azt »követeli« a burzsoáziától, hogy ne legyen többé imperialista, noha megmarad a nemzetközi imperialista kapcsolatok és a tőkés gazdasági rend keretei közt."[122]

A szociálsoviniszták az imperializmus apológiáját képviselték, a szabad konkurrencia kapitalizmusának imperializmussá való átfejlődésében a nemzeti érdekek előtérbe állítását és kiterjesztését látták, az imperialista háborút nemzeti háborúnak minősítették át, Kautsky viszont elvetette az imperializmust mint politikát, de egyúttal el is választotta ezt a politikát a kapitalizmustól, lehetségesnek tartva a visszatérést a szabad konkurrencia, a „békés" és „demokratikus" kapitalizmus világába. A kapitalizmusnak szocializmussal való felváltása helyébe a tőkésországok *politikájának* a megváltoztatása került, az imperialista háború támogatása helyébe pedig az áldemokratikus szólamokkal álcázott imperialista béke

előkészítése, vagyis annak a tévhitnek a terjesztése a munkásmozgalomban, hogy *imperialista* háborút, az imperializmus uralmának felszámolása nélkül, követhet *demokratikus* béke. Kautsky felfogását Lenin „az ellentmondások tompítása kispolgári opportunista elméletének – és nemcsak elméletének" nevezte, s Kautskynak a marxizmussal való szakítását ebben jelölte meg: „Ami Kautskyt illeti, a marxizmussal való kétségtelen szakítása nem olyan formában jelentkezett, hogy tagadta volna a politikát vagy megfelejtkezett volna róla, hogy *keresztül* »ugrott« volna az imperializmus korszakában különösen sok és sokféle politikai konfliktuson, megrázkódtatáson és átalakuláson, hogy fellépett volna az imperializmus apológiájával, hanem olyan formában, hogy »*békés*« *kapitalizmusról ábrándozott.*"[123]

Kautsky teljesen kiforgatta a baloldal álláspontját, amikor azt a véleményt tulajdonította neki, hogy az imperialista háborúra való egyetlen elfogadható reagálás az azonnali szocialista forradalom. Lenin jogosan vetette a szemére, hogy Kautsky szándékosan összekeveri az azonnali forradalmat a forradalom azonnali *előkészítésével.* „Kautsky jól tudja – írta –, hogy a baloldaliak korántsem »a szocializmus azonnali gyakorlati megvalósítását«, hanem a forradalmi akciók *azonnali* propagálását és előkészítését követelik a párttól."[124] Igaz, hogy a baloldal több képviselője a polgári demokratikus feladatok kautskysta programját úgy utasította el, hogy ez az elutasítás nemcsak az adott történelmi helyzetre, hanem – megalapozatlan általánosítással – az imperializmus egész korszakára is vonatkozott. Lenin ezért a valóban marxista értelemben vett kétfrontos harcot vállalta. A kétféle hibás felfogástól való egyidejű elhatárolódás jól tükröződik Lenin állásfoglalásában: "A finánctőke uralmát, éppúgy, mint a tőke uralmát általában, nem lehet megszüntetni *semmiféle*, a politikai demokrácia területén végrehajtott reformmal... Mindamellett a finánctőkének ez az uralma a legkevésbé sem szünteti meg a politikai demokráciának mint az osztályelnyomás és az osztályharc szabad, átfogóbb és világosabb *formájának* a jelentőségét. Ezért minden olyan érvelés, hogy a politikai demokrácia valamelyik követelése a kapitalizmusban gazdasági értelemben »megvalósíthatatlan«, nem egyéb, mint a kapitalizmus és az általában vett politikai demokrácia általános és alapvető viszonyainak elméletileg helytelen meghatározása."[125] A finánctőke uralmának csak a kapitalizmus felszámolásával lehet véget vetni, de nem minden konkrét történelmi helyzetben van lehetőség arra, hogy a munkásmozgalom közvetlenül a kapitalizmus felszá-

molását tűzze ki célul. Ha az imperialista háború viszonyai között a polgári demokratikus követelések csak az imperialista béke előkészítését szolgálták, ez nem zárta ki azt, hogy más körülmények között az ugyanilyen jellegű követelések ne segíthetnék a munkásosztály előrehaladásának ügyét. A kautskyzmus ultraradikális bírálói, az ún. imperialista ökonomizmus követői képtelennek bizonyultak erre a disztinkcióra, mert szerintük az imperializmus gazdasági viszonyai véglegesen és visszavonhatatlanul levették a napirendről a politikai demokráciáért való harc bármilyen programját.

*

Az imperialista háború – demokratikus béke antinómiáját Kautsky egyebek közt úgy kísérelte meg feloldani, hogy magának az imperialista háborúnak a „tisztán" imperialista voltát vonta kétségbe. E sokcélú próbálkozásának igazolásául lépett fel ezzel az érveléssel: „Egyszerűen nem igaz, hogy a háború tisztán imperialista háború, hogy kitörésekor ez volt az alternatíva: imperializmus vagy szocializmus, s hogy Németország, Franciaország és sok tekintetben Anglia szocialista pártjai és proletár tömegei gondolkodás nélkül, csupán maroknyi parlamenti képviselő felhívására, az imperializmus karjaiba vetették magukat, elárulták a szocializmust, és ily módon minden idők legpéldátlanabb összeomlását idézték elő."[126]

Kautsky arra törekedett, hogy a háborúhoz vezető alapvető okokat elhomályosítsa, és a háború kitörésében szerepet játszó speciális, a gazdasági viszonyokból le nem vezethető tényezőket állítsa az előtérbe. Mivel az első világháború kirobbanásában egész sor olyan esemény és összefüggés is belejátszott, amelyek *önmagukban* nem sorolhatók az imperializmus elkerülhetetlen vonásai közé, Kautskynak módja volt arra, hogy megfelelő válogatással érveket találjon állításaihoz. Mindenekelőtt arra hivatkozott, hogy a háború színteréül szolgáló Európa keleti felén, az általános elmaradottság következtében, még nem értek meg a feltételek egy imperialista háborúhoz, a nyugati részben viszont a nemzeti ellentéteket már régen rendezték. Erre támaszkodtak a következő állításai.

„Ezért minden bizonnyal teljes joggal mondhatjuk, hogy a háború kelet-európai kiindulópontja nem imperialista jellegű. Kelet-Európa még nem jutott el arra a fokra, hogy politikáját az imperialista szükségletek irányítanák.

Nyugat-Európát viszont a háború kitörésekor semmiféle imperialista veszély sem háborgatta. Valamennyi kérdés szabályozva volt."[127]

A háború „sajátos eredetében" vélt Kautsky menlevelet találni a szociáldemokrácia árulására és csődjére. Erről így írt:

„Nemcsak az összes hadviselő nemzet általános lelkesedésének oka rejlik a háború sajátos eredetében, abban, hogy csupán a fegyverkezési versenyből és a mozgósításból származik, hanem a háború befejezésének a nehézsége is.

A háború egyébként azért tört ki, mert két szuverén állam képtelennek bizonyult arra, hogy bizonyos követelésekről békés megegyezésre jusson és ezért a döntés a fegyverek erejére maradt."[128]

Ha az első világháború kitörésének voltak is sajátos, előre nem látható összetevői, ezek nem a háború kirobbanásának alapvető okaival, hanem ezeknek az alapvető okoknak a megnyilvánulásaival függtek össze. Hogy milyen okok teszik elkerülhetetlenné az imperialista csoportosulások közti háborút és hogy milyen lesz e háború jellege – ezt a kérdést a szocialista irodalom már jóval a háború előtt tisztázta és az Internacionálé – különösen az 1912-es bázeli kongresszus — határozatai félreérthetetlenül megválaszolták. Maga Kautsky alig néhány évvel a háború előtt tökéletes világossággal tárta fel azokat a folyamatokat, amelyeknek kibontakozása szükségszerűen imperialista háborúhoz vezet, és pontosan megjelölte a szociáldemokrácia követendő politikáját is a háború esetére. R. Luxemburg híres *Június brosúrájában* oldalszám idézte a német szociáldemokrácia hivatalos orgánumainak *néhány héttel* a háború kitörése előtti állásfoglalásait, *amikor már a háborúhoz vezető speciális okok is ismertek voltak*, s ezek az állásfoglalások kivétel nélkül a bekövetkező háború imperialista jellegét emelték ki és a munkásosztály helyét a háborút kirobbantó imperialista burzsoázia engesztelhetetlen ellenségeként határozták meg.

A *modern* imperialista háború anyagi előfeltétele: a monopolkapitalizmus uralma a gazdaságilag élenjáró országokban. A kelet-európai országok, mint az imperialista koalíciók tagjai, részeseivé válhattak egy imperialista háborúnak, mégha gazdasági fejlettségük foka önmagában nem is volt elegendő egy *ilyen* háború kezdeményezéséhez. S noha Nyugat-Európa országai között a 19. század nemzeti háborúinak lezáródása után nagyobb területi követelések nem voltak – bár Elzász-Lotaringia problémája elég súlyos terhet jelentett –, ez semmit sem mond azokról az ellentétekről, amelyek a világ gazdasági és területi felosztása és újra-

felosztása körül váltak mind fékezhetetlenebbekké. Az első világháború nem utolsósorban éppen azért volt imperialista háború, mert kirobbanásában nem a „hagyományos" nemzeti ellentétek játszották a fő szerepet.

Kautskynak a szociálsovinisták mentegetésére szolgáló egyik fő érve a háború nem „tisztán" imperialista voltát emelte ki. Ezen az alapon Marxnak a kapitalizmusról adott elemzését is visszautasíthatta volna azzal, hogy a valóságban nincs „tiszta" kapitalizmus. Társadalmi jelenségek sohasem léteznek „tiszta" formában. Lenin találóan mondta, hogy „végtelenül korlátolt betűrágó vagy csűrő-csavaró és csaló az, aki azzal hozakodik elő, hogy a háború nem »tisztán« imperialista háború"[129]. Megemlíthető ugyan, hogy *elszigetelten nézve* Szerbia vagy Belgium nemzeti célokért harcolt, de az általuk folytatott háborúra is döntően az nyomta rá a bélyegét, hogy az egyik nagy imperialista koalíció tagjai voltak.

A háború nem „tisztán" imperialista jellegének hangsúlyozásával Kautsky egyszerre adott felmentést a párton belüli opportunizmusnak mind a háború kitörésekor, mind a háború alatt tanúsított magatartása alól, de legfőképpen a „centrumnak" azt az alapgondolatát igyekezett igazolni, amely az opportunizmussal való szakítást szándékozott bármi áron elkerülni. Kautsky szerint a párt jobb- és baloldala egyaránt az „egyoldalúság" hibáját követte el: David, Legien, Scheidemann és társaik a háború imperialista vonásait nem ismerték fel, Luxemburg, Liebknecht, Mehring és követőik viszont „csak" ezeket a vonásokat látták. Egyedül a „kautskysta centrum" emelkedett e szélsőségek fölé, s ez a pozíció megengedhetővé tette számára a „szélsőségekkel" szembeni „megértést" is. E „megértés" mögött az ellentétek „összebékítésének", a párton belül az 1914 előtt uralkodó állapotok restaurálásának az igyekezete húzódott meg. Amint Lenin jellemezte: „Kautsky az »arany középutat« akarja képviselni, ki akarja békíteni ezt a »két szélsőséget«, *»amelyeknek semmi köze* egymáshoz«!"[130] Ebben az igyekezetében Kautsky a szociálsovinisztákat, a hazai imperialista burzsoázia következetes szövetségeseit a munkásosztály némileg ingadozó harcosaiként tüntette fel. Márpedig: „A legveszedelmesebbek... azok az emberek, akik nem akarják megérteni, hogy az imperializmus elleni harc, ha nem fonódik össze a legszorosabban az opportunizmus elleni harccal – nem egyéb üres és hazug frázisnál."[131]

Lenin a „centrum" belső lényegének a legtisztább kifejeződését látta abban a módban, ahogyan az imperialista háború elleni harcot

össze próbálta egyeztetni a szociálsovinisztákkal való megegyezéssel. Lenin ezt az ellentmondást a következőképpen mutatta be.

„Az egész »centrum« égre-földre esküdözik, hogy ők marxisták, internacionalisták, hogy ők a béke mellett vannak, hogy a kormányokra mindenképpen »nyomást« kell gyakorolni, hogy mindenképpen »követelik« saját kormányuktól »a nép békeakaratának kinyilatkoztatását«, hogy minden elképzelhető békeakció, az annexiók nélküli béke stb. stb. – *és a szociálsovinisztákkal való béke mellett vannak.* A »centrum« – az »egység« mellett van, a centrum – ellenzi a szakadást.

A »centrum« – a jámbor kispolgári frázis, szavakban a nemzetköziség, ténylegesen a gyáva opportunizmus és a szociálsovinisták előtti hajbókolás birodalma.

A kérdés veleje az, hogy a »centrum« nincs meggyőződve a saját kormánya ellen irányuló forradalom szükségességéről, nem hirdeti ezt a forradalmat, nem folytat önfeláldozó forradalmi harcot, a leghitványabb – és szerfölött »marxista« hangzású – *kifogásokat* agyalja ki e harc ellen."[132]

Kautsky a háború nem „tisztán" imperialista jellegével mentegette a szociálsovinisták magatartását, és a háború nem „tisztán" imperialista jellegét azzal az állítással akarta igazolni, hogy a proletár tömegek nem vetették volna magukat gondolkodás nélkül az imperializmus karjaiba. Csakhogy a proletár tömegeknek ezt a megtévesztését az opportunizmus jó másfél évtizedes ideológiai-politikai tevékenysége is előkészítette, miközben az önnálló irányzattá éppen a háború kitörése előtti években vált „centrum" sokkal inkább elleplezte, mint leleplezte ennek az ideológiai-politikai tevékenységnek a valódi tendenciáját.

*

Az első világháború kitörése nagy nyomatékkal vetette fel az imperializmus és a demokrácia viszonyának problémáját. A szociáldemokrácia baloldalának sok képviselője (Luxemburg, Buharin, Pjatakov stb.) ebben a problémában áldilemmát látott csupán, mivel nézetük szerint a monopolkapitalizmus lényegéből adódó fordulat a demokráciától a reakció felé azt jelenti, hogy a kapitalizmus új szakaszának gazdasági viszonyai elvileg kizárják a demokratikus vívmányokért folytatott harc jogosultságát – minden ilyen harci programban a 19. század kapitalizmusának történelmileg már túlhaladott viszonyaihoz való visszatérést

láttak. A kautskysták viszont a demokráciáért való harc jelszavát tűzték zászlajukra, az imperializmus és a demokrácia viszonyát azonban nem a forradalmi marxizmus, hanem az imperializmus kispolgári demokrata ellenzékének a pozíciójából ítélték meg.

Kautsky abból az önmagában helyes felismerésből indult ki, hogy a burzsoázia szembefordult saját demokratikus hagyományaival, a proletariátus számára viszont nem lehet közömbös a demokrácia ügye. „A demokrácia – írta – éppen a proletariátus, nem pedig a burzsoázia számára létszükséglet. A burzsoázia, jelenlegi fejlődési fokán, búcsút mond a demokratikus eszményeknek és ezzel együtt a nemzeti állam eszményeinek. Mai állameszménye túlmegy a nemzeti állam keretein. Ő az, aki ezt a »liberális örökséget« a »történelmi különlegességek lomtárába« hajítja. Ez azonban bizonyára nem indokolhatja, hogy mi is hasonlóképpen cselekedjünk."[133]

Kautsky azonban nyomban visszonylagossá tette saját felismerésének fontosságát, amikor a demokráciával való szembefordulás bázisát a pénztulajdonosok és bankárok kategóriájára szűkített finánctőkére korlátozta, és az egészében már a monopóliumok uralta ipari tőkét, objektív érdekeinél fogva, ezzel ellentétes erőnek tüntette fel. Az imperializmus és a demokrácia viszonyának kérdése így egészen más kérdésnek látszott, mint a monopoltőke és a demokrácia kapcsolatának problémája. Ha viszont az erőviszonyok ilyenek, akkor a demokratikus béke reális perspektíva és a szociáldemokrácia – Kautsky által meghatározott – fő követelései, az annexió nélküli béke és a leszerelés, megvalósulhatnak. Az imperializmus és a demokrácia viszonya ezért semmilyen módon sem determinált, hanem „nyitott" kérdésként kezelendő. A demokráciától a reakció felé tett fordulat ily módon nem tekinthető objektív tendenciának. Az imperializmus „válaszútját" Kautsky a következőképpen fogalmazta meg.

„Bármiképpen alakuljanak is a háború folyamán a hatalmi viszonyok és bármiféle formát ölt is majd a belőle létrejövő béke, egy dolog bizonyos: az imperializmus válság elé került. Vagy sikerül úrrá lennie a válság fölött és a békefeltételeket az előbb említett értelemben meghatározni, vagy pedig az imperialista tényezők bizonyulnak az erősebbeknek és a békefeltételek az ő szellemüknek felelnek majd meg. Az utóbbi esetben a tőkés hatalmak felosztják majd egymás között a világot. Ezzel az imperializmus új korszaka veszi kezdetét. Eddigi terjeszkedése során az imperializmus csak arra törekedett, hogy az ún. gazdátlan, vagyis a primitív demokrácia alapján álló területeket hódítsa meg, azokat,

amelyeket még egyik tőkésállam sem annektált. Minden ilyen hódítás azzal a – ha nem is szükségszerűséggel, de – lehetőséggel járt, hogy más tőkésországokkal viszályba keveredik és ezzel a világháború veszélyét idézi fel.

Ha ez után a háború után az összes »gazdátlan« területeket felosztják majd, akkor valamely tőkésország minden további terjeszkedése csak a másik területének rovására válik lehetővé, tehát csak háború útján. Ettől fogva tehát minden imperialista törekvés eleve a háborúra való törekvést fejezi ki. És – szemben az eddigiekkel – a háború nem az ilyen törekvés szándoktalan következménye, hanem közvetlen célja lesz."[134]

Kautsky úgy járt el, hogy *a jelen reális feladatait a jövő lehetséges feladataivá alakította át*, az imperialista háború által fölvetett alapvető problémákat nem megválaszolta, hanem elnapolta. A világháború kitörése nem a demokráciától a reakció felé tett fordulatnak, nem a világ újrafelosztásáért folyó harcnak a kifejezése nála, hanem pusztán annak a lehetőségnek a fölmerülése, hogy valamikor a jövőben esetleg ezek a folyamatok ténylegesen bekövetkeznek. Mivel Kautsky szerint még vannak gazdátlan területek és így a világ felosztása sem fejeződött be, ezért a világ újrafelosztásáért folyó harcra sem kerülhetett sor. Ily módon maga az imperialista háború sem annyira a jelen, mint inkább a jövő kérdése.

S ugyanolyan módon, ahogyan a jelen jövővé transzformálódott, ugyanígy foglalta el Kautskynál a jelen helyét a múlt. A jövőbe transzponált imperializmus alternatívájaként Kautsky a jelen feladatát a demokrácia és a szabad konkurrencia kapitalizmusának felidézésével kívánta megoldani. Az imperializmus kispolgári kritikusa erről így nyilatkozott.

„Természetes, hogy a polgári szabad kereskedelem hívei részéről illúzió volt, amikor azt hitték, hogy a szabad kereskedelem kiküszöböli a kapitalizmus szülte gazdasági ellentéteket. Erre sem a szabad kereskedelem, sem a demokrácia nem képes. De valamennyiünk érdeke, hogy ezeknek az ellentéteknek a leküzdése olyan formák között történjék, amelyek a dolgozó tömegeknek a legkevesebb szenvedést okozzák és a legkisebb áldozatot követelik tőlük, és ez a szabad kereskedelemmel és a demokráciával sokkal könnyebben lehetséges, mint az agrárvédővámmal és a rendőrállammal.

A szociáldemokrácia békeprogramjának követeléseihez a minden erőszakos és a népekre rákényszerített annexió elvetése mellett a legmesszebbmenő leszerelés, a kereskedelmi szerződések létesítésére való törekvés és a vámtételek lehető legnagyobb leszállítása tartozik."[135]

Kautsky ábrázolásában az imperializmus – merő félreértés, rossz választás; az ipari tőke terjeszkedő törekvéseit „nem az imperializmus erőszakos módszereivel, hanem a békés demokráciával lehet a legjobban előmozdítani"[136]. Az imperializmus kispolgári kritikusa szerint a munkásmozgalom feladata nem annyira a tőke elleni harc, hanem inkább a tőke felvilágosítása saját érdekeiről. Kautsky nemcsak abban hibázott, hogy bizonyos, *az adott történelmi helyzetben* nem időszerű polgári demokratikus feladatokkal helyettesítette a nagyon is időszerű szocialista feladatokat – vagyis hogy az imperialista háborúval nem a szocialista forradalmat, hanem a „demokratikus békét" állította szembe –, hanem abban is, hogy a differenciálatlanul felfogott ipari tőkét a demokrácia védelmezőjének tekintette, olyan erőnek, amely visszavezethet a szabad konkurrencia világába. Lenin joggal hívta fel a figyelmet arra, hogy az imperializmus Kautsky-féle bírálata „megkerüli és elkeni az imperializmusnak éppen a legmélyebb és legalapvetőbb ellentmondásait: a monopóliumok és a velük párhuzamosan létező szabad konkurrencia között, a finánctőke óriási »műveletei« (meg óriási profitjai) és a szabadpiac »tisztességes« kereskedelme között, egyfelől a kartellek és trösztök, másfelől pedig a nem kartellizált ipar között fennálló ellentmondást"[137]. A gazdaság monopolizált és nem monopolizált szektora közti ellentmondás elveszett a Kautsky által megkonstruált ipari tőke és finánctőke állítólagos ellentmondása mögött.

A differenciálatlanul felfogott ipari tőke és a leszűkítetten értelmezett finánctőke elvont szembeállítása éppen a kapitalizmus új korszakának alapvető kategóriáját, *a monopoltőkét* sikkasztotta el. Csak így lehetett elkerülni azt a kérdést, hogy a szabad konkurrencia törvényszerűségei folytán létrejött monopoltőke visszavezethető-e – s ha igen, hogyan – a szabad kereskedelem világába. Amint Proudhon a kisárutermelés viszonyait kérte számon a kapitalizmuson, úgy kérte számon Kautsky a monopolkapitalizmuson a szabad konkurrencia kapitalizmusának meghatározó jellegzetességeit. S amint a közgazdász Proudhon – Marx kifejezésével – „törvényhozóvá" alakult át, aki jogi formulákkal akarta megváltoztatni az objektív gazdasági folyamatokat, ugyanúgy vált „törvényhozóvá" Kautsky is, aki kereskedelmi szerződésekkel, a védővámok leépítésével szándékozott visszahozni egy visszavonhatatlanul letűnt világot.

A monopolkapitalizmus alapvető ellentmondásainak a kiiktatása vezetett oda, hogy Kautsky képtelen volt megérteni azt a dialektikus

viszonyt, amely az imperializmus korában létrejövő „békés szövetségek" és az imperialista háborúk között áll fenn. Az első világháború a jóval a háború előtt kiformálódott „békés szövetségek" között feszülő ellentétek kirobbanása volt, és az imperialista háborút követő „békés szövetségek" is csak átvezető szakaszt jelenthettek egy újabb háború előkészítéséhez. A történelem Kautskyval szemben Lenin véleményét igazolta, aki ezt a kapcsolatot így foglalta össze: „A békés szövetségek háborút készítenek elő és egyúttal a háborúkból nőnek ki, kölcsönösen feltételezik egymást, s a világgazdaság és a világpolitika imperialista kapcsolatainak és kölcsönös viszonyainak *egy és ugyanazon* talaján a harc békés és nem békés formáinak váltakozását eredményezik. Az igen bölcs Kautsky pedig... *elszakítja* az egységes lánc egyik szemét a másiktól... Az imperialista béke időszakainak és az imperialista háborúk időszakainak eleven összefüggése helyett Kautsky holt absztrakciókat tálal fel a munkásoknak, hogy kibékítse őket holt vezéreikkel."[138]

*

Kautskynak a „békés" és „demokratikus" kapitalizmushoz való visszatérésről szőtt ábrándjai szorosan összefonódtak azzal a „hipotézisével", hogy a világháború eredményeként az „irracionális" imperializmust a „racionális" ultraimperializmus fogja fölváltani. E felfogás tükrében az imperializmus a rosszul fölismert érdekek spontán tobzódásának tűnik fel, amelyeknek követése szükségképpen zsákutcába visz. Hiszen: „Bármely tőkés ipari államnak az arra irányuló törekvése, hogy olyan gyarmatbirodalomra tegyen szert, amely a nyersanyagok tekintetében függetlenné tenné a külföldtől, okvetlenül egyesítené vele szemben az összes többi tőkésországot, végeláthatatlan, kimerítő háborúkba sodorhatná anélkül, hogy céljához közelebb jutna. Ez a politika a legjobb útja volna annak, hogy az állam egész gazdasági élete csődbe jusson."[139]

Ezzel a burzsoázia számára oly vészjósló perspektívával állította szembe Kautsky az ultraimperializmus szinte idillikusnak ható világát. Már a nem sokkal a háború kitörését követő írásában Kautsky azt a gondolatot – pontosabban: ötletet – pedzegette, hogy „tisztán gazdasági szempontból... nem lehetetlen, hogy a kapitalizmus még egy újabb fázist is megér, *a kartellpolitikának a külpolitikára való kiterjesztését, az ultraimperializmus fázisát*... amelyben a nemzetközi méretekben egyesült finánctőke közösen fogja kizsákmányolni a világot... az ultra-

imperializmus ellen természetesen ugyanolyan erélyesen kell harcolnunk, mint az imperializmus ellen, noha ez más irányban jár veszéllyel, nem a fegyverkezési hajsza és a világbékének a fenyegetése irányában."[140] A világháború „pozitív szerepe" abban állna, hogy meggyorsítaná ezt a folyamatot. „Tisztán gazdasági szemszögből nézve... semmi sem áll már útjában annak, hogy ez a hatalmas kisülés végül is leváltja az imperializmust az imperialisták szent szövetsége által."[141]

Nem sokkal később Kautsky visszatért erre az elképzelésére és indokolásul ezekre a fejleményekre hivatkozott: „A védővámmozgalom gyengülése Angliában, a leszerelésre irányuló törekvések, a francia és a német tőkekivitel rohamos csökkenése a háborút megelőző években, végül a finánctőke különböző klikkjeinek egyre fokozódó összefonódása annak mérlegelésére késztetett engem, vajon nem lehetséges-e, hogy a mostani imperialista politikát új, ultraimperialista politika fogja kiszorítani, amely a nemzeti finánctőkék egymás elleni harca helyébe a világnak a nemzetközileg szövetkezett finánctőke által való kizsákmányolását állítja. Mindenesetre elképzelhető a kapitalizmusnak egy ilyen új szakasza. Hogy megvalósítható-e, az a kellő előfeltételek hiányában még nem dönthető el."[142]

Kautsky szerint a fejlődési alternatívák közti döntésben annak lesz meghatározó szerepe, hogy a világháborút imperialista vagy demokratikus béke követi-e. Vélekedése erről így szólt: „E tekintetben döntő jelentősége lehet a mostani háború menetének és kimenetelének. Ez a háború teljesen eltaposhatja az ultraimperializmus zsenge hajtásait azzal, hogy a nemzeti gyűlöletet a finánctőkések között is a végsőkig fokozza, a fegyverkezési versenyt még jobban kiélezi és elkerülhetetlenné tesz egy második világháborút. Akkor az a prognózis, amelyet »Az út a hatalomhoz« c. munkámban adtam, félelmetes mértékben fog valóra válni... De a háború másképp is végződhet. Úgy is végződhet, hogy megerősíti az ultraimperializmus zsenge hajtásait. A háború tanulságai meggyorsíthatnak egy olyan irányú fejlődést, amelyre békében sokáig kellett volna várni. Ha idáig fejlődnek a dolgok, ha a nemzetek megegyeznek, leszerelnek és tartós béke lesz, akkor eltűnhetnek a legrosszabb okok, amelyek a háború előtt egyre fokozottabb mértékben a kapitalizmus morális elhalására vezettek... az ultraimperializmus... átmenetileg... a kapitalizmus keretei között új remények és várakozások korszakát teremthetné meg."[143]

Az ultraimperializmus elmélete Kautskynál mindenekelőtt arra szol-

gált, hogy a „békés" és „demokratikus" kapitalizmushoz való visszatérést összeegyeztethesse a kartellek és a trösztök, valamint a finánctőke fennmaradásával és uralmával. Sőt, éppen „a nemzetközileg egyesült finánctőke szent szövetsége" képezi a legfőbb biztosítékát a sajátosan az imperializmusra érvényes ellentmondások *kiküszöbölésének* és a kapitalizmusra általában jellemző ellentmondások tompulásának. A tőkés gazdaság objektív fejlődési tendenciáit Kautsky részben visszájukra fordította, részben pedig eltúlozta, amennyiben ellentmondások nélkül érvényesülő egyenes vonalú folyamatnak tüntette fel őket. Az imperializmus viszonyai úgy sikkadtak el nála, hogy Kautsky egyrészt lehetségesnek tartotta a múltba való visszatérést, a 19. század kapitalizmusa sajátos vonásainak a restaurálását, másrészt pedig valóságos tendenciák mechanikus túlfeszítésével, egy megkonstruált világ kigondolt jellegzetességeivel helyettesítette az imperializmus valóságát. Kautsky felfogásának ezt az utóbbi jellegzetességét emelte ki Lenin is, amikor eljárásmódját így jellemezte: „Kétségtelen, hogy a fejlődés egyetlenegy, kivétel nélkül minden vállalatot és kivétel nélkül minden államot felölelő világtröszt *irányában* halad. De ez a fejlődés efelé olyan viszonyok között, olyan ütemben, olyan – korántsem csak gazdasági, hanem egyúttal politikai, nemzeti stb., stb. – ellentmondások, konfliktusok és megrázkódtatások közepette megy végbe, hogy az imperializmusnak, *még mielőtt* egyetlenegy világtröszt kialakulna, még mielőtt a nemzeti finánctőkék »ultraimperialista« világegyesülése létrejönne, óhatatlanul össze kell roppannia, a kapitalizmusnak saját ellentétébe kell átcsapnia."[144] A már a teljesen a reformizmus talajára csúszott Kautsky saját szubjektív vágyait próbálta az elmélet rangjára emelni, amikor az ultraimperializmus utópiáját kigondolta. „Az, amit Kautsky »ultraimperializmusra« vezető gazdasági tendenciának nevez – írta Lenin –, a valóságban nem egyéb, mint egy kispolgár erőlködése, aki *meg akarja győzni* a finánctőkéseket, hogy ne cselekedjenek rosszat."[145]

A „nemzetközileg egyesült finánctőke szent szövetségével" azonosított ultraimperializmus koncepciója egy statikus szemlélet kényszerzubbonyát akarja ráhúzni egy dinamikusan változó világra, amikor az egyenlőtlen fejlődés törvényét figyelmen kívül hagyva úgy képzeli, hogy a csak az adott erőviszonyok alapján létrejöhető megállapodás „mindörökre" érvényes lehet. Mintha az erőviszonyok minden jelentékenyebb megváltozása nem kívánná meg a megállapodás rendszeres felülvizsgálatát, mintha az ilyen felülvizsgálás nem a reális érdekek konfron-

tációjával járna, hanem valamilyen, az absztrakt racionalizmus szellemében megvalósuló érdekegyeztetést jelenthetne. Mi sem könnyebb, de mi sem tartalmatlanabb, mint „az emberiség közös érdekeinek" a meghatározása. Kautsky módszerére utalva írta Lenin: „Kautsky úgy alkalmazza a marxizmust, hogy minden tartalom elpárolog belőle és csak az »érdek« szócska marad meg, mégpedig valami természetfölötti, spiritualista értelemben, mert Kautsky nem a gazdasági valóságra, hanem az általános jólétet illető jámbor óhajokra gondol."[146]

Az ultraimperializmus elmélete kiválóan megfelelt a centrizmus alapkoncepciójának, hiszen lehetővé tette a sajátosan a centrizmus szellemében értelmezett kettős elhatárolódás taktikáját: mind a „szélsőségek megértését", mind az „arany középút" fölényének az igazolását. Kautsky „megértette" a forradalmi balszárnyat, hiszen ő maga sem „zárta ki", hogy *Az út a hatalomhoz* próféciája végül is igaznak bizonyul és ekkor a forradalmi megrázkódtatás elkerülhetetlen lesz. De Kautsky egyben meg is „rótta" ezt a balszárnyat, részben azért, mert a reformista út lehetőségét eleve elvetette, de főként azért, mert „nem volt türelme" kivárni a kérdés eldőlését és cselekvésével maga is a döntés tényezőjévé akart válni. Kautsky „megértette" a nyílt opportunistákat is, hiszen az ultraimperializmus perspektívájával ő maga igazolta álláspontjukat, de meg is „rótta" őket, mert a másik útnak még az elvont lehetőségét is kizárták. De ami a kétirányú elhatárolódás gyakorlati konzekvenciáit illeti, Kautsky állásfoglalásának a jelentése teljesen „egyirányú". Bírálatában Lenin is ezt hangsúlyozta: „A baloldaliak az imperializmus szükségszerűségéből a forradalmi akciók szükségességét vezetik le. Az »ultraimperializmus elmélete« pedig Kautskynak csak arra szolgál, hogy *igazolja az opportunistákat*, hogy olyan színben tüntesse fel őket, mintha egyáltalán nem pártoltak volna át a burzsoáziához... Ennek az »elméletnek« az és *csakis* az a lényege, hogy Kautsky a kapitalizmus *új* békés érájának *reményével* igazolni próbálja azt, hogy az opportunisták és a hivatalos szociáldemokrata pártok a burzsoáziához csatlakoztak és lemondtak a forradalmi (vagyis proletár) taktikáról a *mostani viharos* éra idején."[147]

Hilferding *Finánctőké*-je a világháború előtt azt bizonyította, hogy az imperializmus és a liberalizmus ellentétesek egymással, Kautsky viszont a világháború idején meghirdette a liberalizmus reneszánszát a kialakulóban levő ultraimperializmus világában. Ezzel együtt Kautsky a liberális munkáspolitika jogosultságát is kinyilvánította, s ugyanarra az álláspontra tért rá, amelyet korábban Bernsteinnél és követőinél hibáz-

tatott. Ha az elméletben némi fenntartást továbbra is hangoztatott, a gyakorlati tennivalók megítélésében ez a különbség is elenyészett.

Teljes feledésbe merült, hogy korábban Kautsky az imperialista háborúban a döntő érvet látta a „kimerítési stratégiáról" a „megdöntési stratégiára" való átmenethez. 1915-ben Kautsky már úgy vélekedett, hogy „akármilyen hatalmas átalakulást jelent is a világháború önmagában és a jövőbeli következményeit tekintve, a szociáldemokrácia politikájában nem kell változást előidéznie"[148].

A szociáldemokrácia régi politikájához való visszatérés a reformista munkáspolitikához való visszatéréssel volt azonos értelmű. 1907-ben Kautsky még elutasította a reformistáknak azt az álláspontját, hogy a szociáldemokráciának a hatalom megszerzésén túl a tőkés gazdaság fejlődéséről is gondoskodnia kell. Most viszont ő állt elő ugyanezzel a véleménnyel. „A szociáldemokráciának – állította – meg kell védenie a proletariátus érdekeit a kapitalizmussal szemben, harcolnia kell a kapitalizmus ellen, egyidejűleg azonban a gazdasági fejlődést is elő kell mozdítania."[149]

Kautsky különbséget tett a tőkés gazdaság fejlesztésének két módszere között. Az első módszer a termelékenység növelésével érdekközösséget teremt a proletariátus és a burzsoázia között, a másik viszont a munkásosztály helyzetének abszolút rosszabbodásával jár. Kautsky következtetése: „Az első módszer eszközeinek bevezetését nem szabad akadályozni... a második módszer eszközei ellen viszont mindenképpen teljes erővel harcolnunk kell."[150] A reformista munkáspolitikának ezt az alapelvét követve határozta meg Kautsky a szociáldemokrácia feladatait az imperializmussal szemben is: „Magatartásunk az imperializmussal szemben ugyanaz, mint a bérek csökkentésével, a munkaidő meghosszabbításával, az élelmiszerek árának emelésével, az adókkal, a vámokkal stb. szemben. Határozottan harcolnunk kell ellene, nem azért, hogy a gazdasági fejlődést korlátozzuk, hanem hogy a burzsoáziát rákényszerítsük: profitjának növelését, a kizsákmányolás területének kiterjesztését, az iparcikkek kivitelének fokozását, az élelmiszerek és nyersanyagok importját ne az imperializmus kézenfekvő és kényelmes módszereivel, hanem a több szellemet követelő demokratikus módszerekkel... keresse, amelyek a gazdasági fejlődés legtágabb útjait tárják fel, s ezzel természetesen fizikailag, szellemileg és politikailag a proletariátust is erősítik."[151] A centrizmus kétarcú elmélete így vált egyarcú reformizmussá a gyakorlatban.

Kautsky és a szocialista forradalom

Ha az imperialista világháború a nagy színvallás időszaka volt, még inkább igaz ez a háborút követő forradalmak időszakára. Ha az imperialista világháború katalizátorként hatott a munkásmozgalomban meghúzódó irányzatok teljes kibontakozására, a háborút követő forradalmak még inkább ezt a szerepet töltötték be.

Az első világháború végén olyan helyzet állt elő, amikor minden elméleti állásfoglalás azonnali és közvetlen gyakorlati következményekkel járt, és minden gyakorlati cselekvés elméleti igazolást igényelt. A háborúban részt vevő országok dolgozóinak szembe kellett nézniük a háború következményeivel, a háborúban *vesztes* országok dolgozóinak pedig azzal a mind bizonyosabb perspektívával is, hogy az imperialista háborút nem demokratikus, hanem imperialista béke fogja követni. A háborús célok lelepleződésekor nemcsak az imperialista háborút aktívan támogató szociálsovinizmus arculata vált kendőzetlenné, hanem – a wilsoni békeprogramhoz fűzött álmokkal együtt – a szociálpacifizmus demokratikus békét ígérő szóvirágai is a semmibe foszlottak. A legtöbb országban azonban hiányzott az a szervezett erő, amely a tömegek sokban spontán forrongását irányítani tudta volna. Az imperialista burzsoázia háborús és békekötési céljainak a leplezetlen támogatása után a szociáldemokrácia jobboldala nyíltan a burzsoá államapparátus oldalára állt a különböző felkelésekben részt vevő tömegekkel szemben is. A „centrum" viszont ide-oda ingadozott, a fellendülő tömegmozgalom hatására időlegesen akár a forradalom oldalára is állt, de a kiélezett forradalmi helyzetekben tanúsított ingatagságával, következetlenségével, határozatlanságával gyakran a nyílt opportunistáknál is több kárt okozott. Ugyanazok a személyek, akik a békés fejlődés viszonyai között oly sokat tettek a munkásosztály ügyéért, a kiélezett osztályharcok időszakában csődöt vallottak. Nem kis számban viszont olyan személyiségek is akadtak,

akik véglegesen szakítani tudtak a „centrummal" és a forradalmi balszárny következetes harcosai lettek.

A háborút követő forradalmi felkelések időszakában is megmaradt a német szociáldemokráciának az a sajátossága, hogy a nemzetközi szocializmusban föllépő áramlatok benne öltötték, legszélsőségesebb formáikat. Az imperialista burzsoázia háborús céljait végig kiszolgáló, a forradalmi munkástömegek megmozdulásainak kíméletlen elfojtásában fő részt vállaló jobbszárnyat, amely a párt egész vezetését a kezébe kaparintotta, Lenin – nem a szobatudós történetíró szenvtelen közönyével, hanem a kortárs forradalmár magával ragadó szenvedélyével – így jellemezte: „az egész világnak mintául szolgáló németországi marxista munkáspárt élére, Scheidemanntól és Noskétól Davidig és Legienig a cégéres gazfickók, a legmocskosabb kapitalista bérencek csürhéje, a munkások soraiból származó, de a monarchia és az ellenforradalmi burzsoázia szolgálatában álló, legocsmányabb hóhérok csoportja került."[152] De semmivel sem volt kevésbé engesztelhetetlen R. Luxemburg véleménye, aki 1918 végén kijelentette: „Nyugodtan kimondhatjuk, hogy... a német szakszervezeti vezetők és a német szociáldemokraták a leggyalázatosabb, a legnagyobb gazemberek, akiket a föld valaha a hátán hordott."[153]

Ami pedig a „marxista centrumot" illeti, ennek a közvetlenül a háború után tanúsított magatartásáról Lenin ezt a nézetét közölte: „A spartakisták és a scheidemannisták között állnak az ingadozó, gerinctelen »kautskysták«, Kautsky elvbarátai, akik szavakban »függetlenek«, valójában teljesen és az egész vonalon *függnek* ma a burzsoáziától és a scheidemannistáktól, holnap a spartakistáktól, részben az előbbieket, részben az utóbbiakat követik, olyan emberek, akiknek nincsenek eszméik, nincs jellemük, nincs politikájuk, nincs becsületük, nincs lelkiismeretük, akik élő megtestesülései a filiszter zavarosságának, akik szavakban a szocialista forradalom mellett állnak, de valójában képtelenek ennek megértésére, mihelyt megkezdődött, és akik renegát módon az általában vett »demokráciát«, vagyis *valójában a polgári* demokráciát védelmezik."[154]

Leninnek ez a véleménye már utal arra az „evolúcióra", amelyen Kautsky nézetei mentek át, amikor a valóságban végbemenő szocialista forradalommal kellett szembenéznie. Ezt az „evolúciót" fejezte ki Kautskynak *A proletariátus diktatúrája* c. írása, amelyről Lenin összefoglaló ítélete így szólt: „Kautsky úr, a II. Internacionálé vezére egy könyvet ad ki a proletariátus diktatúrájáról, azaz a proletárforradalom-

ról, egy olyan könyvet, amely százszorta szégyenletesebb, felháborítóbb, renegátabb, mint Bernstein hírhedt műve: »A szocializmus előfeltételei«."[155] Ez az írás arról tanúskodik, hogy: „A renegát Bernstein a renegát Kautskyhoz képest kölyöknek bizonyult."[156]

Kautskynak és társainak az „evolúciója" azt a folyamatot tükrözte, amelynek eredményeként *az imperializmus kispolgári kritikusai a szocializmus kispolgári kritikusaivá alakultak át*, akik kispolgári nézeteiket továbbra is marxista terminológiában fejtették ki. Kautsky, aki az ultraimperializmus utópiáját állította szembe az imperializmus valóságával, nem tudta elviselni, hogy a szocialista forradalom realitása véget vet ábrándjainak a „békés" és „demokratikus" kapitalizmusról, amely lehetővé tette volna a szocializmusba való „békés" és „demokratikus" átmenetet. Kautskynak ezek az ábrándjai az imperializmus kispolgári ellenzékének a szemléletét fejezték ki, amely félt szembenézni a valósággal és az imperializmussal együtt az imperializmus egyetlen tényleges alternatíváját, a szocialista forradalmat is elutasította. Kautsky nézetei azért hathattak széles körben, mert ezeknek a nézeteknek társadalmi bázisuk volt. A kautskyzmusnak ezt a társadalmi-gazdasági alapját Lenin így foglalta össze: „a kispolgárság, *azaz* a II. Internacionálé és a »két és feles« Internacionálé összes hősei a dolog gazdasági lényegénél fogva csupán az osztálytehetetlenség kifejezői lehetnek – ez az oka ingadozásaiknak, frázisaiknak, tehetetlenségüknek. 1789-ben a kispolgárok még nagy forradalmárok lehettek; 1848-ban nevetségesek és szánalmasak voltak; 1917–1921-ben pedig – tényleges szerepük szerint – a reakció undorító cinkosai, közvetlen lakájai, akárhogy hívják is őket, Csernovoknak és Martovoknak-e vagy Kautskyknak, MacDonaldoknak és így tovább."[157] (Ebből a történelmi fejlődés *tendenciáját* oly szemléletesen bemutató jellemzésből azonban hiba volna olyan következtetést levonni, amely az imperializmus korában általában tagadná a kispolgárság forradalmi potenciálját. Éppen Lenin volt az, aki kimutatta: 1917-ben az orosz faluban voltaképpen még csak 1789-et írtak, ezért az alapjában kispolgári parasztság a proletárforradalom szövetségese lehetett.)

Az imperialista világháború végén a szocializmus irányzatai közti ideológiai konfrontáció középpontjába Lenin és Kautsky vitája került. Ez a vita, amely a szocialista forradalom valamennyi alapkérdését fölvetette, hosszú időre rányomta a bélyegét a nemzetközi munkásmozgalom fejlődésére és meghatározta fő irányzatainak eszmei-politikai arculatát. A vita végső fokon a körül a kérdés körül folyt, hogy a leninizmus vagy

a kautskyzmus képviseli-e korunkban a marxista hagyományt, hogy a leninizmus vagy a kautskyzmus jogosult-e a marxista örökség vállalására és továbbvitelére. Ennek a vitának az utóhatásai mind a mai napig nyomon követhetők.

Kautsky állította össze Leninnel szemben azokat a fő „vádpontokat", amelyeket a leninizmusnak mind a reformista, mind a polgári ellenfelei a mai napig visszhangoznak. E fő „vádpontok" szerint a leninizmus szakítás a marxizmussal; a leninizmus ily módon antimarxizmus és a marxizmus antileninizmus; a leninizmus sajátosan orosz jelenség; az Októberi Forradalom szerepe nem az volt, hogy létrehozza a szocializmust Oroszországban, hanem az, hogy megakadályozza a demokrácia megvalósulását ugyanitt. Kautsky érvelésének a konklúziói ezek a tételek voltak, amelyeket azonban már premisszákként is belopott az érvelésébe.

*

Nem sokkal az Októberi Forradalom győzelme után – bár még némi visszafogottsággal – Kautsky azzal az állítással lépett fel, hogy Lenin szakított a marxizmussal, amikor a polgári demokratikus forradalom helyett a szocialista forradalmat akarta „ráerőltetni" Oroszországra. Kautsky szerint Lenin „eltévelyedése" onnan eredt, hogy voluntarista módon nem számolt „az objektív gazdasági feltételekkel".

Mindamellett Kautsky igyekezett „dialektikusnak" hatni és megőrizni azt a látszatot, mintha ennél a kérdésnél is ragaszkodna felfogásának folyamatosságához. Ezért megkísérelte elhatárolni magát az objektív gazdasági feltételek mechanikus értelmezésétől. „Az érettség a szocializmusra – írta – nem olyasmi, amit a gyakorlatban való kipróbálás előtt statisztikailag meg lehet állapítani, ki lehet számítani. Mindenesetre helytelenül járunk el, ha e kérdés megvitatásánál, miként ez gyakran megtörténik, túlságosan a szocializmus anyagi előfeltételeit toljuk előtérbe. Kétségtelen, hogy a nagyüzem bizonyos fejlettsége nélkül a szocializmus nem lehetséges. De minden bizonyítékot nélkülöz az az állítás, hogy a szocializmus megvalósítására csak akkor kerülhet sor, ha a kapitalizmus képtelen a továbbfejlődésre."[158]

Kautsky számára a fontos csak az volt, hogy a szocializmus gazdasági feltételeiről adott meghatározása Oroszországra már ne legyen érvényes. Fejtegetése ezért így folytatódott.

„A kapitalizmus elpusztítása még nem szocializmus. Ahol a tőkés

termelést nem lehet nyomban szocialista termeléssé változtatni, ott továbbra is fenn kell tartani, különben a termelés folyamata megszakad és ezzel tömegnyomorúságot, általános munkanélküliséget idéznek elő, amitől a modern munkásosztály annyira retteg.

A kapitalizmus elpusztítása nélkül csak ott lehet nyomban mindenütt megvalósítani a szocializmust, ahol a tőkés termelés az új viszonyok között lehetetlenné vált, ahol a proletariátusnak megfelelő iskolázottsága van mind a szövetkezeti, szakszervezeti és városi önkormányzatban, mind az állami törvényhozásban és a kormányzat ellenőrzésében, és ahol elegendő számú értelmiségi hajlandó arra, hogy szolgálatait a szocialista termelés rendelkezésére bocsássa.

A gazdaságilag olyannyira fejletlen országban, ahol a proletariátus még csak kisebbséget alkot, nem számíthatunk a munkásosztály ilyen érettségére."[159]

A néhány évvel később megjelent, már szélsőségesen ellenséges hangvételű könyvében Kautsky nyíltan kiállt a mensevikek értékelése mellett és egyben – az új gazdasági politika (NEP) bevezetésére utalva – deklarálta a „kommunizmus bukását" is. Kautsky szerint „az orosz forradalom 1917-ben elemi esemény volt, mint minden nagy forradalom, amelyet éppúgy nem lehetett megakadályozni, mint tetszés szerint fölidézni. Ezzel azonban még nincs megválaszolva az a kérdés, hogy a szocialistáknak ebben az esetben mit kell tenniük. A felelet egy marxista számára nyilvánvaló: figyelembe kellett venniük a gazdaság állapotát és a proletariátus érettségi fokát, és ezen az alapon határozni meg a feladatokat, amelyeket a győzelmes proletariátus elé állítottak. Ezt a módszert ajánlották Oroszországban a mensevikek, akik Grúziában ezt a legjobb eredménnyel alkalmazták is. A bolsevikok ellenben olyan feladatokat tűztek az orosz proletariátus elé, amelyeknek a viszonyok éretlensége folytán képtelen volt megfelelni. Nem csoda, ha a kommunizmusuk elbukott."[160]

Kautsky – akárcsak Bernstein – a fő szempontnak a termelőerők fejlődését tekintette, de nem abban a történelmi értelemben, hogy az új társadalom a régihez képest milyen körülményeket hoz létre a termelőerők kibontakozásához, hanem abban a szűk felfogásban, hogy a forradalmi változások lezajlásának rövid periódusa nem zavarja-e meg a termelés normális menetét. Mivel Lenin és követői ennek az utóbbi szempontnak nem szenteltek minden egyebet háttérbe szorító figyelmet, ezért – állítólag – nem forradalmárokként, hanem ellenforradalmárok-

ként jártak el. Hiszen: „A szocialista forradalom a termelőerők fejlettségétől, az ipari városok proletariátusának számától és képességeitől függ. Aki ezeket a tényezőket károsítja, az ellenforradalmi módon cselekszik."[161] A forradalmár mindent megelőző kötelessége tehát arra ügyelni, hogy a forradalom semmiféle fennakadást se okozzon a tőkés gazdaság normális működésében.

Kautsky továbbra is a „marxista centrum" kettős elhatárolódását hirdette. Ennek szellemében egyrészt formálisan – tehát gyakorlati konzekvenciák nélkül – elhatárolta magát a nyílt reformizmustól, a Scheidemann-féle „kormányszocialistáktól", amennyiben elismerte, hogy Nyugat-Európában már létrejöttek a szocializmus gazdasági előfeltételei, másrészt viszont – a voluntarizmus elleni harc jelszavával – az oroszországi forradalmat az „utolsó polgári forradalomnak" minősítette. „Úgy látszik – hangzott az érvelés –, hogy a szocializmus anyagi és eszmei előfeltételei már kellő mértékben megvannak az ipari országok egész sorában. Ezekben az országokban a proletariátus politikai uralmának kérdése csak a hatalom kérdése, amely mindenekelőtt a proletariátusnak az elszánt osztályharcra való egységét kívánja meg. Oroszország azonban nem tartozik az ilyen vezető ipari országok közé. Mind világosabban kitűnik, hogy ott most a valóságban az utolsó polgári, nem pedig az első szocialista forradalom játszódik le. Ez a mostani forradalom csak akkor ölthetett volna szocialista jelleget, ha egy nyugat-európai szocialista forradalommal esett volna egybe."[162]

Kautsky szerint a forradalom polgári voltát a legmeggyőzőbben a földkérdés megoldásának nem szocialista módja bizonyította. A bolsevikok forradalmi retorikája mögött – állította – a kispolgári reformizmus előtti gyakorlati behódolás húzódik meg. A földbirtokok felosztásában Kautsky annak a bizonyítékát látta, hogy a bolsevikok lemondtak a nagyüzemű mezőgazdaságról és a marxista agrárprogram helyett David reformista agrárprogramját valósítják meg: „A mostani orosz forradalom legfeltűnőbb jellegzetessége, hogy munkáját Eduard David szellemében folytatja. A forradalom tulajdonképpeni irányát David, nem pedig Lenin szabja meg. Ez az a szocialista szemléltető oktatás, amelyben bennünket részesít. A valóságban a forradalom polgári jellegét tanúsítja."[163]

A forradalom polgári jellege melletti kiállás azt is megkívánta, hogy Kautsky idejétmúlt elképzelésnek nyilvánítsa a munkás-paraszt szövetség gondolatát, mivel ez a szövetség szerinte azt kívánná, hogy a mun-

kásosztály mondjon le a maga szocialista céljairól és a parasztság szükségképpen kapitalista törekvéseit támogassa. Kautsky ebben a kérdésben erre az „önkritikára" is hajlandó volt: „Sorainkban sokáig tartotta magát az a nézet, amelyet a franciaországi polgárháborúról szóló könyvében Marx még 1871-ben is képviselt, hogy a parasztság ugyanúgy részt vehet a jövő proletárforradalmában, mint ahogyan vállvetve harcolt a proletariátussal a polgári forradalmakban. A kormányszocialisták még mindig egy olyan agrárprogramot keresnek..., amely a parasztság érdekévé tenné a proletár osztályharcot. A gyakorlat azonban mindenütt azt mutatja, hogy egyre növekszik az ellentét a proletariátus és a parasztság között."[164] Ily módon nem lehet szó *szocialista* forradalomról egy olyan országban, ahol a parasztság teszi ki a lakosság túlnyomó többségét. Kautsky szerint a parasztság óriási túlsúlya Oroszországban „lehetővé tette a forradalom győzelmét azzal, hogy a proletariátussal együtt tartott, de egyúttal bebizonyította a forradalom *polgári* jellegét is. Minél inkább fejlődik és erősödik tehát ez a parasztság, vagyis minél szilárdabb lesz az újonnan szerzett paraszti magántulajdon, annál inkább előkészíti azt a talajt, amely egyrészt a tőkés gazdaság fejlődésének kedvez, másrészt pedig növekvő ellentéteket szül a parasztok és a munkások között. Oroszország jelenlegi helyzetében az ilyen irányú gazdasági tendencia ereje minden mást felülmúl és még a legerőszakosabb diktatúra is tehetetlen vele szemben. Sőt, mint a *parasztság* diktatúrája, még jobban előmozdítja érvényesülését."[165]

Az 1917-es szocialista forradalom vizsgálatánál Kautsky már teljesen elvesztette az új jelenségek marxista megítélésének a képességét, amellyel az 1905-ös oroszországi forradalom elemzésénél még kitűnt. Az 1905-ös forradalom hatására jutott el Kautsky marxista fejlődésének csúcsára, az 1917-es forradalom idején viszont már pályafutásának rohamosan hanyatló szakaszában tartott és éppen a Leninnel folytatott vitájában érte el azt a mélypontot, amelyről többé sohasem tudott fölemelkedni.

Az 1918-as Kautskyról szólva már nem elégséges a dialektika és az evolúciós-elmélet gyakori összekeveréséről beszélni, mert ekkorra már a pozitivista evolucionizmus teljesen a háttérbe szorította nála a materialista dialektikát. A szocializmus gazdasági előfeltételeinek megítélésénél ez az evolucionizmus egy mechanikus ökonomizmus formáját öltötte, amely a gazdasági fejlődés menetéről kiformált merev kritériumok alapján ítélte meg a társadalmi fejlődés új, pusztán ökonómiai szempontok alapján el nem dönthető jelenségeit. Ez az ökonomizmus a különböző

gazdasági fejlettségű országok – vagy országcsoportok – számára valamiféle menetrendet állapított meg a szocializmusba való átmenetnél, amelyet senkinek sem szabad felelőtlenül felrúgnia – mindenkinek ki kell várnia, amíg „rá kerül a sor".

Az ökonómiai megközelítés fontosságát Lenin nem tagadta, csak kizárólagosságát, egyedüli szempontként való alkalmazását opponálta. A társadalmi fejlődés folyamata sokkal bonyolultabb annál, semhogy a gazdasági haladás mechanikus tükörképe lehetne. A legkiválóbb elmélet is dogmává válhat, ha tételeit kész formuláknak tekintik, amelyek nélkülözhetővé teszik a minőségileg új jelenségek tudományos elemzését. „Szó se róla – írta Lenin –, a Kautsky módjára írott tankönyv igen hasznos dolog volt a maga idejében. De mégiscsak ideje már szakítani azzal a gondolattal, hogy ez a tankönyv a világ további történelmének minden fejlődési formáját előre látta."[166]

Az 1918-as Kautsky azonban nem csupán a régi tankönyv megállapításait kérte számon az új forradalmon, hanem a régi tankönyv sok helyes tételéről le is mondott, s egészen más forrásból származó „tankönyv" tételeivel helyettesítette őket. Különösen szembeötlő ez annál a módnál, ahogyan Kautsky a parasztság és a szocializmus viszonyát értékelte. Lenin teljesen jogosan állíthatta: „Mindazt, amit a marxista Kautsky az »Agrárkérdés«-ben 1899-ben írt arról, hogy milyen eszközök állnak a proletárállam rendelkezésére a kisparasztoknak a szocializmusba való fokozatos átvezetésére, a renegát Kautsky 1918-ban elfelejtette."[167] Kautsky tehát nemcsak azt a ténylegesen újat nem látta, amit az 1917-es orosz proletárforradalom a felszínre hozott, hanem azt is a sötétbe burkolta, ami korábban számára is világos volt.

Kautsky megtévesztő módon hivatkozott Marx 1871-es véleményére mint legutolsó forrásra annak a kérdésnek az eldöntéséhez, hogy milyen legyen a munkásosztály pártjának a viszonya a parasztsághoz egy eljövendő szocialista forradalomban, hiszen éppen az ő általa szerkesztett folyóiratban jelent meg először Engelsnek az egyik legutolsó írása, *A parasztkérdés Franciaországban és Németországban*, amely éppen ennek a kérdésnek a tisztázását tekintette feladatának.[168] Kautskynak nagyon szelektív memóriára volt szüksége ahhoz, hogy Engelsnek erről a munkájáról elfelejtkezhessék.

Engels írását egy kritikának is beillő megállapítással kezdte: „A polgári és reakciós pártok módfelett csodálkoznak azon, hogy a szocialisták most hirtelen és mindenütt napirendre tűzik a parasztkérdést. Igazság

szerint azon kellene csodálkozniok, hogy ez már régen nem történt meg."[169] A parasztkérdés napirendre tűzését Engels így indokolta: „Az a lehetőség, hogy a szocialista párt meghódítja a hatalmat, belátható közelségbe került. De ahhoz, hogy a politikai hatalmat meghódítsa, ennek a pártnak előbb a városból ki kell mennie a faluba, hatalommá kell lennie a falun."[170] Ugyanitt leszögezte, hogy „a kisparaszt *ellen* nem lehetséges tartós átalakulás Franciaországban"[171]. Majd hozzátette: „És mi határozottan a kisparaszt oldalán állunk; meg fogunk tenni minden lehetőt, hogy sorsát elviselhetőbbé tegyük, hogy megkönnyítsük neki az átmenetet a szövetkezetre, ha erre rászánja magát, sőt, hogy abban az esetben, ha még nem tud erre az elhatározásra jutni, meghosszabbított gondolkodási időt biztosítunk számára a parcelláján."[172]

Mindeddig tehát teljes az összhang Engels elmélete és Lenin gyakorlata között. Ahol *látszólag* ellentét van közöttük, az a nagybirtokok kisajátításának módja. A *francia* nagybirtokról szólva Engels véleménye ez volt: „Itt leplezetlen tőkés üzemmel állunk szemben és így nem lehetnek semmiféle aggályaink... Mihelyt pártunk az államhatalom birtokába jut, egyszerűen ki kell sajátítani a nagybirtokosokat, csakúgy, mint az iparban a gyárosokat... Mindenesetre a tőkés üzemnek társadalmivá való átalakítása itt már teljesen elő van készítve és egyik napról a másikra véghezvihető éppúgy, mint pl. a Krupp urak... gyárában."[173]

Csakhogy a francia mezőgazdaság már réges-régen a polgári demokratikus forradalom *után* volt, az orosz mezőgazdaság viszont még a polgári demokratikus forradalom *előtt* állt. Franciaországban az ipari és a mezőgazdasági nagyüzemek jellege között semmiféle eltérés sem volt, Oroszországban viszont a nagybirtokok korántsem voltak tipikus tőkés üzemek, amelyekben a burzsoá–proletár viszony az uralkodó. Az 1917-es orosz nagybirtokokon dolgozó parasztoknak éppúgy nem voltak szocialista céljaik, mint ahogyan az 1789 előtti francia parasztoknak sem. Ha Lenin nem tett volna különbséget a francia és az orosz mezőgazdasági nagyüzem között, akkor azonosította volna a polgári demokratikus forradalmat a szocialista forradalommal és lemondott volna arról, hogy a parasztságot a munkásosztály szövetségesévé tegye.

Kautsky antidialektikus evolucionizmusa az 1917-es orosz forradalom megítélésénél a *voluntarizmus vagy ökonomizmus* hamis alternatívájához vezetett. Azt a választást kínálta csupán, hogy vagy voluntarista módon átugorja a forradalom polgári demokratikus szakaszát és szembekerül az egész parasztsággal, vagy pedig megreked az ökonomista módon

értelmezett „gazdasági feltételeknél" és a polgári demokratikus feladatok végrehajtásával a forradalmat befejezettnek tekinti mindaddig, amíg Nyugat-Európában a proletariátus fel nem kel a kapitalizmus ellen.

Lenin a materialista dialektika segítségével elvetette ezt a hamis alternatívát. Világosan látta, hogy a fázisbeli különbség miatt Oroszországban nem lehet változtatás nélkül alkalmazni azt az agrárprogramot, amelyet Engels a *francia* szocialisták számára jelölt meg egy Franciaországban – és általában a polgári demokratikus átalakuláson már *túl levő* országokban – végbemenő szocialista forradalom esetére. „A nagybirtokosokat ki kell sajátítani, a földet pedig át kell adni a szövetkezeteknek. Ez – vaskalapos álláspont" – fejezte ki véleményét Lenin.[174] De ebből a felismerésből nem következtetett arra, hogy a forradalomnak meg kell állnia a polgári demokratikus átalakulás határainál. Lenin elismerte, hogy „Oroszországban a parasztok feltétlenül többet nyertek a forradalomból, mint a munkásosztály. Ehhez nem fér kétség. Elméleti szempontból ez, természetesen, azt mutatja, hogy forradalmunk bizonyos fokig polgári forradalom volt. Amikor Kautsky felhozta ellenünk ezt az érvet, nevettünk."[175]

Az Októberi Forradalom nagy erőforrása volt, hogy a városban végbemenő szocialista forradalmat párosítani tudta a falun végbemenő polgári demokratikus forradalommal. Ami a kezdet szempontjából oly előnyös volt, az a távlatokat, a szocialista átalakulás teljes véghezvitelét tekintve nem kevés nehézséget jelzett előre. De a mezőgazdaság szocialista átalakítását nem lehet voluntarista módon, megfelelő előkészítés nélkül, a parasztság tömegei *ellenére* végrehajtani. Lenin álláspontja ez volt: „ha a bolsevik proletariátus nem tudta volna kivárni a falusi osztályrétegeződést, ha nem tudta volna ezt *előkészíteni* és végrehajtani, s így mindjárt 1917 október–novemberében megkísérelte volna »elrendelni« a polgárháborút vagy »a szocializmus bevezetését« falun, ha megkísérelte volna, hogy az általában a parasztsággal alkotott ideiglenes blokk (szövetség) nélkül, a középparasztnak stb. tett számos engedmény nélkül boldoguljon, – akkor ez a marxizmus *blanquista* eltorzítása lett volna."[176] Éppen az Októberi Forradalmat blanquizmussal vádoló Kautsky hajlott a blanquizmus felé, amikor úgy vélekedett, hogy a munkásosztálynak a szocialista forradalmat az egész parasztság *ellenében* kell véghezvinnie. Lenin 1917 októberében a kispolgári demokráciát képviselő eszer párt agrárprogramját fogadta el, bár jól tudta, hogy ez nem a marxizmus

agrárprogramja, de a parasztság tömegei sem jutottak még túl a kispolgári demokrácia követelésein. Márpedig: „A dolgozók többségének eszméjén és követelésein... a dolgozóknak *maguknak kell túljutniuk;* ezeket a követeléseket sem »megszüntetni«, sem rajtuk »átugorni« nem lehet. Mi, bolsevikok, *segíteni* fogunk a parasztságnak abban, hogy túljusson ezeken a kispolgári jelszavakon, hogy minél hamarabb és minél könnyebben *áttérjen* a szocialista jelszavakra."[177]

Kautsky és társai a nyugat-európai fejlődésről alkotott kész formuláik alapján ítélték meg az oroszországi forradalmat és ezeknek a kész formuláknak a „megsértésében" a marxizmus feladását próbálták kimutatni. Vagyis éppen a konkrét helyzet konkrét elemzésére bizonyultak alkalmatlannak. Magatartásukról Lenin ezt a bizonyítványt adta: „mindezek a Kautskyk, Hilferdingek... nem tudták megérteni a polgári demokratikus és a proletár szocialista forradalomnak *ezt a* kölcsönös viszonyát. Az első átnő a másodikba. A második menet közben megoldja az elsőnek a kérdéseit. A második megszilárdítja azt, amit az első elért."[178] Az eleven életnek ez a dialektikája nem fért bele a kautskyzmus mechanikus sémáiba.

1919-ben Kautsky már nem elégedett meg a szocializmus gazdasági előfeltételeinek a hiányát felhánytorgató bírálatával, és ezt a kritikát a forradalomra való morális felkészületlenség vádjával egészítette ki. Ez a vád így szólt: „ A szocializmus előfeltétele a tömegek magasrendű erkölcse, az olyan erkölcs, amely nem csupán az erős szociális ösztönökben nyilvánul meg. A Párizsi Kommün munkásainál egy ilyen erkölcsöt már erősen kifejlődve találtunk meg. De ez hiányzik annál a tömegnél, amely ma a bolsevista proletariátusban hangadó."[179]

Az etikai szocializmus egykori – szociáldarwinista vonásokról is árulkodó – marxista kritikusa így tért meg maga is az etikai szocializmus híveinek sorába. Kautsky szerint csak a nyugat-európai – különösen az angol – munkásokban volt meg az az erkölcsi erő, amely a szocialista átalakulás nélkülözhetetlen feltétele. A marxisták számára azonban az erkölcsi színvonal legfőbb mértéke nem lehet más, mint az osztályharcban való helytállás, a tőkés kizsákmányolás felszámolásáért, a szocialista társadalom létrehozásáért folytatott küzdelem. Forradalmi marxista periódusában Plehanov ezt úgy fejezte ki, hogy *salus revolutionis suprema lex* – a forradalom érdeke a legfőbb törvény. Az erkölcsi magatartás mércéjének elválasztása az osztályharctól a moralizáló filiszterszellem legbiztosabb megnyilvánulása. Márpedig ahol a moralizálás kezdődik, ott a marxizmus véget ér. A szocialista etika ezért az etikai szocializmus

ellenpólusa. Kautsky pontosan azt követte el 1919-ben, amit a nyugat-európai szocialisták magatartásában 1905 után annyira bírált: az orosz munkásosztály erkölcsi színvonalának lebecsülését. A marxista Kautskynál a forradalmi következetesség volt a legfőbb morális mérce, a renegát Kautsky viszont a forradalmi következetesség megnyilvánulásait az erkölcsi hanyatlás szimptómáinak fogta fel.

Kautskynak az etikai szocializmushoz való „megtérésével" még jobban összeszűkült az a terület, amely a kautskyzmust a bernsteinizmustól elválasztotta. Érthető ezért, hogy a liberális munkáspolitika egykori kritikusa a liberális munkáspolitika klasszikus megvalósítóját, az angol munkásmozgalmat állította követendő példának a nemzetközi munkásmozgalom elé. Kautsky úgy látta, hogy: „Az összes európai nemzetek között az angolok érettek a leginkább a szocializmusra... dacára csekély szocialista iskolázottságuknak. Az egyéniség iránti tisztelet és a proletariátus önállósága és energiája, valamint szervezeteinek ereje sehol sem ért el olyan magas fokot, mint ott. Anglia és nem Oroszország van a leginkább felkészülve arra, hogy a társadalmi termelés formáit fejlessze ki, amelyek a munkásosztály valódi felszabadítását képviselik."[180] E felfogás szerint tehát a munkásmozgalom ideológiai-politikai tartalma elhanyagolható mellékkörülmény, a szocializmusra való felkészülés szempontjából a legfontosabb: a liberális erények és a trade-unionista szervezetek. Szellemi „evolúciója" során Kautsky így jutott el ezen a területen is – Bernsteinhez.

Kautsky felfogásából következően a szocializmus anyagi előfeltételeinek hiányában az Októberi Forradalom vagy csak polgári forradalom lehetett, vagy pusztán blanquista államcsíny. A századforduló táján a Bernstein által Marx és Engels ellen felhozott jakobinizmus és blanquizmus vádja a világháborút követő forradalmak időszakában új életre kelt, s most már Kautsky használta fel Leninnel és az 1917-es orosz forradalommal szemben.

Kautsky úgy beszélt egy „békés" és „demokratikus" kapitalizmust követő „békés" és „demokratikus" szocialista átalakulásról, mintha az első világháború szörnyűségei nem is léteztek volna. Kautsky szerint a „békés" és „demokratikus" fejlődés hatására Nyugat-Európában a „jakobinizmus" gyökerei kihaltak, a „jakobinizmus" megnyilvánulásai az orosz proletárforradalomban viszont ennek a fejlődési folyamatnak az elmaradására vezethetők vissza. Kautsky ebből erre az eredményre jutott: „Az, hogy a mai Oroszország oly sok hasonlóságot mutat az

1793-as Franciaországgal, csak azt bizonyítja, milyen közel van a polgári forradalom szakaszához."[181]

Kautsky azzal próbálta az Októberi Forradalmat lejáratni, hogy e forradalom tudatos előkészítését összevetette a Párizsi Kommün spontaneitásával, s ebből az összevetésből arra következtetett, hogy a forradalmak csak spontán tömegmozgalmak eredményei lehetnek, a tudatos felkészülés viszont a kis összeesküvő csoportok jellegzetessége, amely nem forradalomhoz, hanem csak államcsínyhez vezethet. Kautsky véleményét így összegezte: "A bolsevikok egy jól előkészített államcsíny útján jutottak hatalomra, amely egy csapásra az egész államgépezetet a kezükre juttatta és ők ezt a legenergikusabban és a legkíméletlenebbül kihasználták arra, hogy ellenfeleiktől... mindent kisajátíthassanak. Ezzel szemben a Kommün létrejötte senkit sem lepett meg jobban, mint magukat a forradalmárokat."[182] Ráadásul – Kautsky szerint – ennek az „államcsínynek" a végrehajtása során tudatosan mellőzték a nemzetközi munkásmozgalom érdekeit és a német imperializmus taktikai szövetségeseként jártak el. „A bolsevikok a hatalom megragadásához onnan merítették az erőt, hogy Oroszország politikai pártjai között ők voltak azok, akik a legerélyesebben követelték a békét, a békét minden áron, a különbékét, nem törődve azzal, hogyan alakult ezáltal a nemzetközi helyzet, vajon előmozdították-e ezzel vagy sem a német katonai monarchia győzelmét és világuralmát, amelynek pártfogoltjai közé hosszú ideje ők ugyanúgy odaszámítódtak, mint az indiai vagy ír lázadók és az olasz anarchisták."[183]

Ezt az akkoriban nem éppen eredetinek számító érvelést főként azért érdemes megemlíteni, mert alig egy évvel korábban, amikor a tárgyilagosság látszatára még némi figyelmet fordított, Kautskynak Lenin és a bolsevikok elleni bírálata még arra összpontosult, hogy indokolatlanul sokat vártak az európai – és különösen a német – munkásmozgalomtól. Kautsky ekkor még így foglalt állást: „A bolsevik forradalom azon a feltevésen épült fel, hogy egy általános európai forradalom kiindulópontja lesz; hogy Oroszország bátor kezdeményezése felkelésre bírja majd egész Európa proletárjait...

A szocializmust meghozó és megszilárdító európai forradalomnak kellett volna eszközül szolgálni arra is, hogy eltávolítsa azokat az akadályokat, amelyeket Oroszországban az ország gazdasági elmaradottsága állított a szocialista termelés megvalósítása elé.

Mindez igen logikus elgondolás és alapos indokolás volt annak, aki

elfogadta a fő tételt: hogy az orosz forradalom elkerülhetetlenül ki fogja robbantani az európai forradalmat...

Ez e feltevés mindeddig nem igazolódott be. S most Európa proletárjait azzal vádolják, hogy cserbenhagyták és elárulták az orosz forradalmat."[184] Érvelését Kautsky így folytatta: „Mindamellett nem szabad túlságosan hibáztatni a bolsevikokat amiatt, hogy egy európai forradalomra számítottak. Más szocialisták is elkövették ugyanezt és bizonyos, hogy olyan állapotok felé haladunk, amelyek az osztályharc súlyos kiéleződéséhez vezetnek és egész sor meglepetést idézhetnek elő. És ha a bolsevikok eddig tévedtek a forradalomra vonatkozó számításukban, hát egy Bebel, egy Engels, egy Marx nem vált néha hasonló tévedések áldozatává? Ez utóbbiak azonban sohasem határoztak meg előre egy adott időpontot és taktikájukat sohasem úgy alakították ki, hogy a párt egész létét, a proletár osztályharc egész menetét egy olyan forradalom bekövetkezésétől tegyék függővé, amely a proletariátust ez elé a dilemma elé állítja: forradalom vagy csőd."[185] Majd hozzátette: „Bolsevik elvtársaink az általános európai forradalom kártyájára tettek fel mindent. Amikor ez a kártya nem vált be, olyan útra kényszerültek, amely megoldhatatlan feladatokat rótt rájuk."[186]

Amilyen mértékben haladt előre a Lenin elleni polémiájában Kautsky, olyan mértékben távolodott el Marxtól. Egyrészt ez az eltávolodás, másrészt Lenin és Marx nézeteinek az egybeesése végül arra kényszerítette, hogy Marx értékelésében is eljusson – Bernsteinhez. Lenin állítólagos „blanquizmusát" bírálva Kautskynak el kellett ismernie, hogy ennek a „blanquizmusnak" a gyökerei megtalálhatók Marxnál is. Ez a beismerés Kautskynál így fejeződött ki: „A francia forradalom tanulmányozásának a hatása alatt, szocialista munkássága kezdetén, Marx olyan felfogáshoz jutott el, amely sok tekintetben érintkezett a jakobinusokéval és a blanquistákéval."[187] Ez a blanquista periódus a maga csúcspontját az 1850-es évek elején érte volna el. Jó húsz évvel korábban ugyanezt írta – Bernstein.

Kautsky egyrészt azzal vádolta Lenint és követőit, hogy a néptömegek forradalma helyett egy összeesküvő csoport blanquista államcsínyét hajtották végre, másrészt pedig azt rótta fel nekik, hogy „túl széles" szövetségre törekedtek, s evégből „elvtelen engedményeket" tettek a parasztságnak a földkérdés megoldásában és ugyancsak „elvtelenül" magukévá tették az egész nép legfőbb követelését, az azonnali békét. De hogyan lehetett blanquista államcsíny az, ami a valóban elemi erejűvé

vált népi tömegmozgalomra támaszkodott és ennek a tömegmozgalomnak a követelését tűzte zászlajára? A blanquista típusú államcsínyek még az igen jól szervezett, erősen centralizált, viszonylag kis területű országokban sem jártak soha sikerrel, hogyan diadalmaskodhatott volna egy ilyen kísérlet a hatalmas területű, rosszul szervezett és széttagolt Oroszországban? Ráadásul Oroszországban a szocialista forradalom a hosszú évekig tartó, a legkíméletlenebb formát öltő polgárháború útján valósult meg, amelyben a hazai ellenforradalom erői mögött cselekvően sorakozott fel az egész nemzetközi imperializmus. Itt a tömegeknek a szavazócédulánál sokkal hathatósabb formában volt módjuk kifejezni meggyőződé süket.

Kautsky fölelevenítette azt a vádat is, hogy Lenin és a bolsevikok a német imperializmus valamiféle „titkos szövetségesei" voltak. Az természetesen elképzelhető, hogy a német imperializmus az oroszországi forradalmat a vele szemben álló másik imperialista koalíció meggyengítésére akarta kihasználni. De valamely forradalom jellegét nem a hozzá kapcsolódó szubjektív szándékok, hanem magának a forradalomnak az objektív társadalmi-gazdasági következményei határozzák meg. Az orosz proletárforradalom valódi hatása nem az imperialista koalíciók közti erőviszonyok megváltozásában, hanem a nemzetközi imperializmus egyik legfontosabb tartóoszlopának a kidőlésében mutatkozott meg. Különben is, milyen „morális törvény" tiltja az osztályharcban az osztályellenség táborában föllépő ellentétek kihasználását? Az osztályharcban csak a filiszterek moralizálnak, hogy ezzel igazolják elmulasztott cselekvésüket.

Amikor Marx megismerkedett Kautskyval, első benyomásairól levelében így számolt be: „Kautsky középszerűség, kicsinyes szempontokkal, túl okos (csak 26 éves), mindent jobban tudó, bizonyos értelemben szorgalmas, sokat bíbelődik statisztikával, de kevés okosat olvas ki belőle, természetétől fogva a filiszterek törzséhez tartozik."[188] A filiszterek törzséhez való tartozását Kautsky semmivel sem igazolta meggyőzőbben, mint amikor a szocialista forradalomban követendő taktikáról fejtette ki nézetét. Érthető tehát, hogy Lenin a Marxéval megegyező diagnózist állapított meg róla.

Kautsky említett nézetét jellemezve Lenin ekként erősítette meg a „centrum" vezérének a „filiszterek törzséhez tartozását": „Kautsky – igazi szocialista, ne merje senki kétségbe vonni ennek az igen tiszteletreméltó családapának, ennek az igen becsületes polgárnak az őszinteségét. Lángoló és meggyőződéses híve ő a munkások, a proletárforradalom győzelmének. Csak azt szeretné, hogy nyájas kispolgári intellektuelek és

hálósipkás nyárspolgárok *eleve*, a tömegek megmozdulása *előtt*... és okvetlenül polgárháború *nélkül* kidolgoznák a *forradalom fejlődésének* mérsékelt és precíz *alapszabályait*."[189] „Olyan forradalmak, amilyeneket Turati is, Kautsky is »kész« elismerni, olyanok, amelyeknél előre meg lehet mondani, mikor lángol fel a forradalom és milyen nagyok a győzelmi esélyei, olyan forradalmak nincsenek."[190]

A szocialista munkásmozgalomban megmutatkozó filiszterszellem egyik legjellegzetesebb megnyilvánulása: a szocializmusnak mint célnak az elismerése és az eléréséhez szükséges eszközöknek az elvetése. Ennek az időszerűségét oly nehezen elveszítő magatartásformának az „őstípusairól" írta Lenin: „Ők »hajlandók« lennének elismerni a szocializmust, ha az emberiség átugorhatna abba egyszerre, egyetlen hatásos lendülettel, súrlódások nélkül, a réginek a megvédelmezésére vagy a régihez kerülő úton, suttyomban való visszatérésre irányuló kísérletek nélkül, a forradalmi-proletár erőszaknak az ilyen kísérletekre adott egyre újabb »válaszai« nélkül. A burzsoáziának ezek az entellektuel tányérnyalói »hajlandók«, egy ismert német közmondással élve, megmosni az irhát, feltéve, hogy az irha mindvégig száraz marad."[191]

Azzal a móddal, ahogyan a bolsevik taktikát értékelte, Kautsky „a kispolgári eltompultságnak történelmi emléket állított" (Lenin). Kautsky szerint a bolsevikok a következő megbocsáthatatlan hibákat követték el.

1. Felelőtlenül kihasználták a forradalmi helyzet adta lehetőségeket Oroszországban, ahelyett, hogy a „sorrendet betartva" megvárták volna a fejlett európai országok munkásosztályának kezdeményezését.

2. Kalandor módon úgy kezdték meg forradalmukat, hogy annak sikerét az európai forradalom kitörésének meghatározott időpontjára alapozták.

3. Megengedhetetlen kockázatot vállaltak, amikor a forradalommal az orosz munkásosztályt a győzelem vagy bukás alternatívája elé állították. (Mintha lett volna olyan forradalom a történelemben, amely ezt a kockázatot kikerülhette volna.)

Ezekre a vádakra válaszolva Lenin mindenekelőtt arra mutatott rá, hogy „Kautsky összekeverte azt a taktikát, amely többé vagy kevésbé közeli, de nem meghatározott időpontban számít az európai forradalomra, azzal a taktikával, amely meghatározott időpontban számít az európai forradalomra"[192]. Márpedig: „Számítani az európai forradalomra – ez kötelező a marxistára nézve, ha *forradalmi helyzet* áll fenn... az, hogy forradalmi helyzet várható Európában, nem a bolsevikok ábrándja,

hanem a marxisták *általános véleménye* volt."[193] A kérdés tehát ez: „Bekövetkezett-e valójában a forradalmi helyzet vagy sem?"[194] Az első világháború után erre a kérdésre még Kautsky sem mert egyszerűen nemmel válaszolni.

Az internacionalista magatartás fő kritériumának Lenin azt tartotta, ha egy ország munkásosztálya mindent megtesz saját országában a nemzetközi forradalom ügyének előmozdításáért. Az Októberi Forradalomban ez az elv így érvényesült: „A bolsevikok taktikája helyes volt, az *egyedüli* internacionalista taktika volt, mert nem a világforradalomtól való gyáva félelmen, nem a forradalommal szemben tanúsított kispolgári »hitetlenségen«, nem azon a szűk látókörű nacionalista törekvésen alapult, hogy »saját« hazánkat (saját burzsoáziánk hazáját) megvédjük és minden egyébre »fütyülünk«, – hanem az európai forradalmi helyzet helyes (a háború előtt, a szociálsoviniszták és a szociálpacifisták renegátsága előtt általánosan helyesnek elismert) *számbavételén* épült. Ez volt az egyedüli internacionalista taktika, mert megtette a maximumát annak, ami *egy* országban *valamennyi ország* forradalmának fejlesztése, támogatása, felébresztése *érdekében* megvalósítható."[195] Az internacionalizmus nevében Lenin nem az „európai proletariátus" ellen „emelt vádat", hanem csak megismételte a német baloldalnak a német szociáldemokrácia vezetői ellen felhozott vádjait.

Tekintettel arra, hogy Kautsky vádjait széles körben visszhangozták, Lenin a későbbiek során ismét visszatért rájuk: „Természetesen igen sokan azzal vádoltak és a szocialisták meg a szociáldemokraták valamennyien még ma is azzal vádolnak bennünket, hogy hozzáfogtunk a dologhoz anélkül, hogy tudnánk, miképp kell azt véghezvinnünk. De ez – halott emberek nevetséges vádja. Mintha lehetne egy igen nagy forradalmat úgy végrehajtani, hogy már jóelőre tudjuk, miképp kell azt végigvinni! Mintha ezt a tudást könyvekből szereznék!"[196] Az e vád mögött megbúvó igazi tendencia ez volt: ha a forradalom feltétele a forradalom pontos menetrendjének az előzetes benyújtása, megvizsgálása és jóváhagyása, akkor e feltétel teljesülésétől soha sem kell tartani – a forradalom *ad infinitum* elnapolható. 1909-ben, amikor Kautsky még forradalmár volt, azt hirdette, hogy forradalom esetén számolni kell a vereséggel is; 1918-ban és utána viszont úgy mondott le a forradalomról, hogy az eleve biztos győzelem teljesíthetetlen követelményéhez kötötte.

*

Kautsky koncepciójának központi magja az az elképzelés volt, hogy Oroszországban a gazdasági feltételek csak polgári átalakulást tesznek lehetővé, s ezért az orosz munkásmozgalomnak nem a polgári és a szocialista forradalom között kell választania, hanem *a polgári átalakulás különböző formái* között. E nézet szerint a proletárforradalom „voluntarista" kísérlete megbontotta a polgári demokratikus átalakulás erőinek szövetségét, akadályt emelt azon az úton, amely a demokrácia győzelméhez vezetett volna Oroszországban. Az Októberi Forradalom ily módon kilátástalan kalandnak tűnt fel, amely csak ellenforradalmi diktatúrához vezethet, ha a „demokratikus erők" nem tudnak úrrá lenni fölötte. Eszerint Lenin és a bolsevikok a proletárforradalom kalandjával objektíve az orosz és a nemzetközi reakció szövetségesévé váltak, velük szemben a nemzetközi munkásmozgalomnak az „orosz demokrácia" erőit, a mensevikek és az eszerek koalícióját kell támogatnia. Ebben a beállításban a szociáldemokrácia, amikor a proletárforradalom ellen harcol, valójában a nemzetközi ellenforradalom ellen lép fel, azt akarja elérni, hogy az Októberi Forradalom örököse ne ez az ellenforradalom, hanem a „demokrácia" legyen. Kautskynak ez az érvelése a két világháború között igen nagy mértékben befolyásolta a szociáldemokrácia viszonyát a leninizmus elméletéhez és gyakorlatához, és – az elkerülhetetlen változtatásokkal – mind a mai napig fontos elem a szociálreformizmus ideológiájában.

Az általában vett „demokráciának" a szembeállítása a valóságos proletárforradalommal Kautsky elméleti „evolúciójának" – pontosabban: visszafejlődésének – a legfontosabb vonására hívja fel a figyelmet: a szociálreformizmus szellemében értelmezett polgári liberalizmus elveihez való visszatérésre. Kautsky tehát ezen a területen is eljutott – Bernsteinhez. A szociálreformizmus szellemében értelmezett polgári liberalizmus lényege: *a burzsoá demokrácia elválasztása a kapitalizmustól.* Ennek az eljárásnak az eredményeként a burzsoá demokrácia értékei általános emberi értékekké válnak, amelyek meghatározzák a munkásmozgalom cselekvésének irányát és *határait.* A modern szociálreformizmus társadalmi funkciójából adódik a kapitalizmus elleni harc határainak az oly módon való meghúzása, hogy ez a harc ne vonhassa kétségbe a burzsoá demokrácia „abszolút" értékeit. A modern szociálreformizmus céljainak megfogalmazásánál nem a kapitalizmushoz ragaszkodik, hanem „csak" azokhoz az eszmékhez, amelyek a tőkés társadalom létének ideológiai tükröződései. Ezek az eszmék tehát *implikálják* a tőkés rend fenn-

maradását. Ha a polgári demokrácia elveinek a megőrzése képezi a kapitalizmus elleni harc határvonalát, akkor ez a határvonal a tőkés társadalmon *belül* húzódik. A dolog lényegét Lenin a rá jellemző cikornyátlan egyszerűséggel határozta meg: „A szabadságról, egyenlőségről, demokráciáról szóló általános frázisok valójában csak vak szajkózása azoknak a fogalmaknak, amelyek az árutermelési viszonyok lenyomatai. A proletárdiktatúra konkrét feladatait ezeknek az általános frázisoknak segítségével megoldani annyit jelent, mint az egész vonalon a burzsoázia elméleti, elvi álláspontjára helyezkedni."[197] (Lenin itt természetesen a *tőkés* árutermelési viszonyokra hivatkozott.)

Az utóbbi időben elég gyakran lehet találkozni azzal a véleménnyel, hogy Lenin a Kautsky elleni vitájában nemcsak egyszerűen, hanem leegyszerűsítve is ábrázolta a szocialista munkásmozgalom és a demokrácia viszonyát. E vélemény szerint vitájuk során Lenin és Kautsky egyaránt az „egyoldalúság" hibájában leledzett, s az igazság nem Lenin vagy Kautsky oldalán, hanem a két felfogás valamilyen „szintézisében" található meg. Ez az összebékíthetetlen nézetek összebékítésére irányuló, tipikusan eklektikus magatartás arra épít, hogy Kautsky elleni polémiájában Lenin nem a demokráciáról vallott felfogásának a rendszeres kifejtésére törekedett, hanem Kautsky hibás tételeinek a megcáfolására. Ha viszont Leninnek az „imperialista ökonomizmus" ellen folytatott ideológiai harcát is tekintetbe vesszük, akkor az „egyoldalúság" vádjának az alaptalansága nyilvánvaló lesz. Lenin felfogásának a fő vonásai a következőképpen foglalhatók össze.

1. A modern politikai demokrácia a polgári társadalom kialakulásának terméke, tartalmát a tőkés társadalomban uralkodóvá váló árutermelési viszonyok határozzák meg. A modern politikai demokrácia ezért – osztálytartalmát tekintve – burzsoá demokrácia. A polgári demokrácia nagy történelmi előrelépést jelentett a középkori állapotokhoz, az abszolút monarchiákhoz, de a bonapartizmushoz hasonló rendszerekhez, az álparlamentarizmus különböző formáihoz képest is. A burzsoá demokrácia nagyon különböző konkrét formákban valósulhat meg a tőkés társadalom fejlődése során az egyes tőkésországokban, és ezeknek a különbségeknek a figyelembevétele elsőrendű fontosságú a munkásosztály harca szempontjából. A kispolgári demokrácia áramlatai, amelyek közé a szociálreformizmus irányzatai is tartoznak, a bennük kifejeződő antikapitalista tendenciák ellenére, a burzsoá demokrácia kereteibe illeszkednek bele, ennek gazdasági bázisát nem veszélyeztetik.

2. A tőkés társadalomban a polgári demokrácia képezi a legkedvezőbb terepet a munkásosztály számára saját osztályszervezeteinek kialakításához, az erőgyűjtéshez, a kapitalizmus elleni harcra való felkészüléshez, a tőkés kizsákmányolás elleni harc legváltozatosabb formáinak alkalmazásához.

3. Az imperializmus korszakában objektív tendencia a fordulat a demokráciától a reakció felé, de hibás az a következtetés, hogy emiatt feleslegessé válik a politikai demokrácia rendszerének a létrehozásáért, megőrzéséért és kiterjesztéséért való harc. Ellenkezőleg, az imperializmus antidemokratikus tendenciái lehetővé teszik a proletariátus osztályszövetségének kiterjesztését mindazokra a rétegekre, amelyeket ezek a tendenciák érdekeikben sértenek. Az imperializmus korában a munkásosztály potenciális szövetségeseinek a tábora nem csökken, hanem növekszik. A monopoltőke elleni következetes demokratikus harc már a szocializmusért folyó harc elemeit is magában foglalhatja. Mivel a történelmi fejlődés nem egyenes vonalú folyamat, előállhatnak olyan helyzetek is, amelyekben a már kivívott demokratikus szabadságjogok megvédése válik a munkásmozgalom fő feladatává.

4. A polgári demokrácia = demokrácia képlet a kapitalizmus védelmezésének, a proletárforradalom győzelme után pedig a burzsoá ellenforradalomnak az eszmei-politikai fegyvere. Az általában vett demokrácia jelszava a modern szociálreformizmus ideológiai fegyvertárában a dolgozók tömegeinek a félrevezetését szolgálja, egyrészt mert közvetett módon feltételezi a tőkés rendszer fennmaradását, másrészt mert lehetővé teszi a szocializmussal való szembefordulást – hamis lobogó alatt.

5. A kialakuló szocialista társadalmon számon lehet – és kell – kérni a demokráciát, de nem a *polgári* demokráciát. A demokrácia mint a politikai hatalom gyakorlásának formája addig marad fenn, amíg az állam fennmarad. (Leninnek természetesen csak korlátozott tapasztalatok álltak rendelkezésre annak megítéléséhez, hogy ez a folyamat milyen hosszú időszakot ölel majd át és hogy a szocialista demokrácia fejlesztése milyen feladatok megoldását tűzi majd napirendre. Lenin *mint marxista* ezekben a kérdésekben csak annyira lehetett konkrét, amennyire az adott történelmi tapasztalatok azt számára lehetővé tették. A „transzcendens dedukció" módszere Lenintől éppannyira távol állt, mint Marxtól; mindketten elvileg szemben álltak azzal a szociálreformisták által nekik tulajdonított eljárással, hogy a jövő társadalma eszményéből vezessék le az időszerű tennivalókat.)

6. A szocialista demokrácia fejlesztési lehetőségei és formái nem választhatók el a szocialista társadalom megvalósulásának történelmileg adott körülményeitől. Ellentétben Trockijjal és másokkal, az Októberi Forradalom győzelme után bevezetett korlátozó intézkedéseket Lenin nem tekintette a szocialista átalakulás lényegi jellemzőinek, hanem az adott helyzetből folyó kényszerűséget látott bennük.

A Kautskyval folytatott vitája idején Leninnek ezek a nézetei még korántsem voltak kizárólagosak a munkásmozgalom forradalmi marxista szárnyán belül sem. A kautskyzmust rendkívül hevesen bíráló R. Luxemburgnál például az „imperialista ökonomizmus" felfogásának a hatása mellett a szabadságjogok liberális értelmezésének némely szimptómái is megfigyelhetők voltak. Kautsky számára különösen hasznos szolgálatot tett Trockij kritikája, mert egyrészt ez a kritika igazolni látszott jó néhány tételét, másrészt mert az adott időpontban „kompetens bírálatként" lehetett feltüntetni.

Trockij 1917-ben csatlakozott a bolsevikokhoz, s amikor 1919-ben megjelent Kautskynak a *Terrorizmus és kommunizmus* c. írása, ő is bekapcsolódott Lenin és Kautsky vitájába. Trockij a maga *Anti-Kautsky*-jában lényegében Lenin *A proletárforradalom és a renegát Kautsky* c. műve álláspontját ismételte meg, egy lényeges ponton azonban eltért tőle.

Ebben az írásában Trockij a hadikommunizmus kényszerrendszabályait nemcsak a szocialista társadalom szükségszerű, általános érvényű vonásainak tüntette fel, hanem még „tovább is fejlesztette" őket, és a munkásosztály militarizálását meghirdetve, a kényszermunkát a szocializmus alapvető jellegzetességeként mutatta be. Trockij abból indult ki, hogy: „A gazdasági nehézségeknek mind elvi, mind gyakorlati szempontból az az egyedül helyes megoldása, ha az ország egész népességét úgy kezeljük, mint a kényszermunkaerő tartalékát."[198] De Trockij a maga nézetét nem korlátozta az adott helyzet gazdasági nehézségeire, hanem általános érvényűnek tüntette fel: „A kötelező munkaszolgálat a szabad szerződés elvét éppoly gyökeresen és véglegesen váltotta föl, mint a termelési eszközök társadalmasítása a tőkés tulajdont."[199] Trockij a társadalmi munka megszervezését a szocializmusban csak a hadsereg mintájára tudta elképzelni. „A munka militarizálásának az állami kényszer azon formái képezik az alapját, amelyek nélkül a tőkés gazdaságnak szocialista gazdasággá való átalakítása örökre üres szó maradna."[200] Trockij szerint a proletárdiktatúra államának általánosan kell

alkalmaznia az állampolgárok fölötti rendelkezésnek azt a formáját, amely a tőkés társadalom szervezetei közül csak a hadseregre jellemző. Ebben a szellemben írta: „Nincs más út számunkra a szocializmushoz, mint az ország gazdasági erőinek és erőforrásainak kényszer útján való szabályozása és a munkaerő központosított elosztása az általános állami tervvel összhangban. A munkásállam felhatalmazottnak tekinti magát arra, hogy minden munkást arra a helyre állítson, amelyre szükségesnek tartja."[201] Bár Kautskynak is el kellett ismernie, hogy ez a felfogás eltért Lenin álláspontjától, de az első szocialista állam tevékenységének bírálatánál Trockij idézett nézetei nagyon a kezére játszottak.

*

Amikor Kautsky a polgári liberalizmus szociálreformista értelmezéséhez eljutott, ezzel egy olyan folyamat ért el a tetőpontjára, amelynek a kezdete a Bernstein elleni polémiájában a marxista államelmélet kérdésében megmutatkozó következetlenségekben tárható fel, és amelyben a döntő változás egybeesett Kautsky „nagy fordulatával", a forradalmi marxizmusról a centrizmusra való végleges áttérésével 1912–1913-ban. A folyamatnak ezt az utóbbi szakaszát részletesen tárgyalta Lenin az *Állam és forradalom* c. művében, amelyhez Lenin 1918-as tanulmánya, *A proletárforradalom és a renegát Kautsky*, a legközvetlenebbül kapcsolódott.

Az *Állam és forradalom*-ban Lenin még különbséget tett egyfelől az eszereknek és a menszevikeknek az állam osztályfölötti voltát hirdető nézetei, másfelől a kautskysták felfogása között. Ez utóbbi lényegét így foglalta össze: „Másfelől a »kautskysták« sokkal finomabban forgatják ki a marxizmust. »Elméletileg« sem azt nem tagadják, hogy az állam az osztályuralom szerve, sem azt, hogy az osztályellentétek kibékíthetetlenek. De figyelmen kívül hagyják vagy elködösítik a következőt: ha az állam az osztályellentétek kibékíthetetlenségének terméke, ha olyan hatalom, amely a társadalom *felett* áll, s »*mind jobban elidegenedik* a társadalomtól«, akkor nyilvánvaló, hogy az elnyomott osztály felszabadítása nemcsak hogy erőszakos forradalom nélkül lehetetlen, *hanem* lehetetlen annak az államhatalmi gépezetnek *megsemmisítése nélkül is*, amelyet az uralkodó osztály teremtett és amelyben ez az »elidegenedés« megtestesül."[202] 1918-ban azonban, amikor Kautsky fő törekvésévé az lett, hogy a polgári demokráciát elválassza a kapitalizmustól és valami-

féle általában vett demokráciáról szóló képzelgésével eltüntesse a burzsoá demokrácia osztályjellegét, ez a különbség is mindinkább eltörpült. Akárcsak korábban Bernstein, Kautsky is arra az eredményre jutott, hogy a demokratikus hagyományok a nyugat-európai országokban fölöslegessé teszik a forradalmi erőszakot a szocialista társadalomra való áttérésben és anakronisztikussá a proletárdiktatúrára való hivatkozást. Ennek az álláspontnak az elfogadtatását Kautsky így készítette elő: „A mai proletariátus, legalábbis Nyugat-Európában, olyan országokban jut majd politikai hatalomra, melyekben ha nem is mindjárt a »tiszta« demokrácia, de legalábbis a demokrácia bizonyos mértéke az évtizedek során gyökeret eresztett és a korábbiaktól eltérően a hadsereg sem teljesen idegen a néptől. Ki kell várnunk, hogy a proletariátus, amely ott a nép többsége, ilyen körülmények között hogyan fogja ott a politikai hatalmat meghódítani. Semmiként sem kell feltételeznünk, hogy a nagy francia forradalom eseményei Nyugat-Európában megismétlődnének."[203]

Az első világháború végén Kautsky a munkásmozgalom kettéválását a *két módszer* ellentétével magyarázta. „A két szocialista irányzat ellentéte – írta – nem apró, személyes féltékenykedésen alapul, hanem egymástól két gyökeresen különböző módszer: a *demokratikus* és a *diktatórikus* módszer ellentéte."[204] Majd így tette fel a kérdést: „Mi okból öltene a a proletariátus uralma olyan formát, amely a demokráciával összeférhetetlen, és mi tenné ezt szükségessé?"[205] A választ, a Párizsi Kommünre hivatkozva, így adta meg: „Olyan rendszernek, amelynek ilyen mély gyökerei vannak a tömegek között, a legkisebb oka sincs arra, hogy kezet emeljen a demokráciára. Ez a rendszer nem lehet meg mindig erőszak nélkül olyankor, amikor mások erőszakhoz nyúlnak, hogy a demokráciát elnyomják. Erőszakra csak erőszak lehet a felelet. De az a rendszer, amely tudja, hogy a tömegek mellette állnak, az erőszakot csak arra fogja felhasználni, hogy a demokráciát *megvédje*, nem pedig arra, hogy *megsemmisítse*. Valósággal öngyilkosságot követne el, ha meg akarná szüntetni legbiztosabb alapját, az általános választójogot, a hatalmas erkölcsi tekintély mély forrását."[206] Ezzel szemben az Októberi Forradalom következménye ez: „Megsemmisítették a demokráciát, amelyet az orosz nép a márciusi (értsd: februári) forradalomban kivívott."[207] Kautsky szerint a demokrácia nélkülözhetetlen feltétele az „ellenzék" fennmaradása. Az ezzel ellentétes magatartás viszont a munkásosztály politikai harcával szembeni bizalmatlanság jele, ami a proudhonizmushoz való visszatérésre utalna. „Nagyfokú bizalmatlanság a proletariátus

politikai szabadságharcával szemben, a politikában való részvétellel szemben – ez lelkesítette a proudhonizmust. Ma újra hasonló gondolatok törnek fel, amelyekkel mint a szocialista gondolkodás legújabb vívmányaival találjuk szemben magunkat, mint tapasztalati eredményekkel, amelyeket Marx nem ismert és nem is ismerhetett. És ezek mégiscsak olyan gondolatok új változatai..., amelyek ellen maga Marx is küzdött és amelyeket le is győzött."[208]

A demokráciának a társadalmi viszonyoktól elszakított értelmezésében Kautsky a demokráciát az „emberi természetre" visszavezető polgári liberalizmust a szociáldarwinizmussal egyesítette. Ily módon az tűnt ki, hogy – az erkölcshöz hasonlóan – a demokrácia is az állatvilágban leli eredetét. „Az ember természeténél fogva nemcsak társas, hanem demokratikus lény is, vagyis inkább: a hajlam benne a demokratikus cselekvés iránt szociális lényének olyan húrja, amelyet állati őseitől vett át."[209]

A demokrácia Kautsky-féle misztifikációja mögött az a szándék húzódott meg, hogy segítségével kompromittálja a bolsevikok „egészen új elméletét" a proletariátus diktatúrájáról. Kautsky felfogásának lényege éppen az ezzel kapcsolatos állásfoglalásában fejeződik ki.

„Kevésbé érthető, hogy bolsevik barátaink nem elégedtek meg azzal, hogy eljárásukat Oroszország sajátos helyzetével magyarázzák, és ily módon igazolják azt a különleges viszonyokból fakadó kényszerűséget, amely nézetük szerint csak a diktatúra vagy a lemondás közti választást tette lehetővé. Ellenkezőleg, inkább hozzáfogtak, hogy eljárásuk indokolására egy egészen új elméletet faragjanak és ezt általános érvényűnek minősítsék.

Ez az egyik olyan vonásukkal magyarázható, amelyet igen rokonszenvesnek kell tartanunk: az elmélet iránti erős érdeklődésükkel.

A bolsevikok marxisták. A marxizmus iránti lelkesedéssel telítették a proletariátusnak azokat a rétegeit, amelyekhez hozzáférkőzhettek. Diktatúrájuk mégis ellentmond Marx tanításának, amely szerint egyetlen nép sem ugorhatja át fejlődésének természetes szakaszait, sem parancsszóval nem távolíthatja el őket. Honnan kerítsenek ezzel szemben egy Marxtól származó indokolást?

És ekkor a kellő időben eszükbe jutott az a szócska, amelyet Marx 1875-ben egy alkalommal a proletárdiktatúrával kapcsolatban elejtett."[210]

Az e körül az állítás körül kibontakozó vita során Kautskynak utóbb el kellett ismernie, hogy Marx és Engels elég gyakran említették ezt a „szócskát". Ekkor meg abban próbált kibúvót találni, hogy „sajnos e

szavukat közelebbről sohasem tisztázták. Ők ezt csak alkalmi megjegyzéseikben használták, a bolsevisták viszont programjukká tették"[211] Majd a „szócska" állítólagos többértelműségéről értekezett: „Nos, a proletariátus diktatúrája szónak elejétől fogva azt volt a baja, hogy többértelmű volt. Marx és Engels nem is emelték ki sohasem, hanem csak alkalmilag használták. Nem található meg egyetlen programatikus megnyilatkozásukban, így a Kommunista Kiáltványban sem, habár ennek megfogalmazása idején még sokkal közelebb álltak a blanquizmushoz, mint később."[212] Ezért: „Minden okunk megvan arra, hogy a proletariátus diktatúrájának jelszaváról lemondjunk, amelyet mindenkor félreértettek és 1917-ig a marxizmusnak csak a polemikus részében... játszott szerepet."[213]

Kautsky egész érveléséből csak annyi a helytálló, hogy a *Kommunista Kiáltvány* valóban nem tartalmazta a proletárdiktatúra *kifejezést*, de vele lényegében azonos értelmű volt „a burzsoá uralom megdöntése és a politikai hatalom meghódítása a proletariátus által" formában meghatározott cél. Maga a kifejezés az 1848. júniusi párizsi munkásfelkelés veresége után, e vereség tanulságaiból levont következtetés formájában szerepelt először Marxnál, az *Osztályharcok Franciaországban* c. művében pedig nem polemikusan, hanem programatikus feladatként jelenik meg nála. A proletárdiktatúráról szóló tanítás annyira nyilvánvaló része volt a marxi elméletnek, hogy 1917 előtt ezt jószerivel senki sem vonta kétségbe. A szocializmus megvalósításának marxi programjáról még maga Bernstein is ezeket írta: „E szerint a szocializmus általános megvalósításának első feltétele a tőkés fejlődés egy bizonyos foka, a második pedig a politikai hatalom gyakorlása a munkások osztálypártja, a szociáldemokrácia által. E hatalom gyakorlásának formája Marx szerint az átmeneti időszakban a proletariátus diktatúrája."[214] Az opportunizmusra való áttérésben Kautskyt megelőző Plehanov a századforduló idején ismételten opportunizmussal vádolta a német szociáldemokrácia híres erfurti programját, mert megkerülte ennek a kifejezésnek a használatát. Hilferding pedig a proletárdiktatúra szükségességének hangsúlyozásával fejezte be *Finánctőké*-jét. De maga Kautsky is Marxnak és Engelsnek a proletariátus diktatúrájáról szóló tanítására hivatkozott 1909-ben, külön kiemelve, hogy Engels még élete végén is „kitartóan síkraszállt" mellette.

A polgári demokrácia elválasztása a kapitalizmustól Kautskynál eszközül szolgált arra, hogy az általában vett demokráciát szembeállítsa

a proletárdiktatúrával. Különösen azt kárhoztatta, hogy még a német szociáldemokrácia soraiban is akadnak olyanok, akik „elfogadják ezt az elméletet. Ahelyett, hogy a diktatúra módszerében és a széles néptömegek jogfosztásában olyasmit látnának, amit elítélünk, és amit csak az oroszországi kivételes viszonyok termékeként érthetünk meg, oly módon dicsőítik, mint aminek létrehozására a német szociáldemokráciának is törekednie kell."[215] Kautsky különösen elfogadhatatlannak tartotta, hogy akár időlegesen is bizonyos korlátozó intézkedéseket hozzanak – például a szavazati jogot megvonják a volt kizsákmányoló osztályok tagjaitól –, és hogy az éppen megszületett proletárhatalom az ellenforradalom fehér terrorjára a forradalom vörös terrorjával válaszoljon. Kautsky megsemmisítőnek szánt ítélete így harsogott: „a szektás fanatikusok kis csapatán kívül minden bizonnyal az egész német és az egész nemzetközi proletariátus az általános demokrácia elveihez fog ragaszkodni. Megbotránkozva utasít vissza minden olyan elképzelést, hogy egy új, kiváltságos osztály és egy új, jogfosztott osztály kialakításával kezdje uralmát."[216]

*

Kautskynak az Októberi Forradalommal szemben felhozott kifogásai mögött az a szemrehányás húzódott meg, hogy az orosz munkásosztály szocialista forradalmat hajtott végre ahelyett, hogy a polgári demokráciát játszotta volna. Kautsky az általában vett demokrácia nevében terjesztette be vádiratát, vagyis a demokrácia misztifikált fogalmából kiindulva próbálta előírni a történelem követendő útját. A demokráciának ez a metafizikája absztrakt normák rendszerével akarta szabályozni az osztályharc menetét, hogy az ne léphesse túl az ezeknek a normáknak az objektív alapját képező társadalmi viszonyokat.

Kautsky misztifikációjával szemben Lenin a demisztifikáció útját választotta: a fogalmak valódi jelentésének helyreállítását a történetileg hozzájuk tapadt, osztályérdekeket *tükröző és elleplező* ideologikus elképzelések eltávolításával. Az általában vett, meghamisított demokráciával Lenin nem az általában vett, igazi demokráciát állította szembe, hanem azt bizonyította, hogy minden ilyen kísérlet mögött az osztályérdekek ideológiai elkendőzésének a tudatos vagy tudattalan szándéka húzódik meg. A szentnek tekintett kategóriákat Lenin lecsupaszította, és megmutatta, hogy mi rejlik a díszes homlokzat mögött. Ez az eljárás

érthető módon kiváltotta a munkásmozgalomban megbújó kispolgárok jajveszékelését „az örök emberi értékek megszentségtelenítése" miatt. Érthető az is, hogy a magukat marxistának képzelő illemtanárok nem győztek megbotránkozni Lenin „stílusán".

Lenin „stílusát" természetesen nem a kispolgár megbotránkoztatásának a szándéka határozta meg, hanem az, hogy halálosan komolyan vett egy halálosan komoly ügyet. Egyszerűen annak a francia írónak a tanácsát követte, aki szerint a macskát legjobb macskának nevezni. Semmi sem állt távolabb tőle, mint a szecessziós stílus, a fölösleges díszítőelemek használata; minden köntörfalazás nélkül nevezte nevükön a dolgokat. Lenin a dagályos szólamokat nem stiláris szempontból gyűlölte oly könyörtelenül, hanem az igazság elleplezése miatt. Ennek szellemében írta ezeket az úgy látszik még hosszú ideig időszerű sorokat: „Kevesebb fecsegést a »munkásdemokráciáról«, »szabadságról, egyenlőségről, testvériségről«, »népuralomról« és más effélékről: napjaink öntudatos munkása és parasztja ezekben a felfújt frázisokban ugyanolyan könnyen felfedezi a polgári intellektuel szélhámosságát, mint ahogy némely, élettapasztalattal bíró embernek elég, ha ránéz egy »úriember« kifogástalanul »sima« ábrázatára és külsejére, s azonnal helyesen megállapítja: »Minden valószínűség szerint csirkefogó«."[217] Elképzelhető, hogy a munkásmozgalomnak a polgári liberalizmus emlőin nevelkedett képviselői mennyire magukon kívül voltak a felháborodástól, amikor ilyen mellbevágó sorokat kellett olvasniuk: „a szabadság, ha ellentmondásban van a munkának a tőke elnyomása alól való felszabadításával, csalás."[218] Vagy: „Az egyenlőség csalás, ha ellentmondásban van a munka felszabadításának, a tőke elnyomása alól való felszabadításának érdekeivel."[219] Természetesen nem elsősorban a „stílus" volt az, ami a mérhetetlen felháborodást kiváltotta.

Lenin és Kautsky vitája a proletárforradalom által felvetett kérdésekről tartalmazta a legfőbb elméleti indokolását annak a végleges és teljes szétválásnak, amely a munkásmozgalom forradalmi és reformista irányzata között ment végbe, és egyben ennek a vitának a kimenetele határozta meg hosszú időre a két irányzat ideológiai-politikai arculatát. Ez csak azért lehetett így, mert a felvetődő konkrét kérdésekben olyan általános érvényű, egymást kizáró ideológiai-politikai orientációt képviselő álláspontok ütköztek össze, amelyeknek érvényessége messze túlnőtt az adott időszak sajátos problémáinak keretein. A nemzetközi munkásmozgalom fejlődésének utolsó jó hat évtizede érthetetlen volna ennek az

elméleti összecsapásnak a figyelembevétele nélkül. Ez önmagában is indokolja a vita fő pontjainak – az adott keret lehetőségeinek megfelelő – pontos rekonstrukcióját, a legkompetensebb szövegekre való hivatkozást. A helyenként ma is tapasztalható „perújrafelvételi javaslatok" is ezt indokolják.

Kautsky felfogásának meghatározó vonása volt a békés, parlamenti harc módszereihez és kategóriáihoz való ragaszkodás, amely a politikai harc valamennyi formája megítélésének kritériumává azt tette, hogy mennyire felel meg a parlamentáris demokrácia játékszabályainak. Ezzel függött össze a demokrácia és a polgári demokrácia azonosítása, ebből viszont logikusan következett a demokrácia és a diktatúra metafizikus szembeállítása, ami az adott időszakban szinte valamennyi polgári irányzatnak is a jelszava volt. Ezt nemcsak Lenin, hanem R. Luxemburg is nagyon jól fölismerte, és az első világháború végén Németországban kialakult helyzetet ennek megfelelően így jellemezte.

„A »demokrácia vagy diktatúra« csatakiáltás jegyében folyik a harc a nemzetgyűlésért. Az ellenforradalmi demagógiának ezt a jelszavát átveszik a szocialista vezetők, s észre sem veszik, hogy ez az alternatíva demagóg hamisítás.

Ma nem arról van szó, hogy demokrácia legyen-e vagy diktatúra. A történelem ma ezt a kérdést tűzte napirendre: *polgári* demokrácia vagy *szocialista* demokrácia. Mert a proletariátus diktatúrája szocialista értelemben demokrácia."[220]

Bár a szocialista vezetők „naivitásában" Lenin aligha hitt, nézete ebben a sarkalatos fontosságú kérdésben ugyanez volt. De – mint mindig – az elméleti felismerésből azonnal levonta a félreérthetetlen gyakorlati következtetést is: „Ezért most a polgári demokrácia védelme az »általában vett demokráciáról« való beszédek formájában, a proletariátus diktatúrája elleni lármás és jajveszékelő tiltakozás az »általában vett diktatúra« ellen való lármás kirohanások formájában nem más, mint egyenes elárulása a szocializmusnak, tényleges átpártolás a burzsoázia táborába."[221]

A parlamentáris demokrácia elveinek mindenhatóságából kiindulva, Kautsky mindenekelőtt a „többség akaratának" érvényesülését kérte számon az orosz proletárforradalmon – mégpedig olyan formában való érvényesülését, ahogyan ez a többség a polgári társadalom normális életében a parlamenti választásokon szokott kifejezésre jutni. A parlamentáris demokrácia eszerint önmagában biztosíték lett volna arra, hogy

a többség érdeke a többség akaratán keresztül érvényre juthat. Eltekintve attól, hogy az osztálykategóriáknak a többség és a kisebbség kategóriáival való helyettesítése önmagában a demokrácia polgári értelmezéséhez – és az ebben az értelmezésben kifejeződő ideológiához – áll közel, a döntő pont az, hogy a többség érdeke és akarata közti kapcsolat Kautsky-féle felfogása tisztán idealista szemléletet tükröz: az érdekek felismerését pusztán az izolált tudat funkciójának tekinti, az ebben a folyamatban döntő szerepet játszó objektív társadalmi viszonyokat kiiktatja. Márpedig a kérdés lényege az, hogy a tőkés társadalomban vannak-e tartósan ható objektív társadalmi akadályai annak, hogy az emberek nagy tömegei felismerhessék saját érdekeiket és e felismerésnek megfelelően járhassanak el. Vagyis: az uralkodó társadalmi viszonyok, a társadalom intézményi rendszere, az ideológiai-kulturális befolyásolás eszközei az iskolától a templomig, a napi sajtótól a könyvkiadásig stb. stb., valamiféle semleges közeget képeznek-e abban a folyamatban, amelyben a „többség" véleményt formál saját érdekeiről, avagy ennek az egész alapnak és felépítménynek az-e az egyik legfontosabb társadalmi funkciója, hogy egy meghatározott osztályérdeket tükröző ideológia szempontjából a „többség" tudatára és akaratára befolyást gyakoroljon. És ha ez az utóbbi eset állna fenn, akkor talán először ezeket az akadályokat kellene eltávolítani az útból, hogy a „többség" akarata valóban a „többség" érdekeit fejezhesse ki. Nem is szólva arról, hogy a történelem az általános választásokon kívül a „többség" akaratnyilvánításának más, igazán „autentikus" formáit is ismeri.

A burzsoá demokrácia demisztifikálása során Lenin leszögezte: „Ha a politikai hatalom az államban olyan osztály kezében van, amelynek érdekei megegyeznek a többség érdekeivel, akkor lehetséges, hogy az államot valóban a többség akaratának megfelelően kormányozzák. Ha ellenben a politikai hatalom olyan osztály kezében van, amelynek érdekei eltérnek a többség érdekeitől, akkor a többségi elven alapuló mindenfajta kormányzás elkerülhetetlenül e többség becsapásává vagy elnyomásává változik."[222] Azok, akik a szocializmust a többség szavazatával akarják „bevezetni", éppen ezt az összefüggést hagyják figyelmen kívül: „Az álmodozó intellektuelek, a kispolgári szocialisták azt hitték, talán ma is azt hiszik, arról álmodoznak, hogy a szocializmust sikerül bevezetni meggyőzés útján. Meggyőződik a nép többsége, és amikor az meggyőződik, a kisebbség engedelmeskedni fog, a többség megszavazza, és a szocializmust máris bevezették. Nem, nem ilyen szerencsésen van

ez a világ felépítve."[223] Ezeket a kijelentéseket Lenin nem sokkal az Októberi Forradalom győzelme után tette. Azokkal szemben, akik a forradalom összegyűlő tapasztalataiból sem akartak okulni, Lenin indokoltnak tartotta, hogy sokkal erősebb kifejezéseket használjon: „Csak gazemberek vagy tökfilkók gondolhatják, hogy a proletariátusnak előbb meg kell hódítania a többséget a *burzsoázia nyomása alatt, a bérrabszolgaság nyomása alatt* végrehajtott szavazásokon és csak azután ragadhatja meg a hatalmat."[224] A polgári demokrácia misztifikációját elvető forradalmár számára a szavazásnál sokkal fontosabb a néptömegek harci tapasztalata: „Csak a kispolgári demokraták, a »szocialisták« és »szociáldemokraták« mint a kispolgári demokraták mai képviselői képzelhetik, hogy a dolgozó tömegek a kapitalizmusban olyan nagy öntudatra, jellemszilárdságra, éleslátásra és széles politikai látókörre tehetnek szert, hogy hosszú harci tapasztalatok nélkül, *csupán szavazással* eldönthetik, vagy általában bármiképp *előre eldönthetik*, hogy ezzel meg ezzel az osztállyal vagy ezzel meg ezzel a párttal tartanak."[225]

Annak következtében, hogy „elgyönyörködött" a munkásmozgalom fejlődésének egy bizonyos formájában és érzéketlennek bizonyult a változás hirtelen fordulataival szemben, Kautsky az osztályharc meghatározott kategóriáihoz ragaszkodott olyan körülmények között is, amikor ezek a kategóriák vagy elvesztették érvényüket, vagy ideológiai tartalmuk gyökeres változáson ment át. Ennek megfelelően Kautsky azokat a kategóriákat alkalmazta a forradalmi helyzetre is, amelyek a parlamenti harc uralmának a viszonyait tükrözték; ezeknek a kategóriáknak és a bennük kifejeződő szemléletnek megfelelően ítélte meg a kiélezett osztálykonfliktusok időszakát. Ily módon kizárta az elméleti felkészülést a társadalmi fejlődés radikális fordulataira, a nekik megfelelő harci formák alkalmazására.

A forradalom „választását" Kautsky csak a parlamenti választás analógiájára tudta elképzelni, teljes érzéketlenségét fejezve ki az osztályharc menetében végbemenő minőségi változásokkal szemben. Ennek a szemléleti vakságnak a következményeire Lenin így mutatott rá: „A scheidemannisták és kautskysták készek »elismerni« a proletárforradalmat, de csak úgy, ha előbb a többség a tőke és a gazdagság erejének, hatalmának, nyomásának, kiváltságainak *fenntartása mellett* (a választásokat végrehajtó burzsoá államhatalmi apparátus mellett) »*a forradalomra*« szavaz!! Nehéz elképzelni ennek az álláspontnak a

feneketlen kispolgári korlátoltságát."[226] Kautsky és társai azt hitték, hogy a burzsoázia és szövetségesei pontosan úgy reagálnak egy, az egész tőkés társadalom sorsát eldöntő forradalom „választására", mint valamely szokványos parlamenti szavazás eredményére, vagyis azt feltételezték, hogy a proletárforradalom idején a burzsoá pártok a parlamenti ellenzék szerepét fogják eljátszani. A politikai harc kategóriáinak ezt a metafizikus szemléletét Lenin lapidáris egyszerűséggel így intézte el: „az »ellenzék«, a békés és csakis parlamenti harc fogalma, vagyis olyan fogalom, amely a nem forradalmi helyzetnek felel meg, olyan fogalom, amely a *forradalom hiányának* felel meg. A forradalomban kíméletlen polgárháborús ellenségről van szó."[227] Éppen ezért „forradalmi időben nem elég kideríteni a »többség akaratát« – nem, *erősebbnek* kell *bizonyulni* a döntő pillanatban, a döntő helyen, *győzni* kell"[228].

Kautsky azonban nemcsak azt a hibát követte el, hogy egy túlhaladott időszak kategóriáit alkalmazta az új helyzetre, hanem azt is, hogy szemléletének uralkodó vonásaihoz idomította azoknak a kategóriáknak a jelentését, amelyek már az osztályharc új körülményeit tükrözték. A szó még nem kategória – bizonyos kifejezéseket át lehet venni úgy, hogy közben tartalmuk gyökeresen módosul. A fennálló állapotokkal való elégedetlenség, a forradalmi hangulat erősödése a munkástömegek körében arra indította a „centrum" képviselőit, hogy politikai jelszavaikban és ideológiai terminológiájukban engedményeket tegyenek a baloldalnak anélkül, hogy e módosításokat meghatározott gyakorlati konzekvenciákhoz kötötték volna. A baloldal terminológiájának részleges átvétele a hozzá kapcsolódó tartalom és konzekvenciák elvetésével – ez volt az eljárásuk lényege. A két irányzat között azonban nem terminológiai, hanem elvi ellentét feszült, és ezt nem lehetett megszüntetni oly módon, hogy az elvi ellentétet az azonos terminológia használatával szorítsák háttérbe. Az ilyen eljárás eredményeként a tudományos kategóriák üres szókká változnak, amelyek egészen eltérő tartalom kifejezésére is alkalmasak. Ezért nem változtatott Lenin álláspontján az, amikor a tömegnyomás hatására 1919-ben Hilferding és Kautsky hajlandónak mutatkozott a proletárdiktatúra *szavakban való* elfogadására, vagyis anélkül, hogy a burzsoá demokrácia alapelveivel és a rájuk építő reformista munkáspolitika gyakorlatával szakítottak volna. Visszautasítását Lenin így indokolta meg.

„A legveszedelmesebb a berni Internacionálé részéről az, hogy szavakban elismerik a proletárdiktatúrát. Ezek az emberek képesek mindent

elismerni, mindent aláírni, csak hogy a munkásmozgalom élén maradjanak. Kautsky most már kijelenti, hogy ő nem ellenzi a proletárdiktatúrát! A francia szociálsoviniszták és »centristák« határozatot írnak alá, amely a proletariátus diktatúrája mellett foglal állást!

Mákszemnyi bizalmat sem érdemelnek.

Nem szóbeli elismerés kell, hanem *tényleges*, teljes szakítás a reformizmus politikájával, a burzsoá szabadság és a burzsoá demokrácia előítéleteivel, a forradalmi osztályharc politikájának tényleges végrehajtása."[229]

Kautskynak jó szolgálatot tett, hogy az ellene irányuló vitairatában Trockij az orosz proletárforradalom egyes kényszerintézkedéseit az általános elmélet rangjára emelte, a szocialista átalakulás immanens jellegzetességének tüntette fel őket. Lenin viszont egyrészt kiállt az ilyen, esetenként szélsőséges formát is öltő kényszerintézkedések jogosultsága mellett, másrészt viszont hangoztatta ezeknek nem általános, hanem specifikus voltát. Ezen az alapon hangsúlyozta Kautsky bírálatával szemben, hogy „a választójog korlátozásának kérdése a diktatúrának egy sajátosan nemzeti, nem pedig általános kérdése"[230]. Ugyanez a szemlélet érvényesült Leninnek abban a válaszában, amelyet Kautsky: *Terrorizmus és kommunizmus* c. könyvére adott. (Lenin Kautskynak ezt a könyvét egy, a könyvről készített ismertetés alapján bírálta.)

A terror alkalmazásának kérdését Lenin nem a kispolgári moralizálás, de nem is az „ultraforradalmár" radikalizmusa, hanem az *osztályharc érdekei* szempontjából ítélte meg. *Ezért* fordult szembe az *egyéni terror* módszerével, megjegyezve: „Magától értetődik, hogy mi az egyéni terrort csak célszerűségi okokból vetettük el, az olyan embereket azonban, akik képesek volnának arra, hogy a nagy francia forradalom terrorját vagy általában egy, az egész világ burzsoáziája által ostromolt, győzelmes forradalmi párt terrorját »elvileg« elítéljék, az ilyen embereket már Plehanov, az 1900–1903-as években, amikor Plehanov marxista és forradalmár volt, kinevette és megbélyegezte."[231] Ennek a szemléletnek megfelelően az első világháború idején, amikor híre jött Friedrich Adler merényletének Stürgkh osztrák miniszterelnök ellen, Lenin a merényletet először üdvözölte, mert egy háború elleni tömegmozgalom nyitányát vélte benne. Elítélte viszont akkor, amikor kiderült, hogy egy elszigetelt személy elkeseredett akciójáról volt csupán szó.

Az orosz forradalomban alkalmazott terrorról Lenin összefoglalóan a következőket mondta: „A terrort az antant terrorizmusa, annak a világbíró kapitalizmusnak a terrorja kényszerítette ránk, amely azért

fojtogatta, fojtogatja és ítéli halálra a munkásokat és parasztokat, mert országuk szabadságáért harcolnak. És a terror eredendő oka, indítéka fölötti győzelmünk minden lépése elkerülhetetlenül és feltétlenül azzal jár majd, hogy kormányzásunkban mellőzni fogjuk a meggyőzésnek és a ráhatásnak ezt az eszközét."[232]

Kautskyval folytatott vitájában Lenin azt mutatta ki, hogy Kautsky és társai egy ideális forradalom követelményeit kérik számon az orosz forradalmon, amely nemhogy ideális, hanem különlegesen nehéz körülmények között ment végbe. Lenin mindenekelőtt a forradalomnak ezekre a sajátos körülményeire hívta föl a figyelmet: „ha valakinek csak halvány fogalma volna is arról, hogy mi a forradalom, az nem felejthetné el, hogy most nem általában forradalomról, hanem a népek nagy imperialista mészárlásából kinövő forradalomról van szó. Elképzelhető-e az ilyen háborúból kinövő proletárforradalom a földbirtokosok és a tőkések osztályához tartozó tisztek tíz- és százezreinek összeesküvései és ellenforradalmi merényletei nélkül? Elképzelhető-e a munkásosztály olyan forradalmi pártja, amely ne büntetné halállal az ilyen cselekményeket olyan korszakban, amikor a legelkeseredettebb polgárháború dúl és a burzsoázia összeesküvéseket sző, hogy idegen seregek törjenek be az országba a munkáskormány megdöntése céljából? Nincs olyan ember, a reménytelen és nevetséges vaskalaposok kivételével, aki igenlő választ adna ezekre a kérdésekre."[233] Majd a németországi helyzetet hozta fel bizonyítékul: „ha Kautsky nem tud gondolkodni és még arra sem képes, hogy felvesse a négyéves háborúból kinövő forradalom sajátosságainak kérdését, akkor Kautskynak legalább azt kellene látnia, ami körülötte történik. Mit bizonyít az, hogy a német demokratikus köztársaságban katonatisztek meggyilkolták Karl Liebknechtet és Rosa Luxemburgot? Mit bizonyít ezeknek a tiszteknek a szökése, akiket aztán a gyilkosságért nevetségesen enyhe büntetéssel sújtottak? Kautsky úr és egész »független« (a proletariátustól független, de a kispolgári előítéletektől nagyon is függő) pártja sopánkodással, a dolog elítélésével, nyárspolgári lamentálással intézi el ezeket a kérdéseket."[234]

Hogy a forradalom terrorja csak reagálás az ellenforradalom sokkal kíméletlenebb terrorjára, annak bizonyítására Lenin hivatkozott egy Stuart Chase nevű szerző cikkére a finnországi fehérterror tobzódásáról. A cikk az amerikai liberális *The New Republic* c. újság 1919. június 25-i számában jelent meg, és egyebek között a következőket tartalmazta.

„Finnország mostani kormánya, amikor hatalomra került, néhány

nap alatt hidegvérrel kivégezte az egykori szocialista köztársaság 16 700 tagját és további 70 000-et éhhalálra ítélve gyűjtőtáborokba zárt. Ezzel szemben Oroszországban egy év alatt, 1918. november 1-ig, hivatalos adatok szerint 3800 embert végeztek ki, beleértve a megvesztegetett szovjet tisztviselőket és az ellenforradalmárokat. A finn kormány hasonlíthatatlanul nagyobb terrort gyakorolt, mint az orosz kormány.

A fehérgárdista kormány, miután körülbelül 90 000 szocialistát legyilkolt és letartóztatott és még körülbelül 50 000 embert külföldre, Oroszországba űzött – Finnország kis ország, választóinak száma csak mintegy 400 000 –, most már elég veszélytelennek látta a helyzetet az új választások megtartására. Minden óvintézkedés ellenére szocialista többséget választottak. Mannerheim tábornok azonban... egyetlen szocialista mandátumot sem hagyott jóvá."[235]

Mindez azt bizonyította, hogy a terrort nem a forradalom akarta, hanem az ellenforradalom kényszerítette rá. De a proletárdiktatúra – ellentétben a jakobinusok diktatúrájával – nem engedte, hogy a terror elszabaduljon, öncéllá váljon; csak addig alkalmazták, amíg a belső ellenforradalomra támaszkodó külső intervenciót le nem győzték. Azok viszont, akik ezt „morális meggondolásokból" ellenezték, azok „nem az egész világon a legélesebb formában ténylegesen folyó osztályharc szempontjából, hanem abból a kispolgári, filiszteri, sopánkodó szempontból ítélik meg az eseményeket, hogy mi lehetne, ha nem volna összefüggés a burzsoá demokrácia és a kapitalizmus között, ha nem volnának a világon fehérgárdisták, ha nem támogatná őket a világ burzsoáziája stb. stb."[236]

Végezetül Lenin Kautskynak arra az állítására tért ki, amely szerint az orosz forradalomban munkások harcolnak munkások ellen, ezért egy oroszországi típusú európai forradalom „egész emberöltőre polgárháborút robbantana ki az egész világon" és ez a „proletárok egymás elleni testvérgyilkos harca lenne". Kautsky tehát úgy képzelte el a dolgot, hogy az egyik oldalon felsorakozik az egész proletariátus, a másikon az egész burzsoázia, s ezután a megadott jelre az előre meghatározott terv szerint, a kölcsönösen aláírt és betartott játékszabályoknak megfelelően végbemegy a „forradalom". Erre a kispolgári képzelgésre Leninnek az udvariasnak éppen nem mondható felelete így szólt: „Csak az nem érti meg még most sem, hogy Oroszországban a proletariátus polgárháborúja folyik a *burzsoázia* ellen..., aki tökéletesen hülye. Sohasem volt és sohasem lehet olyan osztályharc, amelyben az élenjáró osztály *egy része* ne maradna

a reakció oldalán. Ugyanez vonatkozik a polgárháborúra is. Az elmaradott munkások egy része – hosszabb-rövidebb ideig – elkerülhetetlenül segíti a burzsoáziát. *Ezzel* csak gazemberek igazolhatják, hogy átpártoltak a burzsoáziához."[237] Vagyis minden forradalomnak megvan a maga Vendée-ja – vagy Kronstadtja. De amint a francia forradalom nem a parasztok háborúja volt a parasztok ellen, ugyanúgy az orosz forradalom sem a munkások háborúja volt a munkások ellen.

A körülmények sajátosságainak hangsúlyozása ellenére Lenin az Októberi Forradalom jelentőségét nem pusztán annak egyediségében, a maga konkrétságát tekintve megismételhetetlen voltában látta, hanem még inkább abban, ami elkerülhetetlenül *megismételendő* benne. „Az adott történelmi időpontban – írta erről Lenin – éppen az a helyzet, hogy az orosz minta a világ *minden* országának mutat egyet-mást, méghozzá igen lényegeset, elkerülhetetlen és nem is távoli jövőjükből... Ezt nem értették meg a II. Internacionálé olyan »forradalmi« vezérei, mint Kautsky Németországban, Otto Bauer és Friedrich Adler Ausztriában, akik éppen ezért reakciósoknak, a legrosszabbfajta opportunizmus és szociálárulás védelmezőinek bizonyultak."[238] Kautsky *eleinte* még hajlott arra, hogy az Októberi Forradalom *mint valami történelmi kuriózum* iránt némi elismerést is tanúsítson – a lényegi elítélés mellett. Amikor azonban az Októberi Forradalom – és vele a leninizmus – a forradalmi munkásmozgalom általános ideológiai-politikai vonzásközpontjává vált, az ellene való harcot tette Kautsky legfontosabb feladatává, és emellett élete végéig szinte rögeszmés következetességgel kitartott.

*

Az oroszországi forradalom szükségszerűen polgári jellegéből kiindulva Kautsky már 1918-ban azt állította, hogy az adott gazdasági feltételek mellett, az *orosz* tőke likvidálása csak a *nemzetközi tőke* behatolása előtt nyitja meg az utat. „Minden látszat arra vall – állította –, mintha a »proletariátus diktatúrája« csak azért tette volna tönkre az orosz tőkét, hogy megnyissa az utat a német és az amerikai tőke előtt."[239] Ha az orosz forradalom – mint Kautsky vélte – polgári forradalom, akkor a nyomában létrejövő polgári társadalom sem lehet meg a tőkés gazdaság nélkül; ha ez az egész társadalmat a maga képére formáló tőke nem származhat hazai forrásból, akkor az így keletkezett űrt a nemzetközi tőkének kell kitöltenie – ez volt Kautsky okoskodásának a veleje.

Kautsky napja azonban igazán csak az új gazdasági politika (NEP) bevezetésével látszott felvirradni. Az új gazdasági politikában Kautsky, éppúgy mint Otto Bauer, az ökonomista szemlélet igazolását látta, az objektív viszonyok győzelmét a „voluntarizmussal" szemben, a politika meghátrálását a mechanikus evolucionizmus szellemében felfogott „gazdasági feltételek" előtt. Az önigazolás szándékától vezettetve írta diadalittasan Kautsky: „Amidőn a háborúnak és a blokádnak vége volt, azt mondották, hogy most már a gazdasági föllendülés következik. Azonban csodára – ez annyira elmaradt, hogy a béke után egy évvel a bolsevizmus kénytelen a kapitalizmus előtt kapitulálni. Nem azt vetjük mi Leninnek és embereinek a szemére, hogy a kapitalizmust Oroszország mai fejlődésében elháríthatatlannak tartják, hanem azt, hogy erre csak most jönnek rá, miután már négy éve eveznek kíméletlen energiával az ellenkező irányban és mindenkit árulónak, renegátnak bélyegeztek, aki már korábban is helyes véleményen volt, ami egy iskolázott szocialista író számára nem lehetett nehéz feladat, mert a marxisták az eljövendő orosz forradalmat polgári forradalomnak tekintették és ilyennek jelezték... Négy év könnyeit, vért és romlást háríthattak volna el a bolsevikok, ha meglett volna bennük a mensevikek önuralma az elérhetővel való megelégedésre"[240] 1921-ben az Októberi Forradalom mérlege Kautsky szerint így festett: „Nemcsak haladást nem jelent, hanem igen nagy fokú visszaesést. Oroszország ma sokkal távolabb van a szocializmustól, mint a háború előtt."[241]

Kautsky szerint a forradalom „kudarca" megnyitotta az utat az ellenforradalom győzelme előtt. „Kalandorságuknál" fogva a bolsevikok az ellenforradalom objektív szövetségesei. Az ellenforradalom elleni harc ezért mindenekelőtt a bolsevikok elleni harcot követeli meg. A bolsevizmus elleni harcot a „demokratikus szocializmus" erőinek kell vezetniük, és e harc célja: a „demokrácia" helyreállítása. Csak ezután kezdődhet meg a munka a szocializmusért. Mindez Kautsky szavaival így hangzik: „Nyugat-Európa szocialistáinak a kötelessége mindenesetre adva van. E fehér diktatúra vagy anarchia megelőzése céljából nem a bolsevizmust kell támogatniuk, hanem a demokratikus szocializmusnak a bolsevizmus ellen cselekvő elemeit. A bolsevista diktatúra mindent lerombolt, ami a szocializmus gazdasági és politikai előfeltételeként Oroszországban ki volt fejlődve. A demokrácia győzelme legalább az előfeltételek fokozatos újjáteremtését lehetővé tenné."[242] Majd „történelmi vízióját" ezzel a próféciával zárta le: „A bolsevizmus... sötét foltot fog képezni

a szocializmus történetében. A nemzetközi proletariátus tömegei már ma is undorral fordulnak el a hatalomvágyó testvérgyilkosoktól. Ha sokáig marad még hatalmon a bolsevizmus, akkor még megérhetjük, hogy a Nyugat kapitalistáival kart karba öltve fog hadat üzenni a szabadságért küzdő orosz proletariátusnak. Fejlődési folyamata akkor be lesz fejezve."[243]

Fölösleges volna bizonyítani, hogy Kautsky nemcsak mint teoretikus, hanem mint „próféta" is csődöt mondott. Nem lehet mást mondani: valamiféle megszállottsággal hagyta figyelmen kívül a legelemibb tényeket is, és ismételte élete utolsó napjáig a maga végítéletét. Még 1933 legelején, közvetlenül a fasizmus németországi győzelmét megelőzően is a „kommunizmus" elleni harcot tartotta a nap feladatának, és ennek indoklásaként említette „Oroszország gazdasági fejlődésének szörnyű megbénulását, amely a ragyogó felemelkedés helyett következett be. Az 1917-es márciusi forradalom, amikor véget vetett (?) a borzalmas világháborúnak, szabaddá tette a nép erőit és megnyitotta az utat a nagy felemelkedés előtt. Hiába kísérleteznek a bolsevikok azzal, hogy ez elé az óriási visszaesés elé gátat emeljenek, először *az új gazdasági politika (NEP) bevezetésével*, majd, minthogy ez csak átmenetileg segített, az *ötéves tervvel*. Ennek is csődöt kell mondania, a látszólagos és megtévesztő eredmények ellenére is."[244]

Kautsky elvakultságának mértékét mi sem mutatja jobban, mint az, hogy ugyanebben az időben a marxizmussal mindig szemben álló angol munkáspárti G. D. H. Cole elismeri: a szovjet társadalom fejlődése „jelentős eredményeket ér el, és... messze túlhaladta a várakozásokat. Fennállása első éveiben nemcsak szkepticizmust tanúsítottak iránta, hanem meg is mosolyogták fantasztikus álmaiért. Ez a vélemény azonban fokozatosan megváltozott, az összeomlásról szóló jóslatnak mind kisebb a hitele... A tőkésországokban... mindinkább tudomásul veszik az orosz terv realitását."[245] Kautsky erre a legalább elemi tárgyilagosságot mutató álláspontra – ellentétben például Otto Bauerrel – sohasem tudott eljutni.

Az első világháború után, Bernsteinhez hasonlóan, Kautsky is a „német demokráciát" állította követendő példaként a nemzetközi munkásmozgalom elé, az „orosz diktatúrával" szemben. Ez a német demokrácia, amelynek fő tartóoszlopát a szociáldemokrata párt képezte, nemcsak a szocializmusba való „békés és demokratikus" átmenetre bizonyult képtelennek, hanem a fasizmussal szembeni ellenállásra is. A német

demokrácia kudarcáért felelősség terhelte a kommunista mozgalomban eluralkodott szektásságot is, amely a szocializmusért való közvetlen harcot tekintette az egyedüli forradalmi politikának akkor is, amikor az ilyen harc feltételei már nem álltak fenn többé. A leninizmus helyett az imperialista ökonomizmus szemléletét követve az NKP időszerűtlennek hirdette a demokráciáért való harc programját és hosszú ideig nem tulajdonított kellő fontosságot a burzsoá demokrácia és a fasizmus közti megkülönböztetésnek. Ez a hibás állásfoglalás nemcsak a fasizmus hosszú ideig tartó lebecsülésében mutatkozott meg, hanem a „hagyományos" német reakció veszélyességének a lebecsülésében is. Ezzel is összefüggött az a hiba, hogy az 1925-ös köztársaságielnök-választáson Hindenburggal szemben a kommunisták nem voltak hajlandók a szociáldemokrata jelölt támogatására. A szociáldemokráciához való viszony újraértékelése – amit nem a leninizmus *revíziója*, hanem a leninizmusnak az új helyzetre való *alkalmazása* követelt volna meg – hosszú ideig elmaradt, sőt megszületett a szociálfasizmus elmélete, amely az imperializmus politikai rendszere iránti elvi közömbösséget kifejező imperialista ökonomizmus édesgyermeke volt. A Lenin által az első világháború idején meghirdetett kétfrontos harc koncepciójáról éppen akkor felejtkeztek meg, amikor az a legidőszerűbbé vált. A fasizmus németországi győzelme előtt nem sokkal megkezdődött ugyan a politika felülvizsgálata, akkor azonban már késő volt. A kommunisták felelősségének elismerése azonban nem szolgálhat érvül a kautskyzmus rehabilitálására. Hiszen a német szociáldemokráciát is elnyelő fasizmust végül is annak az Októberi Forradalomnak az örökösei semmisítették meg, amely forradalomnak az útja, Kautsky és eszmetársai szerint, nem volt egyéb kudarcok véget nem érő sorozatánál.

III. A „DEMOKRATIKUS SZOCIALIZMUS”

A „demokratikus szocializmus" — a „harmadik út" problémája az állammonopolista kapitalizmusban

A „demokratikus szocializmus" elmélete a második világháború után a szociáldemokrata (szocialista) pártokban fokozatosan uralkodóvá vált ideológiai nézetek összefoglaló elnevezése, amely megjelöli az e pártok által folytatott politika általános kereteit és fő irányait.[1] A mai szociáldemokrácia elvileg elutasít bármilyen „hivatalos ideológiát"; a „világnézeti nyitottságot" a párt szellemi arculata egyik fő sajátosságának nyilvánítja. A „demokratikus szocializmus" elnevezés mögött ezért nagyon heterogén ideológiai nézetek, elméleti interpretációk húzódnak meg, amelyek nemcsak a pártok *közti* eltérő felfogásokat tükrözik, hanem a pártokon *belül* föllépő áramlatok gyakran nagyon lényeges különbségeit is. Mindezeknek az árnyalatoknak a nyomon követése és beható vizsgálata messze túlvezetne a jelen írás keretein. De az eltérő, sőt szemben álló nézetek mögött meghúzódnak olyan, többé-kevésbé közös elméleti megfontolások, ideológiai tendenciák is, amelyek a „demokratikus szocializmus" irányzatát, minden mozaikszerűsége ellenére is, megfogható realitássá teszik.

A demokratikus szocializmus *elnevezés*, mint a modern szociálreformizmus ideológiai-politikai tartalmának megjelölésére szolgáló kifejezés, évtizedekkel előzte meg a „demokratikus szocializmus" *irányzatának*, mint a szociálreformizmus második világháború utáni uralkodó változatának a színre lépését. A szociálreformizmus ideológiai-politikai fejlődésében a „demokratikus szocializmus" irányzata egyszerre képviseli az imperializmusra jellemző viszonyok fennmaradását kifejező folytonosságot is, és az objektív körülmények megkövetelte változást is. Ez a kettős viszony mind az egyes országok szociáldemokrata (szocialista) pártjainak saját történelmi előzményeikhez való kapcsolatában – Ausztriában például az ausztromarxizmus bizonyos elemeinek a kultiválásában, Franciaországban a Jaurès bizonyos nézeteihez és az L. Blumhöz kapcsolódó

etikai színezésű szocializmuskoncepció, vagy akár a proudhoni indíttatású önigazgatási teória továbbélésében, Angliában pedig, különösen az 1950-es évek elején, a fábiánusok régi elképzeléseihez való tudatos visszatérésben –, mind a szociálreformizmus alapvető nemzetközi irányzatai – bernsteinizmus, kautskyzmus – tekintetében megmutatkozik.

Ez utóbbi kapcsolat – miként ezt újabban különösen nagy nyomatékkal hangsúlyozzák – főként a modern szociálreformizmus ideológiai alapvetését elvégző Bernstein esetében szembeötlő. Az 1970-es évek derekán meghirdetett „Bernstein-reneszánsz" jelenségében ez a hagyományőrző, elméleti örökségre hivatkozó törekvés *is* megnyilvánult.

A „szuperrevizionistának" nevezett W. Theimer már nem sokkal a második világháború után a bernsteini örökség nyílt vállalásáért szállt síkra. „Ma elmondhatjuk – írta –, hogy Bernsteinnek elvileg igaza volt. Az elmúlt fél évszázad olyan szociális reformokat hozott és a munkásosztály helyzetét olyan mértékben javította meg, hogy ez más képet ad a társadalomnak, mint amilyennek Marx jóslatai szerint lennie kellene."[2] F. Band pedig csak a folytonosságot emelte ki a modern szociálreformizmus fejlődésében, s így a bernsteinizmust azonosította a „demokratikus szocializmussal". Szerinte ugyanis: „A szociáldemokráciában a revizionista mozgalom a demokratikus szocializmus mozgalmának tekinthető."[3] W. Brandt ezt a kapcsolatot történelmi összefüggésbe próbálta helyezni, s Bernsteinben azt a személyt látta, aki a német szociáldemokráciában az elmélet és a gyakorlat között mind feszítőbbé váló ellentmondást elsőként kísérelte meg feloldani. Ez az ellentmondás annak következtében jött volna létre, hogy – ellentétben a valóság követelte reformista úttal – a német párt az erfurti programmal marxista alapra helyezkedett. Fejtegetését Brandt így folytatta: „De ezzel csakhamar összeütközésbe került saját politikai realitásával; és bár a párt sok gyakorlati politikusa – a Kautsky-féle ortodoxia támogatásával – úgy vélte, hogy könnyen ki tud jönni ezzel az ellentmondásssal – közéjük tartozott Bebel is –, hamarosan alapvető kritikai áramlatot indított el egy olyan személy, aki egyike volt azoknak, akik Marxot életében a legjobban ismerték, nevezetesen Eduard Bernstein.

Az utóbbi időben gyakran felhívták a figyelmet Bernstein művének sok tekintetben időszerű voltára. A későbbi, vagy éppen a mai irodalom Marx-kritikájának fontos megállapításai nála már valóban megtalálhatók. Mellesleg ez vonatkozik a demokratikus szocializmus egy olyan felfogására is, amely nagyon közel áll a godesbergi programhoz."[4]

Bonyolultabb ennél a „demokratikus szocializmus" és a kautskyzmus viszonya. Sajátos evolúciója során a kautskyzmus sok vonatkozásban annyira azonosult a bernsteinizmussal, hogy a kettejük közti megkülönböztetés ezeken a területeken elvesztette értelmét. Ami a „marxista centrum" Kautsky-féle koncepcióját illeti, ez az irányzat a két világháború között szerepének végére ért. A modern szociálreformizmus fejlődésének a „demokratikus szocializmussal" jelölt szakaszában már túllépte azt a határvonalat, amely még lehetővé tehette – vagy indokolhatta – a marxizmus formális vállalását. (A marxizmus formális vállalása a „demokratikus szocializmus" némely képviselőjénél nem jellemző, hanem eléggé elszigetelt jelenség.) A mai szociáldemokráciában is vannak centristának nevezett irányzatok, de ezek funkcióját már nem a a párt forradalmi és reformista áramlatai közti „közvetítés" – és nem is a reformista tartalomnak forradalmi frazeológiában való előadása – határozza meg, hanem a különböző színezetű, de *egyértelműen reformista* tendenciák közti közbülső hely. A kautskyzmus örökségéből a „demokratikus szocializmus" mindenekelőtt a leninizmus elméletének és gyakorlatának, valamint – ha nem is általánosan – a marxizmus és a leninizmus viszonyának a tőle származó megítélését vállalja.

A „demokratikus szocializmus" tartalmát azonban nem meríti ki a következetes szociálreformizmus minősítés. Bernstein a szocializmust még öszekapcsolta a munkásmozgalommal, a „demokratikus szocializmus" több mai jellegzetes irányzata viszont ebben az összekapcsolásban valamiféle szektarianizmust vél, s a szocializmusban az absztrakt humanizmus szellemében felfogott „általános emberi" célt lát és láttat. Bernstein „revizionista marxizmusa" a hangsúlyt a *módszerbeli* ellentétre helyezte, a szocialista munkásmozgalom *célját* a háttérbe szorította, de nem tette kérdésessé; a „demokratikus szocializmus" viszont éppen a *cél* megváltozásának és megváltoztatásának – vagyis a szocializmus fogalma átértékelésének – a szükségességét emeli ki. Bernstein a fábiánusokkal vitázva még a szocialista világnézet fontosságát hangoztatta a munkásmozgalom számára; a „demokratikus szocializmus" viszont a világnézeti semlegességet tartja egyik legfőbb erényének, és a fábiánusokhoz hasonlóan az elmélet érvénytelenségét – de az „etikai normák" érvényességét – hirdeti a gyakorlati cselekvés szempontjából. *Politikai elméletében* Bersntein a marxizmust hígította fel liberalizmussal; ugyanezen a területen a „demokratikus szocializmus" a bizonyos szociális elemekkel kiegészített liberalizmusba kever bele némi marxizmust. Bernstein

azt sürgette, hogy a marxizmust egészítsék ki a polgári ideológia „vívmányaival"; a „demokratikus szocializmus" uralkodó irányzatai viszont legföljebb arra hajlandók, hogy a polgári ideológiát egészítsék ki a marxizmus némely elemeivel. Ezek a különbségek teszik érthetővé, hogy a Bernsteinre való hivatkozás, az ún. neobernsteinizmus bizonyos ellenzékiséget fejezhet ki az uralkodó felfogással szemben. Mindezek az ideológiai alapállásban megmutatkozó eltérések egy kardinális változásra utalnak, amely nem elsősorban a szociálreformizmus szellemi önfejlődésének, hanem az objektív viszonyok átalakulásának a következménye. Ezek az új objektív viszonyok mindenekelőtt a szocialista világrendszer kialakulásával és hatásával vannak összefüggésben, de nagyon lényeges módosulásokat fejeznek ki a tőkés társadalom fejlődésében is. E módosulások eredményeként még inkább igazzá vált Leninnek az az 1920-as évek elején tett megállapítása, hogy – ellentétben Oroszországgal – Európában „felmérhetetlenül nehezebb lesz megkezdeni a forradalmat". A „demokratikus szocializmus" azért jelent új szakaszt a modern szociálreformizmus fejlődésében, mert ezeket az új objektív viszonyokat fejezi ki.

*

A modern szociálreformizmus alapfeltevése, hogy a munkásosztály a kapitalizmus keretei között megvalósíthatja a maga törekvéseit a társadalom fokozatos átalakításával, az egymást követő és az egymásba kapcsolódó reformok útján. Ez a tőkés társadalom megőrzését és átalakítását egyszerre tartalmazó felfogás a szociálreformizmus sorsát – nyíltan vagy burkoltan – összekötötte a kapitalizmus sorsával. O. Palme jogosan jegyezte meg: „mi, szocialisták, bizonyos értelemben szimbiózisban élünk a kapitalizmussal"[5]. Ezen az együttélésen belül a szociálreformizmus szerepét a legtalálóbban F. Tarnow sokat emlegetett, az 1931-es lipcsei pártkongresszuson elhangzott állítása jellemezte: „Orvosok vagyunk a kapitalizmus betegágyánál."

A szociálreformizmus és a kapitalizmus békés együttélését azonban mindjobban veszélyeztette *a tőkés újratermelés feltételei rosszabbodásának a tendenciája*, amely az imperializmus uralkodóvá válását követően már az első világháború előtt észlelhető volt, de különösen szembeötlő lett a két világháború közti periódusban. Ezen az időszakon belül csak az 1924–1929 közti fellendülési szakasz kedvezett a szociálreformizmus térhódításának. Ekkor született meg Hilferding tézise a szabad-

versenyes kapitalizmusból a szervezett kapitalizmusba való átmenetről, amely – főként W. Sombart nézeteire támaszkodva – a kapitalizmusnak szocializmussal való felváltása helyett a tervgazdálkodás fokozatos megérlelődésére hivatkozott a kapitalizmus keretei között. Ennek a fejlődési folyamatnak a továbbhaladásától várta Hilferding a szocializmusba való fokozatos átmenetet. Ebből a perspektívából kiindulva fogalmazta meg az 1925-ös heidelbergi pártkongresszuson azt a tételét, amely a második világháború utáni „demokratikus szocializmus" egyik alapgondolata lett: „Fel kell adnunk az állami szocializmus régi elméletét... Be kell látnunk, hogy az államosítás folyamata csak mint a gazdasági demokrácia folyamata lehetséges."[6] Az 1929-ben megkezdődött rendkívül súlyos gazdasági válság, az ezt követő depressziós időszak, a fasizmus térhódítása Európa egy sor országában, a második világháború és következményei azonban nem kedveztek e nézetek további terjedésének. A kapitalizmus ingatagságának fokozódásával a szociálreformizmus „radikalizálódott".

Közvetlenül a második világháború után ez a „radikalizálódás" rányomta a bélyegét arra a módra, ahogyan a szociálreformizmus a kapitalizmussal szemben állást foglalt. F. Sternberg például a kapitalizmus ingatagságát ekképpen érzékeltette: „a válság óta, amely egy negyed évszázada kezdődött, a vezető tőkés társadalmi rétegek a tőkés társadalmi rendszert politikai és szociális szempontból annyira veszélyeztetettnek tekintik, hogy az állami beavatkozás mellett szállnak síkra még abban az esetben is, ha egy elkövetkező válság – tisztán gazdasági szempontból nézve – nem is érné el az 1929-es válság méreteit. Hangsúlyozni kell azt az alapvető tényt, hogy a vezető burzsoá rétegek szerint egy új válság a tőkés rendszer létét rendkívüli mértékben fenyegetné... Ennyire erősen aláaknázták már a tőkés rendszert saját fejlődéstörvényei."[7] A francia szocialisták vezére, L. Blum a háború után egyenesen a burzsoá hatalom önfelszámolását vetítette előre: „A burzsoázia politikai hatalma nincs többé, gazdasági hatalma pedig tüstént összeomlik, mihelyt kezet emelnek rá. Franciaországban és az egész európai kontinensen a burzsoá gépezet romokban hever, a nagy angolszász országokban pedig a burzsoázia már hozzájárult egy olyan megújhodáshoz, amely nem egyéb, mint a hatalomról való lemondás."[8] Még Theimer is így jellemezte a helyzetet: „nagy katasztrófák következtek be és több országban olyan mértékben romlott széles rétegek gazdasági helyzete, hogy elnyomorodásról lehet beszélni"[9].

Érthető módon ez a „radikalizálódás" nagyon hamar kiterjedt a német szociáldemokráciára is. Nem sokkal a fasizmus győzelmét követően, 1934-ben a német szociáldemokrácia *Prágai Kiáltvány*-a azt követelte, hogy a fasizmus megdöntése után a nagybirtokokat, a nagyipart és a nagybankokat kártalanítás nélkül, azonnal sajátítsák ki. A háború utáni hannoveri kongresszus a magánkapitalista gazdálkodás felszámolását, a vállalkozói nyereség, a tőkekamat és a földjáradék kifizetésének megszüntetését sürgette. A német szociáldemokraták ekkori első számú vezető személyisége, K. Schumacher a Kielben tartott 1945. október 27-i programadó beszédében egyebek között a következőket mondta: „A *nagyipar*, a *nagytőke* államosítása és a *nagybirtok* felosztása nemzetgazdaságilag abszolút szükségszerűség. Mindenekelőtt a bányászat, a nehézipar, az energiagazdaság, a közlekedésügy, a feldolgozóipar nagy része, valamint a biztosításügy és a bankélet azok, amelyek nemcsak megérettek a társadalmasításra, hanem amelyeket társadalmasítani is kell, ha a német gazdaság megfelelően akar működni... A monopoltőke hatalomra segítette Hitlert és ő küldetését teljesítve előkészítette és véghezvitte az Európa elleni nagy rablóháborút. Amíg Németországban lehetséges, hogy nagy vagyonok felelőtlen magánzók kezében egyesülhetnek, addig a demokrácia nincs biztosítva. A konszernek roppant gazdasági erejét a közösség kezébe kell helyezni, különben az mint politikai hatalom az új állam ellen működik... A demokrácia csak egy szocialista Németországban van biztosítva. A régi nyugati demokráciák országaival szemben ebben az országban kapitalizmus és demokrácia nem létezhet egymás mellett."[10]

Ennek a „radikalizálódási" tendenciának a nyomai még a Szocialista Internacionálé alapdokumentumában, az 1951-es *Frankfurti Nyilatkozat*-ban is megmutatkoztak. A Nyilatkozat a kapitalizmusról ezt a képet festette: „Képtelennek bizonyult arra, hogy pusztító válságok és tömeges munkanélküliség nélkül működjék. Társadalmi bizonytalanságot, valamint éles ellentétet teremtett gazdagok és szegények között. Az imperialista terjeszkedés és gyarmati kizsákmányolás kiélezte az ellentéteket a nemzetek és a fajok között."[11]

Mindezek az állásfoglalások azt a feltételezést foglalták magukban, hogy a tőkés újratermelés feltételei rosszabbodásának a tendenciája a második világháború után is érvényesülni fog. Ezzel szemben azonban mintegy két évtizedre a fejlett tőkésországokban szokatlanul kedvező körülmények jöttek létre a gazdasági fejlődés szempontjából. A legtöbb

országban a vártnál sokkal gyorsabban nőtt a termelés, a termelékenység, a nemzeti jövedelem, szinte minőségileg átalakult a szolgáltatások szektora, meggyorsult a tudományos-technikai haladás, a társadalom és a gazdaság egyre több szférájában éreztette hatását a kibontakozó tudományos-technikai forradalom. A dolgozók tömegei egész sor nagy fontosságú szociális vívmányt harcoltak ki maguknak, emelkedett az életszínvonal, javultak az életkörülmények. A monopoltőke hatalmas új gazdasági erőforrásokra tett szert, amelyek kiszélesítették manőverezési lehetőségeit az osztályharcban és ezen belül megkönnyítették a kiélezett osztályösszeütközések elkerülését, egyebek közt a reformkövetelések kielégítésével. A reformkövetelések kivívásában óriási szerepe volt a szocialista világrendszer létének és befolyásának, mégha ezt a polgári és reformista ideológusok minden módon tagadni igyekeznek is. Mindennek hatására a szociálreformizmus képviselői az ellenkező végletbe csaptak át, végtelennek hitték a prosperitás időszakát a mai kapitalizmusban, s történelmi rekvizitum gyanánt kezelték az osztályharcról szóló marxista felfogást.

Ezt a megváltozott légkört Palme így érzékeltette: „Anyagi szempontból a háború utáni időszak rendkívül sikeres volt. Országainkban a termelés majdnem megkétszereződött. Azaz húsz év alatt elérték azt a növekedési szintet, mint a korábbi nemzedékek együttvéve. Ezáltal expanzív, optimista légkör alakult ki. A bérből élők nagy csoportjainak életszínvonala jelentősen emelkedett. A korábbi időszakra jellemző szegénységet és nélkülözéseket nagyrészt sikerült száműzni és sok területen jelentékeny javulást elérni: a szociális biztonság, a képzés és a lakáshelyzet terén."[12]

A „demokratikus szocializmus" irányzatának kiformálódása megkívánta a háború után a kapitalizmusról kialakult vélemény revízióját. Kreisky például ekképpen vonta kétségbe a *Frankfurti Nyilatkozat*-nak a kapitalizmusról adott értékelését: „A deklaráció hibás annyiban, amennyiben a háború előtti terminológiából származik. Akkor az állandóan visszatérő válságok valóban jellegzetesek voltak és nyilvánvaló módon beépültek a tőkés gazdaságba. Manapság a modern ipari államnak a fegyverzet egész arzenálja áll rendelkezésére a gazdaság megfigyelésére vagy éppen befolyásolására, amelynek képesnek kell lennie arra, hogy a hosszú tartamú válságokat megelőzze vagy leküzdje."[13]

A tőkés gazdaság mintegy két évtizedes gyors növekedéséből a modern szociálreformizmus képviselői azt a következtetést igyekeztek le-

vonni és elfogadtatni, hogy ennek a folyamatnak a mélyén olyan változások húzódnak meg, amelyek a kapitalizmus marxi koncepciójával összeférhetetlenek. R. Löwenthal erről ezeket írta: „Karl Marx korától az 1930-as évekig a tömeges elégedetlenségnek a modern ipari társadalmakban a leghatalmasabb oka általában az ellenőrizetlen tőkés gazdaság ciklikus fejlődése és különösen a tömeges munkanélküliség ismétlődése volt. A gazdasági ingatagsággal szorosan összekapcsolódott a tömeges szegénység és a társadalmi bizonytalanság jelensége."[14] Mindez azonban ma már nagyrészt a múlté: „Az 1929–1932-es világgazdasági válság, valamint a második világháború és következményei hatására ezeknek a problémáknak jó része megoldódott vagy sokat veszített fontosságából a vezető nyugati ipari társadalmakban és Japánban – a tulajdon szerkezetének forradalmi változásai nélkül és a demokratikus politikai rendszerek keretében."[15]

A tőkés prosperitás végtelen távlatát vetítve maga elé, Löwenthal álláspontja szerint „a modern ipari társadalmak" bajai nem abból erednek, hogy a tőkés termelési viszonyok a termelőerők fejlődésének gátjaivá váltak, hanem abból, hogy túl gyors technikai haladást váltanak ki, amelynek következményeivel mind nehezebben tudnak megbírkózni. Érvelésének lényegét így összegezte: „Karl Marx úgy vélte, hogy a szocializmus akkor fog győzni, amikor a tőkés termelési viszonyok a termelőerők további fejlődésének béklyóivá válnak. Lenin úgy látta, hogy a kapitalizmus imperialista szakaszát a »parazita stagnálás« jellemzi, és arra következtetett, hogy nemzetközi méretekben megérett az idő a szocialista forradalomra. A tőkés gazdaság tényleges fejlődése... tökéletesen megcáfolta őket. Úgy látszik, mintha a technikai haladás felgyorsulása a profit rendszerében oda vezetne, hogy saját anyagi alapját rombolja le. A szocializmusra való felhívás abból a jelszóból, hogy »szabadítsuk ki a termelőerőket a tőkés tulajdon béklyóiból«, azzá a jelszóvá változik, hogy zabolázzuk meg ezeknek az erőknek a profitmotívum által támogatott ellenőrizetlen növekedését, hogy pusztító hatásait ellenőrizni tudjuk."[16]

Ha tehát Löwenthal kétségbe is vonta, hogy a kapitalizmus marxi elemzésének bármiféle kapcsolata lehetne a tőkés társadalom időszerű problémáival, mégis a szocializmus mellett szóló érvet látott a profitmotívum által irányított féktelen gazdasági növekedés negatív társadalmi következményeiben. De amikor a válság elmélyült, az általa is indokoltnak nyilvánított mozgalom kiterjedésében – a D. Bellhez, az I. Kris-

tolhoz stb. hasonló „neokonzervatív" teoretikusok példáját követve – Löwenthal már olyan erőt akart kimutatni, amely nem annyira a kapitalizmust, mint inkább „a nyugati világ kulturális értékeit" veszélyezteti. Löwenthal sokat eláruló „problémacsúsztatása" a következő formában történt: „Amennyire biztos, hogy az egyetemista ifjúság politikai aktivizálódása elsősorban a társadalmi és politikai valóságnak a nyugati értékeken alapuló teljesen konstruktív–reformista kritikájából indult ki, ugyanannyira biztos, hogy ez a kritika az ifjúság lázadásának tetőpontján a nyugati társadalmaknak és ezek néhány centrális értékének a teljes elítélésébe csapott át... A válság..., amelyet az értelmiségiek tudatosan kimondanak, hatásában... egyáltalán nem korlátozódik az értelmiségiekre. Inkább olyan világszerte tapasztalható jelenségekben jut kifejezésre, mint a munkaerkölcs romlása, az erőszakos cselekmények számának növekedése... és a társadalmi kötelékek általános lazulása... Így tehát az értelmiségi lázadások és az öntudatlan hanyatlási jelenségek egy tünetcsoport két oldalát jelentik, amelyek egészét kulturális válságnak nevezem. A kettő egymásba olvad az intézményes tekintély megrendítésében... a kulturális válság nem forradalmi átalakulás előfutára vagy a totális utópia megvalósulásának előjele..., hanem a fokozódó kétségbeesés és a fokozódó anarchia veszélyének szimptómája, aminek oka a felismerhető értelem és az érthető normák hiánya."[17] Mindez akár a neokonzervatívok reprezentatív folyóiratában, a *Public Interest*-ben is megjelenhetett volna. (Egyébként Löwenthalnak az ún. „peremrétegekkel" szembeni elutasító magatartása fejeződött ki 1981 végén W. Brandt elleni kampányában; Brandt ugyanis meg akarja nyerni őket a szociáldemokrácia számára. Ebben a polémiában a párt jobbszárnyának és centrumának az ellentéte mutatkozott meg.)

Löwenthal korábbi írása azt a sajátos történelmi helyzetet tükrözte, amikor – az 1960-as évek végén és az 1970-es évek elején – a tőkés gazdaság gyors fejlődésével együtt járt eufória már véget ért, a tőkés fejlődés negatív társadalmi következményei pedig mind határozottabban mutatkoztak meg és a munkásmozgalomra gyakorolt hatáson kívül nagyszabású értelmiségi és diákmegmozdulásokat váltottak ki, amelyekből egyebek közt kinőtt az „új baloldalnak" az ebben az időben oly jellegzetes mozgalma is. Amíg ez a mozgalom nem fenyegette a hagyományos intézményi kereteket, addig Löwenthal a kapitalizmus elleni indokolt föllépést látott benne, s a mozgalmat a szociálreformizmus szellemében felfogott szocializmus irányába próbálta terelni és a „de-

mokratikus szocializmus" igazolását próbálta belőle levezetni. Mihelyt azonban a mozgalom túlhaladta ezeket a kereteket, a „profitmotívum" elleni jogosult fellépés helyébe a tömegek irracionális lázadása került „a nyugati kultúra értékei" ellen. Minden egyébként fennálló ellentéteik ellenére a szociáldemokrácia jobboldalának hangadó képviselői így válnak annak a neokonzervatív áramlatnak a szövetségeseivé, amely szintén a „nyugat kulturális értékeire" hivatkozva védelmezi a mai kapitalizmust. Löwenthal írásai azt a helyzetet tükrözték amikor a tőkés gazdaság új fejlődési szakaszát bevezető, 1973–1974-ben kezdődő válság és következményei még nem kényszerítették rá a kapitalizmus „hagyományos" problémáit a polgári és reformista ideológusok tudatára. Ebben a rövid átmeneti időszakban még úgy látszhatott, hogy a szociálreformizmus közgazdasági és szociológiai ideológiájának csak a tőkés gazdaság növekedése negatív következményeire kell reagálnia, a tőkés újratermelés feltételei rosszabbodásának tendenciájával viszont már nem kell többé számot vetnie. Vagyis a kapitalizmus bajainak orvoslását nem Marxnál, hanem Marx *ellenében* kell keresni. A kapitalizmus marxi analízisére való hivatkozás egyszerűen anakronizmusnak deklaráltatott. Hamarosan kitűnt azonban, hogy 1973–1974-ben végleg megtört a második világháború utáni prosperitás időszaka, s egy olyan új szakasz vette kezdetét, amelyben a kapitalizmus már megoldottnak vélt problémái – ha sokban új formában is – ismét teljes intenzitással törtek a felszínre.

*

A tőkés gazdaságnak a második világháború utáni viszonylag gyors növekedése szorosan összefonódott azzal az objektív folyamattal, amelynek eredményeként az állammonopolista kapitalizmus rendszere uralkodóvá vált a fejlett tőkésországokban. Ez egyebek közt magában foglalta a tőkés gazdaság működési mechanizmusának a lényeges módosulását – mindenekelőtt az államnak a gazdaság életében játszott egészen új szerepét –, sok vonatkozásban új módon határozta meg a gazdaságpolitika prioritásait, a tőkés gazdaság funkcióképessége új követelményeinek megfelelően alaposan kibővítette a szociálpolitika szféráját, és mindezen túl a munkásosztályhoz való viszonyát is új alapokra igyekezett helyezni. Az állammonopolista kapitalizmus uralmának viszonyai között a burzsoázia mind kevésbé szorítkozott arra, hogy a munkás-

arisztokrácia kiváltságokat élvező rétegére, valamint a szociáldemokrata pártok és a szakszervezetek munkásbürokráciájára támaszkodjék, hanem azt a célt tűzte maga elé, hogy a munkásosztályt a maga egészében integrálja a kapitalizmus rendszerébe. Ez a törekvés „tiszta formában" csak olyan országokban valósulhatott meg, mint amilyen pl. az Egyesült Államok, ahol a munkásmozgalom nem alkot önálló társadalmi-politikai erőt. Nyugat-Európában ez a törekvés csak akkor járhatott többkevesebb sikerrel, ha ez az integrálódás a munkásosztály körében jelentős – sok országban túlnyomó – befolyással bíró szociáldemokrata (szocialista) pártok közreműködésével valósult meg.

A szociálreformizmusnak az állammonopolista kapitalizmus rendszerébe való integrálódását elősegítette, hogy a második világháború után a burzsoázia vezető politikusai és ideológusai is a tőkés gazdaság működési módjának a reformját hirdették, sőt a „keynesi forradalom" formájában a polgári ideológia – szorosabban: a burzsoá közgazdaságtan – keretén belül született meg az állammonopolista szabályozás adekvát elméleti rendszere, amelyre – sajátos társadalmi funkciójának megfelelően értelmezve – a „demokratikus szocializmus" irányzata is ráépült.

Korábban a polgári és a reformista közgazdasági nézetek viszonylagos elkülönülésének egyik legfontosabb összetevője az állam gazdasági szerepéről szóló felfogások eltérése volt. Még Bernstein és a fábiánusok sem tudtak megbékélni azzal a burzsoá közgazdaságtanban uralkodó álláspontal, amely a tőkés gazdaság spontán működésében látta a társadalmi harmónia legfőbb biztosítékát. Keynes viszont éppen ennek az alapelvnek az érvényét vonta kétségbe, és ezzel lerakta azokat a közös alapokat, amelyek a politikai gazdaságtanban az uralkodó polgári és reformista nézeteknek hosszú időre egyaránt elméleti bázisul szolgáltak. A polgári és a reformista ideológia viszonylagos elkülönülése ettől kezdve már csak az ugyanazon elméleti tételek némileg eltérő interpretációjára, a belőlük levont következtetések szociális tartalmának némileg különböző felfogására szorítkozott.

Keynes abból indult ki, hogy a kapitalizmus bajai nem a tőkés gazdasági rendszerből, hanem a tőkés gazdaság funkcionáló mechanizmusából, működési módjából erednek. „A szükség és a nyomor problémája – írta –, valamint a gazdasági harc az osztályok és a nemzetek között semmi más, mint szörnyű zűrzavar, mégpedig mulandó és szükségtelen zűrzavar."[18] Ennek a „szükségtelen zűrzavarnak" a forrását már

az 1920-as években abban látta, hogy a klasszikus liberalizmusnak még a 18. században megszületett dogmái – „a legjobb kormányzás a legkevesebb kormányzás" stb. – olyan feltételezésekre épülnek, amelyek az új valóság igényeivel mind kevésbé egyeztethetők össze. Keynes egész életében kiállt a polgári liberalizmus *politikai* elvei mellett, de éppen az ő megóvásukra hivatkozva sürgette az elválasztásukat a „laissez-faire", a „perfect competition" elveitől, tehát azoktól az alapelvektől, amelyek F. Quesnay és A. Smith óta a tőkés gazdaság működése minden liberális elméletének nélkülözhetetlen tartóoszlopai voltak.

Keynes már jóval a „keynesi forradalom" előtt elvetette a gazdasági liberalizmusnak azt az alaptételét, amely szerint a kapitalizmusban a gazdasági erők automatizmusának közvetlen eredményeként szükségképpen megvalósul az összhang az egyéni és a társadalmi érdek között, és ez az automatizmus lehetővé teszi a tőkés gazdaság nagyjában-egészében harmonikus működését. E nézettel szemben Keynes leszögezte: „A világot *nem* kormányozzák úgy felülről, hogy az egyéni és a társadalmi érdek mindig egybeessen. *Nem* irányítják úgy itt lenn, hogy a gyakorlatban egybeessenek. *Nincs* olyan tökéletes következtetés a »közgazdaságtan alapelvei«-ből, hogy a felvilágosított magánérdek mindig a közérdeknek megfelelően működjék. Nem igaz az sem, hogy a magánérdek általában fel van világosítva: az egyének nagyon gyakran elszigetelten cselekszenek, hogy saját céljaikat segítsék, és túlságosan tudatlanok, vagy túlságosan gyöngék, hogy el is érjék őket."[19] Keynes azonban tüstént meg is nyugtatta a burzsoáziát: az államnak nem a tőkések helyébe kell lépnie, hanem olyan feladatot kell ellátnia, amelyet akkortájt senki sem töltött be. Erről véleménye így szólt: „Az állam legfontosabb teendője nem azokra a tevékenységekre vonatkozik, amelyet magánszemélyek már betöltenek, hanem azokra, amelyek kívül esnek az egyéni cselekvés szféráján, amelyeket az államon kívül *senki* sem végezhet el. Az állam számára nem az a fontos, hogy kissé rosszabbul vagy kissé jobban azt tegye, amit az egyének már tesznek, hanem hogy azokkal a dolgokkal törődjék, amelyekkel jelenleg senki sem foglalkozik."[20]

A „demokratikus szocializmus" ezt a keynesi kiindulást szemléletének alapvonásává tette. Palme erről ezeket mondta: „A kapitalizmus megváltoztatta jellegét a modern társadalomban. A hagyományos liberalizmus erős államot akart, amely a lehető legkevesebbet cselekszik. Azt tartotta, hogy a szabad piac zászlaja alatt a kereskedelem és az ipar maga boldogul a saját ügyeinek intézésével, és a szabad verseny mindent a

legjobb irányban kormányoz. Ez volt a liberalizmus elmélete és ennek politikai megvalósítása a hatalom félelmetes koncentrációjához vezetett a magántőkések kezében. A gazdasági hatalom birtokosai a szabadság nevében léptek fel az állam ellen. Mi most már elértük azt a pontot, amikor többé nem igaz, hogy a kapitalizmus egy olyan államra vágyik, amely a lehető legkevesebbet teszi, hanem, ellenkezőleg, arra törekszik, hogy hatalmat gyakoroljon az állam fölött és uralkodjon rajta és így az a kapitalizmus érdekeinek megfelelően működjék."[21] A „demokratikus szocializmus" azt tekinti feladatának, hogy ezt az új adottságot elfogadva próbáljon befolyást gyakorolni *ugyanerre* az államra. A befolyásolás általa kívánatosnak tartott céljai és eszközei szintén a „keynesi forradalomhoz" kapcsolódnak, kialakítva annak szociálreformista változatát.

Keynes az osztálytudatos burzsoá álláspontjáról állt ki az osztálytudatos proletariátussal szemben, és a kapitalizmusnak szocializmussal való felváltása helyett egy gazdaságpolitikai alternatívát, a tőkés gazdaság működő mechanizmusának egy új közgazdasági szemlélet követelményeinek megfelelő megreformálását hirdette, amelynek életképességéhez implicit módon hozzátartozott a *nem osztálytudatos* munkásságnak – ami Nyugat-Európában a szociálreformizmus befolyása alatt álló munkásosztályt jelentett és jelenthetett – a közreműködése.

Néhány követőjével ellentétben, akik Keynes és Marx nézeteinek a hasonlóságát akarták és akarják kimutatni a kapitalizmus bajainak megítélésében, maga Keynes az egyértelmű antimarxizmus pozícióját foglalta el, amit az is megkönnyített számára, hogy Marxot csak nagyon felületesen ismerte. (Marx közgazdasági nézeteiről pusztán Marx és Engels levelezése alapján mondott véleményt.) A marxizmussal szemben minden kétértelműséget kizárva így tette fel a kérdést: „Hogyan fogadhatnék el egy olyan tant, amelynek minden kritikán felülhelyezett bibliája egy elavult közgazdasági kézikönyv, amelyről tudom, hogy nemcsak közgazdaságilag hibás, hanem minden érdekességet is nélkülöz és a modern világban használhatatlan? Hogyan fogadhatnám el azt a hitet, amely... a faragatlan proletariátust a burzsoázia és a szellemi elit fölé helyezi...?"[22] Majd hozzátette: „az *osztályháború* engem a művelt *burzsoázia* oldalán fog találni"[23].

Keynes azért sürgette a kapitalizmus bajainak elismerését, mert megfelelő diagnózis nélkül nem lehetséges hatásos terápia sem. „Ha arra várunk – írta 1930-ban, a pénzről szóló tanulmányában –, hogy a betegség

majd magától meggyógyul, akkor az eredmény végzetes lehet."[24] Ha nem sikerül megfelelő megoldást találni, „akkor a tőkés individualizmus rendszerét egészen biztosan a messzemenő szocializmus váltja fel"[25].

Fő művében Keynes azt hangsúlyozta, hogy a *gazdasági* liberalizmus elveiről és az őket megtámogató közgazdasági elméletről azért kell lemondani, mert a *politikai* liberalizmus – a polgári módon értelmezett szabadság – csak ily módon védelmezhető meg. Erről így írt: „Az állam funkcióinak ... megnövekedése ... az individualizmusba való szörnyű beavatkozásnak tünhet egy tizenkilencedik századbeli újságíró vagy egy mai amerikai pénzember szemében. Én azonban védelmezem, mert ez az egyetlen járható mód arra, hogy elkerüljük a meglevő gazdasági formák mindenestől való megsemmisítését, és másrészt, mert ez az előfeltétele az egyéni kezdeményezés eredményes érvényesülésének."[26] Indokolásul még hozzátette: „Úgy látszik, hogy a mai tekintélyuralmi államok a munkanélküliség problémáját a hatékonyság és a szabadság rovására oldják meg. Bizonyos, hogy a világ nem fogja sokáig eltűrni a munkanélküliséget, amely a megélénkülés rövid időszakaitól eltekintve együtt jár... a mai kapitalizmus individualizmusával. De talán helyes diagnózis esetén orvosolhatjuk a bajt a hatékonyság és a szabadság veszélyeztetése nélkül."[27]

A kapitalizmus létét leginkább veszélyeztető munkanélküliség forrását Keynes nem a tőkés termelési viszonyokban, hanem a tőkésállam tevékenységét vezérlő hibás elvekben látta. Érvelésének lényegét ebben foglalta össze:„Kénytelenek vagyunk tudomásul venni a munkanélküliséget mint elkerülhetetlen következményét annak, hogy az államvezetést olyan elveknek rendeltük alá, amelyek legalkalmasabbak arra, hogy »gazdagítsák« az egyest, mert lehetővé teszi számára élvezetre való olyan jogcímek felhalmozását, amelyeket nincs szándékában valamilyen meghatározott időpontban érvényesíteni."[28] Vagyis a bajok gyökere: az állam tevékenységében az ún. Say-törvényt követi, amely feltételezi, hogy minden jövedelem automatikusan fogyasztássá vagy beruházássá válik, figyelmen kívül hagyva a „jogcímek felhalmozását", amelyek érvényesítési időpontja *nincs meghatározva.*

A Keynes által olyannyira lekezelt Marx jó háromnegyed évszázaddal *korábban* kimutatta, hogy a polgári közgazdaságtan és a rá építő gazdaságpolitika alapvető dogmájává vált Say-törvény – a pénz funkciójának meg nem értése következtében – úgy „küszöböli ki" a realizálás problémáját és ezzel úgy „bizonyítja" a tőkés gazdaság válságmentes fejlődését,

hogy egyenlőségi jelet tesz a kifejlett tőkés árutermelés és az egyszerű termékcsere közé. Marx érvelése így hangzott: „Hogy kimutassák, hogy a tőkés termelés nem vezethet általános válságokra, tagadnak minden feltételt és formameghatározást, minden princípiumot és differentia specificát, egyszóval magát a *tőkés termelést*, és valóban kimutatják, hogy, ha a tőkés termelési mód, ahelyett, hogy sajátosan fejlett, sajátságos formája volna a társadalmi termelésnek, ennek legnyersebb kezdetei mögött maradó termelési mód volna, akkor nem léteznének sajátságos ellentétei, ellentmondásai és ezért ezeknek a válságokban való kirobbanása sem... Itt tehát először is az *árut*, amelyben a csereérték és a használati érték ellentéte létezik, puszta termékké (használati értékké) és ezért az áruk cseréjét termékek, puszta használati értékek puszta cserekereskedelmévé változtatják. Visszamennek nemcsak a tőkés termelés, hanem még a puszta árutermelés mögé is, és a tőkés termelés legbonyolultabb jelenségét – a világpiaci válságot – azáltal tagadják el, hogy eltagadják a tőkés termelés első feltételét – tudniillik azt, hogy a terméknek árunak kell lennie, ezért pénzként kell jelentkeznie és át kell mennie az átalakulás folyamatán."[29]

Ugyanez Keynesnél: „A modern gondolkodást még mindig átitatja az a nézet, hogy az emberek egy vagy más módon, de mindenképp elköltik a pénzüket."[30] „Egy nem cserén alapuló, Robinson-szerű gazdaságból indultak ki."[31] Keynes „nagy felfedezését" kezdetleges plagizálásnak nevezhetnénk, ha feltételeznénk, hogy úgy bírálta Marxot, hogy legalább *A tőke* első fejezeteit elolvasta.

A Say-törvény elvetése magában foglalta annak a feltételezésnek az elutasítását is, hogy – amint azt a Keynes előtti polgári közgazdaságtan dogmája hirdette – *a nemzeti jövedelem nagyságát a termelési kapacitások határozzák meg*, és ily módon az összes kereslet önműködően alkalmazkodik az összes kínálathoz. A Say-törvény elfogadása és a makroökonómiai kérdések iránti közömbösség egymással oksági viszonyban levő jellegzetessége volt a polgári közgazdaságtannak. Vele szemben Keynes felfogása lépés volt a realitások tudomásul vétele irányában, de egy fontos vonatkozásban mégis retrográd pozícióból indult ki, nevezetesen annyiban, amennyiben az elégtelen kereslet Malthus-féle koncepciójának a rehabilitálásával kapcsolódott össze. „Az a gondolat – írta erről –, hogy az összes kereslet függvényét nyugodtan elhanyagolhatjuk, a ricardói közgazdaságtan egyik alaptétele, és több mint egy évszázadon keresztül erre támaszkodott a közgazdasági gondolkodás. Igaz, *Malthus* hevesen

szembeszállt Ricardónak azzal a tételével, hogy a hatékony kereslet sohasem lehet elégtelen; de ellenállása hasztalan volt... *Ricardo* így olyan tökéletesen meghódította Angliát, mint annak idején a Szent Inkvizíció Spanyolországot... A hatékony kereslet nagy rejtvénye, amellyel *Malthus* birkózott, eltűnt a közgazdasági irodalomból... csak lopva, a felszín alatt élhetett tovább *Karl Marx*, *Silvio Gesell* vagy *Douglas* őrnagy alvilágában."[32]

Keynes könyvének ebből a – szerzőjére nézve nagyon jellegzetes, de talán a legkevésbé épületes – fejtegetéséből itt csak arra érdemes kitérni, hogy a hatékony kereslet malthusi felfogásának a rehabilitálása az improduktív, *társadalmilag haszontalan* fogyasztás *társadalmi hasznosságának* az igazolásával volt egyértelmű. Hiszen Malthus receptje – Marx leírásában – a következő elemeket tartalmazta: „Mesterséges eszközökhöz kell nyúlni. Ezek erős *adókban* állnak, egy tömeg állami és egyházi szinekuristában, nagy hadseregekben, nyudíjakban, papi tizedekben, jelentős államadósságban és időről időre költséges háborúkban. Ezek az »orvosszerek«."[33] Keynes receptje – a piramisok építésétől a nagy gödrök ásásáig és betemetéséig – nem kevés hasonló elemből tevődik össze. Nem véletlen, hogy legelső és leglelkesebb méltatói közé tartozott a német fasizmus vezető közgazdasági szaktekintélye, Hjalmar Schacht is. Keynes elméletének burzsoá és reformista interpretációi nem utolsósorban abban térnek el egymástól, hogy mesterük receptjéből mit tartanak követendőnek. A belőle kiinduló irányzatok a diagnózisban egyetértenek, a kezelés módjában, az „orvosságok" kiválasztásában már *karakterisztikus* különbségek vannak közöttük.

Ricardo állítólagos győzelme Malthus felett Keynes szerint oda vezetett, hogy megbomlott az összhang „az elmélet eredményei és a megfigyelt tények között". A következmény ez lett: „A hagyományos gazdasági elmélet sokat dicsőített *optimizmusa* miatt a közgazdászokat olyan Candide-oknak kezdték tekinteni, akik kertjük művelése kedvéért hátat fordítanak a világnak, azt tanítják, hogy minden a lehető legjobban menne a lehetséges világok eme legjobbikában, ha mindent szabadjára engednének."[34] (Keynesnek ez a jellemzése egyébként tökéletesen illik a keynesizmus *mai polgári bírálóira*, a monetarizmus és a kínálati közgazdaságtan képviselőire, akik a *gazdasági* liberalizmus elveinek a halottaiból való feltámasztására tesznek kísérletet.)

Keynes ezt állította: az volt a baj, hogy Malthus a hatékony kereslet elvét „nem tudta világosan megmagyarázni". Keynes meggyőzőnek *hitt*

magyarázata erről az elvről így hangzott: „A társadalom lélektani magatartása... olyan, hogy amikor a teljes reáljövedelem összege nő, növekedik a teljes fogyasztás is, de nem egészen annyival, mint a jövedelem."[35] Vagyis Keynes a kapitalizmus egyik specifikus gazdasági problémáját a minden konkrét meghatározottságtól megfosztott „társadalom" – közgazdasági elemzésen kívül álló, végső okként feltüntetett – „lélektani magatartásában" vélte megtalálni, s ily módon az ígért közgazdasági magyarázatot egy pszeudó-pszichológiai hivatkozással helyettesítette. Ebből az állítólagos lélektani magatartásból következne, hogy „minél gazdagabb a társadalom, tendenciaszerűen mind nagyobb lesz a különbség a lehetséges és a tényleges termelés nagysága között, ezért mind szembeötlőbbek és felháborítóbbak a gazdasági rendszer hibái"[36].

Keynes szerint a hatékony kereslet problémájának megoldásához ez a felismerés vezet: „a foglalkoztatás bármely adott foka akkor indokolt, ha van akkora mennyiségű *folyó beruházás*, amekkora elegendő ahhoz, hogy felszívja az összes termelésnek azt a részét, amely meghaladja a társadalomnak a foglalkoztatás adott szintjén megmutatkozó fogyasztási igényeit"[37]. A döntő tehát az, hogy Keynesnél a nemzeti jövedelem nagyságát már nem határozzák meg automatikusan a rendelkezésre álló termelési kapacitások, szemben az őt megelőző polgári közgazdászokkal, akik a Say-törvény bűvöletében sem kihasználatlan termelési kapacitásról, sem *kényszerű* munkanélküliségről – a munkanélküliség szerintük csak „önkéntes" lehet, hiszen a termelés bővítésének keresleti gátjai nincsenek, s így mindenki foglalkoztatható, *ha a munkabérek megfelelően rugalmasak* – nem akartak tudni. A hatékony kereslet elvének lényege éppen abban az állításban van, hogy a tőkés gazdaság spontán fejlődése nem hozza létre a beruházásoknak azt a mértékét, amelyre a teljes foglalkoztatottsághoz szükség volna, és ezt a hiányt új módszerekkel kell pótolni – olyan módszerekkel, amelyeket a „hagyományos közgazdaságtan" összeférhetetleneknek tartott a tőkés gazdaság természetével.

A Keynes által fölvetett alternatíva lényege tehát ez: vagy a spontán piaci ármechanizmus marad a gazdaság szabályozója a fejlett tőkésországokban, és ebben az esetben a gazdasági egyensúly – az a helyzet, amikor a termelés volumene összhangban van a „hatékony kereslettel" – a nemzeti jövedelemnek a termelési kapacitásokhoz képest alacsony színvonalán fog kialakulni, vagy a tőkésállam irányító szerepet vállal az összes kereslet méretének kialakításában, és ebben az esetben a gazdasági egyensúly a

tényleges nemzeti jövedelemnek a potenciális nemzeti jövedelemhez közel álló szinvonalán fog létrejönni, a termelési kapacitások – ezen belül a munkaerő – viszonylag magas kihasználtsága mellett.

Keynes konklúziója az, hogy a hatékony kereslet mértéke csak akkor teheti lehetővé a termelési kapacitások megközelítően teljes kihasználását, ha a *beruházási volumen* társadalmi ellenőrzés alá kerül. A beruházási volumenre az államnak részben közvetett, részben közvetlen módszerekkel kell befolyást gyakorolnia. A beruházások ösztönzésében Keynes az alacsony és folyamatosan csökkenő kamatlábat tartotta döntőnek, mert az uralkodó politikai és szociális légkör miatt a tőkések a beruházásokkal szemben a likviditást – lényegében a bármikor felhasználható pénztőkét – részesítették előnyben. Úgy vélte: „legelőnyösebb, ha... arra a pontra csökkentjük a kamatlábat, amelynél elérjük a teljes foglalkoztatást"[38]. Mivel feltehető, hogy a tőkeállomány növelésével a tőke „határhatékonysága" – a profitráta – nagymértékben csökkenne, ez a folyamat – egy vagy két nemzedéken belül – elvezetne a kamat mint jövedelmi forma megszűnéséhez, ami „egyet jelentene az összes járadékélvezők fájdalommentes kimúlásával"[39]. Keynes „zseniális ötlete" abban állt, hogy a burzsoázia mint osztály megszüntetése helyett felajánlotta a járadékosok „parazita rétegének" a feláldozását. Ez az áldozat beilleszkedne egy olyan folyamatba, amely a kapitalizmus megreformálásával akarja a kapitalizmust megmenteni. A Keynes által felvázolt perspektíva tökéletesen beleillett a szociálreformizmus koncepciójába: „Én tehát a kapitalizmusnak azt a jellemvonását, hogy a tőke tulajdonosának járadékot biztosít, átmeneti állapotnak látom, amely megszűnik, mihelyt teljesítette feladatát. A járadékbiztosítás megszűntével pedig a kapitalizmus sok más vonása is idejétmúlttá válik. Én amellett lennék, hogy ilyen legyen az események menete; nagy előnye ennek, hogy a járadékélvezők, vagyis a funkció nélküli beruházók lassú kihalása nem tenne szükségessé forradalmi változást, hanem csupán fokozatos, következetes továbbfolytatása volna annak, amit az újabb időben Nagy-Britanniában tapasztalhattunk."[40]

Keynes – de különösen baloldali követői – a közvetett eszközök sorában utaltak az „egyenesadó-rendszer" megreformálására, mint olyan eszközre, amely egyrészt mérsékli a jövedelmek egyenlőtlenségét, másrészt – vele összhangban – növeli az összes keresletet, mert az alacsonyabb jövedelműek „fogyasztási határhajlandósága" nagyobb, ezért jövedelemnövekményüknek jóval nagyobb hányadát költik el – és jóval

kisebb hányadát halmozzák fel „meghatározatlan időpontban érvényesítendő élvezetre való jogcímek" formájában –, mint a felső jövedelmi kategóriákba tartozók.

Keynes azonban a közvetett módszereket nem tartotta elégségeseknek. Ezért a burzsoáziát a keserűbb orvosságok bevételére is felkészítette a gyógyulás érdekében. Rábeszélésül ezeket írta: „Az államnak irányító befolyást kell gyakorolnia a fogyasztói hajlandóságra részben az adórendszer révén, részben a kamatláb megállapításával, és talán részben más módokon is. Ezenkívül nem látszik valószínűnek, hogy a bankpolitikának a kamatlábra gyakorolt befolyása önmagában optimális beruházási volument eredményezhetne. Azt hiszem tehát, hogy a beruházás társadalmi kézbevétele meglehetősen széles körben bizonyul majd az egyetlen olyan eszköznek, amelynek révén meg lehet közelíteni a teljes foglalkoztatást."[41] Keynes azonban a keserű orvosságot ostyába csomagolta: „Nem az a fontos, hogy az állam tulajdonába vegye a termelőeszközöket. Ha az állam meghatározhatja a termelőeszközök bővítésére szánt erőforrások teljes nagyságát és a termelőerők tulajdonosainak járó ellenszolgáltatások mértékét, akkor mindent megtehet, ami szükséges, és az ehhez szükséges szocializáló rendszabályokat fokozatosan és a társadalom általános hagyományaival való szakítás nélkül lehet bevezetni."[42]

Keynes tehát valóban kidolgozta annak az anticiklikus gazdaságpolitikának az elméleti alapjait, amelyet Bernstein hiába feltételezett a korabeli tőkésállamról. Ennek az anticiklikus gazdaságpolitikának elég nyilvánvalóak voltak az inflációs tartozékai. Az állam megnövekvő és kiszélesedő gazdasági funkciói magukban foglalták a költségvetési deficit szisztematikus vállalását. Ezenkívül Keynes a munkások által fogyasztott áruk árának rendszeres emelését is ösztönzési eszköznek tartotta a foglalkoztatottság bővítéséhez. A „klasszikus iskola" azon érvével, hogy a munkaerő-kínálatnak bizonyos reálbérszínvonal a feltétele, azt a feltételezést állította szembe, hogy „bizonyos határok között lehetséges, hogy a munkások bizonyos minimális nominális bért, nem pedig bizonyos minimális reálbért követelnek... ha a munkaerő-kínálat nem a reálbérnek mint egyetlen változónak a függvénye, akkor a klasszikus iskola érvelése teljesen csődöt mond, és nyitva hagyja a kérdést, mekkora lesz a tényleges foglalkoztatás"[43]. A dolog gyakorlati oldalát mérlegelve, feltételezését később ily módon erősítette meg: „Tényleg sokkal erősebb ellenállásra talál a vállakozóknak az a törekvése, hogy a nominálisbér-szerződéseket a csökkentés értelmében revideálják, mint a reálbérek-

nek árnövekedés eredményeképpen bekövetkező automatikus, fokozatos csökkenése."[44] Eszerint Keynes úgy vélekedett, hogy a „faragatlan proletariátust" nem munkabérének vásárlóereje, hanem annak a számnak a nagysága érdekli, amely a pénzként funkcionáló papírdarabra rá van nyomtatva. Ily módon az árnövekedést nem követné a bérek emelkedése, s az ár-bér spirális jelensége elkerülhető volna – inflációs következményeivel együtt. Ez olyan feltevés volt, amely még a reformista ihletésű, vagy akár a tisztára trade-unionista munkásmozgalom létével sem férhetett össze.

Mai követői szemére is vetik mesterüknek, hogy nem számolt „a modern ipari társadalom intézményi rendszerével" – magyarán: figyelmen kívül hagyta a monopóliumok és a szakszervezetek szerepét. Igaz, hogy egyik közeli munkatársa és nézeteinek népszerűsítője, Joan Robinson még az 1930-as években kísérletet tett a korlátozott verseny (imperfect competition) elméletének kidolgozására, de ezt a kísérletet eleve kudarcra kárhoztatta, hogy a neoklasszikus árelmélet keretei között maradt. Ily módon a monopolár a monopoltőkétől teljesen független, pusztán piaci kategóriaként jelent meg, amelynek létezését a piaci egyensúlyi áraktól való tartós mennyiségi eltérése mutatja, anélkül azonban, hogy mozgásában bármiféle sajátos törvényszerűség érvényesült volna. Ezért ez az elmélet inkább elleplezte, mint feltárta a monopóliumok és az infláció viszonyát és az ár-bér spirális jelenségére nem tudott kielégítő magyarázatot adni. Monopolára – ez tűnt ki belőle – éppúgy lehet a munkának is, mint bármely más árunak, ha a munkabér tartósan magasabb a munka „határterméke" áránál. Kizsákmányolásról pedig csak abban az esetben lehet szó, ha valamely termelési tényező jövedelme felülmúlja az illető termelési tényező határtermelékenységét, vagyis azt az arányt, amelyben egy adott termék értékének előállításához a marginalizmus számítási technikája szerint hozzájárult. Így a munkás éppúgy kizsákmányolhatja a tőkést, mint a tőkés a munkást, vagy pedig a tőkés és a munkás együtt a fogyasztót. (Ezen a bohókás elméleten J. Robinson a második világháború után túljutott, és a neoklasszikus teóriák tartalmi ürességét elleplező formai elegancia, az öncélú „intellektuális szépség" kíméletlenül szellemes kritikusa lett. Ez azonban az elmélet térhódítása elé nem állított gátat. A közgazdászokat nem is számítva, a polgári filozófiának még egy olyan tekintélyes képviselője, mint Karl Popper is szinte szó szerint megismételte ezt az érvelést *A nyílt társadalom és ellenségei* c. művében.)

A keynesizmus nagy gyengeségének bizonyult, hogy sem Keynesnek, sem követőinek nem volt ellenszerük azzal a mind súlyosabbá váló „mellékhatással" – az inflációval – szemben, amely az általuk előírt gyógymód szükségszerű velejárója és következménye volt. Hiszen Keynes szerint „igazi infláció" csak akkor következhet be, amikor elérik a teljes foglalkoztatottságot és a pénzkínálat további növekedése a teljes pénzbeni kereslet növekedéséhez vezet, miközben a termelés már nem nő. Keynes szavaival: „Amikor a hatékony kereslet további növekedése már nem eredményezi a termelés további növelését, hanem csupán a költségegység növekszik, éspedig pontosan a kereslet növekedésével azonos arányban: eljutunk ahhoz az állapothoz, amelyet joggal nevezhetünk igazi inflációnak."[45] Tehát: inflációs jelenségek akkor lépnek fel, ha a pénzben mért hatékony kereslet növekedése a foglalkoztatás olyan növelésével jár, amely megközelíti a teljes foglalkoztatottságot, ez pedig kiváltja (kiválthatja) a béregység ugrásszerű emelkedését; „igazi infláció" így akkor áll elő, ha a pénzben mért hatékony kereslet a teljes foglalkoztatottság elérése után is nő, miközben a termelés már nem emelkedik. Ekkor lépne életbe az ár-bér spirális. (Vagy ahogyan a kapitalizmus nyílt és burkolt védelmezői feltüntetik: a bér-ár spirális.) Az infláció magyarázatában a „keynesi forradalom" ily módon semmi érdemlegeset sem hozott. Nagyfokú munkanélküliség és erős infláció továbbra is egymást *kizáró* jelenségnek számított. A *monopol*kapitalizmus léte Keynes számára örök titok maradt.

A második világháborút követő gazdasági fellendülés időszakában mind a polgári, mind a reformista gazdaságpolitikai koncepciók elméleti alapja a keynesizmus lett. A gazdasági föllendülés hatására fokozatosan bekövetkezett a piac „rehabilitálása" is, ami együtt járt a hagyományos polgári közgazdasági elméletek súlyának a megerősödésével, nem pusztán a közgazdasági kézikönyvekben, hanem a gyakorlati gazdaságpolitikai elképzelésekben is. Ennek volt kifejezője az ún. „neoklasszikus szintézis"[46], amely a keynesi receptet próbálta összeötvözni a piaci áralakulást, a jövedelemelosztást és a termelési tényezők racionális felhasználását megszabó neoklasszikus nézetekkel. Ez a törekvés összhangban volt az eredeti keynesi felfogással; a szintézis helye szinte „ki volt jelölve" Keynes elméletében. Keynes ugyan gyökeresen szakított a hagyományos polgári felfogással a teljes kereslet nagyságát meghatározó tényezők megítélésében, de ezen túl semmi kivetnivalót sem talált abban, ahogyan a neoklasszikus – vagy amint ő nevezte: a „klasz-

szikus" – elmélet a tőkés gazdaság működését leírta. Erről így vélekedett: „Ha... központi irányító szerveinknek sikerül olyan teljes termelési volument biztosítani, amely a lehető legjobban megfelel a teljes foglalkoztatásnak, akkor a klasszikus elmélet ettől a ponttól kezdve újra érvényessé válik. Ha feltesszük, hogy a termelés volumene adott, vagyis ezt a volument a klasszikus gondolatrendszeren kívül eső erők eleve meghatározzák, akkor nem kifogásolhatjuk a klasszikus elemzést arról, hogy a magánérdek miképpen határozza meg azt, hogy pontosan mit termeljenek, milyen arányokban kombinálják az ehhez szükséges termelési tényezőket, és hogyan osztódjon el közöttük a végső termék értéke... Konkrétabban fogalmazva: nem látok okot arra a feltevésre, hogy a mai rendszerünk súlyosabb tévedéseket követne el a foglalkoztatott termelési tényezők foglalkoztatása terén... Nem a tényleges foglalkoztatás *irányát*, hanem *volumenét* illetően mondott csődöt mai rendszerünk."[47]

A két világháború közti időszakban a szociáldemokrata pártoknak semmiféle koherens gazdaságpolitikai programjuk sem volt, amelyet esetleges kormányra jutásuk esetén képviselhettek volna. A termelési eszközök társadalmasításának programját ekkor általában még magukénak vallották, de ahhoz, hogy megvalósításához hozzákezdjenek, a parlamenti többség kivívását tekintették előfeltételnek. A két világháború közti koalíciós kormányokban a szociáldemokrata pártok semmiféle karakterisztikus álláspontot sem tudtak kialakítani, a koalíció polgári pártjainak gazdaságpolitikai elképzeléseihez alkalmazkodtak, nem volt áthidaló megoldásuk az általuk vallott cél és a közvetlen gyakorlati tevékenységük között. A keynesizmus szociálreformista változatának kidolgozása arra volt hivatva, hogy ezt az űrt töltse ki a második világháború után. Ez jutott kifejezésre az ún. „jóléti állam" koncepciójának kidolgozásában.

A keynesizmus szociálreformista változatának a fokozatos kimunkálása azonban nem azzal járt, hogy a szociálreformizmus viszonylagos önállósága a burzsoá ideológián belül erősödött, hanem azzal, hogy a burzsoá ideológiával való összeolvadás tendenciája vált erőteljesebbé. Ez egyrészt annak a következménye volt, hogy a „jóléti állam" programjának elfogadása összekapcsolódott a szocializmus céljának az „átértékelésével" – mindenekelőtt a termelési eszközök társadalmasításáról való egyre nyíltabb lemondással –, másrészt pedig a „jóléti állam" programja csak a második világháború *előtti* uralkodó polgári közgazda-

sági és gazdaságpolitikai felfogással állt szemben, de elvileg nem határolódott el a második világháború *után* a polgári ideológiában uralkodóvá vált álláspontól. A két világháború közti időszak tapasztalatai a burzsoáziát is meggyőzték arról, hogy „pályamódosításra" van szükség, ha uralmát továbbra is fenn akarja tartani.

Elég gyakori az a vélekedés, amely a „jóléti állam" mintapéldányának az 1945 utáni angol munkáspárti kormányt tekinti. Valójában azonban a „jóléti állammal" azonosított intézkedések jó részét még a háború alatti, konzervatív többségű koalíciós kormány hozta meg az 1943-as Beveridge-jelentés alapján. Mint osztályérdekeit jól fölismerő polgári politikus, Beveridge a háború alatt a keynesi program viszonylag „radikális" változata mellett szállt síkra. Beveridge ezért az állam gazdasági szerepének egészen új meghatározásáért állt ki: „A jövőben az állam funkciójának kell lennie..., hogy éppoly határozottan védje meg polgárait a munkanélküliség ellen, mint ahogy jelenleg az állam funkciója, hogy megvédje polgárait a külföldi támadástól, valamint a rablástól és az erőszaktól az országon belül... A háború tapasztalata bizonyítja, hogy meg lehet valósítani a teljes foglalkoztatottságot a kereslet szocializálásával, a termelés szocializálása nélkül."[48] E fordulat fontosságát húzta alá J. Robinson: „Mi Angliában olyan rendszerben élünk, ahol általánosan elfogadott dolog, hogy a kormánynak kötelessége fenntartani a teljes foglalkoztatottságot. És ez már a Labour-kormány hatalomra kerülése előtt is elfogadott dolog volt. Számunkra ez az eszmék nagy forradalma. Az 1930-as évek nagy válsága előtt az ortodox és hivatalos nézet az volt, hogy a kormány tevékenysége nem növelheti a foglalkoztatottságot."[49]

A keynesi elméleten alapuló anticiklikus politikában az angol munkáspárt egyik vezető teoretikusa, Crosland, minőségi különbséget látott azokkal az *ad hoc* jellegű próbálkozásokkal szemben, amelyek az 1930-as években kísérelték meg a válság következményeinek felszámolását. Az elméleti megalapozás hiányában ezeknek – s köztük a legjelentősebbnek, a Roosevelt-féle New Deal-nek is – szükségképpen kudarcot kellett vallaniuk. A helyzet azonban a háború után gyökeresen megváltozott. „Ma már teljesen érthetőek a keynesi módszerek, s így nem kell tartani a New Deal kísérlet megismétlődésétől, amikor nagyobb kiadások eszközlése útján igyekeztek kilábalni a depresszióból, de a hiányos ismeretek miatt ez nem sikerült."[50]

A szociálreformizmus képviselői a keynesizmusban az állammono-

polista kapitalizmus marxista elméletének alternatíváját látták. E szerint az állam új funkciója egyszerre fejezi ki a magára hagyott tőkés gazdaság egyre fokozódó válságát, valamint e válság megoldásának lehetőségét *a fennálló rendszer keretei között*. Strachey nem tagadta: a kapitalizmus válsága nélkül „soha nem kezdtek volna hozzá a reformok sorozatának megvalósításához, a keynesizmus alkalmazásához"[51]. Ehhez a burzsoáziának is fel kellett ismernie: „Az állam a termelés folyamatában való részvételre elsősorban azért kényszerült, mert fájdalmas tapasztalatok árán fölismerték, hogy ha nincsen semmi, ami a gazdasági életet szabályozza, akkor fokozottan érvényesül az ingatagság pusztító tendenciája. Egyre inkább nyilvánvalóvá vált, hogy a kevesebb, de nagyobb egységekből álló gazdaság mindjobban elveszíti a kapitalizmus valóban versenyző szakaszának durva, fájdalmas, de végeredményben hatékony önszabályozó mechanizmusát."[52]

A szociálreformizmus ábrázolásában az állammonopolista kapitalizmus már voltaképpen a kapitalizmus meghaladását jelenti. Másokkal együtt Crosland például egyszerűen azonosította a kapitalizmust a szabad verseny korszakának a kapitalizmusával, és mivel a mai kapitalizmus számos jegye a „hagyományos" kapitalizmusban nem fedezhető fel, ezért jogosultnak vélte, hogy a tőkés gazdasági rendszert történelmileg túlhaladott jelenségnek tekintse. Erről így írt: „Az állam hatalma rendkívül megnőtt, ma már független közbenső hatalom, amely uralja a gazdasági életet. Ez a változás már önmagában igazolja azt az állítást, hogy a tőkés korszak ma már a történelemé."[53]

A keynesi elvekre épült gazdaságpolitika a háború után a következő fő elemeket tartalmazta: a tőkés gazdaság szempontjából létfontosságú, de a magáncégek számára nem jövedelmező ágazatok (vállalatok) államosítását, amivel a kapitalizmus működésének terheit az egész társadalom nyakába varrták és a mesterségesen alacsony árak útján a tőkésektől adó címén elvont profit jelentős részét hozzájuk visszaszivattyúzták; az anticiklikus gazdaságpolitikát, amelynek segítségével a magántőke működését is a konjunktúraciklus alakulásának megfelelően igyekeztek befolyásolni; a költségvetés szerepének, az állam újraelosztó funkciójának a fokozását, amivel a piaci elosztás korrigálását tűzték ki célul és egy sor fontos szolgáltatást teljesen vagy részben kivontak a piac befolyása alól. A felsorolt elemek súlya és alkalmazásuk formája országonként jelentősen eltért egymástól, hiszen államosításra például nem mindenütt került sor. (Ezeknek a keynesi gazdaságpolitikai elveknek az

érvényességén mit sem változtatott, ha néhol a neoliberalizmustól kölcsönvett terminológiába öltöztették őket.)

A keynesi gazdaságpolitika polgári variánsa mindenekelőtt a magántőke beruházási tevékenységének ösztönzését hangsúlyozta a profit növelése útján, az anticiklikus gazdaságpolitikában a magántőkének feladott állami megrendelések – nem utolsósorban a katonai jellegű megrendelések – fontosságát emelte ki, korlátozni akarta a szociális programokat és visszaszorítani – vagy semlegesíteni – a munkások bérköveteléseit stb. A keynesi gazdaságpolitika reformista változata viszont a foglalkoztatás növelését, a szociális szolgáltatások kiterjesztésével az állam újraelosztó szerepének fokozását állította előtérbe, s az anticiklikus intézkedések sorában nagyobb nyomatékot helyezett a fogyasztói kereslet élénkítésére stb. Ezek a különbségek azonban a gazdasági föllendülés viszonyai között nem idézték elő az ellentétek kiéleződését. A szociálreformizmus által szorgalmazott „jóléti állam" koncepciója ugyan gyakran szembekerült a tőkések közvetlen profitérdekeivel, de összhangban volt a *burzsoázia mint osztály* alapvető céljával: a munkásosztály integrálásával az állammonopolista kapitalizmus rendszerébe. Ebben az időszakban a polgári kormányok *tényleges* gazdaságpolitikája nagyon kevéssé különbözött a szociáldemokrata (szocialista) – vagy a koalíciós – kormányok *tényleges* gazdaságpolitikájától. Ebben az időszakban, a meghirdetett „ideológia vége" korszakában, a szociálreformizmus mindjobban elveszítette megkülönböztető vonásait a polgári ideológiával és gazdaságpolitikával szemben.

Az állammonopolista kapitalizmus uralmának viszonyai között a „jóléti állam" koncepciója vált a modern szociálreformizmustól elválaszthatatlan „harmadik út" ideológiájának fő összetevőjévé. Ez a magyarázata annak az általánosan lelkes fogadtatásnak, amelyre Keynes elmélete a reformizmus úgyszólván valamennyi áramlatánál talált. Colenál ez így fejeződött ki: „a nyugati országok szocialistáinak legtöbbje lelkesen vette át azt a keynesi követelést, hogy a kormánynak felelősséget kell vállalnia a teljes foglalkoztatottság fennmaradásáért a Keynes által megállapított eszközökkel"[54]. Worswick szerint Keynes elmélete „a szocialista stratégia legnagyobb hiányát" töltötte be, amennyiben megoldotta a teljes foglalkoztatottság fenntartását *a politikai demokrácia feladása nélkül*, ami lehetővé tette a reformista út követelését, mert: „Az ilyen teljes foglalkoztatottságot biztosító tőkés társadalmi-gazdasági alakulatban nincsenek belső *gazdasági* ellentmondások."[55]

A „jóléti állam" keynesi szellemi interpretációjából az következett, hogy a reformista elképzeléseknek megfelelően megreformált állammonopolista kapitalizmusban a szocialista munkásmozgalom összes fő követelése valóra válhat. Mindenekelőtt az látszott lehetségesnek, hogy a munkásosztály végleg megszabaduljon a spontán piaci törvények uralmától. Gaitskell szerint a keynesi elvek követésének eredményeként „Angliában a második világháború idején valósult meg első ízben a teljes tervgazdaság"[56]. Egy kollektív munka pedig így próbálta érzékeltetni a két világháború közti, illetve a második világháború utáni munkáspárti politika gyökeresen eltérő lehetőségeit: „A keynesi forradalom a közgazdasági gondolkodásban lerombolta a pénzügyi ortodoxia mítoszát, amely előzőleg eltorlaszolta a gazdasági tervezés útját és megbénította a legjobb szándékú Labour-kormányokat is. A demokratikus tervezés gépezetének kifejlesztéséhez a második világháború adta a lendületet, és megmutatta ennek gyakorlati lehetőségeit. Az erős Labour-kormány visszatérése hozzátette ehhez a politikai akaratot, hogy fenntartsa és átültesse ezt a gépezetet a békés szükségletek viszonyaira. A teljes foglalkoztatottság most végre valóság volt, és ezen az alapon lehetővé vált az, hogy teljessé tegyék a jóléti állam gépezetét."[57] A szociálreformizmus képviselői természetesen nem annyira a kapitalizmus megmentésére, mint inkább a „demokrácia fennmaradására" helyezték a nyomatékot és vele együtt „a kapitalizmus demokratikus átalakításának" lehetőségére. Keynes így a szocialista reformstratégia nagy megújítójának tűnt fel. Mint Strachey írta: „Keynes járult hozzá a legnagyobb mértékben a demokratikus átalakulás technikájához. És ezzel a Nyugat népei előtt segített feltárni egy előrevezető utat, amely nem visz keresztül a totális osztályháború területén: egy olyan területen, amelytől a Nyugat bérmunkásai visszariadnak."[58]

Azzal, hogy a keynesizmus szociálreformista koncepciója az állammonopolista kapitalizmus marxista felfogása alternatívájának a szerepére vállalkozott, egyúttal azt a funkciót is betöltötte, hogy a kapitalizmus fejlődésének egész marxi elméletét kérdésessé tegye. Cole ezt a célt egészen világosan fölfedte: „J. M. Keynes közgazdasági elmélete közvetlen kihívása volt a marxista álláspontnak, mely szerint a kapitalizmus pusztulásra van ítélve saját »ellentmondásai« miatt, amelyek egyre mélyebb válságokba döntik, mígnem eléri a »végső válságot«, melyből nem lehetséges a gyógyulás a rendszer gyökeres megváltoztatása nélkül."[59] „Ez teljes elvetése volt a kapitalizmus marxista diagnózisának,

és – meggyőződésem szerint – helyes elvetése a huszadik század kapitalizmusának viszonyait tekintve."[60] Lényegében ugyanezt a véleményt fejezte ki majd húsz évvel később a német szociáldemokrata párt egyik vezető politikusa és ideológusa, P. Glotz: „a tőkés gazdasági rendszer a főként J. M. Keynes által kidolgozott állami beavatkozások eszköztárával kiegészítve sokkal válságmentesebbnek bizonyult, mint ahogy a marxisták valamikor előrelátták"[61].

A „keynesi forradalom" hatására bekövetkezett változás lényegét Kreisky – mintegy összegezve a modern szociálreformizmus álláspontját – abban jelölte meg, hogy halálos csapást mért az állam gazdasági tevékenysége elé korábban leküzdhetetlen gátat állító liberális felfogásra. „A liberalizmus alaptétele megrendült – állította –, sőt tarthatatlanná vált. Kiderült, hogy a gazdagság nem automatikusan válik lehetővé; ehhez a kormány beavatkozása, tehát politikai akarat szükséges."[62] Ennek a gátnak a ledőlése szerinte megnyitotta az utat, hogy a munkásosztály az állam felhasználásával valamennyi célját megvalósítsa. A munkásmozgalmat megosztó ellentétek ily módon a gyakorlatban megoldódtak – legfeljebb az ideológiák „illetéktelen továbbélése" akadályozza ennek fölismerését. Hiszen: „Az állam számára a gazdaság szférájában kínálkozó lehetőségekről vallott új nézetekből az adódik, hogy a reformista és a forradalmi szocialisták, a revizionista és az ortodox marxisták közötti vita immár a múlté."[63] Az új helyzetben az olyan osztályismérv, mint a „termelési eszközök tulajdona... teljesen értelmetlen", mert a legnagyobb vállalatokat olyan emberek „vezetik és irányítják, akik nem a tulajdonosaik".[64] A változások hatására a kapitalizmus marxista analízise is pusztán történelmi érdekességnek minősül. Kreisky végső következtetése így hangzik: „Ahol a modern ipari állam már létezik, a társadalmi fejlődés már nem mehet végbe forradalmak által. A forradalom olyan politikai kategória, amelynek nincs valóságos jelentése. Elég bátornak kell lennünk ahhoz, hogy elismerjük: a társadalmat csak a reformok megszakíthatatlan folyamatával változtathatjuk meg."[65]

*

A két világháború közti időszakban nemcsak a tőkés újratermelés feltételei rosszabbodásának tendenciája érvényesült olyan formában, hogy elismerése elől a szociálreformizmus ideológusai sem zárkózhattak el, hanem az a Lenin által kiemelt tendencia is, amely szerint a burzsoázia

politikai rendszerét az imperializmus korában a reakció felé tett fordulat jellemzi. Erre a periódusra az nyomta rá bélyegét, hogy a burzsoá ideológia divatos áramlatai agresszív módon utalták vissza a liberalizmus eszméit a 19. századba, a monopoltőke által inspirált és támogatott politikai mozgalmak pedig egész sor országban a polgári demokrácia felszámolását tekintették annak az eszköznek, amelynek segítségével a szocialista munkásmozgalom előretörése elreteszelhető.

A polgári demokrácia kapitulálása a fasizmus különböző változatai előtt egy sor országban azzal a következménnyel járt, hogy időlegesen még a szociálreformizmus számos képviselője is – akik az első világháború után egész politikai programjukat a polgári demokrácia alapjainak a megingathatatlanságára építették – nézeteik revíziójára kényszerült. A német szociáldemokrácia vezetőinek az a véleménye, hogy – legalábbis Németországban – a kapitalizmus és a demokrácia nem létezhet együtt, nem számított egyedi megnyilvánulásnak. Az ausztrofasizmus győzelme után az ausztromarxizmus legfőbb szellemi tekintélye, a polgári demokráciában a burzsoázia *osztályuralmát* elvontan elismerő, de az ettől elválaszthatatlan, potenciálisan mindig jellemző *diktatúrát* tagadó O. Bauer is arra a késői eredményre jutott, hogy a szocializmusba való átmenethez „össze kell törni az uralom egész gazdasági-ideológiai gépezetét"[66]. El kellett ismernie, hogy a szociálreformizmus sorozatos csődjének egyik legfőbb összetevője az, hogy a szociáldemokrácia „mindjobban a polgári demokrácia tartópillérévé, lényeges alkotóelemévé válik"[67]. (Németországban a szociáldemokrácia a fasizmussal szembeni tehetetlenségét még megpróbálhatta mentegetni azzal a kibúvóval, hogy „a kommunisták megbontották a munkásmozgalom egységét", Ausztriában viszont ez az út nem volt járható, hiszen itt az egész munkásmozgalom csaknem kizárólagosan a szocialista párt befolyása alatt állt. Az 1934. februári vereség egyértelműen a szocialista párt első világháború utáni politikájának a kudarca volt, nem elsősorban a vereség *ténye*, mint inkább a vereség *módja* következtében.)

A polgári demokráciába vetett illúziók szertefoszlása még azokban az országokban is észlelhető volt, amelyekben a politikai demokrácia rendszerének nem kellett hasonló próbatételekkel szembenéznie. Az angol munkáspárti Laski is felvetette a kérdést: tiszteletben tartaná-e a burzsoázia saját választási intézményeit, ha nem kormányváltozásról hanem rendszerváltozásról lenne szó; a polgári demokrácia vajon „megengedi-e a választóknak, hogy a szavazás véletlen kimenetele ered-

ményeként a szocializmusba jussanak?"[68] Ennek a kérdésnek a megválaszolásánál Laski egyáltalán nem mutatkozott optimistának; a második világháború idején arról írt, hogy „a tőkés társadalom vagy megújul, vagy a diktatúra elkerülhetetlen"[69].

Nem sokkal a második világháború után, de különösen az 1950-es évek közepétől kezdődően a szociálreformizmus ideológiájában a polgári demokrácia teljes rehabilitálása ment végbe. A gyökeres fordulatot jól szemlélteti az a mód, ahogyan Crosland Laski állásfoglalására utólag reflektált: „Ma képtelenség olyan hangnemben írni, amilyen még 20 évvel ezelőtt is teljesen megfelelő volt. Laski ezt írta: »A kapitalizmus erői túlságosan egységesek, önbizalom tölti el őket, ami abból fakad, hogy eddig még nem került sor tekintélyük próbatételére... A hatalom és a tulajdon valamennyi fő eszköze a kezükben van... Ha a demokrácia az útjukban áll, akkor annál rosszabb a demokráciának... Ha a demokrácia többé nem tűri el a nyomort és a munkanélküliséget, akkor készek a demokrácia megsemmisítésére!« Ma ezek a szavak úgy hangzanak, mintha egy másik világból jönnének."[70] Crosland a második világháború után bekövetkezett fordulatot – akárcsak Bernstein, Kautsky, Hilferding és Bauer az első világháborút követően – visszafordíthatatlannak hitte: „Ma elképzelhetetlen egy megfontolt, szándékos, agresszív szövetség a kormány és a tőkések között a szakszervezetek ellen, mint amilyen pl. 1921-ben, 1925–26-ban, vagy 1927-ben létrejött."[71] Nem kellett újabb 20 évnek eltelnie ahhoz, hogy az „elképzelhetetlen" nagyon is elképzelhető – sőt kézzelfogható realitás – legyen.

A polgári demokrácia viszonylagos stabilitását a fejlett tőkésországokban a szociálreformizmus a saját érdemének tudta be és a saját ideológiai-politikai igazolását olvasta ki belőle. Valójában a változás nem azért következett be, mert a szociálreformizmus által képviselt erők megváltoztatták a monopolkapitalizmus természetét, hanem azokkal a hatalmas, az egész világ arculatát alapjaiban megváltoztató társadalmi átalakulásokkal függött össze, amelyek hatására létrejött a szocialista országok rendszere, s ez mind meghatározóbb befolyást gyakorol a korunkban végbemenő társadalmi átalakulásokra; kibontakozott és feltartóztathatatlanná vált az imperializmus gyarmati rendszerét felbomlasztó nemzeti felszabadító mozgalom; a második világháborúban döntő vereséget szenvedett és kompromittálódott a fasizmus, és mindennek hatására megerősödtek a demokráciáért küzdő erők. Ráadásul a második világháborút követő gazdasági fellendülés nem is

kívánta meg, hogy a monopoltőke olyan erőszakos módszerekkel próbálkozzék a munkásmozgalom ellen, mint a két világháború között. Ezek a megváltozott objektív körülmények a burzsoá ideológiában a háttérbe szorították az antikapitalista demagógiát, a „forradalom jobbról" eszmeáramlatát, amely a kapitalizmust a polgári demokrácia felszámolásával kísérelte meg átmenteni. Az új helyzetben viszont éppen a polgári demokrácia idealizált rendszere vált azzá az – ideologikusan látszólag önálló – céllá, amelynek megőrzésével közvetve a kapitalizmus fennmaradása is igazolható. A modern szociálreformizmus meghatározó vonása: a kapitalizmus elvont-formális elutasítása és a polgári demokráciához való törhetetlen ragaszkodás.

A szociálreformizmus nézőpontjából a polgári értelemben felfogott politikai demokrácia elveinek kritikátlan elfogadása jól összefér az osztályfölöttinek feltüntetett állam gazdasági funkciójának kibővítésével – amit csak az elég homályosan körülírt „gazdasági demokrácia" korlátozna –, s mindez még kiegészül azzal a pretenzióval, hogy ez a kombináció a szociálreformizmus befolyásának a megnyilvánulása, amely a „jóléti állam" megvalósításával már túlvezet a kapitalizmus keretein. Az állammonopolista kapitalizmus és a polgári demokrácia kombinációjának ez az értelmezése vált a szociálreformizmus fő ideológiai fegyverévé a második világháború után a marxizmus–leninizmus elleni harcában.

Ennek a szociálreformista állásfoglalásnak egyik fő eleme a politika és a gazdaság viszonyának az újraértékelése. Laski 1937-ben még azt a véleményt osztotta, hogy „bármilyen is az állam formája, a politikai hatalom a gazdasági hatalom birtokosaié", vele szemben 1957-ben Crosland így foglalta össze alapjaiban eltérő nézetét: „bármilyen is a közgazdasági értelemben vett termelés módja, a gazdasági hatalom – ténylegesen – a politikai hatalom birtokosaié lesz. És ezek biztosan nem a tőkések régi osztálya"[72]. Ez a változás annak folyománya volna, hogy „a demokrácia gazdasági következményei" átformálták a tőkés rendszer természetét. „Arra a paradox következtetésre jutunk – írta Strachey –, hogy a demokratikus erők harca a kapitalizmus ellen volt az, ami megmentette a rendszert."[73]

Gazdaság és politika viszonyának ez a szociálreformista értelmezése volna hivatva arra is, hogy fényt derítsen Marx és Lenin „tévedésére". Eszerint Marx azért tévedett, mert: „Nem volt képes meglátni, hogy a fejlett tőkés társadalomban létrejöhetnek olyan, főként politikai erők,

amelyek kiegyenlíthetik, sőt felülmúlhatják a rendszer belső tendenciáit."[74] Ugyanez a bírálat volna érvényes Leninre is: „Lenin, akárcsak előtte Marx, nem látta meg a demokrácia gazdasági következményeit. Mert a demokrácia átható ereje kovácsolta ki ezt a nagyon lényeges változást a rendszer működésében."[75] Majd Lenin álláspontját azonosítva a Lenin által oly élesen bírált „imperialista ökonomizmus" felfogásával, Strachey ezeket írta: „A leninista szociológusok... csak az antidemokratikus tendenciáit látják az utolsó szakasznak... Figyelmen kívül hagyják azt a történelmi tényt, hogy a demokráciának – minden nehézség és akadály ellenére – a világnak ezen a kivételezett sarkán sikerült mélyrehatóan módosítania a társadalmi fejlődés útját."[76]

Azt a *hatást*, amelyet a külső körülmények a tőkésországok életére gyakorolnak, a szociálreformizmus teoretikusai úgy mutatják be, mint a mai kapitalizmus természete megváltozásának *következményét*. Ez tűnik ki abból a módból, ahogyan az imperializmust el akarják választani a mai kapitalizmustól. A második világháború utáni megváltozott erőviszonyok lehetővé tették a nemzeti felszabadító mozgalmak viharos kibontakozását, ami végül is elvezetett az imperializmus gyarmati rendszerének felszámolásához. A szociálreformizmus ideológiájának görbe tükrében ez a folyamat úgy verődik vissza, mint a kapitalizmus – főként a szociáldemokrata (szocialista) pártok befolyását kifejező – megváltozott jellegének a megnyilvánulása.

A második világháborút követő másfél évtizedben a szociáldemokrata (szocialista) pártokban két irányzat volt megfigyelhető. Az első irányzatnak a legjellegzetesebb példáját a francia szocialisták szolgáltatták; ez az irányzat a „birodalom" lehetőleg sértetlen megóvását tekintette feladatának és először Vietnamban, majd Algériában régi típusú gyarmati háborúkat folytatott. A másik irányzatot elsősorban az angol munkáspárt képviselte; ez az irányzat felismerte a gyarmati korszak végének elkerülhetetlenségét, s az értelmetlen – és költséges – utóvédharcok helyett a „birodalom" felszámolását a neokolonializmusra jellemző gazdasági függőség megőrzésével igyekezett összekapcsolni. Az ellentétes *politikai* törekvések természetesen az *ideológiai* különbségekben is kifejeződtek.

A régi típusú szociálimperializmus modern képviselői lényegében azokhoz az érvekhez tartották magukat, amelyeket még a századforduló táján dolgoztak ki Bernstein és követői. A francia szocialista L. Laurat így arra hivatkozott, hogy reakciós törekvésre vall az elmaradottabb

társadalmi viszonyok között álló népeknek a külföldi – imperialista – kapitalizmus elleni harca, és különösen az a törekvésük, hogy a fejlődés tőkés szakaszát elkerüljék, illetve hogy teljes kifejlődése előtt letérjenek róla. Laurat durván támadta a nemzeti felszabadulásért harcoló országok „kulturálatlan és írástudatlan munkásait", és kijelentette: „Az antiimperialista lázadás, amely ma megrázza az elmaradott területeket, mind politikailag, mind gazdaságilag alapjaiban reakciós... Miközben azon igyekeznek, hogy elkergessék a külföldi tőkét, megkockáztatják a termelőerők fejlődésének akadályozását, ami nélkül életszínvonaluk javulása és függetlenségük előkészítése lehetetlen... A nemzeti függetlenség meghódításáért lelkesedve, az elmaradott országok munkásmozgalma hibás útra tér."[77]

Álláspontjának megfelelően Laurat a fejlett tőkésországok szocialistáinak helyét saját imperialista burzsoáziájuk *oldalán* és a nemzeti felszabadulásért küzdő országok népeivel *szemben* jelölte ki: „Az európai szocializmusnak nincs joga arra, hogy figyelmen kívül hagyja a történelem tanulságait. Azzal mentegetődzve, hogy a népeknek joguk van az önrendelkezésre, nem járulhat hozzá azoknak a gazdasági és társadalmi kötelékeknek a lerombolásához, amelyek több mint egy évszázad óta szervesen fejlődtek ki."[78]

A második irányzatnak az egyik vezető szószólója, Strachey, minden köntörfalazás nélkül ismerte el, hogy az imperialista uralom régi formáihoz való ragaszkodás csak teljes kudarchoz vezethet. „Arra következtethetünk – írta –, hogy a huszadik század közepén, a végső területi eredményt, vagy éppen azt az ütemet tekintve, amellyel ezt az eredményt elérik, kevés különbség van egy gyarmati birodalom fenntartásáért vívott harc és aközött, hogy önkéntesen beleegyeznek a gyarmatok függetlenségének elnyerésébe. A gyarmatok mindkét esetben függetlenek lesznek. A különbség – és ez alapvető különbség – mind a volt birodalom, mind a volt gyarmat szempontjából a politikai és a pszichológiai következményekben rejlik. Ha a kérdéses birodalom makacsságból reménytelen és véres gyarmati »utóvéd« háborúkat vív, gazdasági, pszichológiai és politikai sebeket okoz nemcsak a korábbi gyarmatnak, hanem mindenekelőtt saját magának is, ennek pedig súlyos következményei lehetnek. Ha viszont a volt birodalom felismeri a huszadik század közepének realitásait, akkor megnyílnak a termékeny együttműködés lehetőségei közte és a korábbi gyarmat között. Ez az együttműködés mindkettőjük számára igen értékes lehet."[79]

Strachey és eszmetársai szerint azonban a „birodalom vége" azonos az *imperializmus végével*. A fejlett tőkésországokon belüli demokratikus kapcsolatok ily módon érvényesek lennének az országok között is, függetlenül attól, hogy a formális kapcsolatok mögött milyen tényleges gazdasági összefüggések húzódnak meg. Ez a törekvés a magyarázata annak, hogy Strachey fellépett a kommunisták felfogása ellen az imperializmus fogalmának „kiterjesztése" vádjával. „Ha az imperializmus kifejezést – írta – a szokásos és egyedül megfelelő értelemben használjuk, mint egyik országnak a másik feletti (nyílt vagy burkolt) uralmát, akkor ma kevés tartalma van a kommunista állításnak. Ha viszont ezt a kifejezést kiterjesztjük, mint a kommunista írók rendszerint – ha hallgatólag is – teszik, hogy mindazokat az előnyöket magában foglalja, amelyet a fejlett országok a fejletlenektől nyerhetnek, akkor valóban egyike azoknak a tényezőknek, amelyek abba az irányba hatnak, hogy a szegény országok szegények, a gazdag országok gazdagok maradjanak. De ha az imperializmus kifejezést ilyen szélesen értelmezzük, akkor többé már nincs semmiféle világos jelentése."[80]

Más dolog volna tehát az imperializmus és megint egészen más dolog a gazdasági kapcsolatoknak az a rendszere, amely az országok egyik csoportját gazdaggá, a másikat szegénnyé teszi. Mivel így az imperializmus az országok közti kapcsolatok formális vonásaira korlátozódik, ezért a mai reformizmus szerint az imperializmus elleni harcnak egyáltalán nem szabad magában foglalnia a fellépést azokkal a gazdasági viszonyokkal szemben, amelyek az országok egyik csoportját gazdaggá, a másikat pedig szegénnyé teszik. A cél tehát az, hogy az imperializmus fogalmából minden gazdasági tartalom elszivárogjon és ily módon elszakadjon a tőkés világgazdaság fennálló rendszerétől. Az imperializmus – akárcsak korábban Kautskynál – puszta „eltévelyedésnek" tűnik így fel, amelynek nincsenek gyökerei a mai kapitalizmus gazdasági szerkezetében.

A két irányzat harca végül is a második győzelmével zárult. Ez jól tükröződött a Szocialista Internacionálé 1962-es oslói értekezletének határozatában.[81] Ez a határozat abból indult ki, hogy „a gazdag és a szegény nemzetek közötti szakadék az életszínvonal tekintetében még tovább szélesedett... A felemelkedő nemzeteknek – sok száz milliós népességükkel – a szegénység súlyos terheit kell legyűrniük." A határozatra az a kettősség nyomta rá a bélyegét, hogy egyrészt rendkívül erős *szavakkal* hangsúlyozta a fejlett és a gazdaságilag elmaradott or-

országok közti ellentmondás megszüntetésének szükségességét, másrészt viszont olyan programot javasolt, amely lényegében konzerválja a fennálló állapotok meghatározó vonásait. Ettől kezdődően ez a kettősség a Szocialista Internacionálé valamennyi dokumentumán végigvonult. A mai szociálreformizmus ideológiájának egyik legfőbb gyengesége, hogy az általa képviselt „harmadik út" koncepció nagyon kevés érdemi mondanivalót tartalmaz a gazdaságilag elmaradott és függő helyzetben levő országok dolgozói számára.

A polgári liberalizmus újbóli „rehabilitálásának" és a vele való mind teljesebb azonosulás tendenciájának az egyik különösen jellegzetes megnyilvánulása: a szociálreformizmus közeledése – és ez a közeledés gyakran azonosulást jelent – a burzsoá ideológiának ahhoz a főként K. Popper személyével összekapcsolt irányzatához, amely önmagának – elnevezésében is hangsúlyozva a kanti kriticizmussal való rokonságát – a kritikai racionalizmus nevet adta. Ez a tendencia különösen a Német Szövetségi Köztársaságban vált jellegzetessé, bár itt sem kizárólagossá.

P. Glotz a kritikai racionalizmushoz való fordulást azzal indokolta, hogy egyedül ez lehet hatásos ellenszer a „hegeli–marxi dialektika" mai „csábításával", a „totalitás" és a „törvény" kategóriák életképességében *hívő*, végeredményben a kiinduló tételek „dogmatikus önevidenciáján" alapuló szemlélettel szemben. Ez az irányzat azonban megoldást is kínál a megismerés problémájára, és ez a megoldás iránytűként szolgálhat a mai szociálreformizmus számára. Mint Glotz írta: „A »kritikai racionalizmus«, amelyet Karl Popper alapozott meg – és amelyet Németországban mindenekelőtt Hans Albert vitt tovább –, a történelemfilozófiai tézisekkel és távlatokkal kapcsolatban kezdetben csak módszertani kérdéseket tesz fel. Ennek az inkább Kantra, mint Hegelre jellemző »kriticista« felfogásnak a képviselői kételkednek abban, hogy az emberi megismerőképesség azt nyújtja, amit a dialektikusok elvárnak tőle. Nem rekednek meg azonban szkepszisben és belenyugvásban, hanem éppenséggel megpróbálnak irányt szabni a politikai és intézményi cselekvésnek. Ezzel legyőzik az eredetileg »pozitivista« gondolati feltevéseket, amelyekből ők kétségkívül származnak."[82] Glotz szerint a reformizmus melletti mai döntés ismeretelméleti érvei közül „a legegyszerűbbek és a legszemléletesebbek Poppernek »A nyílt társadalom és ellenségei« c. könyvében található megfogalmazások. Ez a könyv 1938 és 1943 között íródott, de alighanem még mindig ez a marxizmus leghatásosabb kritikája, amelyet nem reakciós álláspontról dolgoztak ki."[83]

A kritikai racionalizmus ismeretelméleti feltevései mindenekelőtt azért fontosak a modern szociálreformizmus teoretikusai – és politikusai – számára, mert, *először*, kizárnak mindenféle „historicista" megoldást, ezen belül főként a történelmi materializmus magyarázatát a társadalom fejlődéséről; *másodszor*, meghatározzák annak a „szociális technológiának" a feltételeit, amelynek segítségével lehetővé válik „a konkrét bajok konrét megoldása" a jelenségek között összefüggést feltételező, s megnyilvánulásaik mögött mélyebb társadalmi mozgatórugókat kereső „esszencializmussal" szemben; *harmadszor*, a „politikai pluralizmust", a „nyílt társadalmat" tekintik annak a közegnek, amelyben a kritikai racionalizmus szemlélete érvényesülhet és a belőle fakadó „szociális technológia" működőképes lehet. A tudományos megismerésnek ezekből a feltevéseiből az következik, hogy a kapitalizmus igazolható alternatívája nem lehet a szocializmus, hanem csak a *megreformált kapitalizmus*.

Popper azt állítja, hogy a historicizmus felfogását az olyan ember képviseli, „aki arra törekszik, hogy megértse annak a színjátéknak az értelmét, amelyet a Történelem Színpadán előadnak, aki meg akarja érteni a történelmi fejlődés törvényeit. Ha ez sikerül neki, akkor, természetesen, képes lesz arra, hogy megjósolja a jövő fejleményeit."[84] Popper szerint ez az „eredendő bűne" mind a „biológiai determinizmusra" hivatkozó rasszizmusnak, mind a „gazdasági determinizmus" alapján álló marxizmusnak. Korunkban azonban a marxizmus testesíti meg „a historicizmus legtisztább, legfejlettebb és legveszélyesebb formáját"[85]. Ebből következik: „Marx a felelős azért a pusztító befolyásért, amelyet a gondolkodás historicista módszere gyakorolt azok körében, akik előre akarták vinni a nyílt társadalom ügyét."[86]

Popper úgy tünteti fel, hogy eredeti szándéka szerint Marx is a „nyílt társadalom" harcosainak sorába tartozott, de – „mert nem ismerte fel a tudományos megismerés határait" – olyan következtetésre jutott, amelynek valóra váltása a „nyílt társadalom" végét jelentené. Popper szerint Marx diagnózisa hibátlan volt: a tőkés társadalomról adott *leírása* tökéletesen megfelelt *kora kapitalizmusának*. Ugyancsak nem lát semmi kivetnivalót Marx „morális felháborodásában" sem, mert ezt a fennálló viszonyok teljesen igazolták. Az „eltévelyedés" forrásává Popper a historicizmust teszi, amely a társadalmi fejlődés törvényeinek, nem pedig a társadalmi technológia szabályainak a feltárását tűzte ki célul. Popper szemében Marx megállapításainak megvalósulása nem a marxizmus tudományos voltát igazolja, hanem csak azt bizonyítja, hogy a

kapitalizmusnak *A tőké*-ből kisugárzó morális elítélése milyen mély erkölcsi befolyást gyakorolt az emberek tömegeinek cselekvésére. A társadalmi determinizmus és a fatalizmus oly szokványos összekeverésével Popper azt igyekezett elhitetni, hogy „aktivizmusával", az események menetébe való beavatkozásával maga Marx mondott ellent saját „historicista" felfogásának, a társadalom fejlődésének természettörténeti folyamatként való értelmezésének. Popper végső következtetése így szólt: „A »tudományos« marxizmus halott. A mélyen átérzett társadalmi felelősségtudata és a szabadság iránti szeretete fenn kell hogy maradjon."[87]

A marxizmus „historicizmusával" szemben Popper az általa ajánlott megoldás lényegét így összegezte: „Egy olyan szociális technológiára van szükség, amelynek eredményei kipróbálhatók a fokozatos társadalomépítés útján."[88] Ebből az elvi-módszertani kiindulásból a következtetést Glotz ily módon vonta le: „Toleranciaproblémánk szempontjából a kriticista megoldás a következőképpen fest: Nem jelentjük ki, hogy az egyének szükségletei és érdekei, úgy, ahogy azok a választási és vásárlási aktusokban megmutatkoznak, szentek és sérthetetlenek, és hogy mindenki fel kell hogy legyen mentve a kritika alól; ez bizony éppenséggel a naiv demokratikus ideológia volna, amely mögött elég gyakran azok érdekei húzódnak meg, akiknek a status quo kedvez. Az emberek tévedhetnek, megtéveszthetők, rászedhetők. A kriticizmus kétségtelenül azt sem fogadná el, hogy egy elit az emberek »tulajdonképpeni szükségleteit« valamilyen titokzatos módon felismeri; a kriticizmus abból indulna ki, hogy az embernek a »valóságos szükségletekről« és a »helyes« rendről semmiféle bizonyossága sem lehet és hogy ezért bölcs dolog, ha kipróbálják az alternatívákat a fennálló körülményeknek megfelelően. Ezeket az alternatívákat úgy kell megalkotni, hogy a valóságon zátonyra futhassanak; ebből adódna a kényszer a fokozatos, mindig a valóságon – és minden egyes lépés hatásán – ellenőrzött változásra."[89]

A kritikai racionalizmus által kínált megoldás lényege tehát a következőkben áll:

1. Szembefordul azzal a felfogással, amely: szentesíteni próbálja a manipulált piac által kiváltott reagálások sérthetetlenségét; elvileg ellenzi a status quo fenntartását akadályozó külső intervenciókat; tagadja a gazdasági liberalizmus érvényesülésének káros társadalmi következményeit.

2. Elveti a társadalom tervszerű irányításának követelését, mert ez az *elméletben* a „totalitás" és a „törvény" lejáratottnak deklarált dialektikus kategóriái illetéktelen feltámasztására vezetne és olyan igényt tá-

masztana a tudományos megismeréssel szemben, amelynek ez elvi okok miatt – a tudományos megismerés *jellegéből* következően – nem felelhet meg; a *gazdaságban* az áltudományos pretenziókból fakadó önkény uralmát valósítaná meg, amely mindenfajta egyéni választás lehetőségét kizárná; a *politikában* pedig igazolná a legfőbb értéknek tekintett pluralizmus felszámolását.

3. A tudományos megismerés felismert korlátai egyedüli megoldásként a *fokozatos reformok* útját kínálják *a rendszer keretein belül*, amely a *egyedi* problémákra *egyedi és alternatív* megoldásokat javasol, nem igényelve többet, mint „a konkrét bajok konkrét megoldását". A kritikai racionalizmus legfőbb patrónusa, H. Schmidt a Szocialista Internacionálé 1976-os oslói kongresszusán ezt az álláspontot szinte epigrammatikus tömörséggel fogalmazta meg: „Nem a rendszerekről, hanem a hibákról van szó..."[90]

A „társadalmi technológia" popperi felfogása abban a felismerésben gyökerezik, hogy az állammonopolista kapitalizmus rendszere megköveteli a gazdasági részfolyamatok bizonyos tervszerű összehangolását, az ehhez szükséges intézmények, módszerek stb. kialakítását. Ily módon teljes összhangban van a keynesizmus intencióival, anélkül azonban, hogy ennek ökonómiai tartalmával azonosulna. Ezért a keynesizmusnak az 1970-es években bekövetkezett válsága nem érinti szükségképpen a kritikai racionalizmus felfogását. Ez magyarázza, hogy a tudományos megismerés popperi koncepciójának híve lehet mind a keynesizmust „radikalizáló" J. Robinson, mind Keynes ősellensége, az ókonzervatív F. A. Hayek.

A kritikai racionalizmusnak a tudományos megismerésről vallott elmélete a legszorosabban kapcsolódik történelem- és politikai filozófiájához: a „nyílt társadalom" kivívásának és megvédésének koncepciójához. Ezt hangsúlyozza a kritikai racionalizmus és a szociáldemokrácia viszonyát tárgyaló kollektív munka is: „Ebben a kérdésben a kritikai racionalizmusnak a megismerésről szóló tanítása és politikai filozófiája találkozik egymással. A kritikai racionalizmus politikai filozófiája fellép a demokráciáért a nyílt társadalomban, mert a politikában ugyanolyan kevés a biztos igazság, mint a tudományban."[91] Ugyanezt a kapcsolatot húzta alá Glotz is: „A kritikai racionalizmus azonban nem korlátozódik valamiféle politikai »semlegességre«, hanem aktívan síkraszáll a pluralizmus és a tolerancia mellett."[92] Jól igazolja ezt a Glotz által is idézett H. Albert következő fejtegetése.

„Aki az ismeretelméletben egy kritikai módszer mellett száll síkra, mivel azon a nézeten van, hogy tanulni lehet a tévedésekből, és ezért nézeteit kiteszi a bírálatnak és szembesíti őket a lehetséges alternatívákkal, amelyek hátterében azok gyengeségei világosan megmutatkoznak, az a politikai problémák megoldásához sem részesíthet semmilyen más módszert előnyben. Mivel ezek az alternatívák gyakran sokkal jobban vannak bemutatva annál, mint amit valójában képviselnek, célszerűnek látszik a másféle nézetek védelmezőivel való vitákban síkraszállni és ennélfogva az elméleti pluralizmuson túl egy *társadalmi és politikai pluralizmust* szemügyre venni... Így tehát az igazságtörekvések, a kritikai módszer és a politikai szabadság szorosan összefüggnek egymással."[93]

A kritikai racionalizmus által meghirdetett „nyitottság" és „tolerancia" azonban csak azokra az elméleti és politikai irányzatokra vonatkozik, amelyek az általa megszabott elméleti és politikai keretekbe belefférnek. Semmiféle „nyitottságot" és „toleranciát" sem tűr meg azonban a tudományos megismerés általa képviselt – nagyon is nyilvánvalóan ideológiai célzatú és tartalmú – relativizáló felfogását feszegető és a „nyílt társadalommal", a politikai pluralizmus rendszerével azonosított polgári demokráciát kérdésessé tevő áramlatokkal – mindenekelőtt természetesen a marxista „historicizmussal" és a belőle fakadó politikai gyakorlattal – szemben. Miként erre már többen rámutattak: a kritikai racionalizmus nagyon szelektív „antidogmatizmusa" és „tekintélyellenessége" Marx autoritását Popper és követői autoritásával akarja helyettesíteni.

Éppen a kritikai racionalizmusnak a marxizmussal szembeni „zártsága" látszott döntő érvnek Glotz számára ahhoz, hogy fenntartás nélkül álljon ki mellette. A „kritikai racionalizmus tehát – írta – a reformizmus elmélete. Popper egyenesen a »tökéletlen munka technológiájáról« (Stückwerk-Technologie) beszél – ez a »kis lépések« elméleti változata, amely a szociáldemokrácia reformpolitikájának retorikájában állandóan előtör. Mármost ezt az elméletet mindenki elsajátíthatja, aki valamit változtat – tehát: aki nem akar mindent a régiben hagyni –, eszerint mindenki, aki némiképpen észnél van. Az intellektuális konzervatívok – mint Hans Maier – ezt már régen megértették, és megpróbálták ezt a gondolati irányt a maguk számára lefoglalni. Mivel eközben másrészt segítik őket azok a szociáldemokraták, akik a szociáldemokráciában a marxista elmélet egyeduralmát szeretnék ismét megalapozni, e vállalkozásnak jó esélye van."[94]

Különösen a német szociáldemokráciában erős az az irányzat, amely a kritikai racionalizmusban látja az ellenmérget a marxizmussal szemben.[95] De a hetvenes években felszínre tört egy olyan áramlat is, amely a marxizmussal szemben a „revizionista marxizmust", a bernsteinizmus felújított változatát tekinti a legjobb orvosságnak. Ebben a jelenségben – egyebek közt – a kritikai racionalizmus felhasználásának ideológiai korlátai is kifejezésre jutnak.

Az alapprobléma így összegezhető: a kritikai racionalizmus tartalmazza a szociálreformizmus *tényleges cselekvésének* ideológiai igazolását, de nem tartalmazza a szociálreformizmus *ideológiájától* elválaszthatatlan „harmadik út" elméleti indokolását. A kritikai racionalizmus „kriticizmusa" elvileg szemben áll a dialektikus szemlélet „esszencializmusával", s ily módon a „konkrét bajok konkrét megoldásának" programja eleve kizárja a fennálló rendszer – az ún. „alapvető struktúrák" – lényegi átalakítását. A kritikai racionalizmus csak a „rendszermegújító", a „rendszerjavító" reformok jogosultságát ismeri és ismerheti el, a „harmadik út" programja – legalábbis verbálisan – olyan reformpolitikát igényel, amely a rendszer megváltoztatását, az „alapvető struktúrák" túlhaladását *ígéri*. S ha a második világháborút követő gazdasági fellendülés időszakában a „harmadik út" *mint ideológiai cél is* teljesen kontúrtalanná válhatott, a kapitalizmus heveny válságjelenségei a hetvenes években elódázhatatlanná tették ennek a célnak a határozottabb megfogalmazását. Ez jutott kifejezésre a „Bernstein-reneszánsz" és a vele kapcsolatban levő „strukturális reformok" politikájának a meghirdetésében.

*

A mai szociálreformizmus ideológiájának megoldhatatlan belső ellentmondása, hogy egyrészt igazolni igyekszik a szociáldemokrata pártoknak az állammonopolista kapitalizmusba való integrálódását, másrészt viszont fenn akarja tartani a „harmadik út" perspektíváját. Ez jut kifejezésre az olyan állásfoglalásokban, hogy a demokratikus szocializmus „nem tud kiegyezni sem a kommunizmussal, sem a kapitalizmussal"[96]. A Szocialista Internacionálé 1962-es oslói nyilatkozata is ezt a „harmadikutas" álláspontot deklarálta: „A jövő nem a kommunizmusé és nem a kapitalizmusé."[97] Ugyanezt a véleményt hangoztatta a Szocialista Internacionálé 1976-os genfi kongresszusának a határozata is: „Azok számára,

akik arra törekszenek, hogy megvalósítsák és megszilárdítsák függetlenségüket, akik szabadságukért, alapvető jogaik tiszteletben tartásáért küzdenek, a kapitalizmus és a kommunizmus egyedüli alternatívája: a szocializmus."[98]

Az állammonopolista kapitalizmusba való tényleges integrálódás és a tőkés renszertől való elvont-formális elhatárolódás, az áthidalhatatlan szakadék a valóságos politika és az eszmei cél között olyan ideológiai vákuumot hoz létre, amelynek konstatálása a tőkés társadalom válságának elmélyülésekor kikerülhetetlen lesz. A Brandt, Kreisky és Palme levelezését tartalmazó kötethez írt bevezetés is ezt vallja be: „A demokratikus szocialisták tántoríthatatlanul azon fáradoznak, hogy harmadik úton járjanak: ez az út a demokratikus szabadság, egyenlőség és szolidaritás konkrét szocializmusának útja, amelynek alapja nem valamiféle lezárt ideológia vagy világnézet – hanem sokkal inkább az egyéni nézetek értelmes összessége a maguk teljes individualitásában.

A szociáldemokratáknak azonban látniuk kell, hogy ez a cél néhány ponton nem tűnik ki elég világosan vitáikból, határozataikból és programjaikból, s csupán olyasvalami, amit Willy Brandt több ízben a »remény princípiumának« nevez."[99] Vagyis a „demokratikus szocialisták" által kínált „konkrét szocializmus útja" a polgári liberalizmus ürességüket fennköltségükkel álcázó elvont szólamaival van kijelölve, és olyan biztos távlatot kínál, mint a „remény princípiuma", amely konkrét meghatározottságát tekintve akár a vallás által megjövendölt mennyei birodalommal vetekedhet.

Hogy a „harmadik út" a valóságban nem más, mint a megreformált kapitalizmus útja, hogy a „demokratikus szocializmus" a valóságban nem egyéb, mint a modern szociálreformizmus szellemében értelmezett és átalakított állammonopolista kapitalizmus, ezt az „igazság órájában" maguk a szociáldemokrata (szocialista) pártok vezető politikusai és teoretikusai is beismerni kényszerülnek. A francia szocialista M. Rocard ekképpen vonta meg a mérleget: „Egészen máig a demokratikus szocializmus arra korlátozta magát – gyakran egészen sikeresen –, hogy korrigálja a kapitalizmus igazságtalanságait, miközben hagyta, hogy a rendszer többé-kevésbé úgy működjék, mint korábban."[100] Az osztrák szocialisták folyóirata a párt 10 éves kormányzásának eredményéről ezt az értékelést közölte: „Miután immár 10 esztendeje van hatalmon Ausztria Szocialista Pártjának kormánya..., a szocializmus Ausztriában néhány méterrel közelebb jutott az utópiához."[101] B. Kreisky pedig lefegy-

verző őszinteséggel, teljes fesztelenséggel ismerte be, hogy „a király meztelen". „Míg minden simán ment – mondta –, addig erre a kapitalista rendszerre a »szociális piacgazdaság« kifejezést találták megfelelőnek, és a szocialista pártok szintén ez alá a fedél alá menekültek be, mondván: tulajdonképpen mi is ugyanezt akarjuk, csak jobban."[102] Eszerint tehát a „harmadik út" azt jelenti, hogy a kapitalista útnak *más nevet* adnak. A válság elmélyülése azonban a „harmadik út" ideológiájának fenntartását a szociálreformizmus társadalmi funkciója szempontjából nélkülözhetetlenné teszi. Az ebből fakadó dilemma Kreiskynél ekképpen jelenik meg: „Szerintem helyes kiindulás, hogy a társadalmi rendet mint egészet tesszük kérdésessé. A kérdés csupán az, hogy eközben mennyire maradunk szavahihetők."[103]

Az 1970-es években a szociáldemokrata (szocialista) pártokban meghirdetett reideologizálás egyik fontos célja, hogy megpróbálja hihetővé tenni a „harmadik út" programját. E cél mögött nem okvetlenül rejlik megtévesztő szándék; olyan törekvések is kifejeződnek benne, amelyek több-kevesebb következetességgel tényleges alternatívát akarnak kidolgozni e pártok hivatalos álláspontjával szemben. Az ilyen alternatívák valóban képviselhetnek külön utat az állammonopolista kapitalizmus határain *belül*. Az állammonopolista kapitalizmus és a polgári demokrácia kombinációja nagyon különböző formákban valósulhat meg, és ebből a szempontból egyáltalán nem mellékes, hogy a szociálreformizmus eszmei-politikai arculatára a különböző irányzatok milyen befolyást gyakorolnak. A reideologizálás meghatározó motívuma azonban a szociálreformizmus ideológiai funkcióképességének megőrzése a „harmadik út" programjának korszerűsítésével. (Az utóbbi időben olyan alternatívák is kiformálódtak – róluk a befejező részben lesz majd szó –, amelyek már az állammonopolista kapitalizmus kereteit feszegetik.)

A német ifjúszocialisták (jusók) nem éppen artikulált nézeteinek egyik ismert szószólója, H. Heimann, egy Bernstein írásaiból készült válogatás (Texte zum Revisionismus) előszavában a bernsteini forrásokhoz való visszatérésben vélte fölfedezni az előrevivő utat. Szerinte és eszmetársai szerint ez tölthetné be a dezideologizáció korának örökségeként kialakult elméleti vákuumot és pótolhatná az elvesztett szocialista orientációt. A Bernstein időszerűségéről folyó vita tanulságait Heimann ennek megfelelően kísérelte meg interpretálni. Egyik tanulmányában erről ezeket írta: „Az a tudományos elméleti vita, amely újraéleszti, tudatosan felveszi fegyvertárába és rendszeresen fejleszti ezt az elfeledett elméletet,

lehetővé teheti a német szociáldemokrácia számára, hogy ismét jelentős hozzájárulással vegye ki részét a szocialista elmélet alakításából, s ily módon fokozhatja a Német Szociáldemokrata Párt szellemi vonzerejét, integráltságát és ezzel politikai hatékonyságát."[104] Ez az elméleti orientáció egyben arra is szolgálhatna, hogy – a teljes elmosódottság időszaka után – egy szocialista reformstratégia megalapozásával ismét sajátos arculatot kölcsönözzön a szociáldemokrácia politikájának.

Bernstein „revizionista marxizmusa" követőjének nevezte magát Kreisky is, s a szociálreformizmus pozícióinak erősítése céljából hajlandónak mutatkozott bizonyos nyitottságot tanúsítani némely „újbaloldali" eredetű nézetekkel szemben, amelyek – főként A. Gorz, S. Mallet és L. Goldmann munkáiban – „forradalmi reformizmust" hirdetve próbálták magukat elhatárolni mind a kommunista, mind a szociáldemokrata pártoktól, valamiféle, a szociálreformizmusétól állítólag elvileg különböző „harmadik út" képviseletére vállalkozva. Ez a „forradalmi reformizmus" a legutóbbi évtizedben fokozatosan beépült a szociálreformizmus által képviselt „harmadik út" koncepciójába.

Kreisky – a múlt tanulságaira célozva – erről így számolt be: „Miután mindkét szociáldemokrata perspektíva, a reformista csakúgy, mint a forradalmi, zsákutcába vitt, új koncepciót kellett találni, amelynek segítségével végrehajtható a társadalom valamennyi területének további demokratizálása. Itt véleményem szerint különbséget kell tennünk a ma oly sokat vitatott rendszerváltoztató és rendszerjavító reformok között, mert ez segíthet bennünket a szociáldemokráciának megfelelő perspektíva kidolgozásában. A szociáldemokratáknak, ha felismerik, hogy valahol a szociálpolitika szokásos keretein túlmenő reformok szükségesek, végre is kell hajtani őket. Ez azt jelenti, hogy rendszerváltoztató reformokra alapvetően ott kell törekednünk, ahol ezeket társadalompolitikai megfontolásból szükségesnek tartják... Érdekes, hogy még egyes baloldali gondolkodók is, mint pl. L. Goldmann és A. Gorz, egészen új álláspontot képviselnek a reformmal kapcsolatban. Ebben az értelemben véleményem szerint a szociáldemokrácia nem a klasszikus fogalmak szerinti forradalmi erő, hanem a legnagyobb mértékben reformmozgalom."[105]

A „demokratikus szocializmus" jó néhány képviselője úgy akarja a „harmadik út" életképességét bizonyítani az állammonopolista kapitalizmusban, hogy – nagyobb nyomatékot adva a bernsteini örökségnek – a rendszerváltoztató reformokra helyezi a nyomatékot. A „harmadik út"

válsága ily módon megoldhatónak látszik a szociálreformizmus kereteinek átlépése nélkül. Az e kérdés körül lefolyt vitában az osztrák K. Blecha így tette föl a kérdést: „A szocialista párt ma olyan döntéssel néz szembe, hogy vagy az olyan reformokat válassza, amelyeknek megvalósítása örökössé teszi a rendszert azzal, hogy részlegesen megjavítja, vagy az olyan reformokat, amelyek megváltoztatják és végül megszüntetik az uralkodó rendszert... válasszon a rendszert megjavító reformista módszerek és a rendszert megváltoztató, vagyis forradalmi reformok között."[106] Ugyanezt hangoztatta a veterán K. Czernetz is: „A demokratikus szocializmus stratégiai céljának annak kell lennie, hogy egyesítse a mindennapi harcot a reformért azzal a kísérlettel, hogy olyan reformokat ültessen át a gyakorlatba, amelyek gyökeresen megváltoztatják a rendszer struktúráját... olyan reformokat, amelyek gazdasági és társadalmi szükségszerűségek és amelyek összhangban vannak a szocialista eszményekkel."[107] Czernetz szerint ilyképpen „a szociáldemokrácia szocialista marad; arra törekszik, hogy szocialista társadalmat hozzon létre a társadalom struktúráját megváltoztató reformok segítségével"[108].

Ezzel lényegében megegyező nézetet fejtett ki a francia szocialisták több reprezentánsa is. P. Rimbert pl. ezeket írta: „A reformizmusnak voltaképpen két formája van. Az első, amely a társadalom bármiféle átalakítását elveti, csak a dolgozó emberek helyzetének megjavításával törődik a tőkés társadalom keretei között... A reformizmus másik fajtája úgy véli, hogy lehetséges a tőkés rendszer gyökeres átalakítása a strukturális reformok radikális módján, és ez hallgatólagosan azt is jelenti, hogy a cél a »felbomlasztás«, vagyis a rendszer alapelvének a megdöntése... E szerint a reform átmeneti út a szocializmushoz."[109]

A német szociáldemokrácia soraiban S. Ehrler tanúsított hasonló – verbális – radikalizmust: „A szocialista stratégia szempontjából így a központi probléma olyan reformok elhatározása, amelyek alkalmasak a rendszer megdöntésére; e rendszer ugyanis a késői kapitalizmus alapjának elismerése és fenntartása mellett kizárólag a teljesítmény fokozására és legfeljebb a társadalom liberalizálására törekszik. Éppen ezért a forradalmi, a rendszer megdöntésére irányuló reformcélok és a rendszer megjavítását célzó reformizmus közti alternatívát kell tárgyalni."[110]

Az 1974-es belga pártprogram pedig egyenesen hivatalos álláspontként tette közzé: „A szocialista párt nem hajlandó arra, hogy a mai társadalomba integrálódjék... A szocializmus minden területen messzemenő strukturális reformokat követel."[111]

Amennyire egyszerűnek hat a kétfajta reformizmus elvi elhatárolása, annyira nehéz meghatározni a gyakorlatban, hogy miben térnek el a „hagyományos" reformoktól a „forradalmi", a „strukturális" reformok, amelyek „a rendszer alapelvének a megdöntéséhez" vezetnek. Palme pl. a szakszervezeti bérpolitikát is ilyen reformnak tekintette. Erről véleménye így szólt: „A szakszervezeti bérpolitikának alapjában véve rendszermegváltoztató jellege van: a bérskálák nyomán a munkaerőpiac a szó klasszikus értelmében eltűnik. A klasszikus piacgazdálkodás valódi versenyt feltételez."[112]

A klasszikus piacgazdálkodás elmélete valóban a „perfect competition", a tökéletes verseny követelményéből indult ki és azt igényelte, hogy valamennyi áru ára – beleértve a termelési tényezők árát, köztük a munkabért is – szabadon *alakuljon ki* és semmilyen formában se *alakítsák ki* őket. Csakhogy a klasszikus piacgazdálkodásnak ez a követelménye ilyen tiszta formában soha nem érvényesült. Erről nem kisebb személyiség tanúskodik, mint A. Smith, aki jó 200 éve írta a következőket: „A munkabérek leszorítására szövetkező munkaadók rendszerint kötelezettséget vállalnak egymással szemben arra, hogy meghatározott bérnél magasabbat bírság terhe alatt nem fizetnek. Ha munkások lépnének egy ezzel szemben álló, ugyanilyen jellegű szövetségre... úgy a törvény őket igen szigorúan megbüntetné; ha a törvény pártatlan lenne, ugyanígy kellene elbánni a munkáltatókkal is."[113] Ha tehát Palme érvelésének logikáját elfogadjuk, akkor az első „strukturális", „rendszermegváltoztató" reformot azok az angliai tőkések valósították meg, akik a 18. század második felében a munkabérek megállapítását kivonták a piac illetékessége alól. A jóval később létrejött szakszervezetek csak a már kialakult gyakorlathoz alkalmazkodtak és „ellensúlyozó erőként" inkább segítették, mint gátolták a piaci törvények érvényesülését. (Manapság az ún. szabad szakszervezeteket a polgári demokrácia elválaszthatatlan alkotóelemének tekintik. A valóságban a polgári demokrácia ideológiai alapjául szolgáló burzsoá liberalizmus törvényhozása a szakszervezetek létrehozását hosszú ideig az ún. általános emberi szabadságjogok *durva megsértéseként* kezelte és büntette. Még a francia forradalom törvényhozása is szinte egyidőben fogadta el az emberi és állampolgári jogok nyilatkozatát, valamint – e jogokra hivatkozva – a munkások szervezkedésének – és sztrájkjának – tilalmát [az 1791-es Le Chapelier-törvény]).

A rendszermegújító, strukturális reformok, a „forradalmi reformizmus"

koncepcióinak érvelési logikája, a lényeget tekintve, ugyanazt az utat követi, mint a kapitalizmus „transzformációját" hirdető különböző polgári elméleteké (a menedzser-forradalom, az ipari és posztindusztriális társadalom, a konvergencia-elmélet stb.) Módszertanilag ez a következőképpen fest: kiindulnak a kapitalizmusnak egy többé-kevésbé önkényes, elvont-formális, statikus állapotot feltételező meghatározásából; mivel a kapitalizmus nem statikus, hanem a lényegét meghatározó viszonyokat állandóan új formákban reprodukáló társadalmi-gazdasági alakulat, ezért ezek a változások ellentmondanak a kiindulásul szolgáló meghatározásnak; a definíció és a megváltozott valóság közti ellentmondást ezután úgy magyarázzák, mint a kapitalizmus fokozatos túlhaladását; a bekövetkező változásokat a szociálreformizmus képviselői úgy értelmezik, hogy bennük főként a szociáldemokrácia által ösztönzött reformtörekvések testesülnek meg; a kapitalizmus „transzformációja" ily módon a rendszermegváltoztató reformok eredményének tűnik fel. Az ilyenfajta, a hibás premisszából kiinduló logikai levezetés az eklatáns példája annak, miként cserélik fel a tudományt szofisztikával.

A „harmadik út" koncepcióját a rendszermegváltoztató reformokhoz kötő legújabb tételek alól az is kihúzza a talajt, hogy a második világháború utáni reformokat is azonos érveléssel magyarázták a szociálreformizmus *akkori* hangadó képviselői. Gaitskell pl. a megvalósított államosítást értelmezte úgy, hogy az „ a tulajdonformáknak és az iparellenőrzés jellegének gyökeres megváltoztatását jelenti"[114]. Egy másik állásfoglalás a „jóléti államot" értékelte hasonló módon: „A jóléti állam, amely nem szocializmus, *de nem is kapitalizmus*, olyan változást hozott létre a társadalomban, amilyenre az elmélet nem számított."[115] Két évtizeddel később azonban a szociálreformizmus *mai* képviselői már beismerik: a rendszermegváltoztató reformok a valóságban csupán rendszerjavító reformoknak bizonyultak. Ennek következtében némelyek közülük a kétfajta reformpolitika közti megkülönböztetést pusztán verbális fogásnak tekintik. Az osztrák Ch. Broda így tért vissza a „hagyományos" álláspontra: „az átmenet a rendszeren belüli reformok és az olyan reformok között, amelyek megváltoztatják a rendszert, történelmileg folyékony. A rendszeren belüli messzeható reformok egy bizonyos mennyisége végül is megváltoztatja magának a rendszernek a minőségét. A rendszeren belüli reformok a rendszer reformjává válnak."[116] Kreisky pedig a kapitalizmus elhúzódó gazdasági válságára hivatkozva leszögezte:

„Mindazoknak, akik úgy vélték, hogy napjainkban már nem lehet szó kapitalizmusról, és akik kísérletet tettek arra, hogy a legkülönfélébb körülírásokkal elszakadjanak a múlt ún. sémáitól, most be kell látniuk, hogy véleményük sajnos, nem igazolódott be."[117]

A végső következtetés tehát az, hogy bármilyen sok és fontos reform valósult is meg a második világháború után a fejlett tőkésországokban, a deklarált cél, a „demokratikus szocializmus" megvalósítása egy lépéssel sem jutott előbbre; az egész folyamat a kapitalizmus keretei között ment végbe, a „harmadik út" továbbra is a mozgalom tényleges cselekvésén kívül álló, ezt érdemben nem befolyásoló elvont eszmény maradt. A jövőt tekintve mindez azonban nem zárja ki, hogy formálisan a „demokratikus szocializmus" keretei között olyan radikálisan demokratikus reformkoncepció jöhessen létre, amely néhány fontos kérdésben ellentétbe kerülhet – és ellentétbe is kerül – a szociálreformizmus hagyományos felfogásával. De ahhoz, hogy az ilyen radikálisan demokratikus reformkoncepció egy tényleges szocialista átalakulás programjává váljék, el kell szakítania minden szálat, amely a *reformizmushoz* fűzi, és fel kell adnia a „harmadik út" illúzióját.

A szociálreformizmus jellegénél, belső meghatározottságánál fogva nem léphet túl az állammonopolista kapitalizmus és a polgári demokrácia kombinációján – a fejlődés menetét csak ezeken a kereteken belül befolyásolhatja. A megoldhatatlan dilemmát az okozza, hogy a szociáldemokrata (szocialista) pártoknak elvi nyilatkozataikban el kell utasítaniuk azt a rendszert, amelyet gyakorlati politikájukkal szolgálnak. Ideológiai funkciójuk azt követeli tőlük, hogy a rendszeren belüli reformokat a saját érdemüknek tudják be – és ezeknek a reformoknak a kivívásában tényleg fontos részük volt –, magának a rendszernek a fennmaradását pedig úgy tüntetik fel, mint aminek az ő tevékenységükhöz semmi köze sincs. Elvi deklarációik szerint egyrészt semmire sem törekszenek jobban, mint a kapitalizmus megszüntetésére, másrészt viszont politikájuk elé olyan határokat állítanak, amelyek ennek a célnak a megvalósítását eleve kizárják. Hiszen azt az álláspontot képviselik, hogy: csakis reformista módszerek alkalmazhatók a társadalom átalakításában; abszolút értéknek kell tekinteni a politikai pluralizmusnak elkeresztelt burzsoá demokrácia államrendjét; a politikai pluralizmus viszont nem létezhet a termelési eszközök magántulajdonának megőrzése nélkül. Más oldalról nézve egyrészt elismerik a kapitalizmus és a polgári demokrácia összetartozását, másrészt a politikai pluralizmus elveit történelem fölötti,

transzcendens, örök emberi értéknek tüntetik fel, amivel *közvetve* a kapitalizmus örökkévalóságát is „garantálják".

Az állammonopolista kapitalizmus és a polgári demokrácia kombinációján belül természetesen nagyon sok variáns létezhet, és a polgári demokrácia nem is az egyedül lehetséges politikai felépítménye az állammonopolista kapitalizmusnak. A szociáldemokrata (szocialista) pártok általában a polgári demokrácia *balszárnyát* képviselik és ezért szemben állnak a polgári demokrácia felszámolására törekvő fasiszta áramlatokkal, a katonai diktatúrák kísérleteivel, de legtöbbször az olyan törekvésekkel is, amelyek a polgári demokrácián *belül* igyekeznek jobboldali fordulatot végrehajtani. A gazdasági viszonyok terén ezek a pártok kiállnak a „jóléti állam" vívmányainak megőrzéséért és kiterjesztéséért, a „gazdasági demokrácia" nem egyértelműen értelmezett jelszavával pedig igyekeznek a munkavállalók részvételét erősíteni a gazdasági döntésekben. Egyáltalán nem mellékes kérdés ugyanis, hogy milyen legyen az állam szerepe a nemzeti jövedelem újraelosztásában és hogy ez az újraelosztás milyen társadalmi tényezők befolyását fejezze ki. (A leegyszerűsítő, de szemléletes megfogalmazást használva: adóhivatalnokból vagy rendőrből legyen-e több.) Az államnak ez a tevékenysége kifejezheti az ún. katonai-ipari komplexum súlyának, befolyásának növekedését is, de tükrözhet ezzel ellentétes tendenciákat is. Ami pedig a nemzetközi kapcsolatokat illeti, sok szociáldemokrata párt vagy politikus az 1960-as évektől kezdődően nagyjában-egészében pozitív szerepet játszik olyan fontos kérdésekben, mint az ún. fejlődő országokhoz, illetve a multinacionális társaságokhoz való viszony, a leszerelés ügye, a két rendszer békés együttélése stb.

Ezeknek a kérdéseknek a fontossága következtében megtévesztő Palménak – és másoknak – az a véleménye, hogy a kommunisták „elvetik az összes végrehajtott reformokat. Tagadásuk alapja nem is a reformok valóságos jelentősége a társadalom vagy az egyén szempontjából. Sokkal inkább az, hogy a reformokat a reformisták, a demokratikus szocialisták hajtják végre, s így ezeknek eleve csak rendszerjavító minősége van."[118] A kommunisták nem a reformokat, hanem a *reformizmust* vetik el, mert ez elvileg kizárja a tőkés társadalom határainak az átlépését.

A legjobb esetben is csak naiv elképzelés, hogy a Bernsteinhez való fordulás, az ő nevével összekapcsolt reformstratégia alkalmas eszköz lehet a „demokratikus szocializmus" megújítására, valamilyen reális szocialista perspektíva kidolgozására, az út és a cél közti szakadék áthida-

lására. Hiszen a szociálreformizmus mai dilemmájának valamennyi fontos összetevője már Bernstein felfogásában föllelhető. A mai reformizmus nemcsak logikus folyománya a bernsteinizmusnak, hanem ez utóbbi legfontosabb elemeit immanens módon tartalmazza is. A bernsteinizmus és a kritikai racionalizmus között nincs *ellentét*, ha *különbség* van is. Bernsteinnek semmi kivetnivalója sem lehetett volna Popperrel szemben – már csak a kantiánus agnoszticizmus közös vállalása és a „hegeli–marxi dialektika" közös elutasítása folytán sem –, legföljebb bizonyos kiegészítéseket tartott volna szükségesnek, hogy a szociáldemokrácia ugyanezt az ideológiai funkcióit hatásosabban tudja betölteni. A bernsteini örökség újabb hangsúlyozása mindenekelőtt azzal a törekvéssel van összefüggésben, hogy – az „ideológia vége" korszakának kontúrtalanságával szemben – a hetvenes években meghirdetett reideologizáció idején nagyobb nyomatékot adjon a szociálreformizmus *viszonylagos önállóságának* a burzsoá ideológián belül. A reideologizáció idején ugyanis különös hangsúllyal vetődik fel a „harmadik út" lehetetlensége és szükségessége közti ellentmondás: a szociálreformizmus tevékenysége elméleti kereteinek az olyan megszabása, hogy egyrészt a *célok* túlmutassanak a kapitalizmus határain és hogy másrészt a *gyakorlat* ne vezethessen túl ezeken a határokon.

A „demokratikus szocializmus" és a marxizmus

Bár a „harmadik út" jelszavát L. Blum már közvetlenül a második világháború után meghirdette, az 1950-es években vált sürgető feladattá a szociáldemokrata (szocialista) pártok számára, hogy ideológiailag megalapozzák a „harmadik út" programját az állammonopolista kapitalizmus uralmának körülményei között. Ez a feladat magában foglalta a marxizmushoz való viszony újraértékelését is. A két világháború közti időszakban ezeknek a pártoknak jó része a „demokratikus úton megvalósítandó szocializmus" célját még a marxizmusra hivatkozva próbálta megindokolni, s önmagát marxista, de antileninista pártnak tüntette fel. Az állammonopolista kapitalizmusnak a szociálreformizmus szellemében megreformált és értelmezett változatával való mind teljesebb azonosulás azzal a következménnyel járt, hogy a marxizmusnak szavakban való elfogadása és lényegének megtagadása közti szakadékot nem lehetett többé áthidalni. A reformista ideológia olyan új feladatait, mint például az osztálypártról vagy a termelési eszközök társadalmasításáról való lemondást már sehogy sem tudták marxista terminológiával megindokolni. A marxizmust szavakban is „ideológiai pluralizmussal" – vagy a vele azonos értelmű „ideológiai semlegességgel" – cserélték fel, s ennek a pluralizmusnak a szellemében a pártok egyes *tagjainak* továbbra is lehetővé tették a „revizionista marxizmus" – de nem a marxizmus–leninizmus – vállalását, a személyes meggyőződés szelektív módon felfogott tiszteletben tartása jegyében. Magának a *pártnak* a marxista voltát azonban elvileg elfogadhatatlannak minősítették.

Ehhez a változáshoz hozzájárult az is, hogy a második világháborút követő években nagyon megnőtt az angol Labour Party tekintélye, súlya az európai szociáldemokrácián belül, különösen az 1945-ös választásokon aratott győzelem eredményeként. (Figyelembe kell venni, hogy ebben az időben Anglia gazdasági ereje jóval felülmúlta Nyugat-Német-

országét, Japánét vagy Franciaországét.) A szociáldemokrácia mindenekelőtt az angol példára hivatkozott, mint a szocializmus „demokratikus alternatívájára", mint a kapitalizmus és a „kommunizmus" közti „harmadik út" lehetőségére. (Ez fejeződött ki L. Blum jelszavában: „Sem a Szovjetunió – sem az Egyesült Államok!") Ezzel együtt megerősödött az angol labourizmus ideológiai befolyása, ami fontos összetevő volt a „demokratikus szocializmus" irányzatának a kiformálódásában. Ráadásul az 1950-es években az angol munkáspártban is határozott ideológiai ellentámadás bontakozott ki az 1930-as évek „marxista beszivárgásának" kiküszöbölése érdekében, az eredeti fábiánus eszmények helyreállításáért. (A korábban baloldali Laski pálfordulása a háború után jól jelezte előre ezt a változást.) A kontinentális és az angol reformizmus ideológiai közeledése már Bernstein színrelépésével megkezdődött, a második világháború után már csak a végső konzekvenciák levonásáról volt szó. A Fábiánus Társaság akkori elnöke, Cole teljes joggal állapította meg, hogy „ezeknek az országoknak a szociáldemokrata pártjai, még ahol továbbra is használták a marxizmus forradalmi frazeológiáját, a politikájukat és a szemléletüket tekintve a gyakorlatban egyre inkább reformisták és evolucionisták lettek"[119].

A marxizmustól való nyílt elfordulás folyamatát gyorsította az is, hogy mind nehezebb volt fenntartani a marxizmus és a leninizmus elvi ellentétének mindenekelőtt Kautskytól származó mítoszát. A marxizmussal való nyílt szakítás hívei éppen a marxizmus és a leninizmus közti kapcsolat hangsúlyozásával igyekeztek e szétválás mellett érvelni. Theimer például – az igazi kapcsolatot meghamisító túlzással – egyenesen ezt írta: „Lenin betű szerint hitt minden egyes szóban, amit Marx leírt... Lenin saját korának ortodox marxistái közül a legortodoxabb volt."[120] Cole pedig, akinek lelkiismeretét nem terhelte marxista múlt, Leninnek és Kautskynak a proletárdiktatúra kérdése körül kialakult vitájára utalva, a két álláspontnak Marx felfogásához való viszonyát így ábrázolta: „Ezen a ponton a legnagyobb az eltérés a marxizmus szociáldemokrata és kommunista értelmezése között; s éppen ez volt a centruma annak az elkeseredett vitának, amelyet Lenin és Kautsky, a két riválisiskola kiemelkedő teoretikusa folytatott. A legcsekélyebb kétségünk sem lehet afelől, hogy ebben a vitában melyik fél nevezhette magát ortodoxnak abban az értelemben, hogy szilárdan a mester írásait követte. Az ő álláspontjáról a legcsekélyebb kétség sincs. Lenin és nem Kautsky mondta azt, amit Marx mondott... Marx kétségkívül kommunista, s nem szociáldemokrata volt."[121]

F. Mitterrand szerint a szociálreformizmus által elismert marxizmus ideológiai tartalmát az határozza meg, hogy *a marxizmus–leninizmus ellenpólusát* képviseli, csak azt foglalhatja magában, ami a szociálreformizmus társadalmi funkciójával összhangban van. Ezzel kapcsolatban jelentette ki: „Szeretnék rámutatni arra, hogy az, ami ma, 1980-ban a szocialistákat a kommunistáktól megkülönbözteti, az lényegében az 1917-es forradalomnak és a marxizmus–leninizmus kialakulásának az eredménye. Sokan vannak közöttünk olyanok, akik marxisták, de nem azonosulnak a marxizmus–leninizmussal. Annál szabadabban beszélhetek erről, minthogy én magam nem vagyok marxista."[122] Csakhogy ez a „marxizmus" – amint ezt az ugyancsak francia szocialista P. Bonnel már jóval korábban kifejtette – a marxizmus tartalmának az elvetését párosítja a marxista frazeológia átmentésével, és bizonyos tételekre való hivatkozásra szorítkozik, amelyeket azonban eredeti összefüggéseikből kiragadtak és olyan elméleti kontextus keretébe helyeztek, hogy ily módon eredeti jelentésükkel teljesen ellentétes értelemre tettek szert. Éppen azzal a célzattal, hogy a marxizmus és a szocializmus szétválasztását megindokolja, a „nyugati szocializmusnak" a marxizmushoz való viszonyát Bonnel így mutatta be: „elméletileg és különösen gyakorlatilag a nyugati szocializmus határozottan szakított a marxizmussal, mégha meg is őrzi (mintegy kárpótlásul) a frazeológiát"[123]. Majd hozzátette: „El kell ismerni, hogy a marxizmusra való hivatkozás a szocialista pártban már sok évtizede nem egyéb, mint néhány leegyszerűsített jelszó, bizonyos számú marxista tézis, melyeket elválasztottak alapjaiktól és elszigeteltek az őket megszülő gondolatnak az általános tartalmától... Be kell vallani, hogy ez a marxizmus híján van minden komolyságnak."[124] De még a marxizmus formális elvetését opponáló Czernetz is azt írta, hogy: „A modern szociológia folytatja a marxi ideológiát és kritikát, azonban *megfosztotta ezt osztályjellegétől*."[125]

A mai szociálreformizmusnak a marxizmus és a szocializmus szétválasztásához vezető evolúciójának a fő tényezői tehát a következők voltak:

1. A marxizmus–leninizmus elméletével és gyakorlatával való elvi szembefordulás ideológiai következményei, amelyek mindenekelőtt abból fakadnak, hogy – Kreisky szavaival – ma „a szociáldemokráciának kell a kommunizmus közvetlen ellenpólusává válnia"[126].

2. A „demokratikus szocializmus" integrálódása az állammonopolista kapitalizmusba, s az ezzel összefüggő politikai orientáció ideológiai követelményei.

3. A szociálreformizmus ideológiai fejlődésének belső logikája.

E három fő tényező eredőjeként a Szocialista Internacionálé pártja hivatalos dokumentumaikban a forradalmi marxizmus helyett az ún. *evolúciós szocializmust* választották és ez a választás határozza meg a marxizmus értékelését is: csak olyan „marxizmus" elfogadását teszi lehetővé, amely ezzel az orientációval összefér. Ez az értelmezés eleve kizárja a társadalmi fejlődés marxi felfogásának elismerését. Theimer így érvelt e mellett: „Noha a nagy válság bekövetkezett, sőt még annál is súlyosabb helyzet állt elő, a munkásosztály *nem* úgy cselekedett, ahogyan Marx szerint osztályérdekeinek védelmében cselekednie kellett volna. Európában elmaradt a proletárforradalom."[127] Sternberg úgy vélekedett, hogy „a világtörténelmi összkép nemcsak ma, hanem a 20. század második felében végig el fog térni Marx elképzeléseitől"[128]. Crosland szerint „ma a marxista elmélet nem szolgál kielégítő alapul sem az osztályszerkezet, sem a hatalom megoszlása vizsgálatához; hatóköre túlságosan korlátozott és kategóriái túl szűkek"[129]. Laurat pedig a marxizmus érvényét a 19. századra korlátozta: „Ha valaki a tudományt a tapasztalat koncentrálásának és rendszerezésének tekinti, úgy a marxizmus *egy adott század szocializmusa*, és az általunk aláhúzott szavak kiemelik a »tudományos« szó teljesen relatív voltát."[130] A „legengedékenyebb" magatartást még Strachey tanúsította, aki ugyan a marxizmust alkalmazhatatlannak tartotta a fejlett demokratikus intézményekkel bíró országokban, de „azokban a tőkés társadalmakban, amelyekben a demokrácia nem létezik vagy hatástalan, nincs ok azt feltételezni, hogy az alapvető marxista elemzés és ennek leninista kiterjesztései helytelenek."[131] A marxizmus–leninizmus érvényessége ily módon a tőkés világ perifériájára korlátozódnék.

*

Amint Bernstein a századforduló idején a kapitalizmus állandó és meghatározó jellegzetességeinek tekintette a tőkés fejlődésnek a 19. század utolsó két évtizedében megmutatkozó néhány időleges és részleges vonását, ugyanúgy hitték a szociálreformizmus második világháború utáni teoretikusai is véglegesnek és meghatározónak azokat a tendenciákat, amelyek az 1950-es évektől kezdődően a tőkés gazdaság időleges fellendüléséhez vezettek. A korabeli polgári ideológia vezérszólamait visszhangozva harsogták, hogy a nagy társadalmi konfliktusok korszaka a

végére ért, s beköszöntött a „szociális partnerség" ideje, amikor az egyetlen feladattá ennek a kérdésnek a megválaszolása vált: miként osszák el közös megegyezéssel, „igazságosan" az egyre nagyobb „nemzeti tortát"? Bekövetkezett – legalábbis a polgári és reformista teóriákban – az „ideológia végének" kora, amelyben az osztályharc marxi elmélete csak helyét nem lelő kísértet gyanánt bolyonghat céltalanul a számára végképp idegenné lett világban.

Az „ideológia vége" meghirdetése együtt járt azzal a programmal, amely a szociáldemokrácia „dezideologizálódását" tűzte ki célul. A megváltozott helyzetre hivatkozva kovácsoltak érvet mindenfajta szocialista ideológia feladására, az „ideológiai semlegességet" a „kor parancsának" tüntették fel. A bekövetkezett fordulatot a német szociáldemokrata W. Eichler így érzékeltette: Az 1891-es erfurti és az 1925-ös heidelbergi programban „a szocializmus többé-kevésbé kifejezett világnézete volt jelen", amiből adódott „az a látszólag tudományos meggyőződés, hogy a szocializmus »történelmileg természeti szükségszerűséggel« elkövetkezik".[132] Velük szemben az 1959-es godesbergi program „szétszakíthatatlan kapcsolatban van azzal, amit »dezideologizációnak« neveznek. Ezen általában azt értik, hogy a párt megszabadult egy »zárt tantól«, amely dogmatikus módon meghatározott politikai célokra irányul. Ez a dezideologizáció az NSZDP esetében programszerűen valóban megtörtént."[133] Az osztrák szocialisták új programjáról pedig B. Kautsky – K. Kautsky fia – nyilatkozott hasonlóképpen: „Mi olyan programtervezetet akartunk alkotni, amelyet egészében és teljességében aláírhat minden marxista és nem marxista, ateista és vallásos keresztény."[134]

A történelmi folytonosság látszatának megőrzése céljából, és a pártokon belüli baloldali erőknek tett taktikai engedményként, a szociálreformizmus több reprezentánsa a marxista *elmélet* elvetését a marxista *módszer* követésével magyarázta. L. Laurat szerint a Marx módszeréhez való ragaszkodásnak egyenesen a kapitalizmus elleni harc beszüntetéséhez kell vezetnie: „egy szocialistának joga van feltennie magának a kérdést, különösen akkor, ha hű akar maradni Marx módszeréhez, vajon a kapitalizmus elleni harc nem válik-e egy olyan jelszóvá, amely egyre kevésbé felel meg a valóságnak?"[135] Hasonló érveléssel – bár formailag sokkal visszafogottabban – lépett fel az 1950-es években a német szociáldemokraták vezetője, Erich Ollenhauer is. A Marx halálának 70. évfordulóján tartott trieri emlékünnepélyen ezeket mondta: „Karl Marx korának gyermeke volt. Politikai elképzelései az akkori helyzet vizsgálatának és az

ezekből az adottságokból előreláthatólag következő társadalmi fejlődési tendenciák kidolgozásának voltak az eredményei. Éppen ezért nagyon is természetes, hogy a jövőre vonatkozó elképzeléseiből egy és más tévesnek bizonyult."[136] Ugyanez az igazi szándékot inkább eltakaró, mint föltáró érvelés jellemezte Ollenhauernek a godesbergi programot megindokló kongresszusi előadói beszédét is: „Marx és Engels követelését, politikai programját egy 1959-es szociáldemokrata elvi program tartalmának megtenni alapjában annyira nem marxista, amennyire csak elképzelhető... Ahhoz a világos fogalommeghatározáshoz akarjuk tartani magunkat, amelyet Kurt Schumacher ezzel az egyszerű tétellel adott: a marxizmus a szociológiai és politikai megismerés módszere, nem pedig dogmatikus tantételek építménye. Mi, demokratikus szocialisták, éppen ezt a marxista módszert alkalmazzuk a mai társadalmi helyzet és a belőle adódó szükségszerűségek, valamint az elvi program tervezetéhez szükséges követelmények vizsgálatára."[137]

Ollenhauer beszéde a bernsteini „Marx contra Marx" módszer hatástyúdalát zengte el, már ami a német szociáldemokrácia hivatalos állásfoglalását illeti; mintha az eltemetettnek *hitt* marxizmusnak akarta volna megadni a „végtisztességet". Ez a beszéd azt sugallta, hogy úgy vagyunk hívek Marxhoz, ha hátat fordítunk neki. Sokkal őszintébb volt nála U. Lohmer, aki minden mellébeszélés nélkül jelentette ki, hogy a godesbergi programmal „a szociáldemokrácia történelmének irattárába helyezte a marxizmust mint filozófiai, gazdasági és szociológiai tanítást"[138].

A godesbergi program úgy „jutott túl" Marxon, hogy a „szocializmus alapértékeinek" meghatározásánál a „tizenkilencedik század szocializmusától" *visszatért a tizennyolcadik század liberalizmusának alapelveihez*, mégha ezeket az alapelveket némileg korszerűsítette és a *gazdasági* liberalizmusnak ellentmondó szociális követelésekkel egészítette is ki. Ez világosan kitűnik a godesbergi programnak abból a fejezetéből, amely a „szocializmus alapértékeit" foglalja össze.

„A szocialisták olyan társadalomra törekednek, amelyben minden ember szabadon fejlesztheti egyéniségét és a közösség hasznos tagjaként felelősséggel veheti ki részét az emberiség politikai, gazdasági és kulturális életéből... A szocialista akarat alapértékei a szabadság, az igazságosság és a szolidaritás, valamint a közös összetartozásból eredő kölcsönös kötelezettség.

A demokratikus szocializmus, amely Európában a keresztény etiká-

ban, a humanizmusban és a klasszikus filozófiában gyökerezik, nem kíván örök igazságokat hirdetni – nem azért, mert értetlen és közömbös a világnézetekkel és a vallási meggyőződésekkel szemben, hanem mert tiszteli az embereknek a hitre vonatkozó ítéletét, amelynek tartalmáról sem politikai párt, sem az állam nem dönthet.

Németország Szociáldemokrata Pártja a szellem szabadságának pártja. Olyan emberek közössége, akik különböző hit- és eszmevilágot örököltek, s akiknek a megegyezése közös erkölcsi alapértékeken és azonos politikai célokon alapszik. A szociáldemokrata párt ezen alapértékek szellemében fogant életrendre törekszik. Feladata, hogy kivívja és híven védelmezze a szabadságot és az igazságot."[139]

Marx egész életművének központi gondolata: a munkásosztály csak akkor töltheti be történelmi hivatását, ha megszabadul a polgári és kispolgári demokrácia „általános demokratikus" szólamainak befolyásától, ha képessé válik arra, hogy ezeknek az „általános demokratikus" jelszavaknak a történelmileg meghatározott – és történelmi korok szerint változó – társadalmi funkcióját felismerje, és a saját osztálycéljait *velük szemben*, saját objektív létfeltételeinek tudományos kifejezésével határozza meg. A „szocializmus alapértékeinek" a polgári liberalizmus ideológiájában való feloldásával a godesbergi program arra tett kísérletet, hogy a munkásmozgalmat rábírja saját osztálycéljainak feladására és a munkásosztályt visszavezesse a polgári ideológia – és rajta keresztül a polgári politika – befolyása alá. Ezen a tendencián nagyon kevéssé változtatott az, hogy a polgári liberalizmus elveit néhány „radikálisabban" demokratikus és szociális jelszóval egészítették ki. A godesbergi program a „demokratikus szocializmus" *szociálliberális* változatának minősíthető.

A meghirdetett „dezideologizáció" programja a valóságban a burzsoá ideológia előtti kapituláció programja volt. Erre még az ilyen *nyílt* kapituláció szociálreformista ellenzői is rámutattak. Czernetz erről így vélekedett: „Ezzel azonban a programból nem küszöbölték ki az ideológiát, a program tiszta ideológia, azonban egy általános, liberális, demokratikus, humanista néppárt ideológiája, amelynek sajátos vonásai a felismerhetetlenségig elhalványultak."[140] Hasonlóképpen foglalt állást a polgári radikális Mendès France is: „A Német Szociáldemokrata Párt legutóbbi kongresszusa minden kétséget kizáróan megmutatta, hogy a német szociáldemokraták teljesen szakítottak minden szocialista ideológiával. Az egyén szabadságát, a majdnem minden megkötöttség nélküli gazdasági életet felmagasztalva, a pártnak egy része feladta régi elveit

és gazdaságpolitikája alapjának a szabad versenyt és a magánkezdeményezést tekinti."[141]

A „dezideologizációnak" ez a programja teljesen egybevágott azzal az értelmezéssel, amelyet az „ideológia végének" a burzsoá ideológusok adtak. Ennek az értelmezésnek a lényegét H. D. Aiken így foglalta össze: „A mi mai nyugati antiideológusaink elsőrendű célpontja természetesen a marxizmus. És az ideológia végét megjósolva természetesen a marxizmus vége az, amiről ők elsősorban álmodoznak."[142] Ezt az interpretációt erősítette meg az az I. Kristol is, aki később az amerikai neokonzervativizmus egyik vezető képviselője lett. „Úgy tűnik fel, hogy Bell az »ideológia vége« fogalmán mindenekelőtt a szocialista eszme összeomlását érti. És teljesen igaza van, amikor erre teszi a hangsúlyt. Nem túlzás azt mondani, hogy a szocialista eszme összeomlása a legfeltűnőbb eseménye a politikai gondolkodás történetének ebben a században."[143]

A godesbergi programnak a „szocializmus alapértékeiről" szóló nyilatkozata szinte minden különbséget eltüntetett, amely a „demokratikus szocializmust" a polgári liberalizmustól elválasztotta. Nincs olyan polgári liberális vagy kispolgári demokrata párt, amely a szocializmusnak ezeket az „alapértékeit" ellenezhetné, legfeljebb saját elveinek az illetéktelen kisajátításával vádolhatná – és esetenként vádolja is – a szociáldemokráciát. Sőt, ezekben az „alapértékekben" még egy olyan kifejezetten reakciós párt sem találhat semmi kivetnivalót, mint amilyen a nyugatnémet CDU–CSU. Emiatt néhány szociáldemokrata vezető alig győzött méltatlankodni. Ez a méltatlankodás Brandtnál így kapott hangot: „A Szövetségi Köztársaságban íme, most azt tapasztaljuk, hogy belpolitikai ellenfelünk, a CDU is felfedezi magának ezeket az alapértékeket – szabadság, igazságosság, szolidaritás –, és saját céljaira fel is használja őket. Ez csupán az egyik kísérlet arra, hogy saját szájuk íze szerint értelmezzék a mi szavainkat, és szép, de üresen csengő formulákba öntsék őket."[144] Brandtnak és társainak a berzenkedése azonban két szempontból is jogtalan. Először is azért, mert ezeket a jelszavakat eredetileg nem a burzsoázia vette el a szociáldemokráciától, hanem a szociáldemokrácia a polgári liberalizmustól; ily módon csak az mondható, hogy a burzsoázia *visszavette* azt, ami eredendően az övé volt, mégha ezek a jelszavak az új történelmi helyzetben *egészen más tartalmat* hordoznak is, mint létrehozásuk idején. Másodszor, ezek az „alapértékek" nem csupán a CDU képviselőinek szájában csengenek szép, de

üres szavakként, hanem – az általuk betöltött ideológiai funkció: az atomizált *egyén* elvont szabadságjogai mögött meghúzódó *osztályellentétek* elkendőzése következtében – a szociáldemokrata programokban is. Aki a marxizmusnak legalább az ábécéjét ismeri, az tudja, hogy az ilyen „szép szavak" jelentését nem az értelmező szótárban, hanem a konkrét történelmi helyzet diktálta ideológiai funkcióban kell keresni.

A liberalizmus és a szocializmus közeledésének bernsteini programja tehát azzal zárult, hogy a szocializmust csaknem elnyelte a liberalizmus. Egyúttal ezzel tetőződött be az „ideológiai nyitottság" bernsteini programja is. A német szociáldemokráciának a godesbergi programon alapuló „eszmei platformja" így fest: „Az a keresztény tanítás, amely szerint isten az embert a maga képére teremtette, s e tanítás etikai mértékei, a francia forradalomban kinyilatkoztatott emberi jogok, Kant felvilágosító eszméi és etikája, Hegel dialektikus történelem-elmélete, Marx kapitalizmus-bírálata, Bernstein kritikai marxizmusa, Rosa Luxemburg spontaneitás-elmélete és bolsevizmus-bírálata, Schumacher szabadságelven nyugvó szocializmusa, Ernst Bloch, Horkheimer és Adorno, Habermas, Leszek Kolakowski, Milovan Gyilasz és mások újabb adalékai úgyszólván egy demokratikus szocializmusnak egymás után következő és egymás mellett ható tudati aktusai, amelyek egy etikai motívumra vezethetők vissza."[145] A „demokratikus szocializmus" eszmei tartalmát alkotó nézetek spektruma ily módon a bizonytalan egisztenciájú jóistentől a kétes egzisztenciájú Gyilaszig terjedne. A kiválasztásban megmutatkozó önkény tobzódása mögött az a nagyon is ideologikus szándék húzódik meg, hogy a szociáldemokrácia politikai tevékenységét semmiféle *szocialista ideológia* ne korlátozhassa, hogy mindazok képviselőjeként tűnhessen fel, akik ezeket az egymást gyakran *kizáró* nézetrendszereket magukénak vallják. A dezideologizáció lényege tehát a szocialista ideológiától való megszabadulás.

Az 1950-es évek dezideologizációs hulláma nem korlátozódott Nyugat-Németországra és Ausztriára, hanem általános jelenséggé vált, még ha nem is jutott el mindenütt ahhoz a szélsőséges formához, mint a godesbergi program esetében. Franciaországban a már idézett Bonnel amellett kardoskodott, hogy a „demokratikus szocializmus" kizárólag politikai mozgalom legyen, és nem is szabad önálló ideológiára törekednie: „Így a demokratikus szocializmus nem tud semmit és nem is akar tudni semmit isten létezéséről vagy nem létezéséről, a dolgok végső okáról vagy lényegéről, az emberi lét vagy a történelem legvégső értelméről... nincs saját

ismeretelmélete, sem esztétikája, sem etikája."[146] Czernetz pedig a holland munkáspártról szólva ezt írta: „Még a kísérletét is elutasítják annak, hogy új szocialista ideológiát fejlesszenek ki. A szocializmust közvetlen politikai feladataira utalják."[147] A holland *den Uyl* erre joggal mondhatta, hogy itt valójában nem egyedi, hanem általános jelenségről van szó: „1955 körül számos szocialista párt elhatározta, hogy megváltoztatja álláspontját. E változtatások első lépése az volt, hogy programjaik alapelveit revíziónak vetették alá. Ezek a revíziók mindenütt ugyanazokat a jellemző vonásokat mutatják."[148]

A dezideologizáció programjának a következetes keresztülvitele azonban fölvetette a kérdést: mi lesz ebben az esetben a „harmadik út" távlatával? A polgári ideológiával való közvetlen azonosulás eredményeként a szociálreformizmus eszmei irányzatának a polgári ideológián belüli viszonylagos önállósága is veszélybe került, ami viszont a szociálreformizmus alapvető társadalmi szerepének a betöltését tette kérdésessé. Ez a magyarázata annak, hogy nemcsak a szociáldemokrata (szocialista) pártok balszárnyának, hanem a centrumának néhány képviselője is fellépett, nem annyira a dezideologizáció *tendenciája*, mint inkább e tendencia *teljessé válása*, nem annyira a burzsoá ideológiához való közeledés, mint inkább a vele való *teljes azonosulás* ellen. Reprodukálódott tehát az a vita, amelyet – a lényegében közös platform alapján – Bernstein folytatott a fábiánusokkal szemben.

A „harmadik út" elméleti igazolásának szükségességéből kiindulva Czernetz így indult harcba a szociáldemokrácia dezideologizációja ellen: „Az ideológia kiküszöbölése bűn a szocializmus ellen, mert elveszi a párt alapelveit, céljait, eszméit. Nem vitás, hogy meg kell tennünk azt, ami a győzelemhez szükséges, de eközben nem szabad elveszítenünk szocialista felfogásunkat, nem szabad ideológia nélküli reformpárttá válnunk, mert szocialista alapelvek és szocialista akarat nélkül sohasem juthatunk el a szocializmushoz."[149] De a vita élét Czernetz rögtön le is tompította azzal, hogy a marxizmus alapelveihez való ragaszkodást dogmatizmusnak minősítette és kiállt a szocialista ideológia „nyitottsága", az eklekticizmus mellett: „A szocialista ideológia nem lehet dogmatikus és képesnek kell lennie arra, hogy igen különböző elemeket egyesítsen."[150]

A „harmadik út" illúziójának fenntartása, ideológiai védelmezése abból a kényszerhelyzetből fakad, hogy a szociáldemokráciának elméletileg igazolnia kell az általa betöltött társadalmi funkciót. Amikor tehát a dezideologizáció meghirdetésekor a reformizmus némely képviselői föl-

léptek a nyílt likvidátorok ellen és az „önálló szocialista ideológia" szükségességét hangsúlyozták, akkor pusztán a szociálreformizmus viszonylagos ideológiai önállóságának megőrzéséért szálltak síkra. A két irányzat lényegi azonosságát tanúsítja, hogy az önálló szocialista ideológiáért kiálló Czernetz egyben a „világnézeti semlegesség" képviseletére is vállalkozott. „A modern szocializmus – írta – elvileg azon az állásponton van, hogy a szocializmus és a vallás nem ellentétesek... A szocializmus a vallási türelmesség és a *világnézeti semlegesség* álláspontján van."[151] A világnézeti semlegességet kifejező szocialista ideológia nyilvánvalóan ugyanolyan értelmetlenség, mint a fa nélküli erdő, vagy a víz nélküli tenger, de e mögött az értelmetlenség mögött hiba volna főként szubjektív indítékot keresni. Valójában az az ellentmondás tükröződik benne, amely a „harmadik út" ideológiai vállalásának szükségessége és gyakorlati megvalósíthatóságának lehetetlensége között feszül.

*

A marxizmus kritikai megítélése sohasem lehetett „az ideológiai elfogultságot kizáró objektív tudományos vizsgálódás" eredménye. Ellenkezőleg, ezt a megítélést mindig a marxizmusra való hivatkozás ideológiai funkciója döntötte – és dönti – el. Nem a marxizmus és a valóság közti kapcsolat, nem is a marxizmus belső logikája, hanem a marxizmus-kritika és a marxizmus-interpretáció ideológiai funkcióját meghatározó *politika*, a benne érvényesülő konkrét *osztályérdek* a meghatározó motívum. A szociálreformizmus marxizmus-kritikáját és -interpretációját alapjaiban az döntötte el, hogy az általa képviselt politika milyen ideológiai igazolást kívánt. E fő szemponton kívül a marxizmus-kritika és -interpretáció specifikumai a szociálreformizmus irányzatának a tarkaságát, sőt a kritikusok és értelmezők szubjektív érdeklődését, felkészültségét stb. is kifejezik.

Az „ideológia vége" mintegy másfél évtizedében a szociálreformizmus képviselői, a polgári marxológiát követve, a hangsúlyt a marxizmus *kritikájára* helyezték, s ezt a nyílt bírálatot egészítette ki az e kritika szempontjait magáévá tevő és érvényesítő *interpretáció*. Ebben a magatartásban annak a politikának a szükségletei fejeződtek ki, amely a marxizmus és a szocializmus *szétválasztásának* ideológiai megindokolását kívánta. A feladat nem volt könnyű, hiszen, mint P. Bonnel írta: „A szocializmus és a marxizmus olyan mértékben azonosult egymással, mintha a marxiz-

mus megtagadása azt jelentené, hogy a szocializmus megtagadja önmagát."[152] Ezért intett óvatosságra B. Kautsky is: „A marxizmus sutba dobásáról szóló formula – meggyőződésem szerint – önmagában értelmetlen. Ezt a szándékot a szocialista pártok még akkor sem tudnák megvalósítani, ha akarnák is; a marxizmus ugyanis nem csupán tudományos vagy politikai gondolatrendszer, hanem történelmi realitás is."[153] E fenntartások ellenére ebben az időszakban a szociáldemokrata (szocialista) pártokban – 1956 után az addig más utakon járó olasz szocialisták is csatlakoztak hozzájuk – az a meggyőződés kerekedett felül, hogy a marxizmushoz való ragaszkodás jelenségei e pártokon belül pusztán a letűnt múlt iránti nosztalgia megbocsátható megnyilvánulásai.

A reideologizáció kezdeti szakaszában a polgári marxológiában is jelentős mértékben a marxizmus-interpretáción *belül* érvényesültek a marxizmus-kritika szempontjai. Ezt a hangsúlyváltást igen nagy mértékben felerősítette a sokféle indíttatású *marxizálás* divatja, amely a nyugati „új baloldal" és a kelet-európai „progresszívok" laza koalícióját juttatta eszmei képviselethez, mígnem az ehhez a koalícióhoz tartozó irányzatok és személyek az 1970-es évek közepén meg nem tértek a polgári liberalizmushoz és/vagy a „demokratikus szocializmushoz". A marxizálás formájában föllépő különböző áramlatok közös elméleti alapja a „marxizmus lenini értelmezésének monopóliuma" elleni fellépés, a marxizmus–leninizmus elméletének elutasítása volt.

A megváltozott helyzetben ez az eszmei hatás *is* hozzájárult ahhoz, hogy a szociálreformizmus ideológiájában szintén hangsúlyváltás történt: a marxizmus nyílt elvetésével szemben nagyobb nyomatékot kapott az interpretáció mezében föllépő burkolt kritika, megerősödött a bernsteini ihletésű „revizionista marxizmus" vonzása. A marxizmus szociálreformista interpretációiban, a polgári marxológia és a főként „újbaloldali" marxizálás hatásán kívül, fontos helyet kapott a „saját szellemi örökség", főként a bernsteinizmus és részben a kautskyzmus bizonyos vonásainak az újraéledése formájában. Továbbra is fennmaradt, sőt erősödött az a tendencia, hogy a marxizmusnak tulajdonított relevancia függetlenedett a marxizmus igazságtartalmától, tudományos értékétől, és attól vált függővé, hogy az osztályharc konkrét körülményei milyen értékelést tesznek kívánatossá. Ez az objektív háttere a marxizmus divattá válása, illetőleg holttá nyilvánítása egymást követő ciklusainak.

A marxizmus szociálreformista interpretációjában a döntő szelekciós szempont: a szociáldemokrácia mai politikájának és taktikájának igazo-

lása, valamint a marxizmus–leninizmus elméletének és gyakorlatának elvetése. E két összetartozó követelmény a marxizmus-interpretáció meghatározó jellegzetességévé az *antileninizmust* teszi. A másik szelekciós szempont a szociálreformizmus struktúrájának tagolódását követi: a marxizmus-értelmezés hozzáigazítását vagy a mindenfajta szocialista ideológiát elnyelő liberalizmushoz, vagy a „revizionista marxizmus" modernizált változatához. (A harmadik irányzatról, a marxizmushoz való *közeledés* tendenciájáról egy más összefüggés keretében lesz szó.)

A marxizmus szociálreformista interpretációjában meghatározó szerepet játszó, a marxizmus–leninizmus koncepció jogosultsága ellen irányuló polémia azt kívánja, hogy ez az értelmezés csatlakozzék a marxológia és a marxizálás közös kiindulópontjához, a marxizmus szerves voltának tagadásához, a többféle marxizmus meghirdetéséhez. Ez annál könnyebb számára, mert ez a kiindulópont saját szellemi örökségében is föllelhető. A pluralista marxizmus különböző irányzatai a saját képükre és hasonlatosságukra formálják át Marx – és részben Engels – életművét, amikor is az így preparált Marx-kép nem e név eredeti viselőjének, hanem a kép megalkotóinak az arcvonásait viseli, akik ily módon saját önarcképeiket próbálják Marx-kép néven forgalomba hozni. A szerzők típusonkénti megoszlását tükrözve, a következő fő Marx(marxizmus)-értelmezések kerültek az ideológiai árucikkek piacára.

1. A humanista Marx (marxizmus), akit (amelyet) a fiatalkori művek reprezentálnának;

2. A blanquista – vagy jakobinus – Marx (marxizmus), akit (amelyet) a *Kommunista Kiáltvány* és az 1848-as forradalom hatását magán viselő néhány egyéb írás mutatna be;

3. Az ökonomista Marx (marxizmus), akit (amelyet) *A tőke* és a belőle folyó szemlélet testesítene meg;

4. A reformista Marx (marxizmus), akit (amelyet) Marx néhány öregkori megjegyzése, de főként Engels utolsó írásai fejeznének ki.

A marxizmus mindkét jellegzetes szociálreformista értelmezése – a liberális éppúgy, mint a „revizionista" – ezt az így széttagolt Marx- (marxizmus-)képet tekinti „autentikusnak"; eltérnek viszont abban, hogy az ilyképpen a felismerhetetlenségig eltorzított „örökségből" mit tartanak megőrzendőnek.

Marx és Engels életművének liberális értelmezését a legtisztább formában W. Brandt képviseli, aki a reideologizáció időszakában is megmaradt a polgári liberalizmus elveit „szocialista alapértékekké" átminősítő, az

„ideológiamentességet" hirdető godesbergi program hithű követőjének. Brandt Marx-interpretációja nem szándékosan torzít; félreértelmezését az magyarázza, hogy saját szemléletének keretei közé akarja illeszteni Marxot, aki ebbe a keretbe egyáltalán nem fér bele. Brandt nagyon elismerően nyilatkozik Marx és Engels személyes tulajdonságairól, szinte úgy tünteti fel őket, mintha szubjektív meggyőződéseiknél fogva a godesbergi programban összefoglalt „szocialista alapértékek" tántoríthatatlan hívei lettek volna, korhoz kötött elméletük logikája folytán azonban olyan következtetésekre kényszerültek, amelyek a „demokratikus szocializmus" számára – a levezetés alapjául szolgáló elmélettel együtt – elfogadhatatlanok. Ily módon a „demokratikus szocializmus" vállalhatja Marx és Engels munkásságának „etikai motívumait", de nem vállalhatja a marxizmus *elméletét.*

Engels születésének 150. évfordulóján tartott ünnepi beszédében Brandt az ezekből az „etikai motívumokból" levezetett absztrakt humanizmus szellemében állította szembe Marx és Engels megőrzendő „örökségét" az általuk megalapított elmélettel. „A dogmatikus marxizmus – mondotta – azoknak az üdvtanoknak egyike, amelyek az emberiség történelme folyamán jönnek és mennek. Marx és Engels örökségének azok a legjobb őrzői, akik dogma nélkül vallják, hogy az emberi társadalmat humanizálni kell."[154] Brandt szerint a fejlődés során a marxizmus elméleti relevanciája elveszett, s fennmaradását az tette lehetővé, hogy valamiféle hitvallássá alakult át. Véleményét erről így foglalta össze: „Ma nincs sok értelme sajátos marxista tudományról beszélni, még ha a legteljesebb megbecsüléssel illetjük is Marxnak a maga korában elért tudományos eredményeit. A hitvallás, amelyet létrehozott, számos országban megtermékenyítette a munkásmozgalmat és a gyarmatosítás ellen fellépő mozgalmakat, de miként más hitvallások is, az interpretációs viták során fokozatosan elvesztette hatékonyságát, mígnem évtizedekkel később, részben más társadalmi osztályok körében, olyan reneszánszot élt át, amely jócskán függetlenedett az eredeti tudományos elmélet igazságaitól."[155]

Brandt felfogásából az következik, hogy a marxizmus *elméletének* nincs érdemi kapcsolata az állítólag Marx által is vallott „szocialista alapértékekkel". E szétválasztás mellett érvelve állította: „Manapság tudatában vagyunk annak, hogy a termelési eszközök államosítása nem oldja meg a társadalom demokratizálásának és humanizálásának, az egyéni szabadság birodalma kiterjesztésének feladatát. Tudjuk..., hogy

a több szabadság nem szükségszerűen következik a tőkés termelés és a termelési eszközök magántulajdona megváltozásából."[156]A termelési eszközök társadalmasítása valóban nem oldja meg a szocialista társadalom megteremtésének valamennyi feladatát. A kérdés nem is ez, hanem az, hogy e nélkül az összes többi feladat megoldható-e. Brandt úgy tagadja a termelési eszközök társadalmasításának szükségességét, hogy olyan feladatok megvalósítását várja el tőle, amelynek ez önmagában nem tehet eleget. Ez olyanfajta eljárás, mintha valaki azzal vonná kétségbe a vasút szerepét, hogy általa a tengeri és légi szállítás feladatai nem oldódnak meg.

Marx *elméleti* hagyatékának elvetéséhez Brandt érvet lát abban is, hogy „ebben az örökségben vannak olyan részletek is, amelyekhez Lenin szintén csatlakozhatna"[157]. Ezt Brandt – régi hagyományt követve – azzal magyarázta, hogy Marx nézeteit csak a kapitalizmus politikai gazdaságtanáról fejtette ki rendszeres formában, egyébként: „Esetleges nézetei sem nem egységesek, sem nem egyértelműek."[158] Valójában Marx nézetei csak akkor nem egységesek és egyértelműek, ha nem Marxból, hanem a különböző indíttatású Marx-interpretációkból indulunk ki, amelyeknek egyik legfontosabb ideológiai funkciójuk abban állt, hogy Marx nézeteit saját elméleti előfeltevéseikhez igazítsák hozzá, s ily módon létrehozzák a „pluralista Marxot". (Marx nézeteinek az egységét természetesen nem helyes mechanikusan felfogni és kizárni a fejlődés mozzanatát, ami a korábbi nézetek egyes elemeinek a korrigálását, pontosítását, továbbfejlesztését is magában foglalja. Jó ügynek tesznek rossz szolgálatot azok a túlbuzgó „Marx-védelmezők", akik például az 1844-es *Gazdasági-filozófiai kéziratok* és *A tőke* tartalma között semmiféle érdemleges különbséget nem akarnak elismerni.)

Brandt tehát ellentétet lát a godesbergi programmal szemben álló *marxista elmélet* és a Marx tevékenységét irányító *„etikai motívumok"* között, amelyek szerinte a godesbergi programot is inspirálták. Ennek során olyan megállapításokra jut, „hogy csak akkor nem értjük félre Marxot, ha saját kora gyermekének tekintjük. És mint korának gyermekét újra meg újra a szabadság oldalán találjuk... Marx a »burzsoá« demokráciát illető minden kritikája ellenére később sem akarta nélkülözni ezt a demokráciát."[159] Ennek – így szól Brandt indokolása – Marx és Engels még a proletárdiktatúráról kifejtett véleményeikkel sem mondtak ellent; ezek a vélemények legföljebb a nekik tulajdonított „többértelműség" vádját erősítik meg. Ezt bizonyítaná, hogy: „Fegyvertársa,

Engels élete vége felé új és meglepő meghatározást adott, amikor minden kétértelműség nélkül a demokratikus köztársaságot a »proletárdiktatúra egy sajátos formájaként« írta le. A mai elméletek fogalmai szerint ez erősen zavarbaejtő kijelentés."[160] Az ilyen állítólagos „ellentmondásokból" próbált Brandt érvet kovácsolni amellett, hogy a leninizmus *egészében* szakítást jelent Marx „eszmei örökségével", és hogy „Marxnak és elődjeinek kijátszása a polgári forradalom hagyományai ellen nem jelent mást, mint a létezés és továbbgondolkodás beszorítását Prokrusztész ágyába"[161].

Brandtnak igaza van abban, hogy „a szabadság Marx nagy témája", de nem a polgári liberalizmus szellemében felfogott szabadság-fogalom kultiválása, hanem *az ellene folytatott harc értelmében.* Műveinek sorában Marx a polgári liberalizmustól származó szabadság-fogalom *demisztifikálását* tartotta feladatának, azt bizonyította bennük, hogy a szabadság absztrakt kategóriájának nincs adekvát társadalmi tartalma, de konkrét ideológiai funkciója annál inkább van. És ez az ideológiai funkció abban áll, hogy a polgári liberalizmus szabadságfogalmát elválassza társadalmi gyökereitől, valamiféle történelem és társadalom felett álló értéknek tüntesse fel, s erre az „örök értékre" hivatkozva védelmezze azt a társadalmi rendet, amelynek objektív gazdasági viszonyai ennek a misztifikált szabadság-fogalomnak az igazi jelentését megadják. Marx kimutatta: a polgári forradalmak szabadságkoncepciói azt a – történelmileg időlegesen jogosult – illúziót keltették, hogy a burzsoázia uralmának kivívása azonos az általános társadalmi felszabadulással; a proletariátus viszont csak úgy érheti el saját felszabadulását, ha a polgári liberalizmus szabadság-fogalmának a tényleges jelentését fölismeri és így eléri ennek az illúziónak a szétfoszlását. A polgári liberalizmus szabadságfogalma mögött mindenekelőtt a tőkés – bérmunkás viszony megörökítésének szándéka rejlik, mivel a kettős értelemben szabad bérmunkás létét feltételezi: a termelési eszközöktől való „megszabadítást" éppúgy, mint a munkaerővel való szabad rendelkezést. Ennek a szabadságnak a valódi tartalma abban a kényszerben jut kifejezésre, hogy létfenntartása egyedüli eszközeként a bérmunkás kénytelen munkaerejét áruba bocsátani a „szabad piac" törvényeinek megfelelően, a tőkéssel kötött „szabad béralku" alapján. Ennek az összefüggésnek a kimutatása, és ezzel *a szocializmusnak a liberalizmustól való gyökeres és visszafordíthatatlan elszakítása* volt Marx egyik legnagyobb tudományos érdeme. Ez a Marx azonban semmiképpen sem illeszthető be annak a godesbergi program-

nak a keretei közé, amely a „szocializmus alapértékei" címén a liberalizmus eszméinek a *remisztifikálására* vállalkozott.

A godesbergi program azonban nemcsak a német szociáldemokrácia leszámolását példázta saját múltjával, hanem *visszatérést* is jelentett egy régi hagyományhoz, nevezetesen az 1875-ös *gothai program* felfogásához. A gothai program egyik meghatározó jellegzetessége szintén az volt, hogy a szocializmus és a liberalizmus már végbement szétválását revideálta, és a szocialista ideológiát a polgári liberalizmus, valamint a kispolgári demokrácia frázisaiban oldotta fel, mégha ebben nem is ment el olyan messzire, mint ahogy a godesbergi program tette. A két programban érvényesülő közös tendencia lehetővé teszi, hogy Marxnak a gothai programról adott kritikáját szembesítsük Brandt Marx-interpretációjával, amely Marxot a polgári forradalom hagyományai követőjének és a burzsoá demokrácia – igaz: nem kritikátlan – hívének tüntette fel.

Amint Brandtnál a szabadság elvont kategóriája a polgári liberalizmus szabadságfogalmával azonosult, ugyanúgy vált egyenlővé nála a demokrácia a burzsoá demokráciával. Az általa képviselt formális szemlélet következtében a demokrácia és a diktatúra egymást kizáró kategóriák lettek, s így Brandt szemében joggal tűnhetett fel bizarr ötletnek Engels véleménye, hogy a polgári demokrácia legtisztább megvalósulásával azonosított demokratikus köztársaság a proletárdiktatúra egyik formája lehet.

A gothai program „demokrácia fejezetének" bírálata sok tekintetben úgy hat, mintha Marx a *godesbergi program* alapelképzeléseit tűzte volna tollhegyre. Marx bírálatának központjában az a polgári liberalizmustól kölcsönzött és a kispolgári demokrácia által is osztott elképzelés állt, amely a polgári állam alapjának nem a tőkés társadalmat tekintette, hanem bizonyos eszményi értékeket, erkölcsi alapelveket. Erről az elképzelésről írta Marx: „A német munkáspárt – legalábbis, ha ezt a programot magáévá teszi – megmutatja ezzel, hogy a szocialista eszmék még felületesen sem gyökereztek meg benne; mert ahelyett, hogy a fennálló társadalmat (s ez érvényes minden jövendő társadalomra is) a fennálló *állam* (vagy a jövendő társadalomban a jövendő állam) *alapzataként* tárgyalná, az államot, ellenkezőleg, valami önálló lényként tárgyalja, amelynek saját »*szellemi, erkölcsi és szabadság-alapzatai*« vannak."[162] Marx tehát elvetette azt a liberális teóriák formájában érvényesülő idealista elképzelést, amely a polgári állam működésének alapját nem a tőkés társadalomban,

hanem az ettől a társadalomtól függetlennek feltételezett liberális eszmékben látta.

Ebből a Marx által így jellemzett szemléletből az folyik, hogy azt kérik számon a fennálló államon, ami tevékenységének az objektív társadalmi viszonyokból folyó *eszmei* alapja – a következetes polgári átalakulás programjának a keresztülvitelét; mintha a szocializmus programja a *következetes* liberalizmus programjával volna azonos. Marx a gothai programról írta: „Politikai követelései semmi egyebet nem tartalmaznak, mint a régi közismert demokratikus sirámokat: általános választójog, a nép közvetlen törvényhozása, népjog, néphadsereg stb. Puszta visszhangjai ezek a polgári Néppártnak, a Béke- és Szabadságligának; mind olyan követelések, amelyek, ha nem túlozzuk el őket fantasztikus elképzelésekig, máris *megvalósultak*. Csakhogy az az állam, amelyben megvalósultak, nem a német birodalom határain belül található, hanem Svájcban, az Egyesült Államokban és egyebütt. Ez a fajta »jövő-állam« *mai állam*, még ha a német birodalom »keretén« kívül létezik is."[163] Ez érvényes a demokratikus köztársaságra is: „a vulgáris demokrácia... a demokratikus köztársaságban látja az ezeréves birodalmat, és sejtelme sincs arról, hogy éppen a polgári társadalom ezen utolsó államformáján belül kell az osztályharcot végérvényesen megvívni."[164] A burzsoá demokrácia legfejlettebb formájának, a demokratikus köztársaságnak végcélként való elfogadása azt jelenti, hogy az osztályharc nem lépheti át a polgári társadalom határait.

Marx ugyanitt megoldotta Brandt „nagy dilemmáját", amelyet Engels idézett kijelentésének – a demokratikus köztársaság mint a proletárdiktatúra formája – a megfejtése okozott. Marx megállapította: „A tőkés és a kommunista társadalom között van egy időszak, amelyben a tőkés társadalom forradalmi úton kommunista társadalommá alakul át. Ennek megfelel egy politikai átmeneti időszak is, amelynek az állama nem lehet egyéb, mint *a proletariátus forradalmi diktatúrája.* "[165] (És ezt nem az 1840-es évek végének „blanquista Marxa" írta, hanem az élete vége felé járó „reformista Marx".) De ugyanannak a tartalomnak többféle forma felelhet meg. Erről szólva írta ugyanitt Marx: „A »mai társadalom« tőkés társadalom, amely minden kultúrországban fennáll... Ellenben a »mai állam« minden országban más."[166] Más az Egyesült Államok és Svájc demokratikus köztársasága, és más a német állam „parlamenti formákkal szegélyezett, feudális elemekkel kevert, egyszersmind a burzsoáziától már befolyásolt, bürokratikusan megácsolt, rendőrileg őrzött ka-

tonai önkényuralma". Amint a burzsoázia osztályuralma nagyon különböző államformákban juthat kifejezésre, ugyanúgy a proletariátus osztályuralma is többféle formában valósulhat meg, és ezek közül tartotta az egyiknek – a maga korában a legmegfelelőbbnek – Engels a demokratikus köztársaságot. De *ez* a demokratikus köztársaság már nem a burzsoá demokrácia államformája. Kétségtelen, hogy Engels felfogása tökéletesen ellenkezik a godesbergi program szellemével, de azért még nem szükségképpen „zavarba ejtő" vagy logikátlan.

*

A „demokratikus szocializmus" irányzatán belül a Marx-értelmezés másik fő típusa a „revizionista marxizmushoz" kapcsolódik. Ezt az értelmezést a legszemléletesebb módon az olasz szocialista B. Craxi fejtette ki két tanulmányában. (*A változás és Marx* és a *Leninizmus és pluralizmus* c. tanulmányokról van itt szó, amelyek 1977-ben, illetve 1979-ben jelentek meg.)

Craxinak is az a kiindulópontja, hogy nem létezik *a* marxizmus, csak többféle, egymástól gyakran teljesen különböző, de mégis egyformán „autentikus" *marxizmusok* vannak. „Nem véletlen – állította –, hogy egy bizonyos ponton a marxizmusból iskolák sokasága nőtt ki, amelyek magukat ortodoxnak tartották, és bizonyos tekintetben azok is voltak. Ez valószínűleg azért történt, mert a marxizmus kezdettől nem »szinguláris«, hanem »plurális« jelenség volt... Sokféle marxizmus volt, van és lesz. S itt nemcsak a marxisták marxizmusára, hanem Marx és Engels marxizmusára is utalok."[167]

Craxi a marxizmus első változatát a *Kommunista Kiáltvány* megszületésében látta, amelyben a forradalmi erőszak kultusza öltött volna testet. Amit Craxi erről mondott, az csak a bernsteini „blanquista Marx" parafrázisa.

A marxizmus másik változatát, Craxi bibliai hasonlata szerint, a „hosszú sivatagi menetelés taktikája" jellemezte. Ez a változat *A tőke* írójának, az „ökonomista Marxnak" a szemléletét tükrözné, amely a szocializmus megvalósulását a kapitalizmusban rejlő növekedési potenciál kimerülésétől teszi függővé. Amíg ez meg nem történik, addig ez a „marxizmus" a munkásosztály forradalmi türelmetlenségének a megfékezését igényli. Ezt az „ökonomista Marxot" Craxi a „Kautsky-féle ortodoxiával" kapcsolta össze. Erről a következőket mondta.

„Ezt a stratégiát a Német Szociáldemokrata Párt és mindenekelőtt a párt legnagyobb teoretikusa, Karl Kautsky alkalmazta, aki szakadatlan harcot folytatott a forradalmi szélsőség és a forradalmi türelmetlenség minden formája ellen.

Kautsky mindig tudatában volt annak a ténynek, hogy *A tőké*-ben kifejtett stratégia vezéreszméje ez: ki kell várni, amíg az emberek és a dolgok meg nem érnek a szocializmusba való átmenethez, és a közbeeső időben azon kell munkálkodni, hogy emelkedjék a munkások öntudata és tökéletesedjék harci szervezetük."[168]

A „blanquista Marx" és az „ökonomista Marx", a *Kommunista Kiáltvány* és *A tőke* szembenállása azonban a legendák birodalmába tartozik. Hiszen *A tőke* I. kötetéhez írt előszavában Marx saját felfogását nemcsak minden blanquista elképzeléstől határolta el, hanem a passzív várakozás stratégiájától is. Amint azt az oly sokat idézett megfogalmazás leszögezte: „Egy társadalom, még ha nyomára jött is mozgása természeti törvényének..., természetes fejlődési fázisokat sem át nem ugorhat, sem rendeletileg el nem tüntethet. De megrövidítheti és enyhítheti a szülési fájdalmakat."[169]

Marx és Engels *A tőke* megírása után nem revideálta a *Kiáltvány* alapelveit – beleértve a követendő taktika alapelveit is –, hanem megerősítette őket. Craxi *1872-ben* jelölte meg azt az évet, amikor megkezdődött az átmenet az „ökonomista Marxról" a „reformista Marxra", amivel teljessé vált volna a leszámolás a „blanquista Marxszal". Azonban *ugyanebben az évben* jelent meg Marx és Engels előszava a *Kommunista Kiáltvány* német kiadásához, amely a következő elvi fontosságú megállapítást tartalmazta: „Bármennyire megváltoztak is a viszonyok az utóbbi huszonöt esztendő alatt, az ebben a »Kiáltvány«-ban kifejtett általános alapelvek nagyjában és egészében még ma is teljesen helyesek... Ezen alapelvek gyakorlati alkalmazása, jelenti ki maga a »Kiáltvány«, mindenütt és mindenkor a történelmileg meglevő körülményektől fog függni, és ezért egyáltalán nem helyezünk különös súlyt a II. fejezet végén javasolt forradalmi rendszabályokra." (Ezek között a rendszabályok között olyan követelések is szerepeltek, mint például az örökösödési jog eltörlése, vagy az emigránsok tulajdonának kisajátítása stb.) Az egyetlen érdemi – Lenin által rendkívüli elvi fontosságúnak tartott – változás a *Kiáltvány* programjával kapcsolatban történt – a Párizsi Kommün tapasztalatára hivatkozva –, mégpedig a „radikalizálódás", a szociálreformisták szóhasználatával: a „blanquizmus" irányában. Az előszó erről a

következőket mondta: „ma ez a program helyenként elavult. Nevezetesen a Kommün bebizonyította, hogy »a munkásosztály nem veheti egyszerűen birtokába a kész államgépezetet, hogy azt saját céljaira működésbe hozza«."[170] (Ez az utóbbi idézet Marx: *Polgárháború Franciaországban* c. művéből való.)

Craxi ábrázolásában az „ökonomista Marx" csak átmeneti szakaszt képvisel Marx szellemi evolúciójának utolsó szakaszához, a „reformista Marxhoz". De Marx csak megkezdte ezt az utat; „elsősorban Engels volt az, aki röviddel halála előtt... lefektette a szocializmushoz vezető demokratikus-reformista út ideológiai alapját"[171]. Ezt az utat folytatta aztán Bernstein. „A szocialista és a szociáldemokrata pártok... az idős Engels tanácsait és Bernstein útmutatásait követték." Ilyen módon a mai szociálreformizmus továbbra is a „revizionista marxizmus" követője lehet: „Ebben az értelemben a modern szocializmus marxistának nevezheti magát, de ugyanakkor revizionistának is kell hogy nevezze magát."[172]

Ebből a marxizmus-interpretációból logikusan adódik, hogy a leninizmus is, és a „demokratikus szocializmus" egyik áramlatát alkotó „revizionista marxizmus" is jogosan hivatkozik a marxizmusra mint forrásra, csak éppen *más és más marxizmusra.* A marxizmusból – így szól az interpretáció – két irányzat fejlődött ki: „Az első csoport, a jakobinus hagyomány örökösei, a marxizmus–leninizmus zászlaja alatt gyülekeztek, míg a másik arra törekedett, hogy megőrizze a nyugati civilizáció pluralista hagyományaiba visszanyúló gyökereit."[173]

A marxizmus–leninizmus forrásai eszerint elsősorban a blanquizmus és jakobinizmus örökségét tartalmazó „marxizmusban" lelhetők fel. De e források egy része máshonnan ered. Erről Craxi így írt: „A bolsevizmus és a marxizmus közti kapcsolat azonban nem korlátozódott Marx és Engels ifjúkori jakobinizmusának felélesztésére. Volt egy eszme, amelynek Engels a legnagyobb fontosságot tulajdonította; ez a kollektivizmus magasabbrendűsége volt a piacgazdasággal szemben, amely utóbbit ők a kapitalizmussal és így a kizsákmányolással is azonosították."[174] Ezt a gondolatot – folytatta Craxi – a „bolsevik doktrinérok" alkalmazták „kíméletlen következetességgel". A következmény: „Ők szintén a szabadság birodalmát keresték, helyette azonban a totalitárius egységpárt és funkcionáriusai birodalmához nyitottak teret."[175] Mindebből érthetővé válik, hogy a „demokratikus szocializmus" ideológiájának „alapító atyáit" kutatva Craxi nem elégszik meg Bernsteinnel, hanem a kollektivizmus ősellenségét, Proudhont is megidézi: „Proudhonnál

valójában nemcsak annak a szenvedélyes védelmezésnek az ideológiai indítékait találjuk meg, amelyek a munkásoknak a tőkés kizsákmányolás elleni tiltakozásait fejezték ki, hanem a szocialista és a kommunista társadalom lényegbevágó különbségének a kifinomult érzékelését is."[176]

Craxi végeredményben logikusan járt el, amikor a politikai pluralizmus – a polgári demokráciában megvalósuló szabadság és egyenlőség – melletti kiállást összekötötte a mindenfajta centralizációt és kollektivizmust – mindenekelőtt a termelési eszközök nacionalizálását – kizáró proudhoni piacgazdaság megörökítésével, ami voltaképpen a kapitalizmus megörökítésével volt egyértelmű. Hiszen, mint Marx írta: „Proudhon úrra várt az a teljesítmény, hogy... a régi társadalom alapelvét hirdesse egy új társadalom alapelvének."[177] Proudhon módszere abban állt, hogy szembeállította egymással a polgári társadalom reális és eszmei alakját, majd tagadta a polgári társadalmat reális alakjában és istenítette eszmei alakjában. Vagyis azt követelte, hogy a polgári társadalom ne az legyen, ami, hanem az, *aminek eszméiben hirdette magát.* Mivel azonban ezek az eszmék a polgári társadalom valóságos viszonyainak a kifejeződései az emberek tudatában, ezért ezeknek az eszméknek a megvalósulását követelni ténylegesen annyit jelent, hogy a polgári társadalom legyen az, *ami.* Proudhon ezzel a követelésével valóban kifejezte és anticipálta a kispolgári szocializmus szinte minden fajtájának – a „demokratikus szocializmust" beleértve – azt a lényegéhez tartozó ideológiai tendenciáját, amelyről a legjobb és mindmáig időszerű jellemzést még Marx állította össze az 1850-es években.

„Másrészt éppúgy megmutatkozik a szocialisták bárgyúsága (nevezetesen a franciáké, akik azt akarják kimutatni, hogy a szocializmus a *polgári* társadalom eszméinek realizálása, amelyeket a francia forradalom mondott ki), akik azt demonstrálják, hogy a csere, a csereérték stb. *eredetileg* (az időben) vagy *fogalmuk* szerint (adekvát formájukban) mindenki szabadságának és egyenlőségének rendszerét alkotják, de a pénz, a tőke stb. meghamisította őket. Vagy azt is, hogy a történelem eddig még elhibázott kísérleteket tett arra, hogy ezeket az igazságuknak megfelelő módon keresztülvigye, és hogy ők, mint pl. Proudhon, most felfedezték az igazi receptet, melynek e viszonyok valódi történetét kell hamis történetük helyére állítania. Azt kell nekik felelnünk, hogy a csereérték vagy közelebbről a pénzrendszer valójában az egyenlőség és szabadság rendszere, és hogy ami a rendszer közelebbi fejlődésében zavaróan lép fel velük szemben, azok a rendszerben immanens zavarok,

az éppen az *egyenlőség és szabadság* megvalósulása, amelyről kiderül, hogy egyenlőtlenség és szabadságnélküliség... Ami ezeket az urakat a polgári apologétáktól megkülönbözteti, az egyfelől az, hogy érzik az ellentmondásokat, amelyeket a rendszer magában foglal; másfelől az utópizmus, hogy nem értik meg a szükségszerű különbséget a polgári társadalom reális és ideális alakja között és ezért abba a fölösleges vállalkozásba akarnak kezdeni, hogy ismét realizálják magát az eszmei kifejezést, hiszen az valójában csak ennek a realitásnak képmása."[178]

A proudhoni szocializmus ugyanúgy a kapitalizmus és a „kommunizmus" közti „harmadik utat" kereste, mint a „demokratikus szocializmus", és végül mindketten ugyanoda jutottak: a polgári forradalom eszméit kérték számon azon a társadalmon, amelyben ezek az eszmék megvalósultak és igazi tartalmukat elnyerték. Az eszmék és a valóság közti ellentmondások nem a polgári forradalom programjának meghamisításáról vagy befejezetlenségéről tanúskodnak, hanem arról vallanak, hogy a kapitalizmus immanens ellentmondásait nem lehet a polgári forradalom programjával megoldani. Megoldásukhoz az szükséges, hogy a szocializmus mind az elméletben, mind a gyakorlatban gyökeresen és véglegesen szakítson a liberalizmussal.

Craxi szerint a szocializmus és a liberalizmus elvi szétválasztása csak a „blanquista, a jakobinus marxizmusra" jellemző, amelytől Marx és Engels hamarosan eltért, Lenin és a bolsevikok viszont ehhez tértek vissza. Craxi szemrebbenés nélkül, mondhatnók latinos könnyedséggel jelentette ki: „ A »Kommunista Kiáltvány« gyakorlati modellje, amelyet Marx és Engels megtagadott (sic!), egy csapásra visszatért a történelem színpadára... A bolsevikok magukat természetesen ortodox marxistáknak tartották. De csak annyiban voltak azok, amennyiben mindent, amit Marx és Engels az 1848-as kiábrándulás után írtak, elhanyagolhatónak tartunk. Röviden: Lenin... marxizmusa nem volt semmi egyéb, mint Marx és Engels ifjúkori jakobinizmusa, tömény voluntarizmus és szélsőségesség, ezeréves remények és önkényuralom, túlzó moralizmus és machiavellista realizmus."[179]

Craxi azt igyekezett bizonyítani, hogy Leninnek nemcsak a „reformista" hanem az „ökonomista" Marxhoz, *A tőke* írójához sem volt semmi köze. Ennek bizonyítására elégségesnek vélte, ha *Gramscinak* egy írására – pontosabban: az írás címére – hivatkozik, amely szerint az Októberi Forradalom *A tőke* elleni forradalom volt. Ezzel a vád máris bizonyítást nyert.

Az 1979-es tanulmányában Craxi Lenin megítélésében igyekezett némi hajlékonyságot mutatni. Ezért kijelentette, hogy eleinte Lenin is ortodox marxista volt, aki a „demokratikus szocializmus" hagyományait követte. A fordulat a *Mi a teendő?* megírásával következett volna be, amellyel Lenin áttért a forradalmi jakobinus magatartásra. Ennek következményét Craxi ekképpen összegezte: „A szocializmus így a munkásosztály történelmi feladatából olyasvalamivé alakul át, amit egy, a tömegek fölé helyezett, kiválasztott egyének elitjének kell kigondolnia, megteremtenie és irányítania."[180] A spontaneitás és a tudatosság lenini szembeállításából Craxi szerint az következik, hogy „a forradalom szubjektuma nyilvánvalóan nem lehet a munkásosztály, helyét a kommunista forradalom ügye mellett elkötelezett kiválasztott értelmiségiek foglalják el"[181]. Craxi itt Trockij 1904-es „tanúvallomását" idézte fel: „A mensevik Trockij volt az, aki előrelátta azokat a végzetes eredményeket, amelyeket a Lenin által a munkásmozgalomban bevezetni szándékozott szektaszellem és jakobinus manicheizmus volt hivatva létrehozni."[182]

Valójában – mint köztudomású – a *Mi a teendő?*-ben Lenin az ellen a felfogás ellen szállt síkra, amely a munkásmozgalom elé pusztán tradeunionista feladatokat állított, s a politikai harcban a munkásosztályt a liberális burzsoázia segédcsapatának szerepére korlátozta. Éppen mert Lenin a munkásosztály történelmi feladatát a szocializmus megteremtésében látta, ezért tartotta elsőrendű célnak, hogy a munkásosztály kiszabaduljon a liberális burzsoázia ideológiai-politikai befolyása alól. Ennek útja: a munkásmozgalom és a marxizmus egyesítése, ami viszont nem valósítható meg a marxizmus művelésére felkészült, a munkásosztály ügyéhez csatlakozó értelmiségiek közreműködése nélkül. A *Mi a teendő?* nem a forradalom szubjektumát cserélte fel, hanem a munkásosztály történelmi hivatása megvalósításának a feltételeit határozta meg. (Craxi még azt sem vette figyelembe, hogy az értelmiség szerepének meghatározásánál Lenin az ekkor még kiemelkedő marxista *Kautsky* véleményére hivatkozott.)

Craxi marxizmus-interpretációjának meghatározó eleme: a marxizmus–leninizmus elutasítása. A szociálreformizmus „revizionista marxista" változata sem vállalhatja a marxizmus *elméletét*, ő is kiáll a szocialista munkásmozgalom és a marxizmus *szétválasztása*, a szocializmusnak a liberalizmusra való visszavezetése, a polgári forradalom programjának a követése mellett. Craxi szavait nehéz volna félreérteni.

Szerinte: „A leninista kommunizmus... tudománynak álcázott vallás, amely azt igényli, hogy megtalálta a választ az emberi élet valamennyi problémájára... A kommunista ortodoxiával ellentétben a szocializmus demokratikus, laikus és pluralista. Nem szándékozik egyetlen tanítást sem az ortodoxia színvonalára emelni."[183] Ily módon a „demokratikus szocializmus" a reideologizáció idején is megőrzi az „ideológia vége" korának legfőbb örökségét: az ideológiai elmosódottságot, az eklekticizmust, s ha a polgári ideológián belüli *viszonylagos önállóság* hangsúlyozására nagyobb gondot is fordít, ez csak a megerősödött jobboldali radikalizmus eszmeáramlatával való határozottabb szembefordulásra vonatkozik; a meghatározó momentum továbbra is a marxizmus–leninizmussal való elvi szembenállás marad.

A „demokratikus szocializmus" — a szocializmus fogalmának újraértékelése

Az evolúciós szocializmus eredeti, bernsteini változata a forradalmi marxizmus elleni polémiájában a hangsúlyt a *módszerbeli* ellentétekre, a *harci formák és eszközök* megválasztásának a különbségére helyezte, a célként elfogadott szocializmus jelentésének az átértékelésére nem vállalkozott. A két világháború közti időszakban is eléggé általános volt az a vélemény, hogy a kommunista és a szociáldemokrata pártokat mindenekelőtt a szocializmushoz vezető *utak* eltérő megítélése állítja szembe egymással. A második világháború után, az 1950-es évek „programrevíziójának" és ezzel együtt a „demokratikus szocializmus" irányzata kiformálódásának időszakában mindinkább az az álláspont kerekedett felül, hogy a marxizmussal való nyílt szakítás után szükség van *a szocializmus fogalmának az újraértékelésére* is.

A „demokratikus szocializmus" a szocializmus fogalmának újraértékelését azzal az érveléssel tűzte napirendre, hogy nem a cél határozza meg elérésének eszközeit, hanem a megválasztott eszközöknek kell alárendelni a kiválasztott célt, ami voltaképpen azonosította a „demokratikus úton megvalósítandó szocializmust" a politikai pluralizmus (a polgári demokrácia) érinthetetlensége mellett végrehajtott reformok folyamatával, amelyek ily módon eleve nem tehették kérdésessé a polgári demokrácia alapjául szolgáló tőkés társadalmi viszonyokat. Ez a *gyakorlat* tökéletes összhangban volt az evolúciós szocializmus bernsteini felfogásával, de a gyakorlat következményeinek *magyarázatában* már elég lényegesen eltért tőle.

A „demokratikus szocializmus" a marxizmus–leninizmussal szembeni elvi ellentétét azzal húzta alá, hogy az *államhatalom* meghódítása helyett a *kormányhatalom* megszerzését jelölte meg feladatának. Ez az elvi ellentét Kreiskynél így kapott hangot: „A mi esetünkben nem arról volt és van szó, hogy a »hatalmat megragadjuk«, hanem arról, hogy kormányoz-

zunk."[184] De ez a módszerbelinek látszó ellentét a cél elvi ellentétét is magában foglalta. Löwenthal ezt ily módon tette nyilvánvalóvá: „A *szociáldemokraták* az osztály és állam nélküli társadalmat utópiának tekintik abban az értelemben, hogy ennek létezése lehetetlen a modern technológia viszonyai között. Az egyéni szabadságjogok megőrzését egyenlő fontosságúnak tekintik magával a szocialista céllal, és a pluralista demokráciát mind az egyéni szabadságjogok megőrzése, mind a hatékony ellenőrzés előfeltételének tartják. Ezért elvetik a totális nacionalizálás és kollektivizálás programját, amelyet csak forradalmi diktatúra segítségével lehetne kikényszeríteni, és arra törekszenek, hogy a gazdasági rendszer fölött, a szocialista cél irányát követve, társadalmi ellenőrzést gyakoroljanak a politikai demokrácia keretében végrehajtott reformokkal."[185]

Ebből az állásfoglalásból az tűnik ki, hogy a „demokratikus szocializmus" *egyrészt* egy olyan evolúciós folyamat a kapitalizmusból a „szocialista cél" irányában, amely kötelezően, egyedül lehetséges út gyanánt írja elő a polgári, parlamentáris demokrácia elveinek követését; *másrészt* pedig ez a „szocialista cél" minden közösséget megtagad a szocializmus marxista értelmezésétől, amely a szocializmust új, a termelési eszközök társadalmi tulajdonán alapuló *társadalmi-gazdasági alakulatnak* tekinti, és vele szemben a szocializmus olyan fogalmáért áll ki, amelynek tartalmát a polgári liberalizmus szellemét kifejező egyéni szabadságjogok és a pluralizmus elvei határozzák meg. A dolog lényegét tekintve tehát a cél és az eszköz azonosul egymással. Ezért találó az a megállapítás, hogy a „demokratikus szocializmus" képlete nem demokrácia *plusz* szocializmus, hanem demokrácia *mínusz* szocializmus, amikor is demokrácián a polgári értelemben felfogott demokrácia értendő.[186]

A szocializmus elválasztása a marxizmustól azzal a következménnyel járt, hogy a szocializmus tartalma egyre inkább körvonalazatlan lett. Jól kitűnt ez már a Szocialista Internacionálé 1951-es alapító kongresszusán elfogadott elvi határozatból, amely hivatalosan elsőnek határolta el a „demokratikus szocializmus" által képviselt célt a marxizmus befolyásától. A dokumentum megállapította: „Teljesen mindegy, hogy a szocialisták meggyőződésüket marxista vagy másféle társadalmi analízisből, vallási vagy humanitárius meggyőződésből vezetik le, mindnyájan egy közös cél felé törekednek: a szociális igazságosság társadalmi rendje, a nagyobb jólét, a szabadság és a világbéke felé."[187]

Csakhogy ha a szocialisták meggyőződésüket a marxista analízisből vezetik le, akkor nem juthatnak olyan jellegtelen következtetésre,

amely bármely liberális, absztrakt humanista elképzeléssel azonosítható. Ezért a „demokratikus szocializmus" további eszmei fejlődését az jellemezte, hogy a szocializmus fogalmát nemcsak elválasztotta a marxizmustól, hanem szembe is állította vele. A német szociáldemokrata P. von Oertzen erről így vallott: az NSZDP demokratikus szocializmuson „nem a marxi örökség következetes szocializmusát érti, amelyet az összes termelési eszközök társadalmi tulajdonba vétele, a demokratikus tervgazdálkodás és a munkásönigazgatás jellemez, és amelynek az uralom és osztály nélküli társadalom a célja. Az NSZDP elvi programja inkább arra törekszik, hogy a tervezés és a verseny összekapcsolásával, a gazdasági hatalom ellenőrzésével (adott esetben akár a társadalmi tulajdonba vétel segítségével), a munkavállalók döntési részvételének biztosításával, valamint egy tervszerű szociális és oktatási-művelődésügyi politika útján alakítsa ki a sokarcú, szabad, szociális demokráciát."[188]

A „demokratikus szocializmus" képviselői a szocializmus fogalmának parttalanságát nagy erénynek, a megcsontosodás ellenszereként reklámozott „ideológiai nyitottság" megnyilvánulásának tüntetik fel. Ebben a szellemben dicsekedett Crosland azzal, hogy a szocializmus szó „nem ír le egyetlen olyan múltbeli vagy jelenlegi társadalmat sem, amelyet tapasztalati úton meg lehetne figyelni, és ily módon kétségtelen bizonyítékot lehetne szerezni arról, hogy mi a »szocializmus«"[189].

Ez az „ideológiai nyitottság" azonban ideológiai zártságot jelent nemcsak a szocializmus marxista fogalmával, hanem a szocializmus *szükségszerűségének* marxista indokolásával szemben is, ami a történelmi materializmusnak egy relativizáló ihletésű történelmi idealizmussal való felváltását foglalja magában. E relativizáló, idealista történelem-interpretáció szerint a materialista társadalomszemlélet úgy fogja fel a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet szükségszerűségét a társadalom fejlődésében, mint valamilyen, az emberek tevékenységétől teljesen független, automatikus folyamatot. Már Theimer ezt a karikatúrát rajzolta róla: „Az embereken kívül lezajló folyamatok uralják az életet. A történelem objektív történésként hömpölyög el mellettünk; a partról figyelhetjük, ha kedvünk tartja, bele is ugorhatunk és úszhatunk az árral. Ennél több nem áll módunkban."[190]

A társadalmi determinizmus elvének fatalizmussá való túlfeszítése kettős célt szolgált. Először is azt, hogy az emberi cselekvés „autonómiájára" hivatkozva a szocializmus szükségszerűségét puszta lehetőséggé fokozzák le. Ez a törekvés a német szociáldemokrácia kézikönyvében

már az 1950-es évek elején így tükröződött: „Minden mai szocialista tudja, hogy a szocializmusnak nem »kell« szükségképpen bekövetkeznie, jóllehet bizonyos tendenciák a társadalmi élet szociális átalakulását lehetővé és bizonyos körülmények között valószínűvé teszik."[191] A másik cél pedig az volt, hogy a társadalmi formációk „merev szétválasztásának" az értelmetlenségét hangsúlyozza, abból az állításból kiindulva, hogy „az ideálok természetüknél fogva sohasem valósulnak meg teljesen". A 19. század szocialistái – így szólt a tétel – ezt még nem tudták és ezért úgy vélték, hogy „a kapitalizmust meg kell dönteni és ekkor helyébe valami szocializmusnak elnevezett dolog lép. Egyértelmű választást hirdettek két teljesen ellentétes rendszer között – az egyiket el kell pusztítani és máris a másik lép a helyébe. Ma már tudjuk, hogy ez csupán legenda. Nincs két teljesen különböző és ellentétes rendszer, csak a fokozatok végtelen sorozata létezik." [192] Ezt a tételt visszhangozta Laurat is: „Vannak szocialisták, akik komolyan azt gondolják, hogy úgy lehet átmenni a kapitalizmusból a szocializmusba, mint átlépni egy határt: ezen a ponton egy gazdasági rendszer végződik és egy másik kezdődik! Semmi sem abszurdabb ennél és nem áll távolabb a valóságtól. A különböző társadalmi rendszerek nemcsak egymás mellett léteznek, hanem át is hatják egymást. Az egész történelem nem más, mint »vegyes gazdaságok« egymásutánja, állandó átmenetek."[193] A puszta lehetőséggé lefokozott szocializmus így olyan jelentésre tett szert, amelynek nincsenek a kapitalizmustól megkülönböztető minőségi sajátosságai, s ezért az egyedüli alternatíva a két rendszer szimbiózisa.

Ha viszont a szocializmus fogalmába – kimondva vagy kimondatlanul – beletartozik a kapitalizmus fennmaradása és a vele való együttélés, akkor a „demokratikus szocializmus" nem követhet valamilyen „metafizikus végcél" által meghatározott irányt. A végcél bernsteini lebecsülését a végcél elvi elutasítása váltotta fel. P. Reuschenbach szerint „a demokratikus szocializmus követői nem törekszenek egy ilyen vagy olyan társadalmi rendszerre mint végső célra – sőt mi több, nincs ilyen végső célunk."[194] Ugyanezt az álláspontot képviselte W. Brandt is az 1973-as hannoveri pártkongresszuson: „Számunkra a demokratikus szocializmus nem a társadalmi rendszer sémája és nem intézkedések dogmatikusan összeállított katalógusa. A demokratikus szocializmus nem értelmezhető végső célként, hanem csak állandó feladat gyanánt."[195]

Minél elvontabb és megfoghatatlanabb a szocializmus fogalma, annál kevésbé kérhető számon a hozzá vezető út, és annál inkább igazol-

ható lesz szinte bármely stratégia és taktika, hiszen minden viszonyítási alap elvész. Ebben a helyzetben nem marad más hátra, mint szocializmusnak deklarálni az állammonopolista kapitalizmuson belüli változásokat. Már az 1951-es Frankfurti Nyilatkozat is ezt tette, amikor megállapította: „A szocializmus fontos erővé vált a világban. Propagandából *gyakorlattá* vált. Vannak olyan államok, amelyekben a szocialista társadalom alapjait már lerakták... Számos országban a korlátlan kapitalizmust kiszorítja egy olyan gazdasági rendszer, amelyben az állam szabályozóan beavatkozik a gazdasági életbe... A társadalombiztosítás, a szabad szakszervezeti tevékenység és az ipari demokrácia egyre növekvő mértékben valósul meg... Azokban az országokban, ahol a szocializmus erős, fontos lépéseket tettek az új társadalmi rend kialakítása érdekében."[196]

Amikor a Frankfurti Nyilatkozat arról beszélt, hogy a szocializmus propagandából gyakorlattá vált és sok államban lerakták a szocializmus alapjait, akkor néhány fejlett tőkésországra hivatkozott, de egyáltalán nem a szocialista országokra. Ellenkezőleg, a Frankfurti Nyilatkozat – és a Szocialista Internacionálé későbbi dokumentumai – a kommunista pártok létrehozását és tevékenységét a munkásmozgalom egységét megbontó igazolhatatlan és megbocsáthatatlan bűnnek bélyegzik, a kapitalizmus felszámolásában pedig csupán retrográd lépést látnak. A Nyilatkozat minderről a következőket állította: „Miközben a szocializmus áthatja a világot, új erők fenyegetik a szabadság és a társadalmi igazságosság irányába tartó fejlődést. Az oroszországi bolsevista forradalom óta a kommunizmus megosztotta a nemzetközi munkásmozgalmat, és ezáltal számos országban évtizedekkel visszavetette a szocializmus megvalósítását. A kommunizmus jogtalanul hivatkozik a szocialista hagyományokra; valójában a felismerhetetlenségig eltorzította ezt a hagyományt... Miközben a szocialisták a tőkés kizsákmányolás megszüntetésével szabadságot és társadalmi igazságot akarnak teremteni, a kommunisták arra törekszenek, hogy kiélezzék a társadalomnak osztályokra szakadását, de csak abból a célból, hogy egy párt diktatúráját vezessék be. A nemzetközi kommunizmus egy új imperializmus eszköze. Ahol csak hatalomra jutott, mindenütt eltörölte a szabadságot vagy a szabadság kivívásának esélyét. Alapja a militarista bürokrácia és a terrorista politika. A jólét és a kiváltságok éles ellentéteinek kialakításával új osztálytársadalmat hozott létre. A munkakényszer jelentős szerepet tölt be gazdasági szervezetében."[197]

Ha a kritika hangneme az utóbbi időben általában – de nem mindenütt és nem mindig – némileg visszafogottabb, a megítélés pedig differenciáltabb is lett, a bírálat *lényegén* ez nem, vagy csak alig változtatott. De még a szociáldemokrácián belüli *baloldali* áramlatokat is a történelmietlen megközelítés, az eszményi igények számonkérése, a fejlődés folyamatának merev állapottá minősítése, a valóságos ellentmondásoknak, objektív nehézségeknek és szubjektív hibáknak az egyoldalú kiemelése és eltúlzása jellemzi, amikor a kommunista pártok és a szocialista országok megítélése kerül szóba. Az ilyen kritika meghatározó szempontja: a szociáldemokrácia által képviselt „harmadik út" igazolása, ami a létező szocializmus *tényleges* és a létező kapitalizmus *verbális* elvetését foglalja magába.

*

A modern szociálreformizmusnak az a kiinduló feltételezése, hogy a szocializmushoz vezető evolúciós út a kapitalizmus fokozatos átalakulásán keresztül vezet, az „ideológia vége" mintegy másfél évtizedes időszakában összetalálkozott a polgári társadalomtudományok ez időszakban oly jellegzetes, a kapitalizmus „transzformációját" hirdető irányzataival (ipari és posztindusztriális társadalom koncepciói, konvergenciaelmélet stb.), és megerősítést, szellemi muníciót kapott tőlük. Ezeknek az irányzatoknak a fő mondanivalója az volt, hogy a termelés és a tudományos-technikai haladás egy bizonyos fokán a korábbi ideológiai ellentéteket előidéző társadalmi konfliktusok forrásai kiapadnak, a kapitalizmus és a szocializmus szembeállítása elveszti értelmét, mert csak formális keretei lesznek a technikai-gazdasági haladás ugyanazon folyamatainak. Felfogásukból következően ha társadalmi ellentétek mégis fennmaradnak, akkor ezek nem a társadalom sajátos termelési viszonyaival függnek össze, hanem a gazdasági, technikai fejlődés lényegében azonos következményeit – például az így értelmezett „elidegenedést" – fejezik ki.

Az „ideológia vége" koncepció ily módon a történelem lezárt korszakába sorolta a társadalmi termelési folyamat marxista felfogását, amelynek lényegét Marx ekképpen összegezte: „Láttuk, hogy a tőkés termelési folyamat történelmileg meghatározott formája egyáltalában a társadalmi termelési folyamatnak. Ez az utóbbi az emberi élet anyagi létfeltételeinek termelési folyamata és egyszersmind sajátos történelmi-gazdasági termelési viszonyok közt végbemenő, magukat e termelési viszonyo-

kat és ezzel e folyamat hordozóit, azok anyagi létfeltételeit és kölcsönös viszonyait, vagyis azok meghatározott gazdasági társadalomformájukat termelő és újratermelő folyamat. Hiszen ezeknek a vonatkozásoknak az egésze, melyekben e termelés hordozói a természethez és egymáshoz vannak, amelyekben termelnek, ez az egész éppen a társadalom, a gazdasági szerkezete szerint tekintve."[198] Ezzel a felfogással szemben azt deklarálták alapelvvé, hogy az emberi élet anyagi létfeltételeinek termelési folyamata a „modern ipari társadalomban" már függetlenedett az emberek társadalmi termelési viszonyait termelő és újratermelő folyamattól.

A termelési folyamat két oldala közti összefüggés tagadásával idejétmúltnak tekintették a politikai gazdaságtan kategóriáinak marxi értelmezését, amely ezekben a kategóriákban a történelmileg meghatározott termelési viszonyok megnyilvánulását látta, és rehabilitálták az áru- és tőkefetisizmus szemléletét képviselő vulgáris közgazdaságtant, amely a közgazdasági kategóriák dologi formája mögött eltünteti a társadalmi tartalmat. A tőkés és a szocialista gazdaság minőségi sajátosságai helyett ezek a kategóriák az állammonopolista kapitalizmus és a szocializmus technikai-gazdasági viszonyaiban megmutatkozó formális hasonlóságokra hivatkoztak és elemzéseiket ezekre a formális analógiákra építették. Az egész művelet bázisául pedig az szolgált, hogy a marxista érték- és értéktöbblet-elmélet helyébe a termelési szolgáltatások Say-től származó nézetét állították.

A „demokratikus szocializmus" irányzatának csatlakozását a kapitalizmus „transzformációját" hirdető polgári nézetekhez az is megkönnyítette, hogy a marxista érték- és értéktöbblet-elmélet Bernstein-féle felemás megítélése a második világháború után *egyértelmű elvetéssé* változott. Ez érvényes azokra is, akik az érték- és értéktöbblet-elmélet meghatározó fontosságát hangoztatták a marxizmus egészében, így akarva az alapok kihúzásával az egész építményt megingatni, de azokra is, akik az e kérdéskör körüli vitát a közgazdaságtudományba behatoló *ideológia* káros befolyásának igyekeztek betudni azzal a céllal, hogy kimutassák: a szigorúan tudományos kérdések tárgyalásánál a marxizmus és a keynesizmus között sokkal több a rokonvonás, mint az ellentét.

Az első álláspontot képviselő Theimer így írt: „E körül az inkább erkölcsileg, mint gazdaságilag megalapozott elmélet körül forog az egész marxizmus; az elnyomorodás elméletét, a csökkenő profitráta elméletét, és a kapitalizmus végül bekövetkező összeomlásának elméletét mind az érték- és értéktöbblet-elméletből vezették le."[199] A másik álláspontot

valló J. Robinson viszont úgy vélekedett, hogy „a marxisták és a keynesisták között a munkaérték-elmélet egy teljesen jelentéktelen vitapont"[200]. A Marxot az angol „akadémiai közgazdaságtan" számára fölfedező művében, Voltaire-nek arra a mondására hivatkozva, hogy egy nyáj juhot meg lehet ölni varázslattal, ha előtte arzénnel megmérgezték, J. Robinson kijelentette: „Marx mélyreható betekintése és az elnyomás keserű gyűlölete volt az arzén, míg a munkaérték-elmélet a varázslat."[201] Az érték „metafizikus eszméjének" kultiválásában szerinte a tudományba behatoló ideológia káros befolyása mutatkozik meg, márpedig: „Feladatunk abban áll, hogy amilyen mértékben lehet, a tudománynak és az ideológiának ezt a keverékét szétválasszuk."[202] Mindebből – a tudományos megismerés Popper-féle módszerére hivatkozva – J. Robinson erre a következtetésre jutott: „Egy olyan metafizikus hit, mint az *értéktörvény*, nem lehet téves, és ez annak a jele, hogy semmit sem lehet tanulni tőle."[203]

J. Robinson alaposan melléfogott, amikor osztotta azt a Bernstein által is vallott balhiedelmet, hogy az ideológia nem a közgazdaságtudomány immanens vonása, hanem az utóbbitól elválasztható, mert kívülről ráerőszakolt komponens, és így a két elem, a tudomány és az ideológia elkülöníthető egymástól. Igaza volt viszont abban, hogy az értékelméleti állásfoglalásokat az ideológiai szempontok – vagyis az elméleti nézetekben tükröződő osztályhelyzet és osztályérdekek – döntően meghatározzák.

A mai szociálreformizmus teoretikusai általában nem fordítanak különösebb gondot a marxista érték- és értéktöbblet-elmélet kritikai vizsgálatára, úgy tüntetve fel a helyzetet, mintha ezt a feladatot *mások* már régen megoldották volna. Gaitskell például Marx értékelméleti tételeire úgy hivatkozott, hogy azok csupán „már sokszor leleplezett tévedések"[204]. Ezért valójában „úgy jutnak túl" Marxon, hogy *visszatérnek* a Marx előtti korai vulgáris közgazdaságtan megállapításaihoz.

Ez a visszatérés nyilvánvaló volt már Theimer esetében is, aki a marxista értékelmélet elvetéséből rögtön arra az eredményre jutott, hogy „el kell ismerni, a gépnek is van része az értéktöbblet termelésében"[205]. Hozzá hasonló nézetet fejtett ki Crosland is: „Ámde az értéktöbblet vagy profit létrejötte semmiképpen sem függ a tőkés termelési viszonyoktól. Bármilyen más társadalomban is előfordulhat, bárki legyen is a termelési eszközök tulajdonosa... Ily módon az értéktöbblet létrejötte és kisajátítása a gazdasági növekedés abszolút előfeltétele. Ez ugyanúgy áll a kommunista, mint a tőkés társadalomra; teljesen független attól

hogy kezdetben hogyan és kihez kerül is az értéktöbblet."[206] Majd kiegészítésül hozzátette: „Az értéktöbblet vagy profit nyilvánvalóan nélkülözhetetlen jelenség, ezért értelmetlennek látszik, hogy a szocialisták elvi kifogást emeljenek ellene."[207]

J. Robinson – és a rá hivatkozó Strachey – főként azt a kifogást emelte a munkaérték-elmélettel szemben, hogy az nem alkalmas egy olyan mérőeszköz funkciójának betöltésére, amely felhasználható a gazdasági tényezők mennyiségi számbavételére, a teljesítmények mérésére. A legfőbb érvet Strachey így szövegezte meg: „Ha a társadalmilag szükséges munkaidő munkaóráit vesszük az érték egységének, akkor egyáltalán nem áll módunkban kimutatni a munka termelékenységének változásait. Ha ugyanis az egész termékmennyiség kiszámítása céljából összeadjuk ezeket az egységeket, akkor természetesen a munkaórák teljes mennyiségét kapjuk meg. Ezért adott munkáslétszám és adott munkaidő esetén az összegnek mindig azonosnak kell lennie. Ha így végezzük el számításainkat, akkor nyilvánvalóan bármely közösség gazdagodása csak abban az esetben volna lehetséges, ha többen dolgoznának vagy túlóráznának. Ez viszont ellentmond a gyakorlatnak. Az elmúlt száz év alatt sok közösség lett sokkal gazdagabb."[208] Az érvelés lényege tehát az, hogy mivel a munkatermelékenység növekedése következtében az egy meghatározott idő alatt előállított termékek mennyisége állandóan változik, értékük viszont változatlan marad, ezért a munkaérték-elmélet nem alkalmas a megjelölt feladat betöltésére. J. Robinson szerint ezt a feladatot nem lehet megoldani az érték terminusaival való számítással. Strachey pedig hozzáteszi, hogy a modern statisztikai módszerek ennek a feladatnak az elvégzésében sokkal kevesebb tévedésre adnak lehetőséget, mint a munkaérték-elmélettel kapcsolatos kategóriák használata.

J. Robinson esetében – aki tudás, képesség, elemzőkészség stb. szempontjából toronymagasan múlja felül a „demokratikus szocializmus" par excellence képviselőit – az ilyen állásfoglalás azért hat némileg furcsának, mert éppen ő volt az, aki rámutatott: „Marx egyik legnagyobb hozzájárulása az analízishez az volt, hogy megkülönböztette a »termelőerőket« és a »termelési viszonyokat«: vagyis különbséget tett az embernek fizikai környezetével való technikai kapcsolatai, valamint a társadalomban élő embernek embertársaival való gazdasági kapcsolatai között."[209] Csakhogy ehhez a különbségtevéshez a kapitalizmus politikai gazdaságtani vizsgálatában hozzátartozik az, hogy Marx felismerte a munka kettős jellegét és erre az értékelméleti bázisra építette egész elemzését.

A termelési és újratermelési folyamat két oldala tudományos és vulgáris szemléletének gyökerei az értékelmélet alapkérdéseinek a különböző megválaszolásaival függnek össze. Ez az ellentét már elemi fokon, a munkatermék társadalmi formájának a megítélésénél, a pusztán használati értéket képviselő, közvetlen fogyasztásra szolgáló *termék* és a használati érték – érték ellentétpárt magában foglaló *áru* megkülönböztetésénél kifejezésre jut. Erre az ellentétre világít rá az a kérdésfelvetés, hogy az érték a meghatározott társadalmi feltételek között kifejtett munka eredménye-e, vagy pedig a társadalmi feltételektől függetlennek tekintett anyagi termelésben részt vevő valamennyi „termelési tényező" működésének a megtestesülése. Ebben a kérdésfelvetésben az a megválaszolandó probléma is benne rejlik, hogy a termelés tőkés formája a termelésnek valamilyen történelmileg átmeneti alakja-e, vagy pedig a termelés változatlan és változtathatatlan körülményeiből következő *l'ordre naturel* (természetes rend).

A munkatermék társadalmi formájának negligálása oda vezet, hogy a szociálreformizmus említett – és nem említett – képviselői a tőkés és a szocialista termelés produktumát, ennek a produktumnak az értékrészeit a korai vulgáris közgazdaságtanból származó termelési tényezők elméletének megfelelően magyarázzák Az érték és az értéktöbblet (illetve az értéktöbblet megjelenési formái) így a termelés „természetes rendjének" tartozékaiként hatnak, mintha bennük a társadalom történelmileg kialakult alakulatától független „termelési tényezők" – a munka, a tőke és a föld – „hozzájárulása" öltene testet. E felfogás szerint a termelés értékösszetétele a „termelési tényezők" hozzájárulásának a mennyiségi arányait tükrözi. Ha ezt elfogadjuk, akkor érthető, hogy „a gép is termel értéktöbbletet", és hogy az értéktöbblet nem a kapitalizmus sajátos kategóriája, hanem általában a termelés növelésének „abszolút feltétele".

A termelési tényezők elméletének a mai napig tartó népszerűségét nem utolsósorban az magyarázza, hogy ez az elmélet eleve kizárja a termelési és újratermelési folyamat két oldalának, az embereknek a természethez és a társadalomhoz való viszonya megkülönböztetésének és összefüggésének az elismerését. Hiszen a munka és a föld a maguk elvontságában csak a *használati értékek* termelésének feltételei és semmit sem mondanak az ezeket a használati értékeket megtestesítő munkatermék *társadalmi formájáról*. A tőke viszont csak a tőkés termelési viszonyok jellegzetes kategóriája, amelynek semmi köze sincs ahhoz a termeléshez, amely

pusztán használati értékek előállítására irányul. Ezért mondhatta jogosan Marx, hogy „az évenként rendelkezésre álló gazdagság állítólagos forrásai egészen különnemű szférákhoz tartoznak, és a legcsekélyebb analógia sincs köztük. Egymáshoz körülbelül úgy viszonylanak, mint a közjegyzői illeték, a cékla és a zene."[210]

A vulgáris politikai gazdaságtan a termelés tárgyi feltételeit azonosítja azokkal a termelési viszonyokkal, amelyekben ezek a kapitalizmusban megjelennek. Mivel az emberek közti társadalmi viszonyoknak csak a dologi burkát látja, ezért az ő szemében a pusztán használati értéket előállító termelőtevékenység általános vonásai azonosulnak a használati értéket előtérbe éppen *nem* állító tőkés termelési folyamat specifikus társadalmi jellegzetességeivel. A munka ily módon eleve *bérmunkává*, a termelési eszköz *tőkévé*, a föld pedig a föld*tulajdon* meghatározott formájává válik. A valóságban viszont a munka csak akkor bérmunka, ha a termelés anyagi és személyi tényezői el vannak választva egymástól; a termelési eszköz eleve ugyanúgy nem tőke, amint az aranynak vagy az ezüstnek sem természetes tulajdonsága, hogy pénzként működjön; a föld pedig éppúgy nem terem a kapitalizmusban tőkés járadékot, mint ahogy a feudalizmusban sem terem papi tizedet.

Say nyomán az egész vulgáris politikai gazdaságtan úgy jár el, hogy a termelés társadalmi formameghatározottságától eltekint és ezért azonosítja a használati értéket az értékkel, s így eljárva a különféle termelési tényezőknek a használati érték előállításában betöltött szerepét értéktermelő funkcióvá lépteti elő. Mindazokat a tényezőket értékalkotónak tekinti, amelyek a munka termelékenységére hatással vannak– e felfogás szerint tehát amilyen mértékben járul hozzá valamelyik termelési tényező a használati értékek mennyiségének növeléséhez, ugyanolyan mértékben növeli az értéknagyságot is. Az áru- és tőkefetisizmus szemléletének megfelelően a munka szerepe a használati értékek mennyiségi növekedésében úgy jelenik meg, mint a termék *értékéhez* való hozzájárulás *aránya*, a termelési eszközé pedig mint a *tőke*, a földé pedig mint a *földtulajdon* hozzájárulásának mértéke. Ebben az ábrázolásban a termék értékösszetétele nem a munka által létrehozott értéknek a tőkés társadalomra jellemző jövedelemformák közötti megoszlását tükrözi, hanem ezek a jövedelemformák tűnnek fel úgy, mint az érték *alkotóelemei*. Az alapfeltételezés tehát ez: termelés = tőkés termelés, használati érték = érték, munka = bérmunka, termelési eszköz = tőke, föld = tőkés földmagántulajdon. A premissza itt is magában foglalja a konklúziót. Ha a tőkés–

bérmunkás viszony a termelés „természetes rendje", akkor az értéktöbblet sem lehet történelmi kategória. Ha a termelési tényezők elméletéből indulunk ki, akkor a termék értékösszetétele a nagyipari termelés viszonyai között, tehát mind a kapitalizmusban, mind a szocializmusban csak ugyanaz lehet, és ez a kiindulás „garantálja" az értéktöbblet fennmaradását a szocializmusban is, ami viszont kizárja a kapitalizmus és a szocializmus elvi megkülönböztetését.

Az érték és a használati érték összekeverése a forrása annak a vádnak is, hogy az érték nem alkalmas a munkatermelékenység – és így a társadalom gazdagsága – növekedésének mérésére. Marx kritikusai ebben az esetben is saját értetlenségüket róják fel Marxnak. Dilemmájuk megoldásához azonban elég lett volna, ha *Ricardónak* Say-vel szemben felhozott érveit figyelembe veszik. Ricardo írta: „Ha két zsáknak annyi az értéke, mint egy zsáké volt előzőleg, akkor nyilván most is csak ugyanannyi értéket kap, mint azelőtt és nem többet. Igaz ugyan, hogy kétszer annyi gazdagsághoz jut, kétszer annyi hasznossághoz, kétszer annyit kap abból, amit Adam Smith használati értéknek nevez, de nem kap kétszer annyi értéket. Ezek szerint nem lehet helyes, ha Say az értéket, a gazdagságot és a hasznosságot lényegükben azonos értékű fogalmaknak tekinti."[211] Majd később érvelését így folytatta: „Say... arról az értékről beszél, amelyet a természeti tényezők, mint a nap, a levegő, a légnyomás stb. adnak a javaknak; ezek néha helyettesítik az ember munkáját, néha pedig együtt működnek a termelés során. Ezek a természeti tényezők azonban, bár nagymértékben növelik az áru *használati értékét*, sohasem adnak a jószágnak csereértéket, amelyről Say beszél. Mihelyt a gépek vagy természettudományos ismereteink segítségével arra kényszerítjük a természet tényezőit, hogy a korábban emberi erővel végzett munkát ők végezzék el, az ilyen munkatermék csereértéke nyomban megfelelően csökkenni fog."[212]

A munka kettős jellegére építő marxi munkaérték-elmélet az értéket az absztrakt munka megnyilvánulásának tekinti az árutermelés viszonyai között, az absztrakt munkának pedig *nincs termelékenysége*. Ezért aki az absztrakt munkát kifejező érték terminusával akarja mérni a munka termelékenységének alakulását, az olyan balgán jár el, mint aki méterrel akarja mérni a súlyt. Termelékenysége csak a meghatározott használati érték előállítására irányuló *konkrét munkának* van. A termelékenység változását lehet ugyan mérni az árutermelés kategóriáival – nevezetesen az ár segítségével –, de csak akkor, ha az erre a célra felhasznált árkate-

gória teljesen elvonatkoztat a használati érték egységének az értékváltozásától, és csak a használati értékek *volumenének* a változásait fejezi ki. Ebből következően a modern statisztikai módszereknek és a marxi munkaérték-elméletnek a szembeállítása ugyanolyan értelmetlenség, mintha valaki azt állítaná, hogy a modern elektronikus számítógépek fölöslegessé teszik a matematikai elmélet tanulmányozását. Ennek belátása azonban a politikai gazdaságtan „könyvelői koncepciójának", és általában az áru- és tőkefetisizmus uralmát tükröző vulgáris közgazdasági szemléletnek a feladását igényelné.

*

A szocialista célnak a kapitalizmus „transzformációjával" való összekapcsolásában – sőt, időnként azonosításában – különösen szembetűnően manifesztálódott a szociálreformizmus ideológiájának a burzsoá ideológiához való közeledési tendenciája, amely az „ideológia vége" időszakában néhol szinte a teljes azonosulás formáját öltötte. Ez a tendencia a szocializmus fogalmának elhalványodásához és különösen gazdasági tartalmának a kiürüléséhez vezetett. A szociálreformizmus a demokráciát a szocializmus megvalósítása eszközeként tüntette fel, de magának a szocializmusnak a jelentése mind megfoghatatlanabbá lett. A „demokratikus szocializmus" irányzata elnevezésében ily módon egy viszonylag pontosan definiált és egy lényegében sajátos tartalom nélküli fogalmat fűzött össze: a demokrácia a „politikai pluralizmussal", magyarán a burzsoá demokrácia politikai rendszerével vált egyértelművé, a szocializmus viszont – önálló tartalma mind kevésbé lévén – végeredményben a demokrácia „kiterjesztésével", a demokráciának a társadalom egyéb szféráiba – főként a gazdaságba – való behatolásával lett azonossá. Ezért mondhatta Brandt: „Számunkra a demokrácia út és cél is egyben."[213] Az alapelv tehát a polgári demokráciához való feltétlen ragaszkodás, és erről a bázisról kiindulva lehet aztán törekedni a demokrácia kiterjesztésére. Erről Brandt változatlan elvi állásfoglalása így szólt: „E mellett az állam mellett állunk, amelynek felépítésénél és alkotmányának létrehozásánál lényegesen közreműködtünk. Ami minket a többiektől megkülönböztet, az ez: sok meg nem értéssel és sok ellenállással szemben az átfogó politikai, de egyúttal gazdasági és társadalmi demokráciáért is küzdünk."[214]

Ebben az állásfoglalásban a hagyományos szociálreformizmussal közös

vonás a burzsoá demokrácia mitizálása és ezzel együtt a „hatalom megragadásának" az elutasítása, új vonás viszont – legalábbis ebben a szélsőséges formában – a szocializmus programjának azonosítása a demokrácia kiterjesztésével. A szocializmus ezzel elválik a termelési eszközök társadalmi tulajdonától, a kizsákmányolásnak véget vető osztály nélküli társadalom céljától. A Theimer által anticipált revízió ezzel megvalósult: „Az osztály nélküli társadalom nemcsak gyakorlatilag megvalósíthatatlan, hanem még csak nem is kívánatos."[215]

A polgári demokrácia mitizált felfogása egyúttal arra is lehetőséget nyújt, hogy *a tőkés társadalom keretei közt* megvalósított részleges államosításokat valamiféle „szocialista szektor" létrehozásával azonosítsák, s erre hivatkozva deklarálják a mai szociálreformizmus teóriáiban oly fontos szerepet betöltő „vegyes gazdaság" kialakulását. Az angol, az osztrák, a belga és a holland szociáldemokrata pártok 1960-as utrechti konferenciáján Crosland erről a következőket állította: „Ha elfogadjuk a kapitalizmusnak és a szocializmusnak csak a termelési eszközök terminusaival való marxi meghatározását, a jelenlegi Angliát – feltételezésem szerint – úgy írhatnánk le, mint 75 százalékban tőkés, 25 százalékban szocialista országot."[216] Ugyanerre hivatkozva jelentette ki Sternberg: „A mai Anglia az az ország, amelyben a szocialista átalakulás megkezdődött."[217]

A termelési eszközök társadalmi tulajdonának megítélésében a szociálreformizmus ideológiai evolúcióját a második világháború után a következő fő vonások jellemezték:

1. Közvetlenül a háború után még erősen érződött a „radikalizálódás" tendenciája, aminek következtében a szociáldemokrata (szocialista) pártok kitartottak a termelési eszközök társadalmasításának programja mellett, és több országban a gyakorlatban is elég széles körű államosításokat hajtottak végre a gazdaság néhány szektorában.

2. Az 1950-es évek első felében mindinkább az a felfogás vált uralkodóvá, hogy az államosítás nem elvi, hanem pragmatikus megítélést kívánó kérdés; azt kell mérlegelni, hogy mi felel meg jobban a tőkés gazdaság hatékony működésének.

3. Az 1950-es évek második felének „programrevíziói" azt a nézetet juttatták érvényre, hogy a termelési eszközök társadalmasításának célja összeférhetetlen a „demokratikus szocializmus" alapelveivel, mert a totális állami bürokrácia uralmához vezet, megszünteti a politikai szabadság gazdasági alapját. A nagyobb mértékű államosítások követelé-

sét jó másfél évtizeden át csak a pártok baloldalának a képviselői hangoztatták, az ő befolyásuk azonban mindvégig igen korlátozott maradt.

4. A hetvenes évek válságának hatására több szociáldemokrata (szocialista) pártban ismét „radikalizálódási hullám" vonul végig, ami abban is megmutatkozik, hogy a gazdaság állami szektorának a kibővítését ismét napirendre tűzik.

Ezek a fő vonások a különböző pártokban természetesen nagyon eltérő módon és intenzitással érvényesültek, de a fejlődés irányát elég jellegzetesen illusztrálják.

A második világháború után az angol Labour Party nagyrészt államosítási programjának köszönhette, hogy az 1945-ös választásokon győzelmet aratott. Az 1946-os hannoveri kongresszusán még a Német Szociáldemokrata Párt is a „magántőkés vállalkozás megszüntetését" követelte, és elengedhetetlennek tartotta, hogy a bányászat, a kohászat, a vegyipar mellett minden olyan iparágat államosítsanak, „amelyben nagyüzem alakítására irányuló tendencia" figyelhető meg. A fő termelési eszközök társadalmasítása ekkor még a szocialista átalakulás elvi követelményének számított.

Az 1950-es évek elején az érvelés megváltozott. A német szociáldemokraták államosítási programjukat ekkor még nem adták fel, csak redukálták, és ezt a korlátozottabb államosítást egészen másfajta, nem elvi, antikapitalista, hanem inkább hatékonysági, pragmatikus szemponttal indokolták. Szerintük ugyanis a második világháború után hozott intézkedéseikkel a győztes táborhoz tartozó tőkés hatalmak a német ipar versenyképességét akarták gyöngíteni. A „szocializálás" melletti érvelés ezért így szólt: „A vas- és acéliparban számos olyan vállalatot létesítettek, amelyek nem elég ellenállóképesek a válsággal szemben és a más országok vállalataival folytatott versenyben háttérbe szorulnak... A szocializálás megteremti a lehetőségét annak, hogy ezeket a hátrányokat részben kiküszöböljük, hogy végrehajtsuk a szükséges racionalizálási rendszabályokat, az egész gazdaság szempontjainak megfelelő értelmes beruházási politikát folytassunk, és mind a szénbányászatot, mind pedig a vas- és acélipart a népgazdasági szempontok figyelembevételével irányítsuk."[218]

Angliában a Labour-kormány kudarca – választási veresége – nyomán bontakozott ki a vita az államosítások kérdéséről. A párt jobbszárnya a *tőkés viszonyok között* végrehajtott, a kapitalizmus alapjait egyáltalán nem érintő, a tőkés termelés és piac logikájának alávetett államosítások

tanulságaiból próbált olyan következtetéseket elfogadtatni, amelyek a pártprogram 4., a termelési eszközök társadalmasításának szükségességét tartalmazó pontjának a revízióját tűzték ki célul. Az érvelésben először itt is a pragmatikus szempontok kerültek az első helyre.

Az „illúziókkal való leszámolás" jelszavával az angol reformizmus egyik programdokumentuma ezeket állította: „A közösségi tulajdont – nem mint bizonyos közösségi tulajdont, hanem a termelés, az elosztás és a csere összes eszközeinek teljes közösségi tulajdonát – hosszú ideig úgy tekintették, mint lényeges és elégséges feltételt a szocialista gazdaság megteremtéséhez. Más szavakkal, a szocialista hagyományban a hangsúlyt a gazdasági hatalom átalakítására helyezték... Ezek az optimista teóriák meghiúsultak: a szocialisták mindenütt szembenéznek a következményekkel."[219] A párt ekkori vezetője, Gaitskell, ha némileg visszafogottabban is, ugyanezt a nézetet hirdette. Szerinte az általános nacionalizálás érvei „meggyengültek, de nem semmisültek meg"[220]. Ezért a nacionalizálás formális elvetése helyett fegyvere élét azok ellen fordította, akik „a nacionalizálásra nem úgy tekintettek, mint a szocializmus eszméi megvalósításának egyik eszközére, hanem mint az egyedül lehetséges eszközre, amely nem vallhat kudarcot a kívánt cél elérésében"[221].

Gaitskell felfogása a tulajdonviszonyok megváltoztatását már egyáltalán nem kapcsolta össze a kizsákmányolás megszüntetésével, és a nacionalizálást úgy ítélte meg, mint a tőkés gazdaság hatékony működésének alárendelt kérdést. Eszerint a nacionalizálás szükségességét a gazdaság egyes ágaiban az dönti el, hogy a működő tőkés vállalatok milyen hatékonysággal dolgoznak. Gaitskell álláspontját tükrözte a pártnak az erről a kérdésről készített új hivatalos dokumentuma is, amely leszögezte: „Nincs szándékunkban beavatkozni azoknak a vállalatoknak a munkájába, amelyek jól dolgoznak."[222] Az államosításnak ez a koncepciója sokkal inkább a deficites tőkésvállalatok állami segítséggel történő szanálásának módszere, mint a termelési eszközök társadalmasításának szocialista követelése.

Csaknem 20 évvel később, amikor a tőkés gazdaság kibontakozó új válsága megingatta a tőkés vállalatok hatékonyságába vetett hitet, Crosland újólag megerősítette ezt az álláspontot: „A társadalmi tulajdonról vallott nézeteim változatlanok maradtak. Úgy vélem, hogy ez egyike azoknak az eszközöknek, amelyek a kormány rendelkezésére állnak, hogy megbirkózzék a monopóliumok hatalmának visszaéléseivel, vagy a tartósan elégtelen beruházással, vagy (mint az olaj, az ásványkincsek,

a földhasznosítás esetében) ha kudarcot vall a nemzeti erőforrásoknak a közösség érdekében való felhasználásának módszere."[223]

A termelési eszközök társadalmasításáról való lemondásnak ezt a pragmatikus indokolását csakhamar felváltotta – pontosabban: kiegészítette – az az argumentáció, hogy az ilyenfajta társadalmasítás ellenkezik a „demokratikus szocializmus" alapelveivel. Ez volt a fő mondanivalója az „újgondolkodók" irányzatának, akik az angol munkáspárt említett 4. programpontjának a revízióját tűzték ki célul.

Az „újgondolkodók" fellépését R. Crossman azzal magyarázta, hogy szükségessé vált a párt ideológiai újrafelfegyverzése. Arra hivatkozott, hogy az angol munkásmozgalom eszmei alapját lefektető fábiánusok elvetették a szocialista elméletet általában és a marxizmust különösen, s a pragmatikus társadalmi reformok útját választották. Ugyanők azonban az 1930-as években szembefordultak a pragmatikus társadalmi reformokkal és a kommunizmus elméletével és gyakorlatával kezdtek rokonszenvezni. (A Webb-házaspár 1936-ban nagyon pozitív kicsengésű könyvet írt a Szovjetunióról, amivel Trockij dühödt kritikáját is kiváltotta.) Hozzájuk csatlakoztak olyan labourista teoretikusok, mint Tawney, Laski és Strachey. 1945 után a gyakorlatban a Labour Party visszatért a fábiánusok régi álláspontjára, anélkül azonban, hogy a szükséges elméleti számvetést elvégezte volna. Ennek következménye lett a párt térvesztése, hiszen „a kormány alapjában betöltötte történelmi küldetését, végrehajtotta a szükséges államosításokat, átszervezte a társadalombiztosítási rendszert, elfogadta a tervezést, és ezek az intézkedések együttesen kimerítették a brit szocializmus tartalmát"[224]. Ugyanezt hangoztatta a „bűnbánó" Strachey is: „Az elmélet elmaradt a gyakorlattól és ez megbosszulja magát, mint ahogy a munkáspárti kormány esetében 1945–1951 között történt."[225]

A szocialista munkásmozgalom gazdasági törekvései és a liberalizmus politikai elvei közti konfliktust a „demokratikus szocializmus" úgy akarta megoldani, hogy az előbbieket föláldozta az utóbbiak oltárán. Ennek szellemében a már idézett dokumentum kimondta: „a magántulajdon úgy is tekinthető, mint a szabadság feltétele"[226], „a teljes társadalmi tulajdon csak totalitarizmushoz vezet"[227]. „A szocialista gazdaságban azért van szükség magánszektorra, mert a szocialisták értékelik az egyéni szabadságot."[228]

Csaknem két évtized távlatából, az 1950-es évek „revizionista mozgalmára" visszatekintve, Crosland így erősítette meg az akkor kiformált

álláspontot: „A termelési eszközök tulajdona, véleményünk szerint, most nem az a kulcskérdés, amely egy társadalom lényegi kritériuma. A kollektivizmus, a magántulajdon, illetve a vegyes gazdaság mind összeegyeztethető az egyenlőség, szabadság, demokrácia, kizsákmányolás, osztályérzelmek, ipari demokrácia és gazdasági növekedés igen változatos mértékeivel. Éppen ezért követhetjük céljainkat egy vegyes gazdaság keretei között, ahol a köztulajdon csak az egyik a számos lehetséges eszköz között, amelyekkel ezeket a célokat elérhetjük. Sőt, továbbmennék. A vegyes gazdaság lényegbevágó a szociáldemokrácia számára. Amíg ugyanis a köztulajdon bizonyos köre természetesen szükséges ahhoz, hogy biztosítsa a gazdaság fölötti nélkülözhetetlen ellenőrzést, addig a teljes állami kollektivizmus semmiképpen sem fér össze a szabadsággal és a demokráciával."[229]

A programrevízióra való törekvés Angliában felemás eredményt hozott: a munkáspárt gyakorlati politikájában lényegében e törekvés intencióinak megfelelően járt el, a baloldal erős ellenállása azonban megakadályozta a termelési eszközök társadalmasításáról való formális lemondást. Ugyanez a törekvés viszont teljes sikerhez vezetett a szociáldemokrata értelmezésű „ortodox marxizmus" két korábbi fellegvárában, a német és az osztrák szociáldemokrácia körében. A Német Szociáldemokrata Párt 1959-es godesbergi kongresszusán a 340 küldöttből csak 16 akadt, aki a szocializmussal formálisan is szakító program ellen szavazott. A godesbergi program kimondta: „A termelési eszközök magántulajdonát védeni és támogatni kell, ha nem akadályozza az igazságos társadalmi rend létrehozását."[230] Az „igazságos társadalmi rend létrehozása" csak a monopóliumok „túlkapásai" elleni védelmet igényli, de egyáltalán nem a tőkés tulajdon uralmának a kiküszöbölését. Ellenkezőleg: „A szabad demokrácia – akárcsak a modern ipar – mindenekelőtt azokban az országokban valósult meg, amelyekben magántulajdonosi rendszer van."[231] „A magángazdaság rendelkezése a termelési eszközökkel és a piaci verseny messzemenően elengedhetetlen. Állami tervezéssel való helyettesítésük azzal a veszéllyel járna, hogy az uralkodó kisebbségek (bürokráciák) korlátozott érdekei rendelkeznének ellenőrizhetetlenül az emberek szükségleteinek kielégítése felett."[232] Az osztrák szocialisták legújabb, 1978-as programja pedig alapelvként szögezte le: „A tulajdonviszonyok megváltoztatása önmagában még nem idéz elő változást a demokratikus szocializmus értelmében."[233]

A „demokratikus szocializmus" felfogásában a termelési eszközök

társadalmasításának programját a tőkés gazdaság állammonopolista szabályozásának programja váltotta fel, s ez a koncepció az állammonopolista kapitalizmus és a polgári demokrácia olyan kombinációjáért szállt síkra, amely a „demokratikus szocializmus" reformprogramjával összhangban van. A fő argumentumnak az kínálkozott, hogy a keynesi módszerek „nem követelték meg sem a széles körű köztulajdont, sem a tőkések kisajátítását, sem az egész gazdasági életre kiterjedő részletes, központi terv kidolgozását"[234]. Ebben a felfogásban a keynesizmus a marxizmus, a gazdaság állammonopolista szabályozása pedig – „vegyes gazdasággá" és „jóléti állammá" átkeresztelve – a szocializmus alternatívájaként lépett fel.

A szocializmus „újraértékelésének" igazolására a szociálreformizmus képviselői mindenekelőtt arra törekedtek, hogy bebizonyítsák: a mai kapitalizmusban a termelési eszközök tulajdonának többé már nincs meghatározó szerepe a társadalmi-gazdasági viszonyokban, az osztályok egymás közti kapcsolatában. Az ezt bizonyítandó érveiket *teljes egészében* a polgári közgazdaságtan – és szociológia – második világháború után divatossá vált nézeteiből kölcsönözték. Ezek közül a legbefolyásosabbak a következők voltak: Schumpeter tétele a tőke elszemélytelenedéséről és dematerializálódásáról, ami utat nyit a – reformista elképzeléseknek megfelelő – szocializmus fokozatos megvalósításához; a tulajdon „diffúziójáról", a „népi kapitalizmusról" szóló elképzelések, amelyek a tőketulajdon decentralizálását hirdető bernsteini álláspont modernizált változatát jelentették; a Burnham által meghirdetett – és L. Blum által közvetlenül a második világháború után már propagált – „menedzser-forradalom" teóriája, valamint ennek továbbfejlesztett változatai, főként Galbraith elmélete a „technostruktúráról"; a „20. század kapitalista forradalma" és a „hatalom tulajdon nélkül" Berle-féle koncepciói; S. Kuznets nagy garral beharangozott „jövedelem-forradalma", amely a statisztikai adatok – bűvészmutatványnak beillő – csoportosításával próbálta elhitetni a zsonglőrködéstől elkápráztatott olvasóközönséggel a jövedelmek gyökeres újraelosztását az Egyesült Államokban, a tulajdon struktúrájának megváltoztatása nélkül. (E nézetek közül némelyek csak az 1960-as évektől hathattak.)

Kimondva vagy kimondatlanul ezekre a nézetekre támaszkodott Crosland is, amikor a „demokratikus szocializmus" egyik alapelképzelését megfogalmazta: „a kapitalizmusnak a tulajdon terminusaival való meghatározása... teljesen elvesztette jelentőségét"[235]. Crosland szerint

„a tulajdon már nem lényeges meghatározója a gazdasági hatalomnak. A kormánynak megvan minden gazdasági hatalma, amelyre szüksége van. Az egyedüli kérdés az, hogy felhasználja-e ezt a hatalmat. És ebből a szempontból a puszta tulajdonváltozás nem mindig okozott lényeges különbséget."[236]

A mai szociálreformizmus a maga javára igyekszik felhasználni azt a tényt, hogy korunk kapitalizmusában a tulajdon magántőkés formái mellett egyre jelentősebbé válnak a tulajdon kollektív kapitalista formái – az állami, községi, részvénytársasági stb. tulajdonformák –, s ebből arra következtet, hogy – L. Laurat szavaival – „a tulajdon mindinkább valamiféle no man's land lesz"[237]. Ha viszont a tulajdon „senki földjévé" alakul át, akkor érvénytelenné válik Marx megállapítása arról, hogy a munkásosztály helyzetét a kapitalizmusban munkaerejének áruba bocsátása – a tőkéseknek való eladása – határozza meg. „Ez az ő korában igaz és helyes volt. Az ember, akinek nem volt semmije, kénytelen volt munkaerejét eladni annak, aki a termelési eszközöket birtokolta, a tőkésnek. De Marx meghatározása többé nem elég. Már nem elég azt mondani, hogy a proletárt egyedüli árujának, a munkaerejének eladása jellemzi. Fel kell tenni ezt a pótlólagos kérdést: kinek adja el munkaerejét? A termelési eszközök tulajdonosai korunkban... nem azonosak már azokkal, akikről Marx »A tőké«-ben beszél."[238]

Ezek szerint a tőkés tulajdon formaváltozása a tőkés termelési viszonyok gyökeres átalakulását, lényegében megszűnését eredményezi. A kollektív kapitalista tulajdon társadalmi tulajdonnak minősül, és ennek eredményeként a proletariátus a fejlett tőkésországokban – Laurat szavaival – csak „álbérmunkásság" (pseudosalariée).

A szociálreformizmus új koncepciójából az következik, hogy a munkásosztály szociális követelései a tulajdonviszonyok megváltoztatása nélkül is megvalósulhatnak. Az 1950-es években kibontakozó gazdasági fellendülést állandó tendenciának tekintve állította Gaitskell: „az elmúlt tizenöt év tapasztalata fölveti azt az elgondolást, hogy fenn lehet tartani a teljes foglalkoztatottságot egy vegyes gazdaságban anélkül, hogy a nacionalizált szektor hatókörét kiterjesztenék"[239]. Crosland a lehetőségek körét tovább tágította: „Teljesen lehetséges, hogy a jövedelemelosztás nagy változáson menjen át anélkül, hogy a tulajdon jelentősebben megváltoznék."[240] Ebben a vélekedésében az sem zavarta, hogy könyve végén ő maga cáfolta meg saját állítását: „A vagyon jelenlegi megoszlása Angliában botrányosan igazságtalan"[241], „a tulajdon egyenlőtlen megoszlása

még mindig a fő oka a vásárlóerőben meglevő egyenlőtlenségeknek"[242]. Ezt az utóbbi véleményt erősítette meg a Szocialista Internacionálé 1962-es oslói nyilatkozata is: „Bár a néptömegek életszínvonala jelentősen emelkedett, megmaradtak a vagyon és a jövedelmek elosztásában megmutatkozó hatalmas egyenlőtlenségek. A magántulajdonban levő vagyon nagyobbik része változatlanul kevesek kezében van. Az igazságtalan adózás és a mértéktelen tőkenyereségek állandósítják ezt a méltánytalanságot."[243]

Crosland szerint a „demokratikus szocializmus" új koncepciója a kapitalizmus megváltozását fejezi ki. Így írt erről: „A kapitalizmus ellentmondásai ma nem azok, amelyeket Marx 100 évvel ezelőtt elemzett. Amire ma szükség van, az egy sokkal mélyebb ipari demokrácia kifejlesztése; a demokratikusabb ellenőrzés a magán- és állami bürokráciánk fölött; a fejlettebb közösségi tudatnak és együttműködési szellemnek az elősegítése – úgy, hogy valamennyit az a mindig jelenlevő, soha el nem múló éberség fogja össze, amelyre a szabadság védelmében szükség van."[244]

A termelési eszközök társadalmasításáról való többé-kevésbé nyílt lemondás azzal fenyegetett, hogy a szocializmus fogalma minden gazdasági tartalmát elveszti. A „demokratikus szocializmus" hívei ezt az űrt a liberális értelemben felfogott, a csak a politika szférájára korlátozott demokrácia hatókörének a kiterjesztésével próbálták kitölteni. Az osztrák szocialisták 1958-as programja ezt a törekvést fejezte ki: „A dolgozók ma is függnek a termelési eszközök tőkés birtoklásától (a tőkés tulajdontól). A politikai egyenjogúsítás korában ez jobban érzékelhető, mint korábban bármikor. A szocializmus feladata, hogy a szabadságnak ezt a hiányát megszüntesse. A szocialisták ezt a célt a gazdasági tervezéssel és a termelési eszközök fölötti rendelkezés demokratikus ellenőrzésével, valamint a népgazdasági hozam elosztásával kívánják elérni."[245] Az 1978-ban elfogadott program pedig így foglalt állást: „A szociális demokrácia úgy fog megvalósulni, hogy a társadalom egyre újabb szféráit hatják át a demokrácia eszméi."[246] A demokráciának ez a kiterjesztése mindenekelőtt az ún. *gazdasági demokrácia* megvalósítását állította feladatul. (Korábban gazdasági demokrácián a szociálreformizmus képviselői általában egy átmeneti szakaszt értettek, amelynek az a funkciója, hogy előkészítse a termelési eszközök társadalmasítását. Az 1950-es évektől kezdődően a gazdasági demokrácia inkább – bár nem kizárólagosan – a termelési eszközök társadalmasításának az *alternatívájaként* szerepel.)

Az újrafogalmazott gazdasági demokrácián belül eleinte főként az ún. „szocialista tervezésre" helyezték a nyomatékot. Az 1951-es Frankfurti Nyilatkozatban ez így történt: „A demokratikus szocializmus éles ellentétben áll mind a kapitalista jellegű, mind a totalitárius tervezés minden formájával; ezek a formák lehetetlenné teszik a termelésnek a közösség által történő igazságos elosztását.. A szocialista tervezés nem követeli meg valamennyi termelési eszköz köztulajdonba vételét. A szocialista tervezés összeegyeztethető a fontos területeken... meglevő magántulajdonnal.„[247] A későbbiek folyamán inkább a döntésben való részvételt, az ún. beleszólást hangsúlyozták. Az 1962-es oslói nyilatkozat már ezt emelte ki: „A demokráciában biztosítani kell, hogy a munkásoknak ténylegesen befolyásuk legyen a vállalatokon és általában a gazdasági életen belül a döntésekre és helyzetük alakítására."[248]

Bár a gazdasági demokrácia értelmezése sohasem volt egységes, fő vonásainak a következőket tekintették:

1. A termelési eszközök általános társadalmasítása összeférhetetlen a „demokratikus szocializmus" elveivel. A köztulajdon kiterjesztése csak kivételes esetekben indokolt. A kis- és középvállalatokat, valamint a „fogyasztókat" védeni kell a monopóliumok „túlkapásai" ellen. A monopóliumok hatalmának ez az ismétlődő verbális elítélése azonban sehol sem kristályosodott ki határozott antimonopolista gazdaságpolitikává. A szociáldemokrata (szocialista) kormányok a monopóliumok gazdasági hatalmát sehol sem tették kérdésessé.

2. Az iparban megmaradó magántulajdont *társadalmi ellenőrzés* alá kell vetni. Ennek a társadalmi ellenőrzésnek fő szerve az ideológiában osztály fölöttinek ábrázolt burzsoá állam, illetve az *ennek* irányítására választott kormány. Ez azt jelenti, hogy nem a kapitalizmus megszüntetésére, hanem a tőkés gazdaság működésének szabályozására kell törekedni. Az angol munkáspárthoz szemléletében közelálló folyóirat megállapítását idézve: „Ez az új politika kísérlet a kapitalizmussal való kiegyezésre, nem pedig a társadalmi szervezet egy új formájával való helyettesítésére."[249]

3. Az általános társadalmi célok követése megkívánja a *tervezést*. A tervezés nem irányulhat sem a magántulajdon visszaszorítására, sem a tőkés gazdaság működő mechanizmusának az átformálására. A monopóliumok – ráadásul a mindinkább *nemzetközi* monopóliumok – által uralt piac marad a gazdaság fő regulátora. Ily módon a tervezés a termelési viszonyoktól független, pusztán technikai problémának látszik.

4. A vállalatokon belül – itt elsősorban a nagyvállalatokról van szó –

meg kell teremteni a lehetőséget a „beleszólásra", a döntésekben való részvételre. Ezen a területen a Német Szövetségi Köztársaságban jutottak a legmesszebb, ahol a munkavállalók paritásos részesedéshez jutottak a felügyelőtanácsokban, de úgy, hogy egy „semleges" tag is szerepel bennük. Erre hivatkozva vonta kétségbe Kreisky a viszonylagos részarány fontosságát. „A Német Szövetségi Köztársaságban – mondotta – a munkásoknak sokkal nagyobb, 50 százalékos képviselete van. De úgy látszik, ez kevésbé döntő, mert a felügyelőtanácsnak egy »semleges« tagja ezt a nagyobb képviseletet is leszavazhatja. A döntés tehát éppen ettől a semleges tagtól függ."[250]

A kapitalizmus új válságának kibontakozása az 1970-es években azzal járt, hogy némely szociáldemokrata (szocialista) pártok kísérletet tettek a gazdasági demokrácia fogalmának a kibővítésére. Jellegzetes módon nyilvánult ez meg a belga szocialisták új programjában, amely erről a következőket tartalmazza: „A gazdasági demokrácia strukturális reformokat hoz magával, amelyek három alapelven: az államosításon, a tervezésen és az önigazgatáson alapulnak. [251] Az államosításnak ez a „rehabilitálása" figyelemreméltó jelenség, mégha a tőkés társadalom keretei között megvalósított államosításokról van is itt szó. Hasonló tendenciák az utóbbi években más szociáldemokrata (szocialista) pártokban is megmutatkoztak.

A gazdasági demokrácia címszó alatt összefoglalt követelések *önmagukban* semmiféle elvi ellenvetést sem válthatnak ki a marxista – leninista pártok részéről. Adott esetben az ilyen követelések valóra váltása javíthat a munkásosztály pozicióin a tőkés társadalomban. Ami ellenvetést kiválthat és ki is vált, az a gazdasági demokrácia olyan felfogása, mintha ez a marxista értelemben vett szocializmus valamiféle reális, „demokratikus" alternatívája lehetne. Ebben az esetben ugyanis a szociálreformizmus szellemében megreformált és értelmezett állammonopolista kapitalizmust minősítik át szocializmusnak. A reformizmus zsákutcájából nem lehet kijutni azzal, ha ezt a zsákutcát gazdasági demokráciának nevezik el.

A gazdasági demokrácia követeléseiben kifejezésre jut a mai szociálreformizmus védekezése a szocializmus gazdasági tartalmának a kiürülésével szemben, ami egyúttal kísérlet arra is, hogy viszonylagos ideológiai-politikai önállóságát megőrizze. A „demokratikus szocializmus" vállalja is a liberalizmus örökségét, de túl is akar lépni rajta, vagy legalábbis a polgáritól eltérő értelmezést akar neki adni.

Az „ideológia vége" időszakában a „demokratikus szocializmus" és a polgári liberalizmus szinte teljesen összeolvadt egymással. A szocializmus alig – vagy egyáltalán nem – látszott többnek, mint következetes liberalizmusnak; tartalma kimerült a polgári demokratikus átalakulás jelszavainak vállalásában. Jól kitűnik ez a már többször idézett programdokumentum megállapításából: „A szocialista eszmény kritériuma a szabadság, egyenlőség és testvériség."[252] Kreisky is azzal indokolta a godesbergi és a bécsi programok „távolságtartását a világnézeti kérdésektől", hogy „az európai szociáldemokrata pártok alkotta új megfogalmazások lehetővé tették, hogy újra kitárjuk a kapukat azon rétegek felé, amelyeket jobb híján politikailag hontalan liberálisoknak nevezhetnénk".[253] Craxi pedig a liberalizmus és a szocializmus (pontosabban: a „demokratikus szocializmus") szövetségét hangsúlyozta a „totalitarizmussal" (a marxizmus–leninizmus elméletével és gyakorlatával) szemben. Ezt a nézetét így öntötte szavakba: „A demokrácia (liberális vagy szocialista) előfeltételezi a hatalmi központok (gazdasági, politikai, vallási stb.) pluralitásának létezését, amelyek egymással versenyeznek és ezzel a tevékenységükkel megakadályozzák egy totalitárius hatalom kialakulását... A szocializmus... ily módon a liberális pluralizmus legyőzése, de nem megsemmisítése."[254]

A liberalizmussal való azonosulás és a liberalizmus egyidejű túlhaladása dilemmáját a „demokratikus szocializmus" a demokrácia „kiterjesztésének", a gazdasági demokrácia kivívásának programjával vélte megoldani. A gazdasági demokrácia programja valóban túllép a klasszikus liberalizmus gazdasági koncepciójának keretein, de ezeken a kereteken a burzsoá liberalizmus mai *polgári* hirdetői is már régen túlléptek – az általuk követett gyakorlatról nem is beszélve. Sőt, az a furcsa helyzet állt elő, hogy – a polgári közgazdaságtan struktúrájának a tagolódása alapján – a baloldalt reprezentáló „posztkeynesiánus" politikai gazdaságtan több képviselője – J. Robinson, Galbraith, Heilbroner – sok tekintetben jóval radikálisabb nézeteket vall a tőkés gazdaságról, mint a szociáldemokrata politikusok és teoretikusok legtöbbje. Ezért a gazdasági demokrácia programja csak az utóbbi időben megerősödött nyíltan jobboldali, a monetarizmus és a kínálati közgazdaságtan zászlaját lobogtató polgári ideológiai irányzattól határolja el a „demokratikus szocializmust", de nem a polgári ideológia egészétől – a különben egyáltalán nem homogén „posztkeynesiánus" irányzattól pedig még viszonylagosan sem.

A kapitalizmus új válsága ismét a felszínre hozta azt a problémát, hogy miként működhetnek a liberalizmus politikai elvei, ha gazdasági alapjuk már régen elenyészett. Másként szólva: feltételezhető-e, hogy a gazdasági hatalom óriási koncentrációjának nincsenek politikai következményei? Bizonyos értelemben szimptomatikusnak tekinthető az a mód, ahogyan erre a kérdésre F. Mitterrand válaszolt: „Az információ szabadságának kontextusában nézve például mi értelme van alkotmányba foglalni a szólás és az információcsere szabadságát, ha a mai technológia fő forrásai a tájékoztató eszközök hatalmát néhány szigorúan ellenőrzött központ kezében koncentrálják."[255] Ugyanezt a kérdéskört érintve más alkalommal ezeket jelentette ki: „Mi vagyunk a politikai demokrácia megalkotóinak az igazi örökösei, de nekünk a szabadság új térségeit is meg kell hódítanunk, mert a hagyományos szabadságjogok, mint az egyesülési szabadság, a sajtószabadság, a szólásszabadság stb., amint őket a burzsoá társadalomban gyakorolják, egyre inkább pusztán tisztára elméleti szabadságjogokká válnak. A szocialisták azonban új életet adhatnak nekik; máskülönben a szabadság és demokrácia szavak minden jelentésüket el fogják veszíteni, mert egy olyan demokrácia, amely üres formasággá lett, már nem demokrácia."[256] Ha az érvelés vitatható is, hiba volna az ilyen megállapítások fontosságát kétségbevonni.

Mitterrand voltaképpen a gazdaság és a politika közti viszony problémáját feszegette a monopóliumok uralmának viszonyai között, korunk állammonopolista kapitalizmusában. Éppen ide visszanyúló gyökereinél fogva azonban ez a probléma nem oldható meg még egy olyan viszonylag radikális reformprogram keretei között sem, mint amilyent az 1970-es évek második felében a francia szocialisták dolgoztak ki. A „struktúrák reformja" nem helyettesítheti a rendszer megváltoztatását.

Annak következtében, hogy Mitterrand elutasítja a gazdaság és politika – konkrétan: az állammonopolista kapitalizmus és a politikai demokrácia – kapcsolatának marxista megítélését, a saját maga által exponált problémát úgy próbálja megoldani, hogy kiemeli a mai kapitalizmus termelési viszonyainak keretéből, s a „demokratikus szocializmus" programját, „a szabadság új térségeinek meghódítását" a gazdasági szükségszerűség befolyásától „megtisztított" politika és erkölcs szféráiban keresi. Véleménye erről így szól: „Számításba kell vennünk... azt a tényt, hogy a végső elemzésben a szocialisták alapvető választását éppannyira igazolja a politikai szükségesség, mint az erkölcsi megfontolás."[257]

A mai szociálreformizmusban különösen erős az etikai szocializmus felé fordulás tendenciája, amely a társadalmi-gazdasági átalakulás szükségességét a morális-kulturális változás szükségességével helyettesíti. A politikai és erkölcsi megfontolás együttes hangsúlyozása a „demokratikus szocializmus" *alapvető választásának* a megindokolásában voltaképpen – ezzel összhangban – a politikai liberalizmus és az etikai szocializmus szintézisének a megalkotására tesz kísérletet. A „harmadik út" igazolása szempontjából az etikai szocializmusból levezetett *társadalmi igazságosság* elve lehetővé teszi a *polgári* liberalizmustól való *formális* elhatárolódást, a polgári liberalizmus szellemében felfogott szabadság-elv – lényegében az ún. politikai pluralizmus – melletti kiállás viszont a gazdasági szükségszerűségre hivatkozó, és ezért eleve *amorálisnak* tartott marxizmustól való *tényleges* elhatárolódást valósítja meg. Az etikai szocializmus az erkölcs szféráját kiragadja az adott társadalmi-gazdasági alakulat kapcsolatainak rendszeréből, s az áru- és tőkefetisizmus szemléletének megfelelően megkonstruált atomizált egyén választási aktusával hozza összefüggésbe. Ily módon a társadalmi szükségszerűség és a moralizáló értelemben felfogott szabadság metafizikus szembeállítása az etikai szocializmus valamennyi változatának a lényegéhez tartozik.

A „demokratikus szocializmus" irányzata a második világháború után a *tudományos szocializmus vagy etikai szocializmus* alternatívából indult ki, és végső következtetéseiben ehhez az alternatívához jutott el. Crossman már az 1950-es évek legelején, a „programrevízió" megindításakor – a fábiánus tradíciókra hivatkozva – a szocialista *elmélettel* szemben a szocialista *erkölcsre* hivatkozott, amelynek – ez ugyancsak régi fábiánus örökség volt – csak egy értelmiségi elit lehet a hordozója. A hatalom és az erkölcs absztrakt antinómiájából kiindulva állította: „A hatalom növekvő koncentrációja, akár a technológiai fejlődés, akár a társadalmi szervezet formájában, mindig létrehoz kizsákmányolást és egyenlőtlenséget a társadalomban, *hacsak a közösség nem rendelkezik a megfékezésükhöz szükséges erős társadalmi lelkiismerettel*... Minden tőkés vagy szocialista társadalmi rendszer visszafejlődik, ha nem őrködik felette a társadalmi erkölcs, amelynek hordozója csak az állampolgárok kisebbsége lehet." [258]

Az etikai szocializmus valamennyi irányzatának lételeme: a szocializmus fogalmának kontúrtalan volta, a határozott ismérvek hiánya, amelyek iránytűül és viszonyítási alapul szolgálnának a mozgalom irányának eldöntésénél. Az etikai szocializmusnak ez a benső vonása csak megerő-

síthette a „demokratikus szocializmus" irányzatának azt a törekvését, amely a szocializmus fogalmának az újraértékelésére irányult. Ezért hangoztatta Crosland, hogy a szocializmus nem egzakt fogalom, hanem: „Inkább értékek, törekvések, alapelvek egy csoportját írja le, amelyeknek megtestesülését a szocialisták a társadalom szervezetében látni szeretnék."[259] Ugyanezt a szellemet tükrözte Per Kleppe jellemzése a norvég munkáspárt programjáról: „Az eszmék, amelyeket elvi programjainkba foglaltunk, erkölcsi jellegűek, és az igazságra, szabadságra, egyenlőségre stb. vonatkozó követelményeket tartalmaznak.[260] Stuart Hampshire pedig így foglalta össze a „szocialista eszme" lényegét: „A szocializmus számomra nem annyira elmélet, mint inkább olyan erkölcsi parancsok valamilyen összessége, amelyek szerintem nyilvánvalóan jogosaknak és ésszerűen igazolhatóknak látszanak: először, hogy a kormány számára, a védelem után, a prioritások közül a legelső a szegénység kiküszöbölése kell legyen; másodszor, hogy a társadalmi csoportok közti nagy vagyoni egyenlőtlenségek egyenlőtlenségekhez vezetnek a hatalomban és a cselekvési szabadságban, ezért általában igazságtalanok és kormányzati cselekvéssel meg kell szüntetni őket; harmadszor, hogy a demokratikusan választott kormányoknak biztosítaniuk kell az elsőrangú és alapvető emberi szükségletek prioritását a gazdasági rendszerben, mégha ez bizonyos veszteséggel is járna az egyébként elérhető javak és szolgáltatások összességét tekintve."[261]

E felfogás szerint a szocializmus indoka csak az egyén morális meggyőződése lehet, és a szocializmus tartalmát az határozza meg, hogy mit kíván az egyéni lelkiismeret. A szocializmus ilyképpen nem lehet a fejlődés objektív folyamatának, a társadalom gazdasági fejlődésének objektív következménye, hanem kulturális és erkölcsi követelmény. A szocializmus megvalósításának útja nem a proletariátus osztályharca, hanem az emberek morális tökéletesítéséért folytatott nevelő munka. Mint Czernetz írta: „A szocialista mozgalom döntő feladata a szocialista emberré nevelés, egy szocialista történelmi tudat ébresztése és kifejlesztése... a szocializmus fő feladatává a kultúrpolitika válik."[262]

Ez az álláspont két korszakos fontosságú lépés visszavételét célozza: *először* annak a lépésnek a visszavételét, amelynek eredményeként a szocializmus egyesült a tudománnyal és ezzel utópiából ő maga is tudománnyá vált; *másodszor* annak a lépésnek a visszavételét, amelynek eredményeként ez a tudományos szocializmus egyesült a munkásmozgalommal. A szociálreformizmus konklúziója tehát ez: az emberek tudatát kell megváltoz-

tatni, s nem a társadalmi-gazdasági viszonyokat; a kapitalizmus által előidézett morális-kulturális torzulásokat kell felszámolni anélkül, hogy azokat az objektív okokat megszüntetnék, amelyek ezeket a torzulásokat előidézik; le kell mondani a szocializmusért vívott tényleges harcról, amely nemcsak a társadalmi-gazdasági viszonyok átalakításának, hanem a harcban részt vevők tudatának, kulturális-morális felfogásuk megváltoztatásának is a legfőbb ereje.

Polarizáció a polgári politikai gazdaságtanban és a szociálreformizmus válaszútjai

Az 1970-es évek elején véget ért a fejlett tőkésországok második világháború utáni, mintegy két évtizedet átölelő, szokatlanul gyors gazdasági fellendülést hozó időszaka, és ismét teljes erővel tört felszínre a tőkés újratermelés feltételei rosszabbodásának az imperializmus egész korszakára jellemző és meghatározó *tendenciája.* A csak a második világháború utáni periódust figyelembe vevő szemlélet könnyen arra a következtetésre vezethet, hogy a gazdasági fellendülés időszakának a „normális" menete tört meg az 1970-es évek válságával, vagy pedig hogy a tőkés gazdasági viszonyokon *kívül álló* folyamatok idézték volna elő ezt a törést; ha viszont ezzel a szemlélettel szemben az imperializmus korszakának egészét vesszük szemügyre, akkor ez a periódus pusztán – az általános gazdasági törvények tendencia voltával összhangban levő – időleges kitérőt képvisel a fejlődés fő irányzatával szemben. A kapitalizmus új válsága és tartósnak bizonyult következményei természetesen nem vezethetők le direkt módon valamely általános fejlődési tendenciából, hanem csak azokból a konkrét körülményekből, amelyekben ez a tendencia napjainkban megjelenik.

A második világháború utáni jellegzetes polgári politikai gazdaságtani, szociológiai stb. irányzatokat – valamint a rájuk épülő politikai koncepciókat – az jellemezte, hogy a fejlődési folyamat kitérőjét és fő irányát egymással fölcserélték, és tételeiket a mai kapitalizmus funkció- és fejlődőképességének a tartós stabilitására alapozták. Az új helyzetben azonban az uralkodó pozíciót kivívó elméletek tételei és a gyakorlat tényei közti disszonancia, a teória és az empíria közti szakadék olyannyira áthidalhatatlan lett, hogy a polgári ideológia – és főként a politikai gazdaságtan – válsága az öndiagnózisból fakadó *evidencia* érvényére tett szert.

Tekintettel arra, hogy a modern szociálreformizmus ideológiájának

specifikuma nem a polgári ideológiától való elkülönülés, hanem a polgári ideológia meghatározott irányzatainak a szociálreformizmus társadalmi funkciójával összhangban álló értelmezése és kiegészítése, az új válsághelyzet egyik összetevője lett annak a stratégiának a krízise is, amely a szociálreformizmusnak az állammonopolista kapitalizmushoz való alkalmazkodását dolgozta ki. Ez a stratégia a szociálreformizmusnak az állammonopolista kapitalizmushoz való viszonyát – és ezzel együtt az állammonopolista kapitalizmusnak a szociálreformizmus szempontjainak megfelelő minősítését – arra az elgondolásra építette, hogy a mai polgári társadalomnak szerves alkotóeleme az ún. jóléti állam – a neoliberalizmustól kölcsönvett terminológiában: a „szociális piacgazdaság" – kialakulása, megőrzése és továbbfejlesztése. A „jóléti állam" programja azt célozta, hogy az osztálykonfliktusok elkerülésével tegye lehetővé a fejlett tőkésországok munkásosztályának integrálását az állammonopolista kapitalizmus rendszerébe. Ennek a programnak nélkülözhetetlen tartozéka volt a viszonylag gyors gazdasági növekedés, ami lehetővé tette egyrészt a foglalkoztatás és a reálbérek emelkedését, másrészt pedig az állam újraelosztó szerepének fokozódását. Bár ez utóbbi funkció mindenekelőtt arra irányult, hogy a mai tőkés gazdaság működőképességének feltételeit teremtse meg, ezen túl azonban egy sor fontos szociális, kulturális, egészségügyi programot is tartalmazott, és ezzel ezeket a szolgáltatásokat részben vagy egészben kivonta a piac hatásköréből, állami feladattá változtatva őket.

A „jóléti állam" politikája nagyjában-egészében konfliktusmentes lehetett a gazdasági fellendülés időszakában, de elkerülhetetlenül összeütközésekhez vezet a stagnálás – és még inkább a válságok – idején. Hiszen csupán a jóléti kiadások szerkezetéből fakadó automatizmusok – ezek az anticiklikus gazdaságpolitikához tartozó ún. beépített stabilizátorok, amelyek a stagfláció időszakában mindinkább beépített labilizátorokká válnak –, mint a munkanélküli- és egyéb szociális segélyek, a nyugdíjak, az ugrásszerűen dráguló egészségügyi szolgáltatások stb. egyre növekvő költségei, felvetik a nemzeti jövedelem újraelosztásának kérdését. A gazdasági fellendülés időszakában az ún. jóléti állam növekvő kiadásai pusztán a nemzeti jövedelem *növekményéből* való részesedést igényeltek, és így a kompromisszum lehetősége adva volt. Stagnálás vagy válság idején viszont az adott vagy éppen csökkenő nemzeti jövedelem újraelosztása kerül napirendre, s ez a helyzet a kompromisszumok lehetőségét korlátozza, a nyílt konfliktusokat pedig mind kivédhe-

tetlenebbé teszi. Ezt a helyzetet jól jellemezte Heilbroner, amikor azt fejtegette, hogy a kapitalizmusban potenciálisan mindig antagonizmus van a jövedelemelosztás elveiben, hiszen az egyik oldalon a munkára, a másikon pedig a tulajdonra hivatkoznak. „Ennek az antagonizmusnak fokozódnia kell – írta –, amikor lehetetlenné válik, hogy a dolgozó többség igényeit oly módon elégítsék ki, hogy egyre nagyobb reáljövedelmet juttassanak neki. A növekedés korlátai így a legkeményebb hatást a jövedelemelosztásra fogják gyakorolni."[263]

Érthető ezért, hogy a polgári ideológiában az 1970-es években bekövetkező fordulat, a jobboldali radikalizmus, a neokonzervativizmus előretörése azzal járt, hogy a „jóléti állam" programja és a vele összekapcsolódott intézmények sorsa kérdésessé vált az állammonopolista kapitalizmus rendszerében. Ennek a jobboldali fordulatnak a helyes megítélése szempontjából elvi fontossága van annak a disztinkciónak, hogy ez a neokonzervativizmus – minden, az állam szerepének visszaszorítását követelő jelszava ellenére – nem az állammonopolista kapitalizmus *likvidálására*, hanem a monopoltőke, az imperializmus különösen reakciós erőinek a szempontjait érvényesítő *megreformálására* törekszik.

A két világháború közti időszakban a kapitalizmus kiélezett válsághelyzetére való reagálás legjellegzetesebb megnyilvánulása a fasizmus különböző formáinak az előretörése volt, és ez az áramlat, gyakran erős antikapitalista demagógiával, a monopolkapitalizmus és a polgári demokrácia szétválasztását tűzte ki céljául. A mai jobboldali radikalizmus viszont nem az állammonopolista kapitalizmus és a polgári demokrácia kombinációja ellen, hanem e kombináción belül *egy új variáns létrehozása* mellett száll síkra. Nem az antikapitalista demagógia, nem a polgári demokráciának fasizmussal való felváltása, hanem a liberális értékek, az egyéni szabadságjogok – és az ezek szellemében felfogott demokrácia – visszaállítása jellemzi hitvallását. Az antikapitalista demagógia helyébe az *államellenes demagógia* lépett. A neokonzervativizmus a kapitalizmus *ellentámadását* hirdeti meg nemcsak a valóságos szocialista erőkkel, hanem a „hideg úton megvalósuló szocializálással", a kapitalizmus anyagi és szellemi értékeinek a fokozatos cróziójával szemben is, mert – állítólag – a második világháború után fokozatosan, szinte észrevétlenül ilyen természetű változás ment végbe a fejlett tőkésországokban.

A polgári politikai gazdaságtanban az egymást követően és egymáshoz kapcsolódóan föllépő mind reakciósabb irányzatok – a monetarizmus, az ésszerű várakozások (rational expectations) elmélete, a kínálati gaz-

daságtan (supply-side economics) – egy általános ideológiai jobboldali fordulat velejárói és egyben a közgazdasági megindoklói. Számos fejlett tőkésországban ez az ideológiai fordulat összefügg egy gazdaságpolitikai és ezen túl egy általános bel- és külpolitikai jobbrafordulással, vagy legalább egy olyan törekvéssel, amelynek célja egy ilyen fordulat kierőszakolása. Mindezeken a területeken – kifejezve az imperializmus táborán belüli erőviszonyok módosulását is a különböző reakciós, a minden területen nyílt konfrontációra törő irányzatok javára – a kapitalizmus agresszív ellentámadása figyelhető meg az elvesztett pozíciók visszaszerzéséért, a korunkban végbemenő progresszív társadalmi változások megfékezéséért. Ennek a jobboldali radikalizmusnak a hangadói az ideológiai és politikai kapituláció vádjával illetik mindazokat, akik a „tiszta" kapitalizmus elveinek feladásával előkészítették a tőkés rendszer mai válságát. Ezért a válságért ugyanis a neokonzervatívok szerint nem a kapitalizmus, hanem *a kapitalizmus hiánya*, a kapitalizmus elveit aláásó ideológiák befolyása a felelős. Ez a fellépés a polgári ideológián belül is polarizációhoz vezetett, s ez különösen jellegzetes módon nyilvánul meg a politikai gazdaságtan területén. (A neokonzervativizmus korántsem homogén irányzat, de az áramlatok és személyek közti, sokszor elég jelentős ellentétekre itt nincsen mód kitérni.)

A polgári politikai gazdaságtanban kibontakozó „ellenforradalomnak" az általános jobboldali ideológiai offenzívával való kapcsolatát jól érzékelteti a keynesiánus J. Tobin jellemzése: „A politikában és a gazdasági vitában a monetarizmus a konzervatív, vagyis a 19. századi liberális ideológiának a központi része lett. Napjainkban az egyéb legfőbb alkotóelemek a legkönnyebben így összegezhetők: ellenzék a kormányzattal; az állam működésével vagy a gazdasági tevékenységek korlátozásával; a jövedelmek és a vagyon újraelosztásával; a kollektív fogyasztással és beruházással, valamint a költségvetési deficittel szemben. A »kínálati gazdaságtan« a mai jobboldali ideológiának az inkább pozitív oldala, amennyiben az adócsökkentést és a szabályozások megszüntetését sürgeti, mint a munkára, a megtakarításra, a vállalkozásra és a hatékonyságra való ösztönzést."[264]

A neokonzervatívok szerint a kapitalizmus mai válságát nem annyira a külső támadás, mint inkább a belső bomlasztás, az ún. liberális értelmiség „árulása" idézte elő. (A mai polgári ideológiában eluralkodott terminológiai zűrzavart mutatja, hogy a 18. és 19. század liberális eszméit fölidéző ideológusokat nevezik neokonzervatívoknak, míg azokat,

akik az állam gazdasági szerepének fokozásáért, az egyéni vállalkozás szabadságának – amibe sokan még a környezetszennyezés szabadságát is beleértik – korlátozásáért lépnek fel, a liberális jelzővel illetik. Friedman panaszkodott is amiatt, hogy napjainkban az „igazi liberálisokat" konzervatívoknak és reakciósoknak bélyegzik.) A kínálati gazdaságtan teoretikusa és népszerűsítője, M. Friedman mellett Reagan elnök „kedvenc közgazdásza", G. Gilder egyenesen azt állítja, hogy az Egyesült Államok második világháború utáni történetének egyik legjellegzetesebb vonatkozása „a gazdagok elleni háború", amelyben a fő szerepet a kormányzati szervek és a *media* (a tömegtájékoztatás eszközei) játsszák. S ennek a hadjáratnak olyan „radikális szocialisták" az irányítói, mint – Galbraith és Heilbroner! Az ő nézeteik következménye: „Az az eszme, hogy minden gazdagság lopás eredménye, népszerű a börtönökben és a Harvardon."[265] Az ilyen nézetek segítették létrehozni a „jóléti államot". Márpedig: „A jóléti államnak az a kísérlete, hogy tagadja, elnyomja és kiküszöbölje életünk veszélyeit és bizonytalanságait... nemcsak a kapitalizmus szellemét sérti meg, hanem az ember természetét is."[266] A laissez-faire elve így ismét nem csupán a kapitalizmus egyetemes törvényévé, hanem az „emberi természet" lényegévé is nyilváníttatott.

A neokonzervativizmus ideológiai ellenforradalmában valójában az imperializmus és a demokrácia közti ellentmondás fejeződik ki. Ennek az ellentmondásnak az egyik specifikus megnyilvánulási formája az *antidemokratikus liberalizmus*, amely a liberalizmus és a demokrácia szétválásának a legszélsőségesebb konzekvenciáit is levonja. Ha a neokonzervatívok gazdasági eszményképe a *stilizált* Adam Smith, akkor legfőbb politikai ideáljuk nem is elsősorban Locke, még kevésbé Condorcet, de még csak nem is Constant, hanem az egyenlőséget és a szabadságot nyíltan szembeállító, „a filiszterek által istenített Tocqueville" (Engels). A neokonzervatívok is *a szabadság és az egyenlőség antinómiáját* hangoztatják. Az ő szemükben minden olyan egyenlőségi törekvés, amely túlmegy az egyéni szabadságjogokra korlátozódó liberális elveken – vagyis a törvény előtti formális egyenlőségen –, automatikusan a totalitarizmus eszközének minősül. A neokonzervatívok hajlandók elfogadni, sőt dicsőíteni is a demokrácia *kifejezést*, ha ez az egyenlőség minden más értelmezését kizárja. A demokrácia az ő szemükben csak liberális lehet, de nem *szociál*liberális, a még rosszabb hangzású „demokratikus szocializmusról" nem is beszélve. Az így felfogott demokrácia lényege az volna, hogy minden, a szabad konkurrencia hatását korrigáló, a személyes vál-

lalkozást különböző előírásokkal korlátozó, az államnak újraelosztó funkciót tulajdonító egyenlősítési törekvéssel szembeszálljon, illetve hogy az ilyen törekvések már meglevő következményeit kiküszöbölje. A neokonzervativizmus a liberális értékekre és elvekre hivatkozva *jobboldali fordulat*ot akar végrehajtani *a polgári demokrácia keretei között* – pontosabban: a polgári demokráciát ezekre az elvekre és értékekre akarja szűkíteni és ki akarja szűrni belőle mindazokat a gazdasági, szociális, kulturális és politikai vívmányokat, amelyek a dolgozók sok évtizedes harcának eredményeként kerültek bele. Meg akarja viszont szilárdítani a rendszer politikai biztonságát, ezért a jelszava: kevesebb adóhivatalnokot és több rendőrt.

Az állammonopolista kapitalizmus és a polgári demokrácia kombinációjának neokonzervatív variánsa nem korlátozódik a liberális szabadságjogokra redukált demokráciára, amelynek gazdasági kiegészítője és bázisa a nemzeti jövedelemből való részesedés mértékét kizárólag – vagy csaknem kizárólag – a piac funkciójává tevő, a *gazdasági* liberalizmus elveit hiánytalanul érvényre juttató „tiszta" kapitalizmus. A neokonzervativizmus a megreformált polgári demokráciát az állammonopolista kapitalizmus megreformált típusával fűzi össze, amelyből kiszorulnak a „jóléti állam" intézményei, de amelyben megerősödik az ún. katonai-ipari komplexum súlya és szerepe. A neokonzervativizmus jelszava általánosabb formában: welfare state helyett warfare state – jóléti állam helyett háborús állam. Ezért véleménye a költségvetési kiadások és a költségvetési deficit megítélésében is nagyon szelektív: a jóléti kiadások visszafogását a katonai célú kiadások növelésével párosítja. Ennek indokolására szolgál a „kommunista veszély" fölidézése. A „big government", a költekező állam legszenvedélyesebb kritikusa, M. Friedman írta: „A Kreml oldaláról fenyegető veszély azt követeli tőlünk, hogy erőforrásaink nagy részét katonai célokra fordítsuk."[202] A cél tehát nem az állam rendelkezésére álló erőforrások csökkentése, hanem felhasználásuk arányainak módosítása. Ennek az elméleti programnak a gyakorlati megvalósítása jól nyomon követhető a jobboldali radikalizmus ideológiáját direkt módon érvényesítő államok politikájában, mindenekelőtt az Egyesült Államokban és Angliában.

Könnyen belátható, hogy az állammonopolista kapitalizmus és a polgári demokrácia kombinációjának ez a neokonzervatív változata a szociálreformizmus számára is elfogadhatatlan. Hiszen a neokonzervatívok szemében a szociálreformizmus szinte „a kommunizmus titkos szö-

vetségesének" látszik. Az új helyzet meghatározó vonása azonban nem a szociálreformizmus ideológiájának az elválása a polgári ideológiától, hanem a polgári ideológián – és ezen belül főként a burzsoá politikai gazdaságtanon – belül megmutatkozó *polarizáció*, amelyhez a szociálreformizmus is alkalmazkodik. A polgári ideológia *viszonylagos* egységét lehetővé tevő közgazdasági bázis nem létezik többé. Ezt fejezi ki a keynesizmus válsága, amelynek mind az okai, mind a következményei messze túlmutatnak a közgazdaságtanon és a társadalmi valóságnak azon a szféráján, amely közvetlenül a közgazdasági elméletek befolyása alatt áll.

*

A jobboldali radikalizmus képviselői oksági kapcsolatot akarnak kimutatni a keynesizmusnak a közgazdasági gondolkodásban kivívott monopóliuma és a kapitalizmus új válsága között, mert ez a monopolhelyzet a közgazdaságtudomány peremére szorította azokat az iskolákat, amelyeknek követése megelőzhette volna a bajok bekövetkezését. Ezen a helyzeten szerintük csak a válság nyomán kibontakozott „neoklasszikus ellenforradalom" változtatott. P. Lilley erről a változásról így számolt be: „Az átlagos közgazdasági egyetemi hallgató Angliában és Amerikában az elmúlt negyven év túlnyomó részében meg volt óva a keynesi rendszer bárminő rendszeres bírálatától... A legutóbbi években az angol–amerikai akadémiai testületek végül is rákényszerültek, hogy mind a chicagói, mind az osztrák iskolát diplomáciai elismerésben részesítsék. Nemcsak az bizonyult sikertelennek, hogy az akadémiai elszigeteltség által elfonnyasszák őket, hanem a virágzás minden jelét mutatják egy olyan időben, amikor az elfogadott keynesi tanítás elméletileg sterilnek és politikailag alkalmazhatatlannak bizonyult."[268]

Az igazsághoz azonban az is hozzátartozik, hogy ennek a ma kárhoztatott monopolhelyzetnek a kivívásában a neokonzervativizmus ideológiai vezéralakjainak a legtöbbje is aktívan közreműködött. Az 1960-as évek elején D. Bell még csak tudományos szempontból teljesen irreleváns furcsaságként emlékezett meg Hayek „konzervatív támadásáról" Keynes ellen – a konzervatív jelző ekkortájt egyértelműen degradálónak számított –, amelynek gyakorlati szempontból való figyelembevétele szóba sem jöhet. „Röviden, a valóságban senki sem akarja a »gazdasági liberalizmust«, legföljebb mint ideológiát" – hangzott Bell ítélete.[269] Hasonlóképpen Hayek teljes elszigeteltségét hangsúlyozta – egy, az „ideológia

végéről" rendezett széles körű vita kapcsán – az egykori „demokratikus szocialistából" neokonzervatívvá átvedlett Lipset is: „Ami Hayekot zavarta, az a delegátusok politikai hitvallástól független általános egyetértése volt abban, hogy a bal- és jobboldalt elválasztó vitapontok viszonylag jelentéktelenné gyöngültek. Ténylegesen mindannyian egyetértettek abban, hogy az állami ellenőrzés fokozódása, amely a különböző országokban bekövetkezett, nem vezet a demokratikus szabadság hanyatlásához."[270]

Az 1950-es években a keynesi elmélet egyetlen gyönge pontjának az látszott, hogy nem kínált megoldást az általa javasolt gazdaságpolitika szerves részévé vált inflációs folyamat szabályozására. Ezt a hiányt töltötte ki az ún. Phillips-görbe, amely a munkanélküliség és az infláció kölcsönös szabályozhatóságának, a kettő közti „alkunak" (trade-off) a lehetőségét feltételezte. (Phillips tanulmánya valójában csak empirikus leírást adott arról, hogyan alakult Angliában mintegy hatvan éven át a pénzbérek vásárlóerejének és a munkanélküliségnek a viszonya.[271] Az empirikus vizsgálatból mindenekelőtt Samuelson és Solow vont le olyan következtetéseket, amelyek a Phillips-görbe elméleti konstrukcióját létrehozták.[272])

A Phillips-görbe hipotetikus viszonyt feltételezett az infláció és a munkanélküliség rátái között, valamiféle „választási étlapot" kínált a munkanélküliség és az árstabilitás különböző fokai közti kombinációkra. A kialakult felfogás lényegét Dow így foglalta össze: „A stabil árszínvonalat kétségtelenül el lehet érni, de csak bizonyos munkanélküliséggel; másrészt a folyamatos teljes foglalkoztatás megvalósítható, de csak bizonyos inflációs kihatásokkal."[273] A gazdaság ily módon mind a tartósan nagyméretű munkanélküliséget, mind a megfékezhetetlen inflációt elkerülheti, a két jelenség egyidejű előfordulása pedig szóba sem jöhető elméleti képtelenségnek számított.

Az 1970-es évek válságának és depressziójának legsajátabb specifikuma, hogy megtörtént a lehetetlen: a nagyméretű munkanélküliség elszabadult áremelkedéssel járt együtt, bekövetkezett a stagnálással és hanyatlással párosult infláció időszaka, s a közgazdaságtudomány jóvoltából az angol nyelv új kifejezésekkel gazdagodott (stagflation, slumpflation). Mint Heilbroner megállapította: egy új probléma „jött létre abból az állapotból, amelyet Keynes egyáltalán nem vett számításba – nevezetesen abból, hogy a munkanélküliség nagyon magas színvonala ellenére az infláció makacsul fennmaradt"[274]. Ugyanezt a kérdést konkrétabb formában

G. Barraclough így élezte ki: „Valamennyien tudjuk, hogy a munkanélküliségnek, a kereslet csökkentésével, le kell szorítania az árakat. De mi történt 1974-ben, amikor a munkanélküliség felszökött és hatalmas eladatlan készletek gyűltek halomba? A General Motors válasza (amelyet kisebb testvérei gyorsan követtek) az volt, hogy járműveinek árát ezer dollárral vagy ennek megfelelő összeggel növelte."[275]

Nem tagadható, hogy ez a „szindróma" nem fért össze Keynes felfogásával. De az infláció okainak magyarázatában Keynes megmaradt a hagyományos elmélet keretei között. Galbraith helyesen állapította meg: „A neokeynesista és a neoklasszikus hit ugyanaz: mindkettő a piac hatalma ugyanazon szemléletének függvénye."[276] A keynesi elméletben azonban a piac „tisztító" funkciója, a piac önszabályozó mechanizmusa sokkal kisebb – és sokkal ellentmondásosabb – helyet foglalt el, mint a neoklasszikus teóriákban. Hiszen ez utóbbi teóriáknak ez a funkció a *sarkköve*. Ha viszont a nagy monopóliumok a második világháború utáni legsúlyosabb válság *mélypontján*, a kereslet szinte példátlan visszaesése és a kapacitások 1933 óta nem tapasztalt kihasználatlansága *ellenére* nagymértékben emelték – emelhették! – áraikat, akkor ez azt jelenti, hogy a neoklasszikus politikai gazdaságtan feltételezése a keresletnek az árakra gyakorolt hatásáról, *a mindkét irányban rugalmas ármozgásról*, a gazdaságnak a piaci „visszacsatolások" hatására bekövetkező automatikus önkorrigáló képességéről stb., *a gazdaság uralkodó szektorában* fabatkát sem ér. A „neoklasszikus ellenforradalom" olyan helyzetre hivatkozva bontakozott ki, amelynek tényei és a neoklasszikus nézetek kiáltó ellentmondásban voltak egymással. A „neoklasszikus ellenforradalom" behatolása a gazdaságpolitika gyakorlatába ezért nem javíthatott, hanem – mint azt a tapasztalatok hamarosan igazolták – csak ronthatott a kialakult helyzeten.

Jobboldali kritikusai manapság azt róják fel Keynesnek, hogy a rövid távú előnyökért feláldozta a hosszú távon egyedül igazolható célokat és ezért az általa is vallott liberális értékek megvédése helyett a demokrácia aláásásához járult hozzá. Skidelskynél ez a vád így kapott hangot: „Keynes segítette-e a kapitalista demokrácia megmentését, vagy inkább a bukása felé taszigálta? Egy jó marxista erre úgy válaszolna, hogy mindkettőt tette, és ebben az esetben a marxistáknak igazuk van. Keynes talált egy módszert a kapitalista demokrácia megmentésére, de csak azon az áron, hogy tovább gyöngítette fennmaradásának hosszú távú feltételeit."[277] Skidelsky és eszmetársai szerint Keynes nézeteinek hatására

olyan strukturális változások következtek be az állami és a magánszektor viszonyában, amelyek belső logikájuknál fogva túlmentek Keynes eredeti szándékain és visszafordíthatatlanoknak bizonyulhatnak. Ezzel pedig a liberális elvek alól kicsúszna a társadalmi bázis. A neokonzervatív (neoklasszikus) következtetés: rövid távon a keynesizmus a szocializmus – a politikai gazdaságtanban: a marxizmus – *alternatívájának* látszhatott, hosszú távon azonban a szocializmus (a marxizmus) előtti *kapitulációnak* bizonyult; a liberalizmus politikai elveit nem lehet megmenteni, ha a gazdasági liberalizmus elveit föláldozzák. Éppen mivel a Keynes elméletéből folyó általános *tendenciát* tartotta szem előtt, Skidelsky – másokkal együtt – visszautasította azt a kísérletet, hogy Keynest és a keynesizmust, illetve hogy az eredeti keynesi elméletet és a rá hivatkozó, de őt nem mindig „szigoruan" vevő és követő gazdaságpolitikát elkülönítsék egymástól. „Nem választhatjuk el olyan könnyen Keynest a következményeitől. Keynest a keynesistákkal együtt kell vennünk."[278] Még egyértelműbben foglalt állást ebben a kérdésben a neoklasszikus örökség sokáig szinte egyetlen hithű őrzője, az ortodoxia perszonifikációja, Hayek. „Mai tapasztalataink – állította – egyszerűen lord Keynes gazdasági következményei. Az ő tanítványainak tanácsa és ösztökélése okozta, hogy a kormányok kiadásaik növekvő részét mindenütt olyan arányú pénzteremtéssel finanszírozták, amelyről Keynes előtt minden nevére érdemes közgazdász előre megmondta volna, hogy pontosan olyan inflációt fog okozni, mint amilyen bekövetkezett."[279]

*

A „neoklasszikus ellenforradalom" egy „új korszak" beköszöntésének az ígéretét hozta, amely korszak jellegzetessége a kapitalizmus reneszánsza lesz annak eredményeként, hogy a tőkés gazdaságot megszabadítják a „baloldali közgazdaságtan" által rája kényszerített kényszerzubbonytól. Ezt a változást Gilder így harangozta be: „Az Egyesült Államok úgy látszik valóban egy korszak végéhez érkezik. De ez nem a kapitalizmus, hanem a baloldal divatos közgazdaságtanának az utolsó szakasza volt."[280]

A „neoklasszikus ellenforradalom" legfőbb ideológiai mondanivalója: a keynesi alapfeltételezéssel ellentétben a gazdasági és a politikai liberalizmus elvei *nem* választhatók el egymástól, minden olyan kísérlet, hogy a piac funkcióját állami beavatkozással helyettesítsék vagy korlá-

tozzák, elkerülhetetlenül a szabadságnak szolgasággal való felváltását készíti elő. Nem is annyira az egyes intézkedések káros hatása a fontos, hanem az intézkedések által kiváltott „pszichológiai légkör". Ez volt a fő mondanivalója Hayek 1944-ben megjelent *Út a szolgasághoz* c. művének, amely a mai neoklasszikus – tágabban: neokonzervatív – irányzatok bibliája lett.

Ebben a könyvében Hayek a maga álláspontját így összegezte: „Leleplező tény, hogy kevés tervező elégszik meg azzal az állítással, hogy a központi tervezés kívánatos. Legtöbbjük azt állítja, hogy többé nem választhatunk, hanem az ellenőrzésünkön kívül álló körülmények kényszere miatt a versenyt tervezéssel kell helyettesítenünk. Szándékosan terjesztik azt a mítoszt, hogy ezt az új irányzatot nem szabad akaratunkból vállaljuk, hanem azért, mert a versenyt spontán módon kiküszöbölik olyan technológiai átalakulások, amelyeket se meg nem változtathatunk, se elkerülésüket nem kívánhatjuk. Ezt az érvet ritkán fejtik ki alaposan. Egyike ez azoknak az állításoknak, amelyeket az egyik szerző a másiktól vesz át mindaddig, amíg a puszta ismétlés hatására kész tényként fogadják el. Ez azonban minden alapot nélkülöz. A monopólium és a tervezés nem a mi ellenőrzésünkön kívül álló »objektív tények« következménye, hanem egy fél évszázad óta táplált és propagált álláspontok terméke, amelyek ily módon egész politikánkban uralkodóvá váltak."[281] Hayek hajlandó volt elismerni, hogy a második világháború utáni időszakban a szociáldemokrata jellegű kormányok gazdaságpolitikája nem vezetett el valamilyen „totalitárius államhoz", de – szerinte – tevékenységükkel megteremtették azt a pszichológiai légkört, amely egy vagy két nemzedék során ezt az általuk sem kívánt változást létrehozza. Mert: „A lényeges az, hogy egy nép politikai eszméi és a hatalommal szembeni magatartása éppannyira következménye, mint oka a politikai intézményeknek, amelyek uralma alatt él. Ez egyebek közt azt jelenti, hogy még a politikai szabadság erős hagyománya sem nyújt védelmet, ha az új intézmények és elvek ezt a szellemet fokozatos aláásással és lerombolással veszélyeztetik."[282]

Hayek „egyszemélyes ellenforradalma" az ún. keynesi forradalommal szemben az 1980-as évek elejére már egy több áramlatot magában foglaló, általános ellenforradalmi irányzattá fejlődött, és ennek az evolúciónak a tendenciáját – a modernizációs kísérletekkel együtt – a neoklasszikus elvek mind következetesebb rehabilitációja jellemezte. A legkorábban föllépő *monetarizmus* megalapítója, M. Friedman, a gazdasági liberaliz-

mus elveinek agresszív hirdetése ellenére sem tagadta, hogy *rövid távon* a keynesi gazdaságpolitika a kívánt irányban befolyásolhatja a fejlődés menetét, csak éppen a hosszú távú fejlődés ingatagságának a fokozása árán, és – kihívta Hayek ellenkezését – amellett állt ki, hogy a keresletszabályozás keynesi módszereit a keresletszabályozás monetarista – a forgalomban levő pénzmennyiség befolyásolására irányuló – módszereivel helyettesítsék. Az ésszerű várakozások elmélete – másképpen: a monetarizmus „második hulláma" – viszont már a gazdasági fejlődés rövid távú állami befolyásolásának a lehetőségét is kétségbe vonta. A kínálati gazdaságtan pedig még a keresletszabályozás monetarista elveiben is a keynesizmussal kötött megengedhetetlen kompromisszumot akar kimutatni. A nem elhanyagolható különbségeknél azonban sokkal fontosabbak az áramlatokat összekötő közös elemek, amelyek tartalmát a „neoklasszikus ellenforradalom" adja meg. A polgári politikai gazdaságtan polarizációja és a neokonzervatív ideológia közgazdasági megalapozása szempontjából ezek közül a nagyjában-egészében közös elemek közül a következők a legfontosabbak.

1. A »keynesi forradalom« kiindulópontja a Say-törvény dogmájával való szakítás volt, a lemondás a pénz „semlegességének" tételéről, amely nem tett különbséget a pénz közvetítésével végbemenő áruforgalom és az egyszerű termékcsere között. A likviditási preferencia keynesi elve azt is tartalmazta, hogy a pénz nem válik szükségképpen áruvá, és így a kínálat nem hozza létre automatikusan a maga keresletét; ha a hatékony kereslet kialakítását a piaci automatizmusokra bízzuk, akkor a realizálás problémája elválaszthatatlan lesz a tőkés gazdaságtól. Ezt J. Vaizey nemrégiben újólag is megállapította: „A Say-törvénynek ez az elvetése, hogy a kínálat létrehozza a maga keresletét, a munkanélküliség keynesi elméletének a sarkköve volt."[283]

A „neoklasszikus ellenforradalom" valamennyi áramlata a Say-törvény rehabilitálását igényli és feltételezi. Gilder a Say-törvényhez való viszonyban nem a polgári politikai gazdaságtan irányzatai közti ellentétet lát, hanem általános ideológiai alapelvet, amely kimondva vagy kimondatlanul a két rendszer közti választást eldönti. Az ő szavaival: „a kínálat megteremti a maga keresletét. Ez a kozmológia, ez a logikai összefüggés az, amely a szabad és a szocialista gazdaságot alapvetően megkülönbözteti egymástól."[284]

Gilder szerint a kereslet elsődlegességét hirdető nézetek a termeléssel szemben mindig az elosztást állították előtérbe, s ezzel immanens mó-

don antikapitalista tendenciát hordoztak. „A kereslet azonban nem érte el teljes diadalát a makroökonómiának mint önálló tudománynak a kifejlődése és a keynesi iskolának a felemelkedése előtt."[285] A keynesi felfogás hatására „a Say-törvényt nemcsak elvetették, hanem implicit módon, az oknak és az okozatnak a reménytelen összezavarásával a visszájára is fordították abban az állításban, hogy a kereslet megteremti a maga kínálatát..."[286] Gilder az ősrégi érvelést – valamely termék előállítása során létrejön az a vásárlóerő is, amely lehetővé teszi a termék megvásárlását – megismételve, a pénz „semleges" szerepének újbóli megerősítésével kinyilvánította: „Nem lehetséges elégtelen összkereslet által előidézett árutúltelítettség... Ezek az igazságok az alapjai a mai kínálati elméletnek."[287] Mit sem törődve a gazdaság mind több alapvető szektorát érintő, helyenként már krónikussá váló kereslethiánnyal, Gilder és társai buzgón hirdetik, hogy *a kínálat növelésének keresleti korlátai nincsenek*. „A Say-törvény alapvető tétele igaz marad: a kínálat megteremti a maga keresletét. Nem lehetséges olyasmi, mint az árukkal való általános túltelítettség."[288]

Az effajta érveléssel szemben az „ortodox keynesista" P. Davidson tanulmányában[289] helyesen állapította meg, hogy a realizálási problémát a „neoklasszikus főáramlat" azért hagyhatja figyelmen kívül, mert az általa alkalmazott modellek barter-rendszerek: áru fizet áruért egyensúlyi áron a helyszínen – a pénz szerepe semleges, csupán a forgalom lebonyolításának technikai eszköze.

Mindazonáltal a pénz semleges szerepének neoklasszikus rehabilitációját a keynesi elemzés alapvető gyöngesége is nagymértékben megkönnyítette. Keynes a pénz sajátos szerepét nem a pénzkategória politikai gazdaságtani elemzéséből, hanem egy állítólagos pszichológiai törvényből származtatta, és ebből jutott arra a következtetésre is, hogy az ún. „likviditási csapda" következtében válság idején a monetáris politika – eltekintve a kamatlábra gyakorolt befolyástól – nem hatékony, mert a pénztulajdonosok inkább felhalmozzák, mint elköltik a rendelkezésükre álló pénzt. Ez az érvelés azonban nagyon ingatagnak bizonyult. Empirikus vizsgálataiból Friedman már az 1950-es évek végén arra a következtetésre jutott, hogy a fogyasztás alakulása csak kis mértékben függ a folyó jövedelem növekedésétől. Ebből a keynesi fogyasztási függvény és a multiplikátor-elmélet – a beruházások jövedelemnövelő hatása – elleni érvet kovácsolt. A konklúziót így foglalta össze: „Ez azt jelenti, hogy a folyó fogyasztás sokkal nagyobb részét tekinthetjük

autonóm jellegűnek és lényegesen kisebb részét olyannak, amely a folyó jövedelemtől, és, következésképpen, a multiplikátor által kiváltott folyamaton keresztül, a beruházástól függ."[290] Friedman szerint a pénz iránti kereslet figyelemreméltóan stabil, és ezért a monetáris politika a legalkalmasabb eszköz a ciklikus ingadozásokat mérséklő keresletszabályozásra.

2. A Say-törvény rehabilitálásával a „neoklasszikus ellenforradalom" visszatért ahhoz a tételhez, hogy a nemzeti jövedelem nagyságát nem a hatékony kereslet, hanem a termelési kapacitások határozzák meg. A feltétel: az állam és a piac szerepének az újraértékelése, és ennek az újraértékelésnek egyrészt az állami beavatkozás káros voltán (monetarizmus) vagy tehetetlenségén (ésszerű várakozások elmélete), másrészt a piac önszabályozó képességén, a piac „tisztaságának" a permanens fenntartásán kell alapulnia. Ehhez az utóbbi jellegzetességhez tartozik az a dogmaként kezelt hipotézis, hogy a gazdasági élet minden szereplője saját helyzetének optimalizálására törekszik és a piacról nyert információk – beleértve a politikai jellegű információkat – ennek a törekvésnek a megvalósulását lehetővé is teszik. A régi vulgáris harmónia-elmélet neoklasszikus változata ezzel új életre kelt.

A „neoklasszikus ellenforradalom" legkövetkezetesebb irányzatát képviselő ésszerű várakozások elmélete[291] – a monetarizmus „első hullámához" tartozó angol D. Laidler nem ok nélkül nevezte ezt az elméletet „neoosztráknak" – abból indul ki, hogy a „piacok mindig tiszták", ami annyit jelent, hogy az ármechanizmus segítségével a piac mindig képes megtisztítani magát az önszabályozást zavaró fejleményektől. Ez a neoklasszikus makroökonómia – írta róla Tobin – „a láthatatlan kéz hatalmát az erőforrások mikroökonómiai elosztásán túl a makroökonómiai optimalitásig terjesztette ki – a piaci verseny nemcsak a hosszú távú optimumra vezető tendenciát hozza létre, hanem az egyensúly megszakítás nélküli folyamatát is"[292]. Nyilvánvaló, hogy itt voltaképpen az általános egyensúly Walras-féle felfogásának – J. Robinson kifejezésével: a közgazdaságtudományba behatoló pszeudomatematizálásnak – a feltámasztásáról van szó. Az irányzat fő képviselőiről (R. Lucas, Th. Sargent, N. Wallace) írta Laidler, hogy feltételezik: „a pénzbérek és az árak általában úgy viselkednek, »mintha« a piacok a walrasi irányvonalaknak megfelelően működnének."[293]

Ez a Laidler által kiemelt *mintha* (as if) központi szerepet játszik a „neoklasszikus ellenforradalom" egész metodológiájában. A moneta-

rizmus mindkét hulláma a friedmani „pozitív közgazdaságtan" módszerét követi, amely a premisszák tudományos igazolását arra hivatkozva hárítja el, hogy a gyakorlat számára hasznos következtetések vonhatók le, ha abból indulunk ki, „mintha" ezek helytállóak volnának. Ezt az eljárást Tobin így jellemezte: „Az új klasszikus makroökonómusok... egyszerűen föltételezik, hogy a termék- és árupiacokon folyamatos keresleti-kínálati egyensúly van. Természetesen tudják és elismerik, hogy ez szó szerint nem igaz. De a »pozitív közgazdaságtan metodológiája« megvédi őket premisszáik empirikus vizsgálatától: vegyük úgy, mondják, hogy a makroökonómiai megfigyelések úgy viselkednek, »mintha« (as if) az árak által megtisztított piacok váltanák ki őket."[294]

Ha az állam csak a hosszú távú fejlődés kárára, rövid távon és egyedi aktusokkal tudja „becsapni" a gazdasági élet szereplőit (monetarizmus), vagy pedig a racionális várakozásoknak megfelelő optimalizálási magatartás miatt beavatkozási kísérlete eleve kudarcra van ítélve (ésszerű várakozások elmélete), akkor az állam gazdasági szerepe – és az ezt a szerepet megindokló keynesi közgazdasági felfogás – vagy káros, vagy fölösleges.

A „mindig tiszta piac" neoklasszikus követelménye az ún. jóléti állam elsöprését igényli; e szerint az állam újraelosztó funkciója igazságtalan és önkényes, mert nem a piac döntésén, hanem a bürokrácia akaratán alapul. A „jóléti állam" pedig a szükségleti prioritások megszabásával megsérti a „fogyasztói szuverenitást", ami az egyéni szabadság *gazdasági* bázisa. A „jóléti állam" ily módon – Friedman szóhasználatával – „paternalista állammá" válik, s mindennek következtében a „szabad gazdaság" valamiféle „állami-bürokratikus rendszerré" alakul át. Erről Friedman az amerikaiak millióihoz eljutó hetilapban ezt a rémképet festette: „A piacon csak abban az esetben tarthatjuk szem előtt a saját érdekeinket, ha meggyőzzük az embereket, hogy azokat az árukat vásárolják meg, amelyeket el akarunk adni; következésképpen arra ösztönöz minket, hogy a fogyasztók érdekeit szolgáljuk. Az állami-bürokratikus rendszerben a fogyasztó nem választhat... Ily módon a bürokrata saját érdekeit szolgálhatja a fogyasztó érdekeinek számlájára, kiterjesztve saját hatalmát és nem zavartatva magát. A baj nem azokban az emberekben van, akik a rendszer élén állnak, hanem magában a rendszerben. Vagy pontosabban: a bűn abból ered, hogy a felelősség a gazdasági piacról a politikára megy át."[295]

A „bürokrácia helyett a piac döntsön" jelszó azt a friedmani követelést is tartalmazza, hogy „a pénzt az költse el, aki megkereste". Ne az

állam akarja megszabni azt, hogy a lakosságnak milyen szociális, kulturális, egészségügyi stb. szükségletei vannak, hanem maga a „felnőttnek tekintett" állampolgár. Hiszen: „A gazdasági szabadság lényege az, hogy szabadon dönthessünk arról, miként költsük el pénzünket."[296]

A kínálati gazdaságtan teoretikusa még egy lépéssel tovább megy. Azt állítja, hogy az államnak nem a szegényeket, hanem a gazdagokat kell segítenie a kínálatösztönző gazdaságpolitikával, amelynek fő eszköze a magas jövedelmi kategóriák adóterheinek csökkentése; a tőkésíthető jövedelmek automatikusan beruházássá válnak – a „kínálatiak" hallani sem akarnak kihasználatlan kapacitásokról – és föllendítik a gazdasági életet; az új hitvallás központi tételének számító ún. Laffer-görbe – vagy Laffer-paradoxon – szerint pedig minél kisebb a gazdagokat terhelő adózási ráta, annál nagyobb az államnak az adóból származó jövedelme. „Hogy megbirkózzunk a szegénység problémájával – írta Gilder –, el kell felejtenünk azt az eszmét, hogy az egyenlőtlenséget újraelosztással küzdjük le."[297] Az újraelosztási politika a gazdagokat elszegényíti, a vállalkozói kezdeményezést megfojtja, a szegényeket elzülleszti, a gazdaságot pedig stagnálásra kárhoztatja – hangzik az érvelés. Az ökonómiából a patológiába való áthajlás jelei vehetők ki „Reagan kedvenc közgazdászának" az ilyen megállapításaiból: „A társadalom történetének egyik kevéssé vizsgált rejtélye a társadalom ellenséges magatartása legfőbb jótevőivel, a gazdagság létrehozóival szemben."[298] „Az anyagi haladás kikerülhetetlenül elitista: a gazdagot gazdagabbá teszi és növeli számukat, azt a néhány kiváltságos embert, aki a gazdagságot létrehozza, a fölé a demokratikus tömeg fölé emeli, amely elfogyasztja azt."[299] Alighanem ez az antidemokratikus liberalizmus legnyíltabb közgazdasági megfogalmazása.

3. A „keynesi forradalom" mindenekelőtt arra a fenyegetettségre reagált, amely a tőkés rendszert a tömeges munkanélküliség oldaláról veszélyeztette. Ezzel a veszéllyel szembenézve jutott Keynes arra a következtetésre, hogy a foglalkoztatottság mértéke nem lehet pusztán a piac funkciója. Erre a fölismerésre épült a „teljes foglalkoztatottság" politikája, amely a „jóléti állam" programjának tartóoszlopa lett.

Ezen a területen a „neoklasszikus ellenforradalom" fő tétele: a foglalkoztatottság alakulását ismét a piac funkciójává kell tenni. Ezt azzal indokolja, hogy a keynesi recept követése a foglalkoztatás problémáját csak időlegesen, a gazdasági struktúra deformálásának, a hatékonyság romlásának árán „oldotta meg", miközben megbénította azokat a

mechanizmusokat, amelyek a foglalkoztatást folyamatosan hozzáigazítják a keresletnek megfelelően változó termelési szerkezethez, és mindezen túlmenően az egész tőkés gazdaságot megfojtó inflációt idézett elő és tart fenn. A keynesi makroökonómiai szempontok – teljes kereslet, beruházási volumen, fogyasztás, bérszínvonal stb. – elsődlegessége a neoklasszikusok szerint végzetes mikroökonómiai következményekkel járt, mert az állami beavatkozás hatását tükröző, eltorzított piaci jelzések lehetetlenné tették az erőforrásokkal való racionális gazdálkodást.

Amint a neoklasszikus közgazdaságtan szerint a kínálat növelésének nincsenek keresleti korlátai, ugyanúgy nem lehet beszélni az elégtelen kereslet által előidézett munkanélküliségről sem. A nem hatékony munkahelyeket likvidáló „piactisztító" ármechanizmus – amelynek szerves alkotóeleme a rugalmas bérmechanizmus – az ún. egyensúlyi ár kialakításával egyben megoldja a munkaerő racionális „allokációját" is. A bér nagyságát meghatározó munka alacsony „határtermelékenysége" bizonyos ágazatokban csak időlegesen késztethet arra dolgozókat, hogy egy időre a munkanélküliséget „válasszák". (A *kényszerű* munkanélküliséget a neoklasszikus elmélet ugyanis ma sem ismeri el.) Ha viszont a foglalkoztatás állami funkció lesz, akkor az erőforrások racionális elosztására hivatott piaci mechanizmus megbénul, és a teljes foglalkoztatottság csak mesterséges eszközökkel, állandó és erősödő infláció útján valósítható meg. A piactisztítás ezért nem valósulhat meg, az erőforrások allokációja deformálódik, a nem hatékony munkahelyek fennmaradnak. Előbb vagy utóbb azonban eljön az „igazság órája", a társadalomnak meg kell fizetnie a hibás gazdaságpolitika árát.

A foglalkoztatás monetarista felfogása jól beleillik az általános neoklasszikus elméletbe. Friedman és követői a „teljes foglalkoztatottság" keynesiánus elvével a „munkanélküliség természetes rátája" monetarista elvét állítják szembe. Friedman, Laidler stb. érvelése úgy szól, hogy a foglalkoztatás mesterséges növelésével az állam olyan inflációt idéz elő, amelynek megfékezése csak úgy lesz lehetséges, ha a munkanélküliség színvonalát messze a „természetes ráta" *fölé* emelik. Ezzel a tőkés termelés ciklikussága nem csökken, hanem fokozódik, az anticiklikus gazdaságpolitika *ciklikusságot erősítő* gazdaságpolitikának bizonyul. Ez viszont a demokrácia létét teszi kockára. Ezt a monetarista álláspontot S. Brittan ekképpen foglalta össze: „Friedman követői teljes mértékben elfogadják, hogy a kereslet keynesi föllendítése a munkanélküliséget

időlegesen a fenntartható színvonal alá csökkentheti... Az ún. »keynesi« költekezési föllendülésnek ez az átmeneti sikere, de végleges hatástalansága, ez a demokrácia csapdája. Az ilyen epizódok nemcsak hogy nem hoznak tartós előnyt a foglalkoztatás szempontjából, ellenkezőleg: a munkanélküliségnek következésképpen abnormálisan magasnak kell lennie, ha a kormány vissza akarja forgatni az okozott inflációt, vagy talán ha csak meg akarja előzni felgyorsulását."[300]

A „munkanélküliség természetes rátáját" Friedman az 1967-ben általa meghirdetett „új Phillips-görbéből" vezette le. Eszerint a „munkanélküliség természetes rátája" hosszú távon *független* az inflációs rátától. Az állam gazdaságpolitikája hosszú távon a munkanélküliség rátáját nem tudja befolyásolni, az infláció rátáját viszont igen. Ennek eszköze: az összkereslet korlátozása a forgalomban levő pénz mennyiségének szabályozásával. A megfelelő, a termelésnövekedés hosszú távú trendjével összhangban levő, a ciklikus kilengésekre nem reagáló monetáris politikával elérhető lenne: 1. az infláció kiküszöbölése; 2. a nagyméretű ingadozás megszüntetése a foglalkoztatásban (és a termelésben). A keresletösztönzés keynesi felfogása hosszú távon csak inflációt eredményez – és semmi mást. A monetáris politikán kívül az állami beavatkozást semmi sem indokolja, hiszen: „Az árrendszernek... nincsenek olyan alapvető hibái, amelyek munkanélküliséget hoznának létre, mint a piaci mechanizmus mindent átfogó tevékenységének természetes következményét."[301] A bajt az okozta, hogy a keynesi befolyás hatására a figyelem a piaci hatást tükröző *relatív bérekről* (bérarányokról) az állami beavatkozást implikáló *bérszínvonalra* terelődött. A következmény Lilley szerint: „az állandó hivatkozás a »bérszínvonalra« a közgazdászok egy egész nemzedéke előtt elhomályosította azt a tényt, hogy a munkanélküliség létezhet, mert a viszonylagos bérek *struktúrája* rossz, mégha az *átlagos* »bérszínvonal« helyes is lehet."[302]

A „munkanélküliség természetes rátájára" hivatkozó monetarista koncepció nemcsak a „teljes foglalkoztatottság" politikáját veszi célba, hanem a „jóléti állam" fontos tartozékának számító *munkanélküli segélyek* rendszerét is. E felfogás szerint ugyanis a munkanélküli segély egyrészt jelentősen megnöveli a munkanélküliek számát, mert 1. nem ösztönöz új munkahelyek aktív keresésére, 2. a munkáltatók bérköltségét megnövelve a munka viszonylag magas „határtermelékenységét" kívánja a foglalkoztatás eldöntésénél; másrészt a termelés visszafogásával csökkenti az állam bevételeit, fokozza viszont a költségvetés terheit

és a költségvetés deficitjét is. Mindez a magánszektor további elsorvasztását és a „költekező állam" térhódítását segíti elő.

4. A monetarizmus képében föllépő „neoklasszikus ellenforradalom" legfőbb kihívása az ún. keynesi forradalommal szemben az a pretenziója, hogy képes az utóbbi által kiváltott, fenntartott és mind ellenőrizhetetlenebbé tett krónikus infláció problémájának a megoldására.

A monetaristák által képviselt neoklasszikus hitvallás sérthetetlen dogmája, hogy a tőkés gazdaság belsőleg szilárd, nagyméretű ciklikus ingadozásokat és válságokat csak exogén tényezők hozhatnak létre. Ezek közül a legfontosabb a pénzforgalom ingatagsága. (Vagyis ha az 1929–1933-as válság idején elegendő pénz került volna a forgalomba, nem lett volna válság.) Ily módon a forgalomban levő pénzmennyiség ciklikus ingadozásai idéznék elő a gazdaság ciklikus mozgásait. A megoldás kézenfekvő: a forgalomban levő pénzmennyiség növekedésének a hozzáigazítása a gazdasági növekedés hosszú távú irányzatához. Ezért a költségvetési politikát alá kell rendelni a monetáris politikának és az előbbinek nem szabad szabályozó szerepet vállalnia. A megvalósítás útja a „kis költségvetés" a „jóléti állam" leépítésével – de semmiképpen sem a katonai kiadások csökkentésével –; Friedman szerint sokkal jobb a kis költségvetés deficittel, mint a nagy költségvetés hiány nélkül. A költségvetési deficit ugyanis önmagában nem okoz inflációt, csak akkor, ha „monetizálódik" – vagyis ha a hiányt pótlólagos pénzkibocsátással, nem pedig állami hitelfelvétellel fedezik.

Nem nehéz fölfedezni, hogy ez a monetarista felfogás a valóságos összefüggéseket fejtetőre állítja. Találóan mutatott rá erre J. Robinson: „A monetarista elmélet végül is összekeveri a bajok tünetét a bajok okával. Ha valóban meg akarjuk magyarázni a *pénzben mért* nemzeti jövedelem mozgását, akkor először azokat a tényezőket kell figyelembe venni, amelyek a nemzeti jövedelem *reálnagyságát* befolyásolják, s csak azután jönnek azok a tényezők, amelyek az árszínvonalra hatnak... A későbbiekben ezt az egész zagyvaságot a modern chicagóinak – élükön Milton Friedmannal – óriási apparátussal történeti adatokon is be akarták mutatni. Folyton azt vizsgálják, hogyan alakul a pénzkínálat meg a pénz forgási sebessége, és nem hajlandók tudomásul venni, hogy ezek csak az árak változásának tükröződései... A chicagóiak hatására ez a teljesen hibás elmélet, sajnos Amerikában is, Angliában is bilincsbe verte a közgazdasági gondolkodást. Persze nem hiszem azt, hogy eme egyszerű logikai hibának önmagában ekkora hatása lehetne a gazdaságpoliti-

kára. Sokkal inkább az osztályharc következményével állunk szemben."[303]

A monetaristák szerint a gazdaság ingatagságát tükröző ciklikussághoz hasonlóan az inflációnak sincsenek a mai kapitalizmus gazdasági viszonyaival összefüggő okai. Az infláció szerintük egyszerűen a pénzforgalom mechanizmusának a megsértéséből ered. Ez az álláspont világosan kitűnik Friedman meghatározásából: „Infláción én az árak tartós és megszakítás nélküli növekedését értem, amely mindig és mindenütt pénzügyi jelenségként lép fel, kifejezve a pénz feleslegét a termelés méreteihez képest."[304] Friedman szerint a nagy monopóliumok uralmának semmi köze sincs az inflációhoz: „Az erős ipari monopóliumok nem idéznek elő inflációt, ezek csak az előállított termékek viszonylagos árának növekedéséhez és a kibocsátás csökkenéséhez vezetnek."[305] Amint a monopóliumok csak a *relatív* árakat és nem az ár*színvonalat*, ugyanúgy a szakszervezetek csak a *relatív* béreket és nem a bér*színvonalat* befolyásolhatják. „Az inflációt nem a szakszervezetek és nem is a monopóliumok okozzák, hanem a pénzmennyiség változásai."[306] A pénzmennyiség változásairól pedig a kormányzat dönt. Ezért Friedman refrénszerűen visszatérő jelszava: „az inflációt Washingtonban csinálják".

A neoklasszikus érvelés a szakszervezeteket azonban csak látszólag menti fel az inflációcsinálás vádjától. Hiszen „az olyan kormányt, amely kötelezettséget vállal a keynesi teljes foglalkoztatás politikájára, a szakszervezetek rákényszeríthetik az inflációra, hogy így elkerüljék azt a munkanélküliséget, amelyet egyébként előidéznének"[307].

A „neoklasszikus ellenforradalom" támadásának fő iránya természetesen nem a keynesizmus, hanem a marxizmus, és elsősorban azt a következtetést veszi célba, amelyet Lenin a kapitalizmus imperialista szakaszának fejlődési tendenciájából vont le: „A kapitalizmus, imperialista fejlődési szakaszában, a termelés általános társadalmasítása felé visz, akaratuk ellenére és tudtuk nélkül beletaszítja a tőkéseket valamilyen új társadalmi rendbe, amely átmenet a teljes szabad konkurrenciából a teljes társadalmasításba."[308] A neoklasszikusok, kimondva vagy kimondatlanul, azzal vádolják a keynesistákat, hogy Leninnek ezt a – szerintük tudományosan megalapozatlan – megállapítását segítik valóra válni. A keynesisták viszont azzal vágnak vissza, hogy éppen a szabad konkurrencia visszavonhatatlanul letűnt, és ráadásul idealizált világa iránti leküzdhetetlen nosztalgia akadályozza annak az orvosságnak a

bevételét, amely a kapitalizmus vitalitását helyreállíthatná. A „neoklasszikus ellenforradalom" polgári-reformista ellenzői vagy azzal magyarázzák a keynesi gazdaságpolitika kudarcát, hogy az nem volt *eléggé* keynesiánus, vagy pedig azzal, hogy Keynes nem mert végigmenni az általa megkezdett úton, és ezért a „keynesi forradalom" félúton elakadt.

Az inkább az első magyarázat felé hajló Barraclough szerint „ha a keynesi közgazdaságtan kudarcot vallott, akkor ez azért történt, mert nem volt eléggé keynesiánus. »Annak a gazdasági rendnek – írta Keynes az *Általános elmélet*ben – amelyben élünk, fő hibája, hogy nem tud teljes foglalkoztatást biztosítani; továbbá, hogy önkényes és igazságtalan benne a vagyon és a jövedelem elosztása.« Az úgynevezett keynesi korszakban Keynes leckéjének az első felét mohón elsajátították és a második felét tökéletesen figyelmen kívül hagyták. Sohasem fogjuk megérteni, hogy a teljesítmény miért maradt el olyan súlyosan az ígérettől, ha nem vesszük tekintetbe Keynes tanításának ezt a szelektív, egyoldalú alkalmazását."[309] Barraclough arra hivatkozott, hogy mivel a jövedelemelosztás az Egyesült Államokban és Angliában 1975-ben ténylegesen ugyanolyan volt, mint 1945-ben, ezért az állam újraelosztó funkciója a jövedelemmegoszlás aránytalanságán nem változtatott. A valóságban a változás nemcsak hogy nem ment túl Keynes eredeti szándékain, hanem mögötte maradt. A „jóléti államnak" nem az a baja, hogy túlságosan keynesiánus volt, hanem az, hogy nagyon kevéssé bizonyult annak – így szól Barraclough konklúziója.

Már említett tanulmányában Davidson még inkább azt hangsúlyozta, hogy a „keynesi forradalom" elvetélt, mielőtt gyökeret verhetett volna. A gazdasági elmélet mai válságára a megoldást szerinte az ún. posztkeynesiánus közgazdaságtan nyújthatná, amely a keynesistákon és a neokeynesistákon kívül a radikális és szocialista csoportok néhány képviselőjét is magában foglalná. (Így e felsorolásban a posztkeynesiánusok közé került Galbraith, Bowles, D. Gordon, J. Robinson, Kaldor, Sraffa, Harrod, Davidson, sőt állítólag néhány marxista is.). A posztkeynesiánusok szerint a „tiszta piac" posztulátuma élettől elszakadt absztrakció, amely figyelmen kívül hagyja azt a fontos szerepet, amelyet a társadalom intézményi struktúrája játszik az árak – és rajtuk keresztül a jövedelmek – alakulásában. Érvelésük szerint a korlátlan piaci rendszerben – a tőke, a munka és a kormányzat szerveinek közreműködésével – harc folyik „a tortából való részesedésért", és ez a harc az árak és a bérek állandó emelkedésén keresztül folyamatos inflációt idéz elő.

A piac nem igazságot oszt a reális teljesítményeknek megfelelően, hanem a harcoló felek erőviszonyait tükröző döntést hoz; a reáljövedelmeket a gyengébbek kárára és a hatalmasak javára osztja el újra. Ezen a helyzeten csak a piaci ár- és béralakulást ellenőrző állami jövedelempolitika segíthet, valamiféle egyezséget teremtve a versengő csoportok között. A mai kapitalizmus ingatagságának kiküszöbölésére más megoldást a posztkeynesisták – Davidson tolmácsolásában – nem tartanak lehetségesnek. A pénz semleges szerepének tételével szemben a posztkeynesiánusok azt hangoztatják, hogy a modern pénzgazdaságban nincs olyan automatikus mechanizmus, amely az erőforrások teljes kihasználását lehetővé tenné; az ilyen gazdaságban visszatérő jelenség az elégtelen foglalkoztatás melletti egyensúly; a Say-törvény visszacsempészése a pénzfunkció negligálásával egyértelmű.

Davidson szerint az eredeti keynesi felfogást eltorzították, hogy ily módon lehetővé tegyék a neoklasszikus eszmék nagyobb károsodás nélküli átmentését. Vele ellentétben viszont Galbraith a „keynesi forradalom" kudarcát arra vezeti vissza, hogy éppen a döntő ponton, a piac szerepének értelmezésében, Keynes nem szakított radikálisan a neoklasszikus nézetekkel. Galbraith a baj okát abban látja, hogy Keynes koncepciója alapján, az elégtelen kereslet problémájának megoldása után, a piaci mechanizmus úgy működhet, amint azt a neoklasszikus kézikönyvek előírják. A „keynesi forradalom" megrekedését Galbraith így indokolta meg: „Hiány keletkezik a keresletben; az állam kiegyenlíti ezt a hiányt. Ezzel a rendszer ténylegesen megszilárdult. Ezután minden ugyanúgy működött, mint korábban, de a termelés, a jövedelem és a foglalkoztatás magasabb színvonalán. A piac ugyanaz maradt, mint a tankönyvekben. A vállalat a piacnak és rajta keresztül az egyénnek maradt alávetve. A neoklasszikus eszmék megmenekedtek attól, hogy alapvető károsodást szenvedjenek. Így tekintve a keynesi forradalom kis forradalom volt."[310]

Galbraith állásfoglalásában a keynesi és a neoklasszikus közgazdaságtan közös hibája, hogy a „hagyományos vállalatok" és a nagy korporációk között csupán mennyiségi és nem minőségi különbséget látnak. A valóságban szerinte a modern óriásmonopóliumok nem mikroökonómiai, hanem *makroökonómiai* egységek, s ezért a vállalat és a piac kapcsolatára vonatkozó neoklasszikus mikroökonómiai elmélet rájuk nem vonatkoztatható. Ugyanez érvényes a szakszervezetekre is; a bérek megállapítása korunkban korántsem a szabad piac funkciója. Ha pedig

a nagy monopóliumok sorsáról van szó, akkor – ellentétben a „piaci rendszerhez" tartozó kis- és középvállalatokkal – még az Egyesült Államoknak és Angliának a neoklasszikus elvek mellett elkötelezett kormányai sem átallják, hogy megszegjék a „piactisztítás paradigmáját". De még a gazdaság legkevésbé monopolizálható szektorában, a mezőgazdaságban sem a szabad konkurrencia alakítja ki az árakat, hanem mind az Egyesült Államokban, mind Nyugat-Európában, mind Japánban az állam közvetlenül és közvetve nagyon is beleszól az árak és a költségek alakulásába, a verseny feltételeinek megszabásába. Az OPEC és társai sem éppen az Adam Smith-féle „láthatatlan kéz" létezésének a megnyilvánulásai. Ezekre a tényekre hivatkozva, a „neoklasszikus ellenforradalommal" szemben a megoldás útját Galbraith ebben jelöli meg: „Az ár-bér spirális alakulásába való direkt beavatkozáson kívül nem látok más módot arra, hogy a magas fokú foglalkoztatást ésszerűen stabil árakkal egyeztessük össze."[311]

Tobin is azt hányta a monetaristák szemére, hogy az infláció „intézményes" okainak mellőzésével, szándékaik ellenére, az infláció megfékezése helyett az infláció megerősödéséhez járulnak hozzá. „Azoknak a tételeknek a terjesztésével – írta –, hogy az inflációért kizárólag a kormányzat felelős és hogy az infláció felszámolása kizárólag és költségmentesen kormányzati pénzügyi reform útján elérhető, míg a nem kormányzati tényezők a szokásos módon folytatják üzleti tevékenységüket, a monetarista propaganda sajnálatos módon aláássa a monetarista programot."[312] Majd a dolog lényegére rámutatva, következtetését így fogalmazta meg: „Végső fokon úgy vélem, hogy a mindenfajta ellenőrzéssel szembeni monetarista elutasítás nem valamilyen költség-haszon analízisen, hanem a »szabad« gazdaság melletti ideológiai preferencián alapul, bármilyen rosszul működjék is az. De ha a monetarista előírások kimerítik a lakosság türelmét, hogy súlyos áldozatokat viseljenek el az infláció látható csökkenése nélkül, akkor a visszahatás nemcsak a monetarizmus szavahihetőségét és az ellenőrzéstől mentes gazdasági szabadságot fogja megkárosítani, hanem néhány fontosabb társadalmi értéket is."[313]

Ami pedig a monetarizmus „második hullámát" illeti, az ésszerű várakozások elmélete a „mindig tiszta piac" posztulátumát ismeretesen abból vezeti le, hogy a gazdasági élet szereplőinek az optimalizációra való törekvését a piaci helyzet alakulására vonatkozó információk racionális és rendszeres feldolgozása sikeressé teszi. Ezzel szemben a

posztkeynesiánusoknak nem volt nehéz rámutatni, hogy a piaci helyzet alakulására vonatkozó információk jelzései gyakran ellentmondásosak, sőt ugyanabból az információból is teljesen ellentétes következtetést lehet levonni, anélkül, hogy az ésszerű várakozások alapelvének ellentmondanának. Ha például – hangzik az érvelés – a forgalomban levő pénz mennyisége meghatározott százalékkal nő, akkor „racionálisan" számítani lehet arra is, hogy az árak ennek megfelelő arányban emelkednek, de arra is, hogy a termelés volumene nő azonos mértékben; csak a kettő *együtt* nem jöhet szóba.

A posztkeynesiánusok érvelési logikáját követte a neokonzervatív közgazdászok szemében mindinkább „fekete báránynak" számító Heilbroner is, aki az infláció Galbraith-féle magyarázatára hivatkozva a „politikai akarat" erősítésének a szükségességét hangoztatta a „gazdasági mechanizmus működésének a nem kívánt következményével" szemben, ami nála a tervezés kiterjesztésével és a piac visszaszorításával volt egyértelmű. „Ha, amint fenntartom, az infláció mélyen gyökerezik a gazdasági rendszerben, vagy ha az infláció deflációs »gyógymódja« rosszabb, mint maga a betegség, akkor csak a további beavatkozást várhatjuk az általam jelzett irányvonalnak megfelelően."[314] Majd szinte figyelmeztetésként hangsúlyozta: „*De amit a konzervatívok képtelenek meglátni, az az, hogy a tervezésnek nincs alternatívája, ha a kapitalizmust egyáltalán életben akarjuk tartani.*"[315] Szerinte a jelenlegi helyzetet az átmenet jellemzi az „üzleti civilizáció" korából a jövőnek az állam által dominált rendszerébe. „Középtávon" a legkívánatosabb megoldásnak azt találná, ha a szocializmus gazdasági rendszerét sikerülne párosítani a polgári demokrácia politikai rendszerével. Ez a nem kissé utópikus program Heilbroner ábrázolásában így fest: „Természetesen azt reméljük, hogy a kettőt egyesíteni tudjuk – összehegesztve a szocialista gazdasági gyakorlat javát a liberális kapitalista politikai gyakorlat javával."[316]

Az ideológiai vitákat azonban ritkán döntik el pusztán az érvek erejével. A „neoklasszikus ellenforradalomra" a legsúlyosabb csapást az mérte, hogy elméleti tételeit megpróbálták gazdaságpolitikai gyakorlattá változtatni. Galbraith még úgy vélte, hogy: „Az elkövetkező években Friedman professzor lélegzetelállítóan egyszerű megoldását nem fogják kipróbálni. De hatalmas erejű támaszt nyújt annak a reménynek, hogy a varázslatos monetáris politika segítségével valamennyi probléma megoldható."[317] Ezt a reményt éppen az foszlatja széjjel, hogy Friedman „lélegzetelállítóan egyszerű megoldását" egy sor fejlett és kevésbé fejlett

tőkésországban megkísérelték a gyakorlatba átültetni. Úgyhogy 1981-ben Tobin már a mérleg felállítására is kísérletet tehetett: „Mik voltak a monetarista irányváltozás eredményei az Egyesült Államok keresletirányítási politikájában?... Amint valamennyien tudjuk, a tényleges végeredmény átlagosan kevésbé kielégítő, mint a megelőző két évtizedben, és kevésbé szilárd, mint az 1960-as években. Az infláció felgyorsult és kilengései szintúgy növekedtek. Egy recesszió nélküli évtized után a legutóbbi tíz évben hármat szenvedtünk el. A két legutóbbi a legsúlyosabb volt a háború utáni történelemben. Mindhárom recesszió a politikának, sajátképpen a monetáris politikának az előre megfontolt cselekménye volt."[318] Más kérdés – és erről Tobin megfeledkezik –, hogy a keynesi gazdaságpolitika kudarca nélkül erre az irányváltozásra nem is kerülhetett volna sor, és hogy ugyanebben az időszakban a keynesi elvekhez többé-kevésbé ragaszkodó országokban sem értek el sokkal jobb eredményt.

A neoklasszikus és a posztkeynesiánus közgazdászok elméleti vitája nem valamiféle elvont kérdés körüli skolasztikus szőrszálhasogatás, hanem a legközvetlenebb módon érinti és befolyásolja a tőkésországok gazdaságpolitikáját, sőt ezen túl kihatással van az általuk folytatott belés külpolitika általános irányára is. Bár a tőkésországok politikai vezetői gyakran hitegetik állampolgáraikat – talán önmagukat is – a minden elméleti megfontolást elutasító pragmatikus magatartás követésével, a pragmatikusnak minősített elképzelésekben azonban mindig nyomon érhetők valamely elmélet – vagy elméletek – megnyilvánulásai. Minden bizonnyal igaza volt Keynesnek, amikor ezt az öncsalást leplezte le: „Azok a »gyakorlati emberek«, akik menteseknek vélik magukat minden szellemi befolyás hatásától, rendszerint valamely rég elhunyt közgazdász rabszolgái. Magas állásokat betöltő őrültek, akik hangokat hallanak a levegőben, hajdani könyvmolyoktól kölcsönözték rögeszméik magvát."[319] Ráadásul a mai tőkésországok kormányzatainak egy része nyíltan ideológiailag elkötelezettnek tartja magát a neokonzervatív politikai és közgazdasági nézetek mellett. A szociálreformizmus reideologizációja ezért is kikerülhetetlenné vált.

A szociálreformizmusnak napjainkban nem elsősorban a „neoklasszikus kihívással" kell szembenéznie, hanem a kapitalizmus szokatlanul mély válságával. Ezt hangsúlyozta az angol munkáspárt balszárnyának vezetője, T. Benn: „A nyugati gazdaságok a mélyülő válság szorításában vannak, amely ugyanolyan súlyos, mint amilyent az 1930-as években

tapasztaltunk."[320] A „neoklasszikus kihívás" azért vált olyan fenyegetővé a szociálreformizmus számára, mert a „keynesi forradalom" bűvöletében ez a fejlemény derült égből jövő villámcsapásként érte. A német szociáldemokrata W. Roth jegyezte meg: „meg vagyok győződve, hogy a kőkorszakbeli liberalizmus részben azért nyerhetett ennyire teret, mert a Szocialista Internacionálé és tagpártjai túl hosszú időt töltöttek el azzal, hogy a válság által fölvetett kérdésekre konkrét válaszokat dolgozzanak ki."[321] (Az igazság az, hogy ezek a „konkrét válaszok" a mai napig sem születtek meg.)

A keynesizmus kudarcával a „demokratikus szocializmus" elvesztette közgazdasági bázisát, az a feladat pedig aligha volna megoldható, hogy a „neoklasszikus ellenforradalom" valamiféle szociálreformista változatát dolgozzák ki. Hiszen a neokonzervatívok gazdasági liberalizmusa még a „demokratikus szocializmus" legenyhébb változatát, a szociálliberális felfogást is elfogadhatatlannak tartja. A „tiszta kapitalizmus" pogramja az állammonopolista kapitalizmus struktúrájából ki akarja iktatni a „jóléti állam" egész intézményrendszerét; az ehhez a programhoz való csatlakozás a szociálreformizmus önfelszámolását jelentené. Mindennek eredményeként a jelenlegi helyzetben jellegzetesebbekké váltak a szociálreformizmuson belüli irányzatok, és némely pártokban fölerősödtek a pragmatizmust hirdető eklektikus törekvések is. De az eklekticizmusnak is van tendenciája: a választási lehetőségek körét – és részben kombinációját – a polgári ideológia – jelesül a polgári politikai gazdaságtan – által kínált alternatívák kínálják. A polgári politikai gazdaságtan polarizációja bizonyos értelemben könnyebbé tette a „harmadik út" vállalását, a polgári ideológiától való *látszólagos*, és a polgári ideológia meghatározott – neokonzervatív – irányzatától való *tényleges* elhatárolódást. Ezt segíti elő, hogy a szociálreformizmus a polgári politikai gazdaságtan némely irányzatait úgy tünteti fel, mint amelyek az általa képviselt „harmadik út" programjával egybevágnak. Így lett például Galbraith polgári reformprogramját összefoglaló „új szocializmusa" a „demokratikus szocializmus" egyik autentikus formája.

Mivel a polarizáció a polgári politikai gazdaságtanon belül következett be, a valóságban a képlet nem lehet olyan egyszerű, hogy a „tiszta" polgári kormányok a neoklasszikus, a teljesen vagy részben szociáldemokrata (szocialista) pártok befolyása alatt álló kormányok pedig a posztkeynesiánus felfogás képviselői. Vannak olyan polgári kormányok – például Svédországban –, amelyek a „jóléti állam" fenntartását meg-

változtathatatlan adottságnak tekintik, és a hagyományos keynesi recept alkalmazására is hajlandók. Másrészt viszont kormányon levő szociáldemokrata pártok – például a Német Szövetségi Köztársaságban – nem mindenütt határolják el magukat a neoklasszikus nézetek befolyásától. W. Roth nem ok nélkül írta: „Friedman kőkorszakbeli liberalizmusa még a Szövetségi Köztársaságban is hatott, annak ellenére, hogy az NSZDP kormányon van."[322] Ugyanezt a véleményt fejezte ki G. Eckstein címében is jellegzetes tanulmányában (*Supply-side economics: Reagan's panacea*), amikor megállapította: „Kétségtelen, a korlátlan piaci szabadság, a monetarizmus és a kínálati közgazdaságtan szentháromsága pillanatnyilag minden fölött álló célnak látszik."[323]

H. Schmidtnek igaza volt abban, hogy a krónikus infláció ellentmond Keynes elméletének. Tekintettel arra, hogy a Német Szövetségi Köztársaságban már az 1950-es évektől eléggé elterjedt az a gyakorlat, hogy a keynesi orvosságot neoliberális címkével lássák el, ez a körülmény megkönnyítette, hogy a pénzforgalom szabályozásában a monetaristák tanácsainak helyt adjanak és hogy az anticiklikus szabályozás keynesi módszereit a háttérbe szorítsák. Ezt a magatartásbeli változást egy interjú során K. Schiller, a párt egykori fő gazdasági szaktekintélye így indokolta meg: a „német modell" sikere a dinamikus piacgazdálkodás és a „jóléti állam" egyesítéséből származott; az utóbbi időben a kettő közti arány a „jóléti állam" javára módosult, és ezért bizonyos kiigazítás – a „jóléti államból" fakadó költségek mérséklése – szükségessé vált.[324]

Mindenesetre Schiller is csak kiigazításról, a korábbi arányok helyreállításáról beszélt, de nem a „jóléti állam" koncepciójának a feladásáról. Ezt egyetlen szociáldemokrata (szocialista) párt sem tehetné meg a jobboldali radikalizmus előtti behódolás, saját társadalmi bázisának – és saját társadalmi funkciójának – az elvesztése nélkül. Hogy a „neoklasszikus ellenforradalom" és a szociálreformizmus között a gazdaságpolitika alapelveiben összebékíthetetlen ellentmondás feszül, az jól kitűnt a Szocialista Internacionálé XV. kongresszusának határozatából, amely kimondta, hogy a gazdaságpolitika feladatai közül „a teljes foglalkoztatottság foglalja el a központi helyet"[325]. Márpedig a teljes foglalkoztatottság elve a legfőbb anatéma valamennyi neoklasszikus irányzat szemében.

T. Benn a „demokratikus szocializmus" mai dilemmájának gyökerét arra vezette vissza, hogy – Angliáról szólva – a munkáspárt megelégedett a kapitalizmus igazgatásával a keynesi elvek alapján, és amikor ez kudarcot

vallott, az emberek előtt az egyedüli megoldásnak a „neoklasszikus ellenforradalom" monetarista változata látszott. Ez a fölismerés így kapott nála hangot: „A konzervatívok válasza – és ez az 1979-es választásokon teljes támogatást kapott – ez: ahhoz, hogy a kapitalizmust ismét működőképessé tegyük, a monetarizmust kell alkalmaznunk, amely alapjában Adam Smith újraélesztése. A konzervatívok ezt mondják: »A munkanélküliség segítségével meg kell gyöngítenünk a szakszervezeteket, hogy így csökkenjen a bérekre gyakorolt nyomásuk. Mérsékelni kell az állami kiadásokat, és akkor a kapitalizmus, mint főnix a hamvaiból, új életre fog kelni.« Ez a monetarista megoldás."[326] A monetaristák diadala a gazdaságpolitikában a kapitalizmus újjászületése helyett a kapitalizmus belső ellentéteinek a kiélezését idézi elő. Benn erről ezeket írta: „A jóléti állam, a társadalmi kiadások jelenlegi színvonala, valamint az ezt fenntartó adózás közvetlenül abból a nyomásból ered, amelyet a választási urna kényszerít rá a gazdaságra. Röviden, ma már világos, hogy a *laissez-faire* gazdaságtan, az ipari monopóliumok, a szabad szakszervezetek és az általános választójog között alapvető érdekösszeütközés van, amelyet nem lehet kibékíteni a gazdaság struktúrájának lényeges megváltoztatása nélkül."[327] A jelenlegi struktúrában a monopóliumok áremelési, a szakszervezetek béremelési törekvései inflációt, gazdasági visszaesést idéznek elő, ami a választásokon az éppen „ügyintéző" munkáspárti vagy konzervatív kormány vereségével végződik, miközben minden marad a régiben. A struktúra megváltozása ennek a mechanizmusnak a megszűnését eredményezné.

Benn nagyon jól fölismerte az Adam Smithre való hivatkozás demagóg voltát a monetarizmus képviselőinél. Hiszen a laissez-faire, a szabad konkurrencia világa – éppen saját elveinek érvényesítése eredményeként, és nem külső beavatkozás hatására – már régen átadta helyét a nagy, és ráadásul mindinkább nemzetközi monopóliumok hatalmának. „Ezek a nagy korporációk – írta róluk Benn – még mindig kinyilvánítják az Adam Smith iránti ideológiai elkötelezettségüket, miközben egyre jobban azokhoz a nagyon feudális kereskedelmi társaságokhoz hasonlítanak, amelyek megsemmisítéséért Adam Smith oly elszántan munkálkodott."[328]

Hasonló véleményt fejtett ki G. Eckstein az 1980-as évek elején az Egyesült Államokban mindinkább tért hódító kínálati közgazdaságtanról. (A lényegbevágó nézetazonosság alapján ez az irányzat indokoltan sorolható a „neoklasszikus ellenforradalomhoz", mégha néhány tétele ki is lóg a neoklasszikus teóriák kereteiből.) Ez az elmélet abból indul ki,

hogy a mai kapitalizmus valamennyi baja automatikusan megoldódik, ha az állam felhagy a keresletszabályozás minden formájával és ehelyett a kínálatösztönzést tekinti kizárólagos feladatának, a különböző adminisztratív korlátozások megszüntetésével, de mindenekelőtt a gazdagokra kivetett adók csökkentésével. Eckstein rámutatott arra az ellentmondásra, amely a kínálatiak alaptétele – a termelés növelésének nincsenek keresleti korlátai – és a valóság – a termelési kapacitások mindinkább krónikussá váló kihasználatlansága – között áll fenn. Álláspontját ezután így összegezte: „Mindent összevéve, nincs hiány potenciális tőkéből a beruházások céljára. De a beruházásra való készség és a beruházás területének a megválasztása más tényezőktől függ. Ha a kereslet alacsony és a meglevő termelési kapacitásokat elégtelenül használják ki, ha a recesszió következtében a profitok esnek, akkor nagyon kicsi az ösztönzés pótlólagos beruházásokra a termelő üzemekben."[329] Kritikájából Eckstein erre a konklúzióra jutott: „Ilyen körülmények között a kínálati közgazdaságtan... felér egy, a gazdagoknak juttatott, áltudományosan leplezett adóajándékkal. És végül az a tény, hogy létezése összekapcsolódik a monetarizmussal... arra a következtetésre vezet, hogy a gazdaságra gyakorolt bénító hatása olyan lehet, hogy, vele összehasonlítva, az 1974-es olajválság hatását szelídnek vélhetjük."[330]

*

A neoklasszikus és a posztkeynesiánus áramlatok ellentétében a kapitalizmus belső energiáinak, funkcióképességének az eltérő megítélése jut kifejezésre. A „neoklasszikus ellenforradalom" a „keynesi forradalmat" a szocializmus erőivel szembeni defenzív magatartása miatt ostorozza, amivel nem a kapitalizmus megmentését, hanem a „hideg úton megvalósuló szocializálást" segítette elő. A kapitalizmus hanyatlását a „neoklasszikus ellenforradalom" szerint nem betegség, hanem hibás diagnózis okozta: az egészséges szervezetet betegnek nyilvánították és ennek megfelelő kezelésnek vetették alá, s a tartós kezelés hatására az egészséges organizmus valóban beteggé lett. A megoldás: véget kell vetni a hibás diagnózisból levezetett terápiának, s ekkor a tőkés gazdaság önmagától regenerálódik, működésének normális mechanizmusai helyreállnak. A posztkeynesiánusok viszont a betegség súlyosbodását regisztrálják, és még intenzívebb gyógymódot írnak elő, hogy a szervezet működőképessége fenntartható legyen; a terápiáról való lemondás pedig szerintük a pusztulásba való belenyugvást jelentené.

A modern szociálreformizmus már létrejötte időpontjában abból a kettős megfontolásból indult ki, hogy a kapitalizmus megreformálható és erre a megreformálásra rá is szorul. A szocializmus és a liberalizmus összekapcsolására törekvő Bernstein számára is elfogadhatatlan volt a *gazdasági* liberalizmus uralma. Bernstein az egész modern szociálreformizmus tartópillérét fektette le, amikor 1. a politikai liberalizmus eszméit általános emberi, a szocializmustól is elválaszthatatlan értékeknek nyilvánította; 2. nem vette tudomásul a liberalizmus és a demokrácia szétválását, amiben az imperializmus és a demokrácia közti ellentmondás tagadása is benne rejlett; 3. szükségesnek tartotta, hogy a demokráciát a politika területéről a társadalom életének egyéb szféráira is kiterjesszék. Ezek a tételek a mai szociálreformizmus ideológiájának is szerves tartozékai, amelyek a polgári ideológia – konkrétabban: a polgári politikai gazdaságtan – polarizációjának idején a „demokratikus szocializmus" orientációját is eldöntik.

Tekintettel arra, hogy a „keynesi forradalom" fenntartás nélküli támogatásával a szociálreformizmus „megégette az ujját", az ún. posztkeynesiánus irányzatokhoz való viszonyában bizonyos óvatosságot tanúsít, bár közgazdasági nézeteiben és gazdaságpolitikájában elsősorban rájuk támaszkodik. A „demokratikus szocializmus" jobbszárnya még a neoklasszikus nyomásnak is hajlandó engedményeket tenni, a balszárny jó néhány képviselője pedig, több-kevesebb következetességgel, a marxizmus irányában tapogatózik, hogy a mai kapitalizmus problémáira választ találjon.

A szociálreformizmus reideologizációja tehát összetett jelenség, és nem is csak a „demokratikus szocializmus" irányzatának a sokfélesége következtében. Hiszen a dezideologizáció öröksége korántsem múlt el nyomtalanul; ennek hatása gyakran elég jellegzetes módon mutatkozik meg mind a marxizmus egyértelmű elvetésében, mind a kompromisszumos törekvésekben a nyíltan polgári ideológiákkal. Ilyen esetekben a reideologizációt – a „saját arc" megmutatását – az mozdítja elő, hogy a másik fél részéről ilyen megegyezési hajlam nem mutatkozik. A „demokratikus szocializmus" más áramlatai viszont sokkal támadóbb magatartást tanúsítanak, és világos elhatárolásra törekszenek, de nem a polgári ideológia egészétől, hanem csupán a neokonzervatív irányzattól. (A neokonzervativizmustól való nyílt ideológiai elhatárolódás azonban nem gátolja, hogy az ilyen programot hirdető, kormányzati pozíciókat betöltő szociáldemokrata pártok ne tartsanak fenn szoros szövetségi kap-

csolatokat olyan kormányokkal, amelyekben a neokonzervatívok vannak hatalmon.) A „demokratikus szocializmus" balszárnyán pedig az utóbbi időben az olyan vélemények is felerősödnek, amelyek a polgári ideológia *egészétől* való elhatárolódást sürgetik, s a „neoklasszikus ellenforradalommal" szemben nem a keynesizmusban vagy a posztkeynesiánus elméletekben, hanem a marxizmusban látják a megoldást. Bár ez utóbbiak köre elég szűk és hatása korlátozott, mégis hiba volna számításon kívül hagyni.

Az előbbiekben vázolt tendenciáknak megfelelően a „demokratikus szocializmus" mai irányzatai között vannak olyanok, amelyek az állammonopolista kapitalizmus és a polgári demokrácia kombinációján belül hajlandók a jobboldali nyomásnak némi engedményt tenni; más irányzatok pedig a szociálreformista jelleg erősítését – a „jóléti állam" kiterjesztését – tűzik ki célul ezen a kombináción belül, amivel jól összefér, ha esetenként a nem kapitalista út követését hangoztatják, miközben fenntartják a gazdaság magántőkés szerkezetét; végül vannak olyan törekvések is, amelyek néhány ponton már nem férnek bele ennek a kombinációnak a kereteibe.

A kapitalizmus új válsághelyzetére, a polgári politikai gazdaságtan ettől elválaszthatatlan polarizációjára való reagálás az 1970-es években kifejezésre jutott a szociáldemokrata (szocialista) pártok újabb „programrevízióiban", bár ez a reagálás korántsem korlátozható e pártok hivatalos megnyilvánulásaira. A programrevíziók önmagukban még nem változtatják meg a szociáldemokrata (szocialista) pártok jellegét; helyenként csupán a régi elveknek az új helyzethez való taktikai alkalmazásáról van szó, máshol viszont ennél lényegibb módosulásról vallanak. A programrevíziókat hiba volna eleve érdektelennek tekinteni: ugyanaz a tartalom eltérő terminológiában is megnyilvánulhat ugyan, de a terminológiai újítások érdemi változásokra is utalhatnak.

Az új helyzetre való reagálás egyik tipikus példája a német szociáldemokraták 1975-ös mannheimi kongresszusán elfogadott „orientációs terv"[331]. Ez a terv minden vonatkozásban megerősítette a párt ragaszkodását a godesbergi program elveihez. Az „orientációs terv" ezeknek az alapelveknek az alkalmazására tett kísérletet az új körülmények figyelembevételével. A felvetődött társadalmi-gazdasági problémák megoldásának útját a piacgazdaság és a polgári reformizmus követésében jelölte meg. Ennek megfelelően az 1970-es évek végén, az 1980-as évek elején a Német Szövetségi Köztársaságban a piac és a magántőke szerepe

megerősödött, az állami beavatkozás korlátozottabb, még inkább „piackonform" lett. A monetarista elveknek tett engedmény azonban korlátozott maradt, nem vezetett el a „globális szabályozásról" való lemondáshoz, de a szabályozás módszereiben a keynesi elvek a háttérbe szorultak. A terv a strukturális átalakulásban a piacnak tulajdonította a fő szerepet, de az állami – főként közvetett – befolyásról nem mondott le. A szabad konkurrencia megerősítésében fontos eszközt látott az infláció megfékezéséhez, a monopóliumok hatalmának mérsékléséhez. Másrészt viszont ugyanez a koncepció fokozódó szerepet akar juttatni az „összehangolt cselekvés intézményeinek", így a szakszervezeteknek, a vállalkozói tanácsoknak, a kutató intézeteknek. Ugyancsak előirányozza a társadalmi önizgazgatás széles körű bevezetését is. Tehát ha tesz is további engedményeket a gazdasági liberalizmus elképzeléseinek, a *szociál*liberális elvekről, a „demokratikus szocializmus" *minimumprogramjáról* mégsem mondhat le. A párt voltaképpen annak akar látszani, ami a godesbergi program óta mindig is volt, sem a jobbszárnya, sem a centruma igazában nem törekszik a reideologizációra, csak a polgári jobboldal ideológiai és politikai radikalizálódása kényszerít ki ilyenfajta reagálásokat. Mindez azonban nem érvényes a különben nagyon heterogén balszárny állásfoglalásaira, amelyek a „hivatalos pártvonalat" sok ponton kikezdik.

A kapitalizmus új válságára való reagálásnak csak az egyik változata az a törekvés, amely a „demokratikus szocializmus" *szociál*liberális változatának az átmentését, a szociálreformizmusnak „önálló arculatot" kölcsönző *minimumprogramnak* a megóvását tűzi ki célul. Egy másik alternatíva a francia szocialisták új programjában öltött testet, amely a szociálreformizmus valamiféle *maximumprogramjának* a kidolgozását kísérelte meg, s a „demokratikus szocializmusnak" ez a radikalizálódása úgy tűnhetett fel, mintha ez már túlvezetne a hagyományos szociálreformizmus keretein. Az NSZDP új orientációs programja a folytonosságra, a godesbergi program vállalására helyezte a nyomatékot, és – a balszárnytól eltekintve – az ideológiai megújulás jelszavától is eléggé ódzkodott; vele ellentétben a francia szocialisták a folytonossággal szemben inkább a megújulást, a párt második világháború utáni fejlődésének erősen kritikai értékelését hangsúlyozták, a reideologizációt pedig alapvető követelménynek tüntették fel. Ebben az ellentétes magatartásban a két ország munkásmozgalmának az eltérő helyzete és fejlődése is sokat nyomott a latban, hiszen Franciaországban a baloldal

befolyása a munkásmozgalomra a második világháború után végig sokkal erősebb volt, mint a Német Szövetségi Köztársaságban. A francia szocialisták reideologizációs programjának egyik nem titkolt célja az volt, hogy véget vessenek a kommunisták domináns szerepének a francia munkásmozgalomban.

Az 1970-es évek egyre mélyülő válságának hatására mindinkább tarthatatlanná vált az a felfogás, amely az ötvenes és a hatvanas években a tőkés termelési viszonyok problematikáját végképp túlhaladottnak minősítette. A válság és a tőkés termelési viszonyok közti nehezen tagadható kapcsolat hatására a gazdasági demokrácia régi értelmezése egyre inkább elégtelennek látszott, és több országban nagyobb hangsúlyt kapott az az elgondolás, hogy az ún. demokratikus tervezést össze kell kötni az állami szektor kiszélesítésével, ami lehetővé tenné a beruházások fölötti ellenőrzés kiterjesztését, a magántőke tevékenységének hatásos szabályozását. A radikalizálódás fontos összetevője lett az az eredetileg az „új baloldal" körében népszerűvé vált „neomarxista" elképzelés – Franciaországban ennek A. Gorz és L. Goldman voltak a fő hirdetői –, hogy a nagytőke uralma alatt álló piac keltette „mesterséges szükségleteket" vissza kell szorítani és a termelést közelebb kell hozni a dolgozók „igazi szükségleteihez". Ez pedig a beruházások szigorúan szelektív politikáját igényelné, amely összeférhetetlen a piac spontaneitásával; nem a tőkés piacgazdaság megszüntetését kívánná meg ez a feladat, hanem csupán az állami politikával való összehangolását.

Mindezek az elképzelések helyet kaptak az FSZP 1977-es Nantes-i kongresszusán elfogadott programban.[332] A párt közgazdasági és gazdaságpolitikai elképzeléseit illetően ennek a programnak a fő jellegzetességei a következők voltak.

1. A program a párt antikapitalista jellegét kiemelve hangoztatta, hogy „az a válság, amelyben Franciaország szenved, nem egyszerűen mulandó és véletlenszerű esemény, hanem szorosan kapcsolódik magához a kapitalizmushoz..." Tekintettel arra, hogy a vagyon- és a jövedelemelosztás disszonanciái Franciaországban különösen nagyok, ezért „a hatalmas különbségek fokozzák a társadalmi csoportok egymás elleni harcát és gyorsítják az inflációt".

2. A program kiemelte, hogy a szabad konkurrencia világa mindinkább a múlté, a nagytőke viszont szembeszáll a „jóléti állammal", amely szűkíti az általa uralt piac hatókörét. A program megállapította: „A fogyasztás terén a tőkés társadalom lerombolja a versenyen alapuló piacot

(ami a kereskedelmi szolgáltatásokat és javakat illeti), ugyanakkor tagadja a nem kereskedelmi javak és szolgáltatások társadalmi hasznosságát."

3. A programban nagy nyomatékot kapott a „jóléti állam" kiterjesztése, a „demokratikus szocializmus" radikalizált, osztályszempontokat hirdető felfogása. A program a pártot „a kizsákmányolt osztályok autentikus képviselőjének" nevezte, és leszögezte: „olyan gazdaságpolitikát kívánunk megindítani, amely a teljes foglalkoztatottságot... tűzi ki célul." A teljes foglalkoztatottság mellett előirányozta az évi fizetett szabadság növelését és a munkaidő csökkentését. A neokonzervatív álláspontal szöges ellentétben a szelektív újraelosztást a kiegyensúlyozott fejlődés követelményének nevezte. A gazdaságirányítás két lényeges eszközeként jelölte meg az államosítást és a tervezést. Az állami szektor úgy jelent meg a programban, mint a szelektív beruházási politika feltétele. A szelektív beruházási és újraelosztási politikának olyan fejlődést kell szolgálnia, amely a profitszerzésen kívül más értékeket is figyelembe vesz. Fontos elvként állapította meg: „A párt egyik lényeges vonása, hogy a szocializmust önigazgatással képzelte el."

4. A radikalizálási tendencia tompítására hangsúlyozta a program a maga reformista voltát, azt, hogy nem vezet túl a „demokratikus szocializmus" keretein. Ezt erősítette meg ez az elvi állásfoglalása is: „Az államosítás, a tervezés, a területi tervezés nem vezet... a francia gazdaság kollektivizálásához, hanem olyan »vegyes« gazdaságot eredményez, amelyben együtt létezik és fejlődik több, különböző tulajdonviszonyokon alapuló termelési mód. A jelenlegi bürokratikus kapitalizmusban egyébként túlságosan háttérbe szorult piaci mechanizmusoknak a demokratikus tervezés irányt és keretet nyújt. A magánszektor megőrzi majd helyét..."

A program nem koherens állásfoglalás volt, hanem irányzatok harcát és kompromisszumát tükrözte. Bár a párt baloldala – az ún. CERES-csoport – a kongresszuson külön programtervezettel lépett fel, amely néhány marxista, de inkább „neomarxista" elgondolást is tartalmazott, a balszárny néhány tétele – például a munkásönigazgatás kiemelése – a hivatalos programba is bekerült. A programra azonban inkább a jobboldal és a centrum kompromisszuma nyomta rá a bélyegét, a centrum álláspontjának a határozottabb érvényesülésével. A jobboldal vezető teoretikusa, M. Rocard, a „demokratikus szocializmus" gazdasági programjának a radikalizálódása helyett inkább a nyugatnémet *szociál-*

liberális felfogás iránt vonzódott, ami főként a tőkés piac szerepének idealizálásában, történelmen kívüli eszmei kategóriaként való felfogásában mutatkozott meg. Vele szemben Mitterand és mások azt a véleményt képviselték, hogy az ösztönös piac nem adekvát szabályozója a „szocialista gazdaságnak", és hogy az államosított szektor kiterjesztésével szűkül a piac szférájának befolyása. Ennek az elméleti nézeteltérésnek különösebb gyakorlati konzekvenciái azonban nem lettek.

A francia szocialisták programjának leggyöngébb pontja az állammonopolista kapitalizmus kategóriájának – pontosabban: az e kategória által megjelölt tartalomnak – a mellőzése volt a mai tőkés társadalom problémáinak elemzésénél. Ennek következtében egyrészt a tőkés társadalomnak egy túlságosan elvont és elmosódott fogalmát állította előtérbe, másrészt pedig a konkretizálás – a „bürokratikus kapitalizmus" – a lényegi vonásról a leválaszthatónak látszó külsőségre terelte a figyelmet. A monopoltőke központi szerepének – amitől a tőkés állammal fennálló kapcsolata elválaszthatatlan – fel nem ismerése következtében a programnak mind a piac, mind az ún. demokratikus tervezés funkcióiról vallott véleménye nélkülözte a szilárd talajt, és a radikális reformprogram végrehajtása – amint azt a szocialista kormányzat gyakorlata hamarosan megmutatta – túl egyszerűnek tűnt fel. A program ezért alaposan túlbecsülte az állami szektor szabályozó szerepének lehetőségét az *adott struktúrában:* nagy súlyt helyezett arra a hatásra, amelyet – az állami szektorra támaszkodva – a szocialista kormány gazdaságpolitikája gyakorolhat a tőkés magánszektorra; aláértékelte viszont a tőkés magánszektor visszahatását az állami szektor működésére és a kormány gazdaságpolitikájára. Ebből a szempontból az adott struktúra lényegét a tőkés gazdaság mechanizmusának alapjában változatlan továbbműködése, valamint a tőkés nemzetközi gazdasági viszonyok befolyásának a változatlan fennmaradása képezi. Ez magyarázta azt is, hogy a „jóléti állam" kiterjesztése igen hamar nem várt ellenállásba ütközött. Rendkívül súlyos következmények kockázata nélkül, *az adott struktúra keretei között*, a szocialista kormányzat nem folytathat olyan gazdaságpolitikát, amely a monopoltőke alapvető érdekeit veszélyeztetné. Ráadásul a francia gazdaság objektív körülményei sem kedveztek a szociális programpontok megvalósításának.

Ha a szociáldemokrata (szocialista) pártokban az 1970-es évek során meghirdetett „strukturális reformok" általában nem is feszítik szét a szociálreformizmus kereteit, ezeknek a pártoknak a balszárnyán fellép-

tek, illetve megerősödtek olyan irányzatok is, amelyek néhány ponton túlmutatnak a „demokratikus szocializmus" elfogadott koncepcióin. Ezzel együtt jár a marxizmus iránti megújult érdeklődés és a marxizmus olyan interpretációja is, amely alaposan különbözik a korábban már ismertetett „autentikus" véleményektől.

Ilyen szempontból figyelmet érdemel az ausztromarxizmus *radikális* hagyományait ápoló és továbbfejlesztő osztrák szocialista J. Hindels munkássága, aki a mai kapitalizmus problémáinak megoldására a választ a marxizmusban keresi. Hindels szerint a kapitalizmus legújabb válságjelenségei nem a marxizmus elavultságáról, hanem életerejéről vallanak. „A marxizmus – írta nemrégen – ellenfeleinek egész nemzedékeit élte túl és mindig újra magához vonzza azokat a szocialistákat, akik nem elégszenek meg a tőkés rendszer javítgatásával. A marxizmus állandóan növekvő vonzerőt gyakorol Ázsia, Afrika és Latin-Amerika népeire, akik gyökeresen megváltoztatják e földrészek arculatát."[333]

Hindels azonban a marxizmust a fejlett tőkésországokra nézve is érvényesnek tartja, és szembeszáll azokkal, akik a marxizmus hatókörét a 19. századra korlátozzák. „Mindenekelőtt le kell szögezni, hogy megengedhetetlen »a marxizmust« formálisan a 19. század gyermekének nevezni: jóllehet Marx és Engels akkor rakták le az alapot, de legjelentősebb tanítványaik továbbfejlesztették a mesterek tanításait, új tapasztalatokkal és felismerésekkel gazdagították azokat."[334] (Hindels itt O. Bauer, M. Adler és R. Hilferding munkásságára hivatkozik.) Hindels szerint a tőkés rendszer mai problémáiból ez a következtetés adódik: „Fel kell számolni a kapitalizmust, amely sohasem lesz válságmentes, és szocialista társadalmi és gazdasági renddel kell felváltani, amely nem teszi tönkre a természetet."[335]

Hasonló nézetet vall az angol munkáspárt balszárnyának egyik vezető teoretikusa, S. Holland, aki szerint a keynesizmus kudarcából azt a tanulságot kell levonni, hogy a munkásmozgalomnak vissza kell térnie a marxizmushoz, ha a kapitalizmus válságára szocialista megoldást akar találni. Holland szerint Keynes befolyása a második világháború után hosszú időre megtörte azt a folyamatot, amelynek során az 1930-as években „Marx és nem Keynes lett az uralkodó szellemi hatalom a munkásmozgalom fő áramlatában"[336]. Holland értékelése erről a törésről így hangzott: „Keynes nem volt szocialista, és szinte semmit sem tudott a modern szocializmus alapító atyjának, Marxnak a munkásságáról. Ennek ellenére befolyása nagyobb volt a háború utáni brit szocialistákra,

mint korunk bármely más teoretikusáé. Indokoltan állítható, hogy a marxizmust ő csaknem egyedül temette el a brit baloldal fő áramlatának egy egész nemzedéke számára."[337] Ennek hatására egészen az 1970-es évekig a Crosland által reprezentált „keynesiánus szociáldemokrácia" határozta meg a munkáspárti gondolkodást. „De a gyakorlatban, részben a marxista elemzésre, részben a keynesizmus korlátozott szerepének az értékelésére alapozva, az 1960-as években új áramlatok bukkantak fel a munkásmozgalomban, és az 1970-es periódusban új kihívásként törtek a felszínre a munkáspárt szerveiben."[338]

Holland szerint a marxizmus iránti megújult érdeklődés első jele Marx fiatalkori írásainak a „felfedezésére" vezethető vissza. De különösen fontossá vált ebben a folyamatban, hogy a kapitalizmus második világháború utáni fejlődése megerősítette Marx elemzésének érvényét a monopóliumok uralmához vezető tőkekoncentrációról. Holland egyebek közt arra hivatkozott, hogy a feldolgozó ipar száz legnagyobb magántársaságának a piaci részesedése Nagy-Britanniában a háború utáni 20 százalékról 50 százalékra emelkedett, és a közvetlen exportnak a fele 75 társaság irányítása alá került. Az új válsághelyzet egészen más problémákat vet fel, mint amelyek megoldására Keynes tett kísérletet. „Más szavakkal – írta Holland –, mind az elemzés, mind az események hatására a kereslettel szemben inkább a kínálat struktúrájának, a krónikus aránytalanságnak, és inkább a direkt, mint a közvetett keynesi szabályozásnak a kérdései kerültek a vita homlokterébe."[339] Holland konklúziója ez: „Keynes nincs jelen, és nem sok értelme van azt várni, hogy egy új Keynes majd »megoldja« Anglia problémáit. Mert a brit kapitalizmus válsága sokkal szélesebb hatókörű gazdasági, társadalmi és politikai változásokat követel, mint amilyeneket Keynes valaha is szükségesnek vélt. Indokolt módon alapvető és hatékony forradalmi reformokat követel a társadalmi és a magánszektor hatalmi mérlegében, amit csak új közösségi vállalkozás és társadalmi tervezés biztosíthat."[340]

Míg azonban Hindels Ausztriában eléggé magányosan, a párt munkástömegeitől elszigetelve munkálkodik a marxizmus rehabilitációjáért, addig Holland elméleti tevékenysége egy határozott baloldali irányzat kiformálódásával jár együtt az angol munkáspárton belül, amelynek a nagy szakszervezetek soraiban is igen erős támasza van. Ennek az irányzatnak T. Benn a vezéralakja, aki az angol munkásmozgalom új, radikálisan baloldali irányváltozásának a szükségességét próbálja megindokolni.

Benn többé-kevésbé világosan fölismerte mind a liberalizmus és a

demokrácia szétválását, mind a mai kapitalizmusból folyó antidemokratikus tendenciákat; programját a liberális demokrácia és a tömegdemokrácia ellentétére, a – különben elég kontúrtalanul megrajzolt – szocializmust célba vevő radikális demokratikus átalakulás koncepciójára építette, bár a párt új orientációjának megindoklása és az általa javasolt megoldás sok szempontból eléggé ingatag alapokon nyugszik. Benn elutasította a „neoklasszikus – monetarista – ellenforradalommal" szembeni védekező magatartást, s olyan kiutat javasolt, amelyben a baloldali „posztkeynesiánus" elképzelések a marxizmustól kölcsönzött elemekkel keverednek. Benn programjának sajátossága, hogy a neokonzervativizmussal való radikális szembefordulás mellett elveti *a hagyományos szociálreformista felfogást* is, s a „demokratikus szocializmus" fogalmának új tartalmat igyekszik adni.

Ezzel az új orientációval függ össze, hogy Benn a marxizmusban a munkáspárt ideológiai arculatának egyik meghatározó elemét látja. „Az a szellemi hozzájárulás – írta –, amellyel Marx a szocializmus fejlődését előmozdította, abszolút értelemben egyedülálló volt és marad."[341] Majd hozzátette: „Ugyanolyan elképzelhetetlen volna, ha a munkáspártot a marxizmus nélkül akarnák felépíteni, mintha az egyetemeken asztronómiai, antropológiai és pszichológiai fakultásokat akarnának létesíteni anélkül, hogy megengednék Kopernikusz, Darwin vagy Freud tanulmányozását és mégis azt várnák el, hogy ezeket a fakultásokat komolyan vegyék."[342]

A hagyományos szociálreformizmus kudarcát Benn mindenekelőtt arra vezette vissza, hogy a „demokratikus szocializmus" a maga sorsát egy alapjában polgári reformista koncepcióval kötötte össze. Erről ezeket írta: „A háború végén... a szociáldemokraták arra a következtetésre jutottak, hogy a keynesi gazdaságirányítás önmagában elégséges a folyamatos növekedés eléréséhez. Azt hitték, hogy a növekedés simább lesz, ha csak egy csöppnyi központi tervezéssel és az alapiparágakra korlátozódó társadalmi tulajdonnal párosul. A szociáldemokraták érvelése szerint ez elég lett volna a teljes foglalkoztatottság megőrzéséhez, és ahhoz, hogy lehetővé tegye a közkiadások méretének az állandó emelkedését. Ennek hatására a tőke és a munka közti érdekösszeütközés megoldódott volna..."[343] Erre az alapra helyezkedve a munkáspárt a kapitalizmus felszámolása helyett csak kisebb kozmetikai műveletekre vállalkozott. Az apróbb eredményekért a párt föladta alapelveit, és ez az 1970-es évek válságának idején katasztrofális eredménnyel járt. „A mun-

káspárt megsemmisítő veresége az 1979 májusi választásokon – állította Benn – annak a 30 évig tartó antiszocialista revizionizmusnak volt a folyománya, amelyet a Labour Party vezetősége prédikált, azt a 11 évet is beleértve, amikor munkáspárti kormány volt hatalmon."[344] Az új helyzet – a kapitalizmus különösen kiéleződött válsága Angliában – azonban alapvető döntés elé állította a pártot: „Az angol munkásmozgalom keresztúthoz érkezett. Most kell eldöntenie, elfogadja-e a brit szocializmus céljainak az olyan újrameghatározását, hogy azoknak az előnyöknek a megragadására korlátozódjék, amelyeket a sikeres kapitalizmus melléktermékei gyanánt elvárhat a fellendülés ritka éveiben. Az ezzel szembeni alternatíva: helyezzük céljainkat magasabbra; döntsük el: a kapitalizmust a demokrácia útján szocializmussá alakítjuk át, és lássunk hozzá ahhoz, hogy e célnak megfelelően megerősítsük magunkat."[345]

Benn azt is jól látta, hogy a neokonzervativizmus szabadság-demagógiája az antidemokratikus liberalizmus megnyilvánulása. Erről így vélekedett: „Röviden, a valóságos ellenség, amelyet a brit establishment most érzékel, az maga a demokrácia. Hogy a kihívást leküzdjék, azt a látszatot kellett kelteniük, mintha a kapitalizmus és a demokrácia szétválaszthatatlanul össze volna kötve egymással, és mindkettő az antidemokratikus szocialisták támadásával nézne szembe."[346] Benn szerint azonban a demokráciaellenesség gyökerei nem a neokonzervativizmus ideológiájában és politikájában, hanem a mai kapitalizmus objektív társadalmi-gazdasági viszonyaiban lelhetők fel. Véleménye erről így szól: „A tőkés monopóliumok Angliában és az egész világon már régóta »hatálytalanították a kereslet és a kínálat törvényeit«, és olyan központok lettek, amelyek politikailag mindent megelőzően abban érdekeltek, hogy a finánctőkéseket... és a monopóliumok irányítását végző menedzserek önmagát állandósító hierarchiáját védelmezzék. Evégett ellenőrzik a közvéleményformáló eszközöket, a közvetlen propaganda szolgálatába állítják ezeket olyan alkalmakkor, amikor nagyméretű korrupciós tevékenységben találtatnak bűnösnek, vagy amikor nyíltan támogatják azokat a kormányokat, amelyek lehetővé teszik számukra, hogy saját hasznukat követhessék."[347] A mai tőkés társadalmat sújtó bajok tehát nem elsősorban az éppen ügyintéző kormányokból, hanem e rendszer alapjaiból származnak. „Ezek az ellentmondások alapvető tartozékai annak a rendszernek, amelyben tevékenykedünk; ez a rendszer zsákutcába jutott és megrekedt (logjammed) azoknak az ellentétes érdekeknek ha-

tására, amelyeket alapvető gazdasági és politikai reformok nélkül nem lehet megoldani."[348]

Benn szemében a korábbi munkáspárti kormányok döntő hibája abban állt, hogy nem vették figyelembe: a fennálló rendszer alapjainak megváltoztatása nélkül az egyes reformok tartalmát és következményeit nem a reformokhoz fűződő szubjektív szándékok, hanem a rendszer „logikája" dönti el. Különösen vonatkozik ez az államosításokra: „a háború után államosított iparágak nagy csalódást okoztak ... a hatalmas korporációk, amelyeket ugyanazon gazdasági kritériumok szerint és ugyanolyan autoritatív vezetés alatt irányítottak, mint a magántársaságokat, képtelenek voltak arra, hogy megvalósítsák azok reményeit, akik a köztulajdonért szálltak síkra."[349] A társadalmi tulajdon – így folytatódik Benn érvelése – csak akkor válthatja fel a kapitalizmust, ha együtt jár a döntési hatáskörök gyökeres módosulásával, a munkásönigazgatás bevezetésével. Csak a munkásönigazgatással összekötött államosítás tekinthető a „gazdasági demokrácia" összetevőjének. Ennek volna további eleme a demokratikus tervezés, amely az államosított ágazatokat kivonná a rendszer „logikája", vagyis a spontán piaci erők uralma alól. „Az értelmes és demokratikus tervezés bizonyos foka túlhaladná a piaci erőknek, mint a gazdagság elosztása varázslatos módszerének az elképzelését. Meg kell valósítanunk az ugrást a piaci erők világából az erőforrások felhasználásáról szóló demokratikusabb döntések és az emberi értékek nagyobb tisztelete irányába."[350] A piaci erők érvényesülése a mai kapitalizmusban Benn szerint csak úgy biztosítható, ha mind erősebb lesz a politikai elnyomás. Ebből a szemszögből a gazdasági demokrácia hiánya a politikai demokrácia létét is veszélyezteti.

A piaci erők zabolátlan uralmának a megfékezése és a demokratikus tervezés Benn felfogása szerint azt is feltételezi, hogy a különböző jövedelmi formák *egyaránt* ellenőrzés alá kerüljenek. Ez a felfogás gyökeresen ellentétes azzal a jövedelempolitikai gyakorlattal, amelyet a munkáspárti kormányok hivatali idejük alatt folytattak. Ezt a különbséget Benn így érzékeltette: „Az emberek készek annak belátására, hogy a bérek tervezését a tervgazdaság szerves részének tekintsék, de elfogadhatatlan számukra, hogy a béreket tervezni kell, viszont a szabad foglalkozásúak fizetését, az osztalékokból és az olyan forrásokból származó jövedelmeket, amelyeket nem lehet könnyen mérni, fel kell menteni ez alól, akár csak az árakat..."[351] A szocializmus perspektíváját kitűző „gazdasági demokrácia" programja tehát nem irányozná elő a tőkéből származó

jövedelmi formák kiküszöbölését, hanem csak a tervszerű szabályozásukat. A jövedelmeknek és az áraknak ez a szabályozása mindenesetre gyökeres módosulást jelentene a korábbi gyakorlathoz képest.

A demokratikus döntések rendszerének kiterjesztése a gazdaságra, az ehhez szükséges információs mechanizmusok megteremtése, a munkásönigazgatás bevezetése lehetővé tenné a nagytőke tevékenységének ellenőrzését, ami Benn szerint – ellentétben a hagyományos szociálreformizmus tételével – nem hatékonysági kérdés, hanem a „politikai hatalom kérdése". A munkásellenőrzést az üzemekben kell kezdeni, majd az államosított ágazatok irányításával a gazdaság egészére ki kell terjeszteni. Mindebben Benn döntő szerepet szán a szakszervezeteknek. A kollektív szerződések megkötésénél eszerint olyan kérdésekről is dönteni kellene, mint a beruházások színvonala és összetétele, az új technológiák bevezetése, az árak megszabása, a haszon felosztása, a munkások felvétele és elbocsátása, a termelési kapcsolatok jellege stb. A tervezés rendszerének a három fő részvevő – kormány, szakszervezetek, menedzserek – kapcsolatára kellene épülnie. (Ez utóbbi tétel már a koncepció kétségkívüli reformista voltára utal.)

Benn a demokráciának a gazdaságra való kiterjesztését összeköti azzal a programmal, amely a *politikai* demokrácia *helyreállítására* irányul. Szerinte ugyanis az a cél, amelyet a neokonzervatívok a demokrácia korlátozására maguk elé tűztek, a politikai demokrácia területén már megvalósult. Benn részletesen jellemzi a demokrácia eróziójának azt a folyamatát, amelynek eredményeként az alapvető döntéseket nem az általános választójog alapján működő, a formálisan a népszuverenitást kifejező parlament hozza, hanem olyan szervek, amelyeket senki sem választott és amelyek senkinek sem tartoznak felelősséggel. Angliában még mindig fennáll és befolyással bír a kinevezésen alapuló lordok háza, az ország sorsát érintő alapvető gazdasági kérdésekben a Közös Piac nem választott intézményei határoznak, a kormánynak nincs hatalma a hazai tőkénél sokkal fontosabb nemzetközi tőke – és a nemzetközi tőkés intézmények – fölött, a háború és a béke kérdéseiben nem az angol parlament, hanem az amerikai hatóságok döntenek, de az országon belül is mind erősebben érvényesül a fegyveres testületek lényegében ellenőrzés nélküli befolyása stb. A jelenlegi rendszerben a miniszterek és a vezető állami funkcionáriusok kinevezése kizárólag a miniszterelnök jogköre. „A miniszterelnökség a mai Angliában ténylegesen választott monarchia"[352] – írta róla. A kormánynak és az egyes tárcáknak a működését a

titkosság keltette sötétség burkolja be. De hiányzik a pártokon belüli demokrácia is: a még viszonylag demokratikus vonásokat mutató munkáspárton belül a fő kérdésekben nem a párttagság és annak választott szervei, hanem a parlamenti frakció hozza a döntéseket. A következtetés: „Az általunk magasztalt demokrácia egy díszes homlokzattá válik, amely mögött megbújva a hatalom birtokosai hatalmukat saját előnyükre és a közjó kárára gyakorolják."[353]

Benn a demokrácia eróziójáért mindenekelőtt a tömegtájékoztatás nagytőkés monopóliumát teszi felelőssé: „Angliában nincs szabad sajtó, sem pedig elfogulatlan rádióadási rendszer."[354] Az összes tömeglap hét multinacionális társaság és vagyonos család kezében van és a legtöbb helyi újságot is ezek birtokolják. Az újságok nem az olvasók számától, hanem a nekik feladott hirdetésektől függnek. Ennek következtében a munkáspárt egyetlen napilapjának, a *Daily Herald*nak meg kellett szűnnie, bár sokkal nagyobb példányszámban jelent meg, mint a *Times*, a *Guardian* és a *Financial Times* együttvéve. A pártatlanság látszatát az szüli, hogy az angol újságok nem egy meghatározott politikai *párt*, hanem egy meghatározott *politika* mellett vannak elkötelezve. „A brit újságok alapvetően nem azért kifogásolhatók – írta róluk Benn –, mert szükségképpen a konzervatív párt politikáját támogatják, hanem azért, mert a konzervatív politika mellett állnak ki, akár a konzervatív, akár a munkáspárti kormány valósítja meg azt."[355]

Az antidemokratikus liberalizmus térhódítása következtében Anglia politikai berendezkedése Benn ábrázolásában úgy fest, hogy a választott parlament hatásköre mindinkább formálissá lesz – ami kifejeződik a parlamenttel szembeni mind általánosabb bizalmatlanságban, a választásokon való részvételtől való tartózkodásban –, a valódi hatalmi központok a parlamenttől függetlenül hozzák döntéseiket. Ezért Benn a politikai demokrácia rendszerének „radikalizálása" mellett száll síkra, a liberális demokráciával – másképpen: a demokrácia nélküli liberalizmussal – a tömegdemokráciát próbálja szembeállítani.

Ezt a célt szolgálná az „új demokráciáért" meghirdetett harc programja, amelynek megvalósulása Benn szerint lehetővé tehetné a szocializmusba való átmenetet is. Ez a fennálló politikai struktúra olyan átalakítását igényelné, amely visszaszorítaná a bürokratikus államapparátus és a militarizáció befolyását, amiben Benn az autokratikus tendenciák és a demokrácia lemorzsolódásának a fő tényezőjét látja. Ezzel együtt szükségesnek tartja a tömeginformáció területén bekövetkezett rendkívü-

li koncentráció és centralizáció megtörését és visszafordítását, ami lehetővé tenné, hogy a lakosság széles rétegei hozzáférhessenek a sajtóhoz, a rádióhoz és a televízióhoz. Ezt egészítené ki a „nyílt kormányzat" megvalósítása: széles jogkörrel felruházott speciális parlamenti bizottságok vetnének véget a kabinet és a minisztériumok tevékenysége titkosságának, ami önkényeskedéshez vezet a politikában és a gazdaságban. A bürokratikus államapparátus visszaszorulásával együtt viszont megnőne a társadalmi intézmények, mindenekelőtt a szakszervezetek jogköre; lehetővé válna, hogy regionális, iparági és nemzetgazdasági szintű összehangoló bizottságokat hozzanak létre, és így létrejöhessen a „munka parlamentje", amely a kormányzati és vállalkozói szervezetekkel dönthetne a gazdasági, a szociális politika fő irányairól. Mindezt a munkáspárt belső demokratizálódása egészítené ki, a parlamenti frakció hatalmának korlátozása. Benn úgy vélekedik, hogy ideológiai téren fenn kell tartani a párt pluralizmusát, de erősíteni kell a radikálisan demokratikus és szocialista irányzatok súlyát és el kell fogadni azt az elvet, hogy a marxista eszmék nem gyengítik, hanem erősítik a párt arculatának demokratikus és szocialista vonásait. A munkáspártban és a szakszervezetekben tevékenykedő marxista irányzatokról Benn egyértelműen pozitív véleményt vall.

Benn állásfoglalása több ponton túlvezet a mai szociálreformizmus „maximumprogramjának", a francia szocialisták 1976-os programnyilatkozatának a keretein. Ebben az állásfoglalásban azonban az az alapvető ellentmondás húzódik meg, hogy a „demokratikus szocializmus" koncepciójába olyan követeléseket is beleszorít, amelyek csak verbálisan férnek bele. (Például a spontán piaci erők kiküszöbölése a demokratikus tervezés által; a munkásönigazgatás általános kiterjesztése; a döntést hozó hatalmi központok struktúrájának a gyökeres átformálása stb.) Benn ragaszkodik a „demokratikus szocializmus" módszereihez – és egyben ezeket a módszereket *alapelveknek* is tekinti, amikor a kommunista mozgalomtól való elhatárolódás kerül szóba –, de olyan célokat tűz ki, amelyek ezekkel a módszerekkel – ezeknek az alapelveknek a fenntartásával – nem érhetők el. Ez az ellentmondás addig hagyható figyelmen kívül, amíg a gyakorlat a célok és a módszerek közti választást elodázhatatlanná nem teszi; ebben az esetben vagy a célokról, vagy a „demokratikus szocializmus" koncepciójáról kell lemondani. A „demokratikus szocializmus" koncepció lehet – és már volt is – annyira rugalmas, hogy vele összeférhetetlen programpontokkal

is meg tudjon békülni, de annyira már nem, hogy az alapelveivel ellentétes, vagyis a reformizmus határait átlépő forradalmi gyakorlattal összebékülhessen. Vagy vissza kell vonulni azok közé a keretek közé, amelyeket az állammonopolista kapitalizmus és a polgári demokrácia kombinációjának „demokratikus szocialista" variánsa képvisel, vagy túl kell lépni ezeket a kereteket *a szocialista átalakulás következetes programjával és gyakorlatával*, ami Benn jelenlegi felfogásához képest is *minőségi* változást követelne. E felfogásnak a hagyományos szociálreformista állásponttól való részleges eltérése még nagyon messze van attól, hogy vele kapcsolatban irreverzibilis folyamatról beszélhetnénk. A szociálreformizmussal összekötő köldökzsinórt Benn még nem vágta el.

Benn fölismerte ugyan a parlamentáris demokrácia korlátait – eddig egyébként a szociálreformizmus legtöbb mai irányzata is eljutott –, és a demokrácia radikális – a hagyományos szociálreformista elképzeléseken sok tekintetben túlmenő – kiterjesztését tűzi ki célul, de a polgári parlamentáris demokráciához fűzött illúziókat korántsem adta fel. Ellenkezőleg, a bajok gyökerét éppen a polgári parlamentarizmus háttérbe szorításáb n látja. Vagyis a polgári parlamentarizmus *realitásával* a polgári parlamentarizmus *eszményét* állítja szembe, nem ismerve fel, hogy ennek az eszménynek a mai helyzetben éppen ez a realitás felel meg; a parlamenten kívüli hatalmi központok nem kinövések a rendszeren, hanem a rendszer szerves részei. Ez nem azt jelenti, hogy az adott helyzet megváltoztathatatlan; kisebb-nagyobb kozmetikai műveletekre, esetenként ennél mélyrehatóbb változtatásokra is mód nyílhat, sőt egy radikális átalakulás keretei között a parlament funkciója is megváltozhat, de ábrándnak hat az a hit, hogy a polgári parlament régi szerepkörének visszaállítása teremtené meg a feltételeket a radikális társadalmi átalakulás végrehajtásához.

Benn – érthetően és helyeselhetően – a maga állásfoglalását az Angliában igen erős demokratikus hagyományokra építi, és – ugyancsak indokoltan – e demokratikus hagyományok követőjének az angol munkásmozgalmat, nem pedig az angol nagyburzsoáziát tekinti. Jól látja, hogy a nagyburzsoázia által támogatott jobboldali radikalizmus a „jóléti állam" elleni támadásával együtt a demokratikus intézményeket – különösen pedig a szakszervezetek kiharcolt jogkörét – is alapjaiban fenyegeti. Ennek ellenére Benn még annyira sem tud leszámolni a polgári demokrácia működésével kapcsolatos illúziókkal, mint azt Laski tette az 1930-as években. Benn abból indul ki, hogy a burzsoázia ellenállása nem fogja

túllépni a parlamentáris demokrácia játékszabályait, és pártján keresztül a lojális ellenzék szerepét fogja betölteni a radikálisan demokratikus, sőt a szocialista átalakulás időszakában is. A hazai és a nemzetközi monopoltőke fennmaradó gazdasági pozícióiról, és ezeknek a pozícióknak a radikálisan demokratikus és szocialista átalakulással szembeni ellenállásáról pedig szinte alig vesz tudomást.

Márpedig annak az ellenállásnak, amelybe a „demokratikus szocializmus" francia „maximumprogramja" ütközött, figyelmeztető jelként kellene szolgálnia az angol munkáspárt baloldala számára is. Különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy Benn több kérdésben túlment a francia szocialisták céljain és olyan követeléseket is fölállított, amelyeknek megvalósítása nem férne bele a „demokratikus szocializmus" hagyományos felfogásába. Hiszen a francia szocialisták az állami szektor kibővítését nem kötötték össze az uralkodó tőkés gazdasági mechanizmus gyökeres átformálásával, az állami vállalatok tevékenységét ugyanannak a gazdasági kritériumnak rendelték alá, amely a magánvállalatok működésének is mércéje, és nem tekintették feladatuknak, hogy a piaci erők szerepét a tervezésre ruházzák át. Benn viszont mindebben alapvető változást sürget. A francia szocialistáknál szó sem volt a jövedelmeknek és az áraknak az olyan centralizált ellenőrzéséről, mint amilyent Benn programja irányoz elő, nem is beszélve az Angliában amúgy is sokkal befolyásosabb szakszervezetek szerepének a kibővítéséről és az általános munkásönigazgatásról szóló koncepcióról.

De nem pusztán a nagytőke politikai ellenállását szükséges számításba venni, hanem – és még inkább – azokat az objektív gazdasági viszonyokat is, amelyek az angol gazdaságot a tőkés világgazdasággal összefűzik. Benn programjának erre vonatkozó pontjai – például Anglia kilépése a Közös Piacból – nagyon kevés érdemleges változást irányoznak elő; különben is igazán érdemleges változás ezen a területen a „demokratikus szocializmus" koncepcióval való *szakítás* nélkül nehezen volna elképzelhető. Ha viszont ez a kapcsolatrendszer fennmarad, akkor merő utópizmus a gazdasági kritérium megváltozásáról, a piaci erők kiküszöböléséről és tervezéssel való felváltásáról ábrándozni.

A gazdasági kritérium és a piac szerepének ez az absztrakt és differenciálatlan megítélése Benn koncepciójának egyik leggyengébb pontjára hívja fel a figyelmet: a közgazdasági elemzésnek morális imperativuszokkal való fölcserélésére. Ennek hatására a gazdasági *lehetőségeket* gyakorta az erkölcsi *követelmények* helyettesítik. A gazdasági krité-

rium és a piac funkciójának ez az elvont és differenciálatlan megítélése lehetetlenné teszi azoknak a közbeeső láncszemeknek a megtalálását, amelyek létrehozhatnák a közgazdasági feltételeit a Benn által kívánatosnak tartott célok megközelítésének. A demokratikus tervezés és a piac absztrakt antitézise önmagában sehova sem vezet. „Szűk a világ, de tág világ az agy" – mondja Schiller drámai trilógiájának hőse, Wallenstein, amikor oly logikusnak látszó tervei a valósággal összeütközve zátonyra futnak. Benn-nek is tekintetbe kellene vennie, hogy nem minden fér bele a „szűk világba", ami a „tág világban" oly meggyőzőnek hat.

A célhoz vezető útnak, az átmenet problémáinak kidolgozatlansága megmutatkozik abban a módban is, ahogyan Benn az átalakulás „szubjektumaival" foglalkozik. Ezért a kidolgozatlanságért azonban hiba volna csupán őt tenni felelőssé; ennek okai nagyon mélyen gyökereznek az angol munkásmozgalom hagyományaiban.

Benn a radikálisan demokratikus és szocialista átalakulás sorsát mindenekelőtt az angol munkáspárttal kötötte össze, amely mindig irányzatok laza koalíciója volt és ezen Benn sem akar változtatni. Benn egyrészt a „szociáldemokraták" kiválását sürgette – ez időközben megvalósult –, valamint azt, hogy ne gátolják a radikális elemek csatlakozását a párthoz és tegyék lehetővé szabad tevékenységüket a párt soraiban. A Benn vezette balszárny az utóbbi években bizonyos mértékben megerősítette pozícióját a párton belül, de mégiscsak kisebbséget alkot. A munkáspárt jobbszárnya és centrumának nem lebecsülhető része közelebb áll a „mérsékelt konzervatívokhoz", mint saját balszárnyához, az újonnan megalakult szociáldemokrata párttól pedig sokkal inkább taktikai, mint elvi ellentétek választják el őket. Jelenlegi helyzetében ez a párt nagyon kevéssé látszik alkalmasnak arra, hogy Benn programját elfogadja és megvalósítsa.

A Benn koncepciójában oly nagy szerepet játszó szakszervezetekben az utolsó másfél évtizedben még határozottabban volt megfigyelhető a baloldal térnyerése. Korábban a nagy szakszervezetek a jobbszárny legbiztosabb támaszai voltak, jelenleg viszont némelyek közülük inkább a baloldal mögött sorakoznak fel. Politikai szempontból a szakszervezetek továbbra is megosztottak, ennek ellenére még mindig a leginkább hajlamosak a radikális föllépésre, de egy átfogó társadalmi átalakulás irányítására aligha alkalmasak. A trade-unionizmuson való túljutásnak nem a szindikalizmus az útja. (Benn különben nem szindikalista; ezt a parlament szerepéről vallott nézetei eleve kizárják.)

A Benn felfogásában felszínre kerülő ellentmondásos mozzanatok összefüggenek a marxizmushoz való viszonya ellentmondásos voltával. Benn a marxizmusról vallott pozitív véleményét össze akarja egyeztetni az ideológiai pluralizmus fenntartásával, ami csak eklekticizmushoz, egymással össze nem egyeztethető és egymást kizáró nézetek egyidejű hírdetéséhez vezethet. A mai kapitalizmus közgazdasági vizsgálatában részben a „modern ipari társadalom intézményei struktúráját" előtérbe állító, alapjaiban posztkeynesiánus nézetekre, másrészt a monopolkapitalizmus elemzésére vonatkozó marxista kategóriákra támaszkodik. Különösen zavaró a radikális társadalmi átalakulás programjának megindoklásában az, hogy a marxista érvelést az etikai szocializmus morális frázisaival hígítja fel anélkül, hogy a kétfajta megközelítés összebékíthetetlensége nyilvánvalóvá válna számára. Ráadásul nem mindig válik el nála a marxizmus, valamint a marxizmus „neomarxista" értelmezése, és a leninizmushoz való viszony tisztázására Benn még érdemi kísérletet sem tesz. Részben ezzel függ össze, hogy a szocialista országok gyakorlatának megítélésében gyakorta áldozatul esik a burzsoá propaganda manipulációs mechanizmusának, az objektív nehézségek és a – sokszor súlyos következményekkel járó – szubjektív hibák egyoldalú és eltorzított ábrázolásának. Ez azért is furcsa, mert ezt a manipulációs technikát egyébként kevesen leplezték le találóbban, mint amint ezt éppen Benn tette.

*

A kapitalizmus új válságára és a jobboldali radikalizmus ellentámadására való reagálást tekintve, a szociálreformizmus itt tárgyalt alternatívái általában nem lépik túl a „harmadik út", a „demokratikus szocializmus" koncepciójának kereteit. Ennek megfelelően az egyik alapvető szempont, amely a szociáldemokrata (szocialista) pártoknak a kommunista pártokhoz és a szocialista országokhoz való viszonyát meghatározza: a ragaszkodás az állammonopolista kapitalizmus és a polgári demokrácia kombinációjának szociálreformista variánsához; ennek a variánsnak a döntő eleme a „jóléti állam" intézményrendszerének és a kivívott demokratikus jogoknak a megőrzése és – esetenként – továbbfejlesztése. A másik alapvető tényező, amely erre a viszonyra hatást gyakorol, az az, hogy a neokonzervatív ellenforradalom az állammonopolista kapitalizmus és a polgári demokrácia egy olyan változatának a kivívására törekszik, amely a „jóléti állam" felszámolását, a politikai demok-

ráciának a hagyományos liberális elvekre való korlátozását tűzi ki célul. A kommunista és a szociáldemokrata mozgalom között továbbra is hiányzik az elvi alap a mai kapitalizmus felszámolásáért vívott harchoz, de ugyanez az elvi alap megvan a kivívott szociális, gazdasági és politikai vívmányok megőrzéséért és továbbfejlesztéséért folyó küzdelemhez. A jobboldali radikalizmus sok országban tapasztalható előretörése ezt az együttműködést napjaink egyik legidőszerűbb feladatává teszi.

Ugyanilyen differenciált megközelítés indokolt a szocialista és a tőkés világrendszer kapcsolatának a megítélésénél is. Ha különböző érveléssel is – nem utolsósorban olyan argumentációval, amely már magát az ilyen szembeállítást „leninista manipulációnak" minősíti –, a szociáldemokrata pártok a tőkés rendszer mellett és a létező szocializmus ellen foglalnak állást, de ez az állásfoglalás önmagában még nem tartalmaz választ arra a kérdésre, hogy milyen legyen a két rendszer egymáshoz való viszonya, együttélésüknek milyen lehetőségei és formái adódhatnak. Márpedig ez utóbbi olyan kérdés, amelynek megválaszolása végső fokon a háború és a béke problémájának az eldöntésére is hatással van. Ma, amikor a jobboldali radikalizmus minden területen a konfrontációt állítja előtérbe, igen nagy fontossága van annak, hogy a Szocialista Internacionálé pártjai a konfrontáció fokozása helyett a lehetséges együttműködést állítsák előtérbe. Az elmúlt másfél évtizedben a két rendszer közti kapcsolatok megjavításában nem kevés eredményt sikerült elérni, és nem csupán a szocialista országoknak és a kommunista pártoknak fűződik érdekük ahhoz, hogy az elért vívmányok fennmaradjanak és tovább erősödjenek. Az ilyen törekvésnek elvi akadályai nincsenek, csak a kölcsönös politikai akarat szükséges hozzá.

A monopoltőke agresszív törekvéseit követő és kiszolgáló jobboldali radikalizmussal szemben a szociáldemokrata (szocialista) pártok magatartásában megfigyelhetők bizonyos sajátosságok akkor is, amikor az önálló nemzeti fejlődés útjára tért országokhoz való viszony kerül szóba. Jól ismert például az a határozott és következetes álláspont, amellyel Palme az amerikai imperializmus vietnami agresszióját ítélte el. Ugyancsak ismeretes az az ellentét, amely a nicaraguai forradalom megítélésében áll fenn Mitterrand és Reagan között. Hasonlóképpen egészen másként látja a fejlett tőkésországok és a „fejlődők" közötti gazdasági kapcsolatokat W. Brandt, mint a jelenlegi amerikai kormányzat. A szociáldemokrata (szocialista) pártok általában hajlanak arra, hogy ezekben az országokban támogassák a demokratikus reformokat, a kizsákmányolás

különösen durva formáinak a felszámolását, és elítélik azokat az önkényuralmi rendszereket, amelyeknek az amerikai imperializmus oly készségesen nyújt támogatást. Más kérdés, hogy e mögött az eltérő magatartás mögött az a szándék is meghúzódik, hogy gyöngítsék a szocialista országok befolyását ezekre az országokra.

A kommunista és a szociáldemokrata pártok politikai kapcsolata természetesen sokkal összetettebb és átfogóbb problémakör annál, semhogy a szociálreformizmus elméleti vizsgálatából levont általános következtetések kereteibe beleférjen. De ennek az összetett és átfogó problémakörnek a megválaszolása is igényli a mögötte meghúzódó elméleti összefüggések feltárását és megvitatását.

I. A BERNSTEINIZMUS

[1] *Lenin* Összes Művei. 30. köt. Kossuth Könyvkiadó 1971. 158. old.
[2] *F. Mehring:* A történelmi materializmusról. Kossuth Könyvkiadó 1979. 92. old.
[3] Die Neue Zeit. 1902–1903. I. köt. 727. old.
[4] Lásd *Plehanov* Válogatott filozófiai írásai. Kossuth Könyvkiadó 1972. 407. old.
[5] Ugyanott, 423. old.
[6] *R. Luxemburg:* Gesammelte Werke. Berlin 1970. 1/1. köt. 370. old.
[7] Ugyanott, 373. old.
[8] *Lenin* Összes Művei. 26. köt. Kossuth Könyvkiadó 1971. 131. old.
[9] *Lenin* Összes Művei. 20. köt. Kossuth Könyvkiadó 1969. 282. old.
[10] Lásd *Plehanov* Válogatott filozófiai írásai. 464–465. old.
[11] *Lenin* Összes Művei. 27. köt. Kossuth Könyvkiadó 1971. 312. old.
[12] *E. Bernstein:* Ein revisionistisches Sozialismusbild. Berlin–Bonn–Bad-Godesberg 1976. 124. old.
[13] *H. Grebing:* Der Revisionismus. Von Bernstein bis zum Prager Frühling. München 1977. 20. old.
[14] *R. Luxemburg:* Gesammelte Werke. 1/1. köt. 383. old.
[15] *Marx–Engels* Művei. 38. köt. Budapest 1977. 403. old.
[16] Die Neue Zeit. 1898. I. köt. 556. old.
[17] *F. Mehring:* A történelmi materializmusról. 92. old.
[18] Itt természetesen figyelembe kell venni, hogy ebben az időszakban nagyon kevés olyan részvevője volt a német munkásmozgalomnak, akiknek az elméleti tevékenységére számítani lehetett. Jól jelzi a helyzetet Engels 1889. október 17-én írt levelének megállapítása: „Bebelt, aki pompás elméleti koponya, a gyakorlati pártmunka akadályozza abban, hogy ezt a legjobb tulajdonságát másra használja, mint az elméletnek gyakorlati esetekre való alkalmazása. Így hát eddig Bernstein és Kautsky voltak az egyedüliek, s Bernsteint is túlságosan igénybe veszi a gyakorlati tevékenység ahhoz, hogy úgy tevékenykedjék és képezze tovább magát elméletileg, ahogyan bizonyára szeretné és tudná." (*Marx–Engels* Művei. 37. köt. Budapest 1977. 282. old.)
[19] *Marx–Engels* Művei. 35. köt. Budapest 1976. 128. old.
[20] *Marx–Engels* Művei. 37. köt. 382. old.
[21] *Marx–Engels* Művei. 39. köt. Budapest 1979. 158. old.

[22] *E. Bernstein:* Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie. Berlin–Bonn–Bad-Godesberg 1977. 10. old.
[23] *H. Grebing:* Der Revisionismus. Von Bernstein bis zum Prager Frühling. 22. old.
[24] Lásd *Lenin* Összes Művei. 26. köt. 250. old.
[25] Lásd *Lenin* Összes Művei. 15. köt. Kossuth Könyvkiadó 1967. 230. old.
[26] *Marx–Engels* Művei. 38. köt. 419. old.
[27] Ugyanott, 425. old.
[28] Ugyanott, 513. old.
[29] *Marx–Engels* Művei. 36. köt. Budapest 1978. 56. old.
[30] *Marx–Engels* Művei. 21. köt. Budapest 1970. 191. old.
[31] *Marx–Engels* Művei. 37. köt. 310. old.
[32] *Lenin* Összes Művei. 30. köt. 169. old.
[33] Ugyanott, 171. old.
[34] *E. Bernstein:* Texte zum Revisionismus. Bonn–Bad-Godesberg 1977. 7. old.
[35] Ugyanott, 5. old.
[36] *Marx–Engels* Művei. 21. köt. 313. old. (Az én kiemelésem – R. G.)
[37] *Lenin* Összes Művei. 27. köt. 304. old.
[38] Lásd *Marx–Engels* Művei. 20. köt. Budapest 1963. 273. old.
[39] *Lenin* Összes Művei. 33. köt. Kossuth Könyvkiadó 1965. 61. old.
[40] *E. Bernstein:* Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie. 6–7. old.
[41] Ugyanott, 98. old.
[42] Ugyanott, 27. old.
[43] Ugyanott, 96. old. (Az én kiemelésem – R. G.)
[44] *Marx–Engels* Művei. 23. köt. Budapest 1967. 585. old. (Az én kiemelésem – R. G.)
[45] Ugyanott, 586. old.
[46] *Marx–Engels* Művei. 25. köt. Budapest 1974. 235. old. (Az én kiemelésem – R. G.)
[47] Ugyanott, 246. old.
[48] *R. Luxemburg:* Gesammelte Werke. 1/1. köt. 387. old.
[49] *E. Bernstein:* Der Sozialismus einst und jetzt. Bonn–Bad-Godesberg 1975. 131. old.
[50] *Lenin* Összes Művei. 27. köt. 300. old.
[51] Lásd ugyanott.
[52] Lásd ugyanott.
[53] Ugyanott, 301. old.
[54] Ugyanott, 306. old.
[55] Ugyanott, 347. old.
[56] *E. Bernstein:* Die Voraussetzungen der Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie. 107. old.
[57] *Marx–Engels* Művei. 25. köt. 656. old. (Az én kiemelésem – R. G.)
[58] *Marx–Engels* Művei. 21. köt. Budapest 1970. 453. old.
[59] *David Eduard:* Szocializmus és mezőgazdaság. Budapest 1909. II. köt. 352. old.
[60] Ugyanott, 351. old.
[61] *K. Kautsky:* Das Erfurter Programm. Berlin 1965. 29. old.
[62] *David Eduard:* Szocializmus és mezőgazdaság I. köt. 41. old. (Kiemelés az eredetiben.)
[63] Ugyanott, II. köt. 316. old.
[64] Ugyanott, 356. old.

[65] Ugyanott, 353–354. old.
[66] *Marx–Engels* Művei. 25. köt. 759. old.
[67] *Lenin* Összes Művei. 27. köt. 197–198. old.
[68] *E. Bernstein:* Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie. 84. old.
[69] Ugyanott, 85. old.
[70] *E. Bernstein:* Ein revisionistisches Sozialismusbild. 116. old.
[71] *E. Bernstein:* Der Sozialismus einst und jetzt. 174. old.
Bernsteinnek ez az írása mintegy tíz évvel később készült, mint *A szocializmus előfeltételei...* c. munkája. A monopóliumok oly nyilvánvaló előretörésének hatásaként itt már szó sincs a koncentráció ütemének viszonylagos lassúságáról.
[72] *Marx–Engels* Művei. 23. köt. 587. old. (Az én kiemelésem – R. G.)
[73] *Marx–Engels* Művei. 25. köt. 417. old.
[74] *R. Luxemburg:* Gesammelte Werke. 1/1. köt. 410–411. old
[75] *R. Hilferding:* A finánctőke. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1959. 170. old.
[76] Ugyanott, 170–171. old.
[77] Ugyanott, 171. old.
[78] Ugyanott, 173. old.
[79] Ugyanott, 158. old.
[80] Ugyanott, 490. old.
[81] *Lenin* Összes Művei. 27. köt. 330. old.
[82] *E. Bernstein:* Ein revisionistisches Sozialismusbild. 110–112. old.
[83] Ugyanott, 112. old.
[84] Ugyanott, 113–114. old.
[85] *R. Luxemburg:* Gesammelte Werke. 1/1 köt. 383. old.
[86] *L. A. Mengyelszon:* Tyeoria i isztorija ekonomicseszkih kriziszov i ciklov. Moszkva 1959. II. köt. 132. old.
[87] *Marx–Engels* Művei. 34. köt. Budapest 1975. 139. old.
[88] *Marx–Engels* Művei. 23. köt. 743. old.
[89] *Marx–Engels* Művei. 34. köt. 366. old.
[90] *Marx–Engels* Művei. 36. köt. 385–386. old.
[91] Ugyanott, 86. old.
[92] Ugyanott, 443. old.
[93] Ugyanott, 463. old.
[94] *Marx–Engels* Művei. 25. köt. 467. old.
[95] Ugyanott, 685. old.
[96] Lásd *L. A. Mengyelszon:* Tyeorija i isztorija ekonomicseszkih kriziszov i ciklov. II. köt. 145. old.
[97] Lásd ugyanott, 153. old.
[98] *Varga Jenő:* A nagy válság. Kossuth Könyvkiadó 1978. 399. old.
[99] *L. A. Mengyelszon:* Tyeorija i isztorija ekonomicseszkih kriziszov i ciklov. II. köt. 201. old. (Kiemelés az eredetiben.)
[100] *Marx–Engels* Művei. 25. köt. 416. old.
[101] Ugyanott, 118. old. (Lábjegyzet.)
[102] Ugyanott, 467. old.
[103] *E. Bernstein:* Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie. 114–115. old.

[104] *E. Bernstein:* Texte zum Revisionismus. 74. old.
[105] *E. Bernstein:* Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie. 117. old.
[106] Ugyanott, 118. old.
[107] *E. Bernstein:* Der Sozialismus einst und jetzt. 174. old.
[108] Ugyanott, 176. old.
[109] *E. Bernstein:* Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie. 127. old.
[110] Lásd *E. Bernstein:* Ein revisionistisches Sozialismusbild. 124–125. old.
[111] Az erfurti program. Lásd *Engels:* Az erfurti programtervezet bírálata. Függelék. Szikra 1954. 53. old.
[112] *E. Bernstein:* Die Voraussetzungen des Sozializmus und die Aufgaben der Sozialdemokratie. 121. old.
[113] *R. Luxemburg:* Gesammelte Werke. 1/1. köt. 380. old.
[114] *Marx–Engels* Művei. 25. köt. 419–420. old.
[115] *R. Luxemburg:* Gesammelte Werke. 1/1. köt. 380. old.
[116] *R. Hilferding:* A finánctőke. 393. old.
[117] Ugyanott, 394. old.
[118] Ugyanott, 396. old.
[119] *Marx–Engels* Művei. 20. kót. 273. old.
[120] *Marx–Engels* Művei. 34. köt. 324–325. old.
[121] *Marx–Engels* Művei. 35. köt. 159. old.
[122] *Marx–Engels* Művei. 21. köt. 408. old.
[123] Ugyanott, 410. old.
[124] Ugyanott, 411. old.
[125] *R. Hilferding:* A finánctőke. 484. old.
[126] Ugyanott, 488. old.
[127] Ugyanott, 422. old.
[128] *E. Bernstein:* Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie. 22. old.
[129] Ugyanott, 23. old.
[130] Ugyanott.
[131] Az adatok forrása *L. A. Mengyelszon:* Tyeorija i isztorija ekonomicseszkih kriziszov i ciklov. II. köt. 384–520. old.
[132] Az adatok forrása *L. A. Mengyelszon:* Tyeorija i isztorija ekonomicseszkih kriziszov i ciklov. III. köt. Moszkva 1964. 9–167. old.
[133] *R. Luxemburg:* Gesammelte Werke. 1/1. köt. 385. old.
[134] *E. Bernstein:* Ein revisionistisches Sozialismusbild. 133. old.
[135] *L. A. Mengyelszon:* Tyeorija i isztorija ekonomicseszkih kriziszov i ciklov. III. köt. 71. old.
[136] *Lenin* Összes Művei. 17. köt. Kossuth Könyvkiadó 1968. 19. old.
[137] Ugyanott, 305. old.
[138] *Varga Jenő:* A nagy válság. 405. old.
[139] *E. Bernstein:* Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie. 261. old.
[140] *Th. Meyer:* Bernsteins konstruktiver Sozialismus. Berlin-Bad-Godesberg 1977. 211. old.

[141] Lásd Lenyinszkaja tyeorija imperializma i szovremennoszty. Moszkva 1977. 266. old.
[142] *E. Bernstein:* Ein revisionistisches Sozialismusbild. 125. old.
[143] *E. Bernstein:* Der Sozialismus einst und jetzt. 175. old.
[144] Die Neue Zeit 1897/98. I. köt. 556. old.
[145] *Marx–Engels* Művei 25. köt. 288. old.
[146] *Marx–Engels* Művei 20. köt. 260. old.
[147] Ugyanott, 280. old.
[148] *Marx–Engels* Művei 38. köt. 183. old.
[149] *K. Kautsky:* Das Erfurter Programm. 111–112. old.
[150] *R. Hilferding:* A finánctőke. 485. old.
[151] Plehanov Válogatott filozófiai írásai. 412. old.
[152] *R. Luxemburg:* Gesammelte Werke. 1/1. köt. 375. old.
[153] Ugyanott, 377. old.
[154] *R. Luxemburg:* A tőkefelhalmozás. Kossuth Könyvkiadó 1979. 500. old.
[155] *E. Bernstein:* Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie. 246. old.
[156] *E. Bernstein:* Texte zum Revisionismus. 11. old.
[157] *E. Bernstein:* Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie. 237. old.
[158] *Marx–Engels* Művei. 35. köt. 150–151. old.
[159] *Lenin* Összes Művei. 6. köt. Kossuth Könyvkiadó 1965. 7. old.
[160] Lásd erről *M. Klein–A. Lange–F. Richter:* A marxista filozófia történetéhez. Kossuth Könyvkiadó 1975. 207–213. old.
[161] *F. Mehring:* A történelmi materializmusról. 106. old.
[162] *Plehanov* Válogatott filozófiai írásai. 406. old.
[163] *Marx–Engels* Művei. 36. köt. 197. old.
[164] *E. Bernstein:* Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie. 256–257. old.
[165] *R. Luxemburg:* Gesammelte Werke. 1/1. köt. 421. old.
[166] *E. Bernstein:* Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie. 265. old.
[167] Ugyanott, 274. old.
[168] *E. Bernstein:* Was ist Sozialismus? Berlin 1922. 24. old.
[169] Ugyanott, 28. old.
[170] Ugyanott, 29. old.
[171] *E. Bernstein:* Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie. 73. old.
[172] Ugyanott, 78. old.
[173] *Marx–Engels* Művei. 25. köt. 604. old.
[174] *E. Bernstein:* Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie. 79. old.
[175] Ugyanott, 76–77. old.
[176] Ugyanott, 78. old.
[177] Ugyanott, 82. old.
[178] *E. Bernstein:* Der Sozialismus einst und jetzt. 35. old.
[179] Die Neue Zeit. 1899. II. köt. 549–550. old.

[180] *E. Bernstein:* Der Sozialismus einst und jetzt. 35–36. old.
[181] *Marx–Engels* Művei. 25. köt. 844. old.
[182] *J. A. Schumpeter:* Ten Great Economists: from Marx to Keynes. New York 1965. 156. old.
[183] *E. Böhm–Bawerk:* Karl Marx and the Close of his System. London 1896. 64. old.
[184] *Marx–Engels* Művei. 37. köt. 106–107. old.
[185] Ugyanott, 344. old.
[186] *W. S. Jevons:* The Theory of Political Economy. London 1924. XIV. old.
[187] *J. A. Schumpeter:* Ten Great Economists: from Marx to Keynes. 80. old.
[188] Ugyanott, 86. old.
[189] *C. Menger:* Principles of Economics. Glencoe, Illinois 1950. 98. old. (Ez a fordítás Menger könyvének első, 1871-es kiadásán alapul, amelyben felfogását a legtisztább formában fejtette ki.)
[190] Ugyanott, 116. old.
[191] Ugyanott, 120. old.
[192] Ugyanott, 121. old.
[193] Ugyanott, 149. old.
[194] *W. S. Jevons:* The Theory of Political Economy. 15. old.
[195] *C. Menger:* Principles of Economics. 74. old.
[196] *Marx–Engels* Művei. 23. köt. 152–153. old.
[197] *Lenin* Összes Művei. 25. köt. Kossuth Könyvkiadó 1970. 47–48. old.
[198] *R. Luxemburg:* Gesammelte Werke. 1/1. köt. 415. old.
[199] *I. G. Bljumin:* Krityika burzsuaznoj polityicseszkoj ekonomii. I. köt. Moszkva 1962. 58. old.
[200] *V. Pareto:* Manuel d'economie politique. Párizs 1927. 246. old.
[201] *A. Marshall:* Principles of Economics. London 1961. 817. old.
[202] Ugyanott, 814. old.
[203] Ugyanott, 816. old.
[204] *Marx–Engels* Művei. 37. köt. 8. old.
[205] *A. Marshall:* Principles of Economics. 816. old.
[206] *J. A. Schumpeter:* History of Economic Analysis. New York 1954. 530. old.
[207] *J. St. Mill:* Principles of Political Economy. London 1926. 749. old.
[208] Autobiography of John Stuart Mill. New York 1944. 162. old.
[209] *A. Marshall:* Principles of Economics. 93. old.
[210] Ugyanott.
[211] Ugyanott, 100. old.
[212] Ugyanott, 95. old.
[213] *A. C. Pigou:* The Economics of Welfare. London 1920. 53. old.
[214] *Marx–Engels* Művei. 21. köt. 163. old.
[215] *Marx–Engels* Művei. 19. köt. Budapest 1969. 16. old.
[216] Ugyanott, 19. old.
[217] *E. Bernstein:* Ein revisionistisches Sozialismusbild. 130. old.
[218] *Lenin* Összes Művei. 13. köt. Kossuth Könyvkiadó 1966. 33–34. old.
[219] *W. L. Guttsman:* The German Social Democratic Party. 1875–1933. London 1981. 271. old.
[220] Ugyanott, 297. old.
[221] *E. Bernstein:* Ein revisionistisches Sozialismusbild. 127. old.

[222] *E. Bernstein:* Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie. 64. old.
[223] Ugyanott, 65. old.
[224] *Marx–Engels* Művei. 18. köt. Budapest 1969. 209. old.
[225] *E. Bernstein:* Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie. 61. old.
[226] Ugyanott, 62. old.
[227] Ugyanott, 63. old.
[228] Ugyanott, 68. old.
[229] Ugyanott, 135. old.
[230] Ugyanott, 70–71. old.
[231] *E. Bernstein:* Der Sozialismus einst und jetzt. 88. old.
[232] *Marx–Engels* Művei. 2. köt. Budapest 1958. 35–36. old.
[233] *F. Mehring:* A történelmi materializmusról. 86. old.
[234] Ugyanott.
[235] *Marx–Engels* Művei. 4. köt. Budapest 1959. 356. old.
[236] Ugyanott, 469. old.
[237] *Marx–Engels* Művei. 22. köt. Budapest 1970. 478. old.
[238] *F. Mehring:* A történelmi materializmusról. 89. old.
[239] *Lenin* Összes Művei. 10. köt. Kossuth Könyvkiadó 1966. 231. old.
[240] *Lenin* Összes Művei. 8. köt. Kossuth Könyvkiadó 1965. 356–357. old. Akszelrod vádját visszhangozta Trockij is, aki az 1904-ben Genfben megjelent *Politikai feladataink* c. brosúrájában Lenin módszerét „a jakobinizmus tragikus hajthatatlanságának lehangoló karikatúrája"-ként jellemezte. (A jakobinizmus körüli vitához lásd *E. H. Carr:* The Bolshevik Revolution. 1. köt. London 1971. 44–49. old.)
[241] *Lenin* Összes Művei. 32. köt. Kossuth Könyvkiadó 1972. 374. old.
[242] *Lenin* Összes Művei. 11. köt. Kossuth Könyvkiadó 1966. 43. old.
[243] *Lenin* Összes Művei. 32. köt. 306. old.
[244] *E. Bernstein:* Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie. 8. old.
[245] Ugyanott, 231. old.
[246] Ugyanott, 230–231. old.
[247] *Lenin* Összes Művei. 23. köt. Kossuth Könyvkiadó 1969. 3. old.
[248] *Lenin* Összes Művei. 27. köt. 274. old.
[249] *Lenin* Összes Művei. 49. köt. Kossuth Könyvkiadó 1977. 364. old.
[250] Ugyanott, 385. old.
[251] Ugyanott, 394. old.
[252] *Marx–Engels* Művei. 22. köt. 490. old.
[253] *Marx–Engels* Művei. 37. köt. 350. old.
[254] *Marx–Engels* Művei. 22. köt. 6. old.
[255] *Marx–Engels* Művei. 37. köt. 352. old.
[256] *Marx–Engels* Művei. 35. köt. 312. old.
[257] *Marx–Engels* Művei. 36. köt. 335. old.
[258] *Marx–Engels* Művei. 35. köt. 313. old.
[259] *Marx–Engels* Művei. 22. köt. 68. old.
[260] *Marx–Engels* Művei. 34. köt. 388. old.

[261] Ugyanott, 408. old.
[262] Lásd *Marx–Engels* Művei. 19. köt. 158. old.
[263] Ugyanott.
[264] Ugyanott, 159–160. old.
[265] Ugyanott, 160–161. old.
[266] *Marx–Engels* Művei. 36. köt. 281. old.
[267] Ugyanott, 462. old.
[268] *Marx–Engels* Művei. 39. köt. 419. old.
[269] Ugyanott, 421. old.
[270] Ugyanott, 455. old.
[271] *Marx–Engels* Művei. 38. köt. 507–508. old.
[272] Ugyanott, 499. old.
[273] *Marx–Engels* Művei. 39. köt. 158. old.
[274] Ugyanott, 317. old.
[275] *Marx–Engels* Művei. 22. köt. 187–188. old.
[276] *Lenin* Összes Művei. 15. köt. 237. old.
[277] *E. Bernstein:* Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie. 179. old.
[278] Ugyanott, 182. old.
[279] Ugyanott, 197. old.
[280] *R. Luxemburg:* Gesammelte Werke. 1/1. köt. 425. old.
[281] *R. Hilferding:* A finánctőke. 426–427. old.
[282] Ugyanott, 439. old.
[283] Ugyanott, 444. old.
[284] Ugyanott, 445–446. old.
[285] *E. Bernstein:* Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie. 184. old.
[286] Ugyanott, 186. old.
[287] Ugyanott, 188. old.
[288] Ugyanott, 183. old.
[289] Ugyanott.
[290] Ugyanott, 184. old.
[291] Ugyanott, 233. old.
[292] *Marx–Engels* Művei. 39. köt. 8. old.
[293] *Lenin* Összes Művei. 38. köt. Kossuth Könyvkiadó 1973. 181. old.
[294] *Lenin* Összes Művei. 15. köt. 264. old.
[295] *Marx–Engels* Művei. 20. köt. 105. old.
[296] *Marx–Engels* Művei. 19. köt. 185. old.
[297] *Marx–Engels* Művei. 23. köt. 167. old.
[298] *E. Bernstein:* Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie. 7. old.
[299] Ugyanott, 70. old.
[300] Ugyanott, 197. old.
[301] Ugyanott, 252. old.
[302] *Marx–Engels* Művei. 22. köt. 186. old.
[303] *Marx–Engels* Művei. 38. köt. 557. old.
[304] *Lenin* Összes Művei. 23. köt. 239. old.

[305] *Lenin* Összes Művei. 17. köt. 20. old.
[306] *Marx-Engels* Művei. Budapest 1962. 8. köt. 162. old.
[307] *R. Luxemburg:* Gesammelte Werke. 1/1. köt. 399. old.
[308] Ugyanott, 433. old.
[309] *Lenin* Összes Művei. 10. köt. 268. old.
[310] *Lenin* Összes Művei. 9. köt. Kossuth Könyvkiadó 1966. 158. old.
[311] *Lenin* Összes Művei. 21. köt. Kossuth Könyvkiadó 1969. 80. old.
[312] *Lenin* Összes Művei. 23. köt. 2. old.
[313] *Marx-Engels* Művei. 38. köt. 277. old.
[314] *Lenin* Összes Művei. 9. köt. 164. old.
[315] *Marx–Engels* Művei. 21. köt. 188–189. old.
[316] *R. Luxemburg:* Gesammelte Werke. 1/1. köt. 394. old.
[317] Lásd *Lenin* Összes Művei. 20. köt. 13. old.
[318] *Lenin* Összes Művei. 13. köt. 346. old.
[319] *E. Bernstein:* Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie. 211. old.
[320] Ugyanott.
[321] *Lenin* Összes Művei. 17. köt. 17. old.
[322] *Lenin* Összes Művei. 22. köt. Kossuth Könyvkiadó 1969. 121. old.
[323] *E. Bernstein:* Texte zum Revisionismus. 8. old.
[324] Ugyanott, 11. old.
[325] *E. Bernstein:* Ami a marxizmusban maradandó. Budapest 1914. 4. old.
[326] *E. Bernstein:* Texte zum Revisionismus. 101. old.
[327] Ugyanott, 95. old.
[328] *E. Bernstein:* Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie. 41. old.
[329] *E. Bernstein:* Texte zum Revisionismus. 100. old.
[330] *B. Croce:* Concerning the Limitations of the Materialistic Theory of History. In: Makers of Modern Social Science. Karl Marx. Englewood Cliffs, New Jersey 1973. 69-70. old.
[331] *E. Bernstein:* Ami a marxizmusban maradandó. 8. old.
[332] *E. Bernstein:* Wie eine Revolution zugrunde ging. Stuttgart 1921. 9. old.
[333] *Plehanov* Válogatott filozófiai írásai. 482-483. old.
[334] *E. Bernstein:* Texte zum Revisionismus. 14. old.
[335] *E. Bernstein:* Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie. 51. old.
[336] *E. Bernstein:* Texte zum Revisionismus. 14. old.
[337] Ugyanott, 100. old.
[338] *E. Bernstein:* Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie. 240. old.
[339] *Lenin* Összes Művei. 23. köt. 40. old.
[340] *Marx–Engels* Művei 26/II. köt. Budapest 1976. 102. old.
[341] Ugyanott.
[342] *Lenin* Összes Művei. 3. köt. Kossuth Könyvkiadó 1964. 592. old.
[343] *E. Bernstein:* Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie. 39. old.
[344] Ugyanott, 240. old.

[345] *Hegel:* Előadások a filozófia történetéből. Harmadik kötet. Akadémiai Kiadó 1960. 31. old.
[346] *Lenin* Összes Művei. 6. köt. 22. old.
[347] *Lenin* Összes Művei. 33. köt. 19-20. old.
[346] *Lenin* Összes Művei. 6. köt. 22. old.
[347] *Lenin* Összes Művei. 33. köt. 19 20. old.
[348] Lásd erről *M. Klein-E. Lange-F. Richter:* A marxista filozófia történetéhez. 293–294. old.

II. A KAUTSKYZMUS

[1] *Lenin* Összes Művei. 41. köt. 83 84. old.
[2] *Lenin* Összes Művei. 30. köt. 207. old.
[3] *Lenin* Összes Művei. 38. köt. 382–383. old.
[4] *Lenin* Összes Művei. 39. köt. 139–140. old.
[5] *Lenin* Összes Művei. 26. köt. 103. old.
[6] Ugyanott, 306. old.
[7] *Lenin* Összes Művei. 49. köt. 20. old.
[8] *Lenin* Összes Művei. 30. köt. 259. old.
[9] *Lenin* Összes Művei. 31. köt. 170. old.
[10] *Lenin* Összes Művei. 25. köt. 259. old.
[11] *Lenin* Összes Művei. 19. köt. 6. old.
[12] *Lenin* Összes Művei. 14. köt. 213. old.
[13] *K. Kautsky:* Soziale Revolution. Berlin 1907. 338. old. (Második kiadás.)
[14] *K. Kautsky:* Der Weg zur Macht. Berlin 1910. 104. old. (Második kiadás.)
[15] *K. Kautsky:* Sozialismus und Kolonialpolitik. Berlin 1907. 37. old.
[16] *K. Kautsky:* Der Weg zur Macht. 112. old.
[17] Ugyanott, 18. old.
[18] Lásd ugyanott, 109–112. old.
[19] Ugyanott, 18–19. old.
[20] Ugyanott, 20. old.
[21] Ugyanott, 105. old.
[22] Ugyanott, 61. old.
[23] Ugyanott, 90. old.
[24] Die Neue Zeit. 1909–1910. II. köt. 776. old.
[25] Die Neue Zeit. 1910–1911. II. köt. 100. old.
[26] Ugyanott, II. köt. 106. old.
[27] *K. Kautsky:* Der Weg zur Macht. 29. old.
[28] *Lenin* Összes Művei. 33. köt. 101. old.
[29] *Lenin* Összes Művei. 26. köt. 91. old.
[30] *Lenin* Összes Művei. 33. köt. 95-96. old.
[31] *K. Kautsky:* Bernstein und das Sozialdemokratische Programm. Bonn–Bad-Godesberg 1976. 172. old.
[32] *W. L. Guttsman:* The German Social Democratic Party. 1875–1933. 289. old.
[33] Ugyanott, 292. old.
[34] *Lenin* Összes Művei. 10. köt. 290. old.

[35] *Lenin* Összes Művei. 6. köt. 12. old.
[36] *Lenin* Összes Művei. 11. köt. 90–91. old.
[37] *K. Kautsky:* Die materialistische Geschichtsauffassung. I. köt. Berlin 1927. 17. old.
[38] Ugyanott, I. köt. 28. old.
[39] Lásd erről *Sztálin:* A bolsevizmus történetének néhány kérdéséről. In: *Sztálin:* A leninizmus kérdései. Szikra 1953. 435–448. old.
[40] *Lenin* Összes Művei. 20. köt. 27. old.
[41] Ugyanott, 296. old.
[42] *Lenin* Összes Művei. 30. köt. 260. old.
[43] Lásd *Lenin* Összes Művei. 49. köt. 196. old.
[44] Ugyanott, 107. old.
[45] *Lenin* Összes Művei. 27. köt. 227. old.
[46] *Lenin* Összes Művei. 25. köt. 360. old.
[47] Lásd ugyanott, 506–507. old.
[48] *Lenin* Összes Művei. 44. köt. Kossuth Könyvkiadó 1975. 16. old.
[49] Ugyanott, 84. old.
[50] *Lenin* Összes Művei. 16. köt. 74. old.
[51] *Lenin* Összes Művei. 19. köt. 338. old.
[52] *Lenin* Összes Művei. 20. köt. 11. old.
[53] Ugyanott, 16. old.
[54] *Lenin* Összes Művei. 19. köt. 352–353. old.
[55] *Lenin* Összes Művei. 47. köt. Kossuth Könyvkiadó 1976. 270–271. old.
[56] *W. L. Guttsman:* The German Social Democratic Party. 1875–1933. 302. old.
[57] Ugyanott, 304. old.
[58] Ugyanott, 305. old.
[59] *K. Kautsky:* Der politische Massenstreik. Ein Beitrag zur Geschichte der Massenstreikdiskussionen innerhalb der deutschen Sozialdemokratie. Berlin 1914. 215–216. old.
[60] Ugyanott, 222. old.
[61] Kautsky *Az új taktika* címmel háromrészes cikksorozatot tett közzé, amelyben Pannekoek bírálatára válaszolt. Lásd Die Neue Zeit. 1911-1912. II. köt. 654–665., 668–698. és 723–733. old.
[62] Ugyanott, II. köt. 726. old.
[63] Ugyanott, II. köt. 727. old.
[64] Ugyanott, II. köt. 732. old.
[65] Ugyanott, II. köt. 733. old.
[66] *Lenin* Összes Művei. 48. köt. Kossuth Könyvkiadó 1976. 92. old.
[67] Ugyanott, 115. old.
[68] *Lenin* Összes Művei. 41. köt. 350–351. old.
[69] *R. Luxemburg:* Válogatott beszédek és írások. II. köt. Kossuth Könyvkiadó 1960. 337. old. (A cikk első megjelenési helye: Die Neue Zeit. 1912–1913. II. köt. 828–843. old.)
[70] Ugyanott, II. köt. 341. old.
[71] Ugyanott, II. köt. 348. old.
[72] Ugyanott, II. köt. 344. old.
[73] Ugyanott, II. köt. 349. old.
[74] Die Neue Zeit. 1914–1915. I. köt. 1. old.

[75] Ugyanott.
[76] Ugyanott.
[77] Ugyanott, 7. old.
[78] Ugyanott, 8. old.
[79] *K. Kautsky:* Die Internationalität und der Krieg. Berlin 1915. 4. old.
[80] Ugyanott, 37. old.
[81] Ugyanott, 37–38. old.
[82] Ugyanott, 38. old.
[83] Ugyanott, 39. old.
[84] Ugyanott, 40. old.
[85] *Lenin* Összes Művei. 26. köt. 319. old.
[86] *R. Luxemburg:* Válogatott beszédek és írások. II. köt. 384. old.
[87] Ugyanott, II. köt. 387. old.
[88] *Lenin* Összes Művei. 30. köt. 2–3. old.
[89] Ugyanott, 253. old.
[90] *Lenin* Összes Művei. 49. köt. 13. old.
[91] *Lenin* Összes Művei. 26. köt. 246. old.
[92] Ugyanott, 166. old.
[93] *Lenin* Összes Művei. 49. köt. 72–73. old.
[94] *Lenin* Összes Művei. 26. köt. 170. old.
[95] Ugyanott, 305. old.
[96] Ugyanott, 153. old.
[97] Ugyanott, 320. old.
[98] *Lenin* Összes Művei. 49. köt. 83. old.
[99] *Lenin* Összes Művei. 30. köt. 180. old.
[100] Ugyanott, 327. old.
[101] Ugyanott, 153. old.
[102] *Lenin* Összes Művei. 34. köt. 100–101. old.
[103] *Lenin* Összes Művei. 27. köt. 386–387. old.
[104] Ugyanott, 389. old.
[105] *K. Kautsky:* Nationalistaat, imperialistischer Staat und Staatenbund. Nürnberg 1915. 15. old.
[106] Ugyanott, 24. old.
[107] Die Neue Zeit. 1914–1915. II. köt. 111. old. (Az én kiemelésem – R. G.) A vitában Kautsky a maga véleményét a folyóirat négy számában fejtette ki. (Lásd Die Neue Zeit 1914–1915. II. köt 107–116., 138–146., 230–241. és 264–275. old.)
[108] Die Neue Zeit. 1913–1914. II. köt. 908. old.
[109] Ugyanott, II. köt. 909. old.
[110] Ugyanott.
[111] *K. Kautsky:* Nationalstaat, imperialistischer Staat und Staatenbund. 15. old.
[112] *Lenin* Összes Művei. 30. köt. 160. old.
[113] *Lenin* Összes Művei. 27. köt. 370. old.
[114] Die Neue Zeit. 1914–1915. II. köt. 113. old.
[115] *K. Kautsky:* Nationalstaat, imperialistischer Staat und Staatenbund. 17. old.
[116] Ugyanott, 21. old.
[117] Ugyanott.
[118] Ugyanott, 22. old.

[119] Ugyanott, 21. old.
[120] Ugyanott, 23. old.
[121] Ugyanott, 17. old.
[122] *Lenin* Összes Művei. 31. köt. 128. old.
[123] *Lenin* Összes Művei. 27. köt. 91. old.
[124] *Lenin* Összes Művei. 26. köt. 214. old.
[125] *Lenin* Összes Művei. 27. köt. 245. old.
[126] Die Neue Zeit. 1914–1915. II. köt. 274. old.
[127] *K. Kautsky:* Nationalstaat, imperialistischer Staat und Staatenbund. 63–64. old.
[128] Ugyanott, 65. old.
[129] *Lenin* Összes Művei. 26. köt. 226. old.
[130] *Lenin* Összes Művei. 27. köt. 102. old.
[131] Ugyanott, 401. old.
[132] *Lenin* Összes Művei. 31. köt. 169–170. old.
[133] *K. Kautsky:* Nationalstaat, imperialistischer Staat und Staatenbund. 11. old.
[134] Ugyanott, 69. old.
[135] Ugyanott, 73. old.
[136] Ugyanott, 70. old.
[137] *Lenin* Összes Művei. 27. köt. 393. old.
[138] Ugyanott, 395. old.
[139] *K. Kautsky:* Nationalstaat, imperialistischer Staat und Staatenbund. 72–73. old.
[140] Die Neue Zeit. 1913–1914. II. köt. 921. old.
[141] Ugyanott, II. köt. 922. old.
[142] Die Neue Zeit. 1914–1915. II. köt. 144. old.
[143] Ugyanott, II. köt. 145. old.
[144] *Lenin* Összes Művei. 27. köt. 93. old.
[145] *Lenin* Összes Művei. 26. köt. 218–219. old.
[146] Ugyanott, 217. old.
[147] Ugyanott, 214–215. old.
[148] *K. Kautsky:* Nationalstaat, imperialistischer Staat und Staatenbund. 77. old.
[149] Ugyanott, 78. old.
[150] Ugyanott, 79. old.
[151] Ugyanott, 80. old.
[152] *Lenin* Összes Művei. 38. köt. 297. old.
[153] *R. Luxemburg:* Válogatott beszédek és írások. II. köt. 505. old.
[154] *Lenin* Összes Művei. 37. köt. 432–433. old.
[155] Ugyanott, 96. old.
[156] Ugyanott, 238. old.
[157] *Lenin* Összes Művei. 43. köt. Kossuth Könyvkiadó 1974. 218. old.
[158] *K. Kautsky:* Die Diktatur des Proletariats. Bécs 1918. 12. old.
[159] Ugyanott, 41. old.
[160] *K. Kautsky:* A demokráciától az állami rabszolgaságig. Budapest 1922. 13. old. (A nagyon gyatra, helyenként teljesen magyartalan fordításon kisebb stiláris jellegű változtatásokat végeztem – R. G.)
[161] Ugyanott, 69. old.
[162] *K. Kautsky:* Die Diktatur des Proletariats. 42–43. old.
[163] Ugyanott, 44. old.

[164] Ugyanott, 51. old.
[165] Ugyanott, 52. old.
[166] *Lenin* Összes Művei. 45. köt. Kossuth Könyvkiadó 1975. 379–380. old.
[167] *Lenin* Összes Művei. 37. köt. 309. old.
[168] Lásd Die Neue Zeit. 1894–1895. I. köt. 10. sz.
[169] *Marx–Engels* Művei. 22. köt. 453. old.
[170] Ugyanott, 454. old.
[171] Ugyanott, 464. old.
[172] Ugyanott, 466–467. old.
[173] Ugyanott, 469. old.
[174] *Lenin* Összes Művei. 41. köt. 238. old.
[175] *Lenin* Összes Művei. 44. köt. 41. old.
[176] *Lenin* Összes Művei. 37. köt. 298. old.
[177] Ugyanott, 303. old.
[178] *Lenin* Összes Művei. 44. köt. 146. old.
[179] *K. Kautsky:* Terrorismus und Kommunismus. Ein Beitrag zur Naturgeschichte der Revolution. Berlin 1919. 120. old.
[180] *K. Kautsky:* A demokráciától az állami rabszolgaságig. 99. old.
[181] *K. Kautsky:* Die Diktatur des Proletariats. 24. old.
[182] *K. Kautsky:* Terrorismus und Kommunismus. 44. old.
[183] Ugyanott, 42. old.
[184] *K. Kautsky:* Die Diktatur des Proletariats. 28. old.
[185] Ugyanott, 29. old.
[186] Ugyanott.
[187] *K. Kautsky:* A demokráciától az állami rabszolgaságig. 36. old.
[188] *Marx-Engels* Művei. 35. köt. 165–166. old.
[189] *Lenin* Összes Művei. 37. köt. 271. old.
[190] *Lenin* Összes Művei. 30. köt. 331. old.
[191] *Lenin* Összes Művei. 35. köt. 193. old.
[192] *Lenin* Összes Művei. 37. köt. 283. old.
[193] Ugyanott, 284. old.
[194] Ugyanott.
[195] Ugyanott, 287. old.
[196] *Lenin* Összes Művei. 38. köt. 136. old.
[197] *Lenin* Összes Művei. 39. köt. 270. old.
[198] *L. Trotsky:* The Defence of Terrorism. A Reply to Karl Kautsky. London 1921. 125. old.
[199] Ugyanott, 126. old.
[200] Ugyanott, 130. old.
[201] Ugyanott, 131. old.
[202] *Lenin* Összes Művei. 33. köt. 8. old.
[203] *K. Kautsky:* Die Diktatur des Proletariats. 24. old.
[204] Ugyanott, 3. old.
[205] Ugyanott, 21. old.
[206] Ugyanott, 22. old.
[207] Ugyanott, 33. old.
[208] *K. Kautsky:* Terrorismus und Kommunismus. 58. old.

[209] *K. Kautsky:* A demokráciától az állami rabszolgaságig. 17. old.
[210] *K. Kautsky:* Die Diktatur des Proletariats. 60. old.
[211] *K. Kautsky:* A demokráciától az állami rabszolgaságig. 34. old.
[212] Ugyanott, 75. old.
[213] Ugyanott, 76. old.
[214] *E. Bernstein:* Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie. 130. old.
[215] *K. Kautsky:* Die Diktatur des Proletariats. 63. old.
[216] Ugyanott.
[217] *Lenin* Összes Művei. 39. köt. 22. old.
[218] *Lenin* Összes Művei. 38. köt. 337. old.
[219] Ugyanott, 344. old.
[220] *R. Luxemburg:* Válogatott beszédek és írások. II. köt. 448. old.
[221] *Lenin* Összes Művei. 37. köt. 468. old.
[222] *Lenin* Összes Művei. 34. köt. 39. old.
[223] *Lenin* Összes Művei. 36. köt. 421. old.
[224] *Lenin* Összes Művei. 39. köt. 209. old.
[225] *Lenin* Összes Művei. 40. köt. Kossuth Könyvkiadó 1974. 14. old.
[226] *Lenin* Összes Művei. 39. köt. 207. old.
[227] *Lenin* Összes Művei. 37. köt. 268. old.
[228] *Lenin* Összes Művei. 34. köt. 41. old.
[229] *Lenin* Összes Művei. 39. köt. 102. old.
[230] *Lenin* Összes Művei. 37. köt. 251. old.
[231] *Lenin* Összes Művei. 41. köt. 15. old.
[232] *Lenin* Összes Művei. 39. köt. 383. old.
[233] Ugyanott, 177. old.
[234] Ugyanott.
[235] Lásd ugyanott, 178–179. old.
[236] Ugyanott, 179. old.
[237] Ugyanott, 182. old.
[238] *Lenin* Összes Művei. 41. köt. 4. old.
[239] *K. Kautsky:* Die Diktatur des Proletariats. 54. old.
[240] *K. Kautsky:* A demokráciától az állami rabszolgaságig. 65. old.
[241] Ugyanott, 67. old.
[242] Ugyanott, 74. old.
[243] Ugyanott, 115. old.
[244] *K. Kautsky:* Kommunismus und Sozialdemokratie. Berlin 1933. 15. old.
[245] *G. D. H. Cole:* The Intelligent Man's Guide through World Chaos. London 1933. 530–531. old.

III. A „DEMOKRATIKUS SZOCIALIZMUS"

[1] Ez az írás a mai szociáldemokrácia sajátosan politikai tevékenységére nem tér ki. Erről alapos összefoglalót ad *A szociáldemokrácia ma* (Kossuth Könyvkiadó 1981.) c. kiadvány. A „demokratikus szocializmus" elméletével foglalkozó nagyszámú munka közül kiemelésre érdemes a *Sto takoje „gyemokratyicseszkij szo-*

cializm"? (Moszkva 1978.) c. átfogó tanulmány. A mai szociáldemokrácia közgazdasági nézeteit pedig *V. C. Panykov:* Ekonomicseszkije tyeorii szovremennovo szocialreformizma (Moszkva 1980.) c. műve vizsgálja.

[2] *W. Theimer:* Der Marxismus. Lehre–Wirkung–Kritik. Bern 1950. 174. old.

[3] Die Neue Gesellschaft, 1972. 11. sz. 866. old.

[4] Socialist Affairs, 1977. július–augusztus. 91. old.

[5] *W. Brandt–B. Kreisky–O. Palme:* Briefe und Gespräche. Köln 1975. 118. old.

[6] Das Heidelberger Programm. Offenbach am Main 1947. 11. old.

[7] *F. Sternberg:* Marx und die Gegenwart. Köln 1955. 325. old.

[8] *L. Blum:* À l'échelle humain. Lausanne 1945. 211. old.

[9] *W. Theimer:* Der Marxismus. Lehre–Wirkung–Kritik. 174. old.

[10] K. Schumacher beszédét a függelékben közölt dokumentumok között tartalmazza *S. Miller:* Die SPD vor und nach Godesberg. Kleine Geschichte der SPD. Band 2. Bonn–Bad-Godesberg 1975. 76–77. old.

[11] Ugyanott, 88. old.

[12] *W. Brandt–B. Kreisky–O. Palme:* Briefe und Gespräche. 91. old.

[13] Socialist Affairs, 1972. április. 78. old.

[14] *R. Lowenthal:* The Future of Socialism in the Advanced Democracies. In: Socialist Idea. London 1974. 224. old.

[15] Ugyanott, 225. old.

[16] Ugyanott, 235. old.

[17] Vorwärts, 1976. október 14.

[18] *J. M. Keynes:* Essays in Persuasion. London 1931. VII. old.

[19] *J. M. Keynes:* The End of Laissez-faire. London 1927. 40–41. old.

[20] Ugyanott, 46–47. old.

[21] Socialist Affairs, 1974 január–február. 6. old.

[22] *J. M. Keynes:* Essays in Persuasion. 300. old.

[23] Ugyanott, 324. old.

[24] *J. M. Keynes:* A Treatise on Money. II. köt. London 1930. 377. old.

[25] Ugyanott, II. köt. 386. old.

[26] *J. M. Keynes:* A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1965. 404. old.

[27] Ugyanott, 405. old.

[28] Ugyanott, 154. old.

[29] *Marx–Engels* Művei. 26/II. köt. Budapest 1976. 468. old.

[30] *J. M. Keynes:* A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete. 39. old.

[31] Ugyanott, 39–40. old.

[32] Ugyanott, 52. old.

[33] *Marx–Engels* Művei. 26/III. köt. Budapest 1976. 40. old.

[34] *J. M. Keynes:* A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete. 53. old.

[35] Ugyanott, 47. old.

[36] Ugyanott, 51. old.

[37] Ugyanott, 47. old.

[38] Ugyanott, 398–399. old.

[39] Ugyanott, 399. old.

[40] Ugyanott, 400. old.

[41] Ugyanott, 401–402. old.

[42] Ugyanott, 402. old.
[43] Ugyanott, 27. old.
[44] Ugyanott, 288–289. old.
[45] Ugyanott, 327. old.
[46] Lásd erről *I. M. Oszadcsaja:* Keynestől a neoklasszikus szintézisig. Kossuth Könyvkiadó 1976.
[47] *J. M. Keynes:* A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete. 402–403. old.
[48] *W. Beveridge:* Full Employment in a Free Society. London 1944. 29. old. (Maga a Beveridge-jelentés Social Insurance and Allied Services címmel jelent meg.)
[49] *J. Robinson:* Collected Economic Papers. I. köt. Oxford 1960. 106. old.
[50] New Fabian Essays. London 1952. 39–40. old.
[51] *J. Strachey:* Contemporary Capitalism. London 1956. 211. old.
[52] Ugyanott, 33. old.
[53] New Fabian Essays. 39. old.
[54] *G. D. H. Cole:* Capitalism in the Modern World. London 1957. 20. old.
[55] Keynesian Economics. Delhi 1956. 42. old.
[56] *H. T. Gaitskell:* Recent Developments in British Socialist Thinking. London 1952. 31. old.
[57] Twentieth Century Socialism. London 1956. 66. old.
[58] *J. Strachey:* Contemporary Capitalism. 253. old.
[59] *G. D. H. Cole:* Capitalism in the Modern World. 18. old.
[60] Ugyanott, 29. old.
[61] *P. Glotz:* Der Weg der Sozialdemokratie. Der historische Auftrag des Reformismus. Bécs–Zürich–München 1975. 174. old.
[62] *B. Kreisky:* Aspekte der demokratischen Sozialismus. München 1974. 56. old.
[63] Ugyanott, 58. old.
[64] Ugyanott, 112–113. old.
[65] Socialist Affairs, 1972. május. 101. old.
[66] *O. Bauer:* Zwischen zwei Weltkriege? Pozsony 1936. 194. old.
[67] Ugyanott, 298. old.
[68] *H. J. Laski:* Democracy in Crisis. London 1935. 77. old.
[69] *H. J. Laski:* Reflections on the Revolution of Our Time. London 1943. 133. old.
[70] *C. A. R. Crosland:* The Future of Socialism. London 1957. 66. old.
[71] Ugyanott, 13–14. old.
[72] Ugyanott, 29. old.
[73] *J. Strachey:* Contemporary Capitalism. 154. old.
[74] Ugyanott, 151. old.
[75] *J. Strachey:* The End of Empire. London 1959. 111. old.
[76] *J. Strachey:* Contemporary Capitalism. 283–284. old.
[77] *L. Laurat:* Problèmes actuels du socialisme. Párizs 1957. 147–150. old.
[78] Ugyanott, 167. old.
[79] *J. Strachey:* The End of Empire. 142–143. old.
[80] Ugyanott, 191. old.
[81] The World Today–The Socialist Perspectives. In: Socialist International Information, 1962. június 16. 354–361. old.
[82] *P. Glotz:* Der Weg der Sozialdemokratie. Der historische Auftrag des Reformismus. 65. old.

[83] Ugyanott, 65–66. old.
[84] *K. R. Popper:* The Open Society and Its Enemies. I. köt. London 1952. 7–8. old
[85] Ugyanott, II. köt. 81. old.
[86] Ugyanott, II. köt. 82. old.
[87] Ugyanott, II. köt. 211. old.
[88] Ugyanott, II. köt. 222. old.
[89] *P. Glotz:* Der Weg der Sozialdemokratie. Der historische Auftrag des Reformismus. 68. old.
[90] Nemzetközi Szemle, 1977. november. 33. old.
[91] Kritischer Rationalismus und Sozialdemokratie. Berlin–Bonn 1975. 16. old.
[92] *P. Glotz:* Der Weg der Sozialdemokratie. Der historische Auftrag des Reformismus. 69. old.
[93] *H. Albert:* Traktat über kritische Vernunft. Tübingen 1968. 174. old.
[94] *P. Glotz:* Der Weg der Sozialdemokratie. Der historische Auftrag des Reformismus. 69–70. old.
[95] Lásd Kritischer Rationalismus und Sozialdemokratie. 4–12. old.
[96] *B. Klaus:* Östereichische Parteisprogramme 1868–1966. München 1967. 305. old
[97] Socialist International Information, 1962. június 16. 357. old.
[98] Nemzetközi Szemle, 1977. február. 31. old.
[99] *W. Brandt–B. Kreisky–O. Palme:* Briefe und Gespräche. 9. old.
[100] Socialist Affairs, 1980. 4. sz. 102. old.
[101] Zukunft, 1980. március. 11. old.
[102] *W. Brandt–B. Kreisky–O. Palme* · Briefe und Gespräche. 120. old.
[103] Ugyanott.
[104] Die Neue Gesellschaft, 1977. 12. sz. 1018. old.
[105] *W. Brandt–B. Kreisky–O. Palme:* Briefe und Gespräche. 50. old.
[106] Socialist Affairs, 1972. május. 100. old.
[107] Ugyanott.
[108] Socialist Affairs, 1972. január. 6. old.
[109] Socialist Affairs, 1973. március–április. 37–38. old.
[110] *S. Ehrler:* Sozialdemokratie und Sozialismus heute. Köln 1968. 211. old.
[111] Socialist Affairs, 1974. november–december. 84. old.
[112] *W. Brandt–B. Kreisky–O. Palme:* Briefe und Gespräche. 58. old.
[113] *A. Smith:* A nemzetek gazdagsága. Akadémiai Kiadó 1959. 192–193. old.
[114] *H. T. Gaitskell:* Socialism and Nationalisation. London 1956. 5. old.
[115] Twentieth Century Socialism. 14. old. (Az én kiemelésem – R. G.)
[116] Socialist Affairs, 1972. május. 101. old.
[117] Arbeiter Zeitung, 1982. január 8.
[118] *W. Brandt–B. Kreisky–O. Palme:* Briefe und Gespräche. 22. old.
[119] *G. D. H. Cole:* Capitalism in the Modern World. 6. old.
[120] *W. Theimer:* Der Marxismus. Lehre–Wirkung–Kritik. 208. old.
[121] *G. D. H. Cole:* The Meaning of Marxism. London 1948. 182–183. old.
[122] Socialist Affairs, 1980. 5. sz. 160. old.
[123] La Revue Socialiste, 1959. november. 619. old.
[124] Ugyanott, 639. old.
[125] Die Zukunft, 1960. január. 13. old. (Az én kiemelésem – R. G.)
[126] Frankfurter Allgemeine Zeitung, 1973. február 20.

[127] *W. Theimer:* Der Marxismus. Lehre–Wirkung–Kritik. 66–67. old.
[128] *F. Sternberg:* Marx und die Gegenwart. 348. old.
[129] *C. A. R. Crosland:* The Future of Socialism. 24. old.
[130] *L. Laurat:* Problèmes actuels du socialism. 42. old.
[131] *J. Strachey:* Contemporary Capitalism. 280. old.
[132] *W. Eichler:* Zur Einführungen den demokratischen Sozialismus. Bonn–Bad-Godesberg 1972. 118–119. old.
[133] Ugyanott, 122. old.
[134] Arbeiter Zeitung, 1958. május 14.
[135] *L. Laurat:* Problèmes actuels du socialism. 89. old.
[136] Neuer Vorwärts, 1953. május 20.
[137] Idézi *P. Glotz:* Der Weg der Sozialdemokratie. Der historischen Auftrag des Reformismus. 176. old.
[138] Die Neue Gesellschaft, 1959. 6. sz. 416. old.
[139] Lásd *S. Miller:* Die SPD vor und nach Godesberg. Kleine Geschichte der SPD. Band 2. 118. old.
[140] Die Zukunft, 1960. január. 14. old.
[141] L'Express, 1960. április 7.
[142] The End of Ideology Debate. New York 1968. 237. old.
[143] Ugyanott, 113. old.
[144] *W. Brandt–B. Kreisky–O. Palme:* Briefe und Gespräche. 106. old.
[145] Die Neue Gesellschaft, 1972. 11. sz. 859. old.
[146] La Revue Socialiste, 1959. november. 641. old.
[147] Die Zukunft, 1960. január. 14. old.
[148] Orientation. Socialism today and tomorrow. Amszterdam 1960. 5. old.
[149] Die Zukunft, 1960. január. 14. old.
[150] Ugyanott, 15. old.
[151] Ugyanott, 16. old. (Az én kiemelésem – *R. G.*)
[152] La Revue Socialiste, 1959 november. 619. old.
[153] Die Neue Gesellschaft, 1960. 1. sz. 24. old.
[154] Frankfurter Allgemeine Zeitung, 1971. november 28.
[155] Socialist Affairs, 1977. július–augusztus. 90–91. old.
[156] Ugyanott, 91. old.
[157] Ugyanott, 92. old.
[158] Ugyanott, 91. old.
[159] Ugyanott, 90. old.
[160] Ugyanott. 91. old.
[161] Ugyanott, 93. old.
[162] *Marx–Engels Művei.* 19. köt. 25. old.
[163] Ugyanott, 26. old.
[164] Ugyanott, 27. old.
[165] Ugyanott, 26. old.
[166] Ugyanott.
[167] Socialist Affairs, 1977. július–augusztus. 87. old.
[168] Ugyanott.
[169] *Marx–Engels Művei.* 23. köt. 9. old.
[170] *Marx–Engels Művei.* 4. köt. 563. old.

[171] Socialist Affairs, 1977. július–augusztus. 88. old.
[172] Ugyanott, 89. old.
[173] Socialist Affairs, 1979. május–június. 59. old.
[174] Socialist Affairs, 1977. július–augusztus. 88. old.
[175] Ugyanott.
[176] Socialist Affairs, 1979. május–június. 59–60. old.
[177] *Marx–Engels Művei.* 13. köt. Budapest 1965. 41. old.
[178] *Marx–Engels Művei.* 46/1. köt. Budapest 1972. 153–154. old.
[179] Socialist Affairs, 1977. július–augusztus. 88. old.
[180] Socialist Affairs, 1979. május június. 60. old.
[181] Ugyanott.
[182] Ugyanott.
[183] Ugyanott, 61. old.
[184] *W. Brandt–B. Kreisky–O. Palme:* Briefe und Gespräche. 26–27. old.
[185] *R. Lowenthal:* The Future of Socialism in the Advanced Democracies. In: The Socialist Idea. 223. old.
[186] Lásd Sto takoje „gyemokratyicseszkij szocializm"? 9. old.
[187] Lásd *S. Miller:* Die SPD vor und nach Godesberg. Kleine Geschichte der SPD. Band 2. 89–90. old.
[188] Die Neue Gesellschaft, 1974. 1. sz. 169. old.
[189] *C. A. R. Crosland:* The Future of Socialism. 100. old.
[190] *W. Theimer:* Der Marxismus. Lehre–Wirkung–Kritik. 25. old.
[191] Handbuch sozialdemokratischer Politik. Bonn 1953. 63–64. old.
[192] Socialism. A New Statement of Principles. London 1952. 41. old.
[193] *L. Laurat:* Problèmes actuels du socialisme. 108. old.
[194] Die Neue Gesellschaft, 1973. 5. sz. 361. old.
[195] SPD–Parteitag vom 10. bis 14. April 1973. Hannover 1973. 24. old.
[196] Lásd *S. Miller:* Die SPD vor und nach Godesberg. Kleine Geschichte der SPD. Band 2. 88. old.
[197] Ugyanott, 89. old.
[198] *Marx–Engels Művei.* 25. köt. 771. old.
[199] *W. Theimer:* Der Marxismus. Lehre–Wirkung–Kritik. 161. old.
[200] *J. Robinson:* Collected Economic Papers. I. köt. 140. old.
[201] *J. Robinson:* An Essay on Marxian Economics. London 1947. 22. old.
[202] *J. Robinson:* Economic Philosophy. London 1962. 28. old.
[203] Ugyanott, 40. old.
[204] *H. T. Gaitskell:* Recent Developments in British Socialist Thinking. 3. old.
[205] *W. Theimer:* Der Marxismus. Lehre–Wirkung–Kritik. 168. old.
[206] *C. A. R. Crosland:* The Future of Socialism. 416. old.
[207] Ugyanott, 417. old.
[208] *J. Strachey:* Contemporary Capitalism. 63. old.
[209] *J. Robinson:* Collected Economic Papers. II. köt. Oxford 1960. 51. old.
[210] *Marx–Engels Művei.* 25. köt. 767. old.
[211] *D. Ricardo:* A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei. Akadémiai Kiadó 1954. 244. old.
[212] Ugyanott, 247–248. old.
[213] *W. Brandt–B. Kreisky–O. Palme:* Briefe und Gespräche. 107. old.

[214] Die Neue Gesellschaft, 1974. 12. sz. 1033. old.
[215] *W. Theimer:* Der Marxismus. Lehre-Wirkung-Kritik. 129. old.
[216] Orientation. Socialism today and tomorrow. 39. old.
[217] *F. Sternberg:* Marx und die Gegenwart. 58. old.
[218] Handbuch sozialdemokratischer Politik. 190. old.
[219] Twentieth Century Socialism. 123–124. old.
[220] *H. T. Gaitskell:* Socialism and Nationalisation. London 1956. 18. old.
[221] Ugyanott, 5. old.
[222] Industry and Society. Labour's Policy of Future Public Ownership. London 1957. 18. old.
[223] Socialist Affairs, 1975. november–december. 104. old.
[224] New Fabian Essays. 1. old.
[225] *J. Strachey:* Contemporary Capitalism. 16. old.
[226] Twentieth Century Socialism. 124. old.
[227] Ugyanott, 126. old.
[228] Ugyanott, 148. old.
[229] Socialist Affairs, 1975. június. 102. old.
[230] Lásd *S. Miller:* Die SPD vor und nach Godesberg. Kleine Geschichte der SPD. Band 2. 122. old.
[231] Vorwärts, 1971. március 4.
[232] Vorwärts, 1975. január 16.
[233] Arbeiter Zeitung, 1978. május 21.
[234] *J. Strachey:* Contemporary Capitalism. 226. old.
[235] *C. A. R. Crosland:* The Future of Socialism. 75. old.
[236] Ugyanott, 468. old.
[237] *L. Laurat:* Problémes actuels du socialism. 117. old.
[238] Ugyanott, 127. old.
[239] *H. T. Gaitskell:* Socialism and Nationalisation. 31. old.
[240] *C. A. R. Crosland:* The Future of Socialism. 72. old.
[241] Ugyanott, 296. old.
[242] Ugyanott, 298. old.
[243] Socialist International Information, 1962. június 16. 355. old.
[244] Socialist Affairs, 1975. november–december. 104. old.
[245] Arbeiter Zeitung, 1958. május 14.
[246] Arbeiter Zeitung, 1978. március 21.
[247] Lásd *S. Miller:* Der SPD vor und nach Godesberg. Kleine Geschichte der SPD. Band 2. 91–92. old.
[248] Socialist International Information, 1962. június 16. 355. old.
[249] New Statesman, 1957. július 20.
[250] Arbeiter Zeitung, 1978. október 22.
[251] Socialist Affairs, 1974. november–december. 86. old.
[252] Twentieth Century Socialism. 14. old.
[253] *W. Brandt–B. Kreisky–O. Palme:* Briefe und Gespräche. 114. old.
[254] Socialist Affairs, 1977. május–június. 61. old.
[255] Socialist Affairs, 1977. január–február. 22. old.
[256] Socialist Affairs, 1980. 4. sz. 101. old.
[257] Socialist Affairs, 1977. január–február. 22. old.

[258] New Fabian Essays. 10. old.
[259] Socialist Affairs, 1975. június. 101. old.
[260] Socialist Affairs, 1976. július–október. 84. old.
[261] The Socialist Idea. 249. old.
[262] Die Zukunft, 1960. január. 16–17. old.
[263] *R. L. Heilbroner:* Business Civilisation in Decline. New York 1976. 109. old.
[264] *J. Tobin:* The Monetarist Counter-Revolution Today – An Appraisal. In: The Economic Journal. 1981. március. 33. old.
[265] *G. Gilder:* Wealth and Poverty. New York 1981. 97. old.
[266] Ugyanott, 253. old.
[267] *M. Friedman:* Capitalism and Freedom. Chicago 1962. 202. old.
[268] *P. Lilley:* Two Critics of Keynes: Friedman and Hayek. In: The End of the Keynesian Era. Essays on the disintegration of the Keynesian political economy. London 1977. 25–26. old.
[269] *D. Bell:* The End of Ideology. New York 1960. 80. old.
[270] *S. M. Lipset:* Political Man. New York 1963. 440. old.
[271] Lásd *A. W. Phillips:* The Relation Between Unemployment and the Rate of Change of Money Wages in the United Kingdom. In: Economica, 1958. november.
[272] Lásd *P. A. Samuelson–R. M. Solow:* Analytical Aspects of Anti-Inflation Policy. In: The American Economic Review, 1960. május.
[273] *L. H. Dow:* Business Fluctuations in a Dynamic Economy. Columbus, Ohio 1968. 349. old.
[274] *R. L. Heilbroner:* Business Civilisation in Decline. 26. old.
[275] *G. Barraclough:* The Keynesian Era in Perspective. In: The End of the Keynesian Era. 109. old.
[276] *J. K. Galbraith:* Economics and the Public Purpose. Boston 1973. 23. old.
[277] *R. Skidelsky:* The Political Meaning of Keynesian Revolution. In: The End of the Keynesian Era. 33. old.
[278] Ugyanott.
[279] *F. A. Hayek:* Inflation: The Path to Unemployment. In: Inflation: Causes, Consequences, Cures. Lancing, Sussex 1975. 115. old.
[280] *G. Gilder:* Wealth and Poverty. 171. old.
[281] *F. A. Hayek:* The Road to Serfdom. Chicago 1944. 43. old.
[282] *F. A. Hayek:* Essays in Philosophy, Politics and Economics. London 1967. 224. old.
[283] *J. Vaizey:* Keynes and Cambridge. In: The End of the Keynesian Era. 12–13. old.
[284] *G. Gilder:* Wealth and Poverty. 24. old.
[285] Ugyanott, 31. old.
[286] Ugyanott.
[287] Ugyanott, 32. old.
[288] Ugyanott, 39. old.
[289] Lásd *P. Davidson:* Post-Keynesian economics: solving the crisis in economic theory. In: The Crisis in the Economic Theory. The Public Interest. Special Issue, 1980. 151–163. old.
[290] *M. Friedman:* A Theory of Consumption Function. Princeton 1963. 238. old.
[291] Lásd *M. H. Willes:* "Rational Expectations" as a counterrevolution. In: The Crisis in the Economic Theory. The Public Interest. Special Issue, 1980. 81–92.

old.; *D. Begg:* The Rational Expectations Revolution in Macroeconomics: Theories and Evidence. London 1982.

[292] *J. Tobin:* The Monetarist Counter-Revolution Today – An Appraisal. In: The Economic Journal, 1981. március. 35. old.

[293] *D. Laidler:* Monetarism: An Interpretation and an Assessment. In: The Economic Journal, 1981. március. 13. old.

[294] *J. Tobin:* The Monetarist Counter-Revolution Today – An Appraisal. In: The Economic Journal, 1981. március. 37. old.

[295] Newsweek, 1977. november. 45. old.

[296] *Milton and Rose Friedman:* Free to Choose. A Personal Statement. New York 1980. 65. old.

[297] *G. Gilder:* Wealth and Poverty. 67. old.

[298] Ugyanott, 96. old.

[299] Ugyanott, 259. old.

[300] *S. Brittan:* Can Democracy Manage an Economy? In: The End of the Keynesian Era. 43. old.

[301] *M. Friedman:* A Theoretical Framework for Monetary Analysis. In: Journal of Political Economy, 1970. 2. sz. 207. old.

[302] *P. Lilley:* Two Critics of Keynes: Friedman and Hayek. In: The End of the Keynesian Era. 30. old.

[303] *J. Robinson:* Új fejlemények a közgazdasági elméletben. In: Közgazdasági Szemle, 1981. szeptember. 1105–1106. old.

[304] *M. Friedman:* Inflation: Causes and Consequences. New York 1963. 1. old.

[305] *M. Friedman:* Unemployment versus Inflation. London 1975. 31. old.

[306] Ugyanott, 33. old.

[307] *F. A. Hayek:* Inflation: The Path to Unemployment. In: Inflation: Causes, Consequences, Cures. 118. old.

[308] Lenin Összes Művei. 27. köt. 308. old.

[309] *G. Barraclough:* The Keynesian Era in Perspective. In: The End of the Keynesian Era. 109–110. old.

[310] *J. K. Galbraith:* Economics and the Public Purpose. 189. old.

[311] U. S. News and World Report. 1975. november 3. 41. old.

[312] *J. Tobin:* The Monetarist Counter-Revolution Today – An Appraisal. In: The Economic Journal. 1981. március. 39. old.

[313] Ugyanott, 40. old.

[314] *R. L. Heilbroner:* Business Civilisation in Decline. 32–33. old.

[315] Ugyanott, 35. old.

[316] Ugyanott, 59. old.

[317] *J. K. Galbraith:* Money. Whence it Came Where it Went. Boston 1975. 282. old.

[318] *J. Tobin:* The Monetarist Counter-Revolution Today – An Appraisal. In: The Economic Journal. 1981. március. 31–32. old.

[319] *J. M. Keynes:* A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete. 407. old.

[320] *T. Benn:* Arguments for Democracy. London 1981. 142. old.

[321] Socialist Affairs. 1981. 4. sz. 133. old.

[322] Ugyanott.

[323] Socialist Affairs, 1982. 1. sz. 12. old.

[324] Lásd Stern. 1982. 23. sz.

[325] Die Neue Gesellschaft, 1981. február. 154. old.
[326] *T. Benn:* Arguments for Democracy. 137. old.
[327] *T. Benn:* Arguments for Socialism. London 1979. 143. old.
[328] Ugyanott, 142–143. old.
[329] Socialist Affairs, 1982. 1. sz. 12. old.
[330] Ugyanott, 13. old.
[331] Lásd Ökonomisch-politischer Orientierungsrahmen für die Jahren 1975–1985. Bonn 1975.
[332] Lásd Nemzetközi Szemle, 1977. november. 30–50. old.
[333] *J. Hindels:* Marxismus und Ökologie. In: Zukunft. 1980. március. 35. old.
[334] Ugyanott.
[335] Ugyanott, 38. old.
[336] *S. Holland:* Keynes and the Socialists. In: The End of the Keynesian Era. 69. old.
[337] Ugyanott, 67. old.
[338] Ugyanott, 75. old.
[339] Ugyanott, 75–76. old.
[340] Ugyanott, 77. old.
[341] *T. Benn:* Democracy and Marxism. In: Marxism Today. 1982. május. 6. old.
[342] Ugyanott, 8. old.
[343] *T. Benn:* Arguments for Socialism. 140. old.
[344] *T. Benn:* Arguments for Democracy. 212–213. old.
[345] Ugyanott, 217–218. old.
[346] Ugyanott, XII. old.
[347] *T. Benn:* Arguments for Socialism. 42. old.
[348] Ugyanott, 141–142. old.
[349] *T. Benn:* Arguments for Democracy. 170. old.
[350] *T. Benn:* Arguments for Socialism. 153. old.
[351] Ugyanott, 155. old.
[352] Ugyanott, 126. old.
[353] *T. Benn:* Arguments for Democracy. 4. old.
[354] Ugyanott, 102. old.
[355] Ugyanott, 115. old.

Tartalom

Előszó 5

I. A BERNSTEINIZMUS

Két korszak határán (A modern szociálreformizmus ideológiájának kialakulásához) 11
Koncentráció — centralizáció — monopóliumok 27
Imperializmus — válság — összeomlás — szocializmus 46
Bernstein és a munkaérték-elmélet 82
A szociálreformizmus és az osztályharc taktikája 100
Revizionizmus és marxizmus 137

II. A KAUTSKYZMUS

A „marxista centrum" Kautsky-féle koncepciója 153
Centrizmus és szociálpacifizmus 176
Az ultraimperializmus elmélete 185
Kautsky és a szocialista forradalom 205

III. A „DEMOKRATIKUS SZOCIALIZMUS"

A „demokratikus szocializmus" — a „harmadik út" problémája az állammonopolista kapitalizmusban 245
A „demokratikus szocializmus" és a marxizmus 293
A „demokratikus szocializmus" — a szocializmus fogalmának újraértékelése 318
Polarizáció a polgári politikai gazdaságtanban és a szociálreformizmus válaszútjai 346
Jegyzetek 395

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

82/1243 Franklin Nyomda, Budapest
Felelős vezető Mátyás Miklós igazgató
A kötetet Varsádi Zsuzsa szerkesztette
A borító és a kötésterv Erdélyi János munkája
Műszaki vezető Aranyi Imre
Műszaki szerkesztő Szilvássy György
Terjedelme 26,25 (A/5) ív

60,– Ft

Ripp Géza 60,– Ft

IMPERIALIZMUS ÉS REFORMIZMUS

A könyv célja: az imperializmus és a reformizmus közti összefüggés feltárása, annak kimutatása, hogy a reformizmus ideológiája hogyan kapcsolódik az imperializmusra jellemző gazdasági viszonyokhoz, illetve e viszonyok változásaihoz. Nem a reformista ideológia történetét szándékszik összefoglalni, hanem azokra az irányzatokra összpontosít, amelyek az imperializmus fejlődésének egy-egy fordulópontján, szakaszváltásánál a legjellegzetesebben fejezték ki a reformizmus ideológiai alkalmazkodását a megváltozott körülményekhez. Ezek a fő irányzatok: a bernsteinizmus, a kautskyzmus és a második világháború utáni időszakban a szociáldemokrata (szocialista) pártokban uralkodóvá vált „demokratikus szocializmus". A mai reformizmus elméleti előzményeinek feltárása nem öncélú, hiszen a mai állapot nem érthető és nem értékelhető a hozzá vezető út ismerete nélkül. Az előzmények bemutatása egyben – közvetlenül, vagy közvetve – hozzászólás is a kérdéskörben folyó mai vitákhoz, hiszen egész sor elméleti szál fűzi össze a reformizmus jelenlegi áramlatait történelmi előzményeivel. Ez a megközelítési mód egyben magyarázatot nyújt arra is, hogy egyes korábbi irányzatok – pl. a bernsteinizmus – miért hathatnak eleven erőkként a mostani körülmények között is.